Kristó Gyula

A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS MAGYARORSZÁGON

Akadémiai Kiadó, Budapest

Kristó Gyula

A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS MAGYARORSZÁGON

A szerző új könyvében a középkori államfejlődés fontos kérdését, a feudális széttagolódás magyarországi történetét vizsgálja. Fél évezredet áttekintve részletesen elemzi a XI. század közepétől a XIV. század elejéig terjedő kort, röviden utal a IX—X. századi előzményekre és a XIV—XV. századi fejleményekre is. Külön fejezetek foglalkoznak a királyi hercegség (dukátus) több évszázados históriájával, a korai Erdély és Drávántúl (Horvátország, Dalmácia és Szlavónia) történetét felvázolva a területi különkormányzat, valamint a tartományúri berendezkedés kérdéseivel, mindezt széles európai keretbe ágyazva, s egyben megadva a feudális széttagolódás Európára kiterjedő tipológiáját is.

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

KRISTÓ GYULA

A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS MAGYARORSZÁGON

KRISTÓ GYULA

A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS MAGYARORSZÁGON

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1979

ISBN 963 05 1595 4

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ 7

A SZÉTTAGOLÓDÁS FŐBB KÉRDÉSEI EURÓPÁBAN 9
Gazdasági és politikai széttagolódás 9
Államfejlődési tendenciák 13
A széttagolódás formái 21

DINASZTIKUS ORSZÁGFELOSZTÁSOK 26
A királynéi hatalom 26
A királyi hercegek megkoronázása 32
A hercegi birtokok 38
A dinasztikus országfelosztások kronológiai és területi jellemzői 44
Az osztozások 53
A királyi hercegségek társadalmi bázisa 58
A királyi hercegségek szuverenitása 66
Az állami funkciók ellátása 74
A királyi hercegségek rendszerének elhalása 79

TERRITORIÁLIS KÜLÖNKORMÁNYZATOK 84
A szlavón bánság előzménye és kialakulása 84
Az erdélyi vajdaság előzménye 94
Az erdélyi vajdaság kialakulása 110
A szlavón bán és az erdélyi vajda funkciója 118
A drávántúli és az erdélyi fejlődés sajátosságai 128
A különkormányzati rendszer fejlődésének perspektívái 134

OLIGARCHIKUS TARTOMÁNYURASÁGOK 139
A tartományurak köre 139
A tartományurak eredete 144
Birtokok 150
Gazdaság 159
Família 167
Egyház 172
Jobbágyság, telepítések 179
Politika 185
Közigazgatás 192
Joghatóság 199
A tartományúri rendszer bukása 204

UTÓSZÓ 213
RÖVIDÍTÉSEK 217
NÉVMUTATÓ 235

ELŐSZÓ

E könyv arra tesz kísérletet, hogy felvázolja a feudális széttagolódás magyarországi történetét. Nem vállalkozunk a tárgyként választott fogalom szabatos és rövid meghatározására, úgy véljük, egész munkánk adalék lehet egy későbbi fogalmi definícióhoz. Osztjuk azt a nézetet, hogy a széttagolódás csúcsát Magyarországon a XIV. század eleji tartományúri rendszer jelenti, s miután ezt Károly Róbert király megszüntette, csak a szélsőséges formákat számolta fel, maga a dezintegráló tendencia azonban később is megmaradt.[1] A dolgozat a XI. századtól kezdve a tartományúri rendszernek az 1310–1340-es években történt megsemmisítéséig terjedő mintegy három évszázadát vizsgálja. A témaválasztás időhatárainak kijelölésében a témából adódó természetes kronológiai keretek játszották a fő szerepet, de kitekintés jelleggel a legfőbb tendenciákat továbbkísértük a XIV. század első évtizedeinél, olykor egészen a XV. század végéig. Ezzel a megszorítással könyvünk valóban a feudális széttagolódás magyarországi történetét adja.

Fontosnak véljük, hogy munkánk a lehetőségek határai között vegye számba az európai széttagolódás főbb kérdéseit, és utaljon azokra a jelentősebb vonulatokra, amelyek segítenek a magyarországi analóg jelenség európai helyének meghatározásában, végső fokon pontos értékelésében. Noha a marxizmus klasszikusainak a feudális széttagolódással kapcsolatos megjegyzései jelentős elvi segítséget adnak a helyes értelmezéshez,[2] a nemzetközi háttér felvázolása nem kis nehézséget rejt magában, mivel jobbára hiányoznak még az e tárgykörbe vágó, az összehasonlításon alapuló, marxista igényű analitikus kutatások. Ismeretes továbbá, hogy mekkora a terminológiai, fogalmi és kronológiai bizonytalanság a témával foglalkozó szakmunkák egyikében-másikában.[3] Magunk nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy összehasonlító európai anyagunk csak a *feudális* széttagolódás jelenségeinek értékelésére szorítkozik, illetve hogy csak az *európai típusú* feudális társadalmakra terjed ki, hiszen az ismert álláspont szerint „a magyarországi feudalizmus az európai típushoz tartozik”.[4] E két megszorítás értelmében nem tekinthetjük tehát feladatunknak pl. sem a későantik társuralkodás mint nem feudális talajból fakadt intézmény, sem a türk vagy timurida részura-

[1] Elekes 1962, 21.; Székely 1953, 52–53.
[2] Engels 1970, 177. Lenin nézetét l. Mavrogyin 1970, 170.
[3] Pl. Radojković 1958, 1–25. Bírálatát l. Ćirković 1960, 195–198. L. továbbá a L'Europe 1968 tanulmánykötet egyes írásait.
[4] Lederer 1959, 21.

lom mint nem európai típusú feudális fejlődésből sarjadó hatalommegosztás vizsgálatát.

Bár el nem hanyagolható kutatási teendőnek tartjuk az ilyen megszorításokkal érvényes európai feudális széttagolódások főbb kérdéseinek tisztázását, elsőrendű feladatunknak mégis azt tekintjük, hogy képességeink szerint pontos és megbízható képet adjunk a magyarországi jelenségről, illetve hogy az így nyert képet az európai tabló megfelelő helyére illeszthessük.

E dolgozat valamivel bővebb formában doktori értekezésnek készült; anyaggyűjtésünket az 1974. évvel lezártuk, az azt követően megjelent – mégoly fontos – munkák felhasználásától így általában el kellett tekintenünk. Az értekezés 1977-ben megtartott nyilvános vitáján az opponensek – Bartha Antal, Mályusz Elemér és Szűcs Jenő – által megfogalmazott észrevételek közül egy-kettőt a jelen megfogalmazásban hasznosítottunk, s ezért nekik köszönetet mondunk. Ugyancsak köszönettel tartozunk Székely György akadémikusnak számos értékes gondolatot tartalmazó lektori véleményéért, figyelmünkbe ajánlott szempontjait könyvünkben messzemenően érvényesítettük.

A SZÉTTAGOLÓDÁS FŐBB KÉRDÉSEI EURÓPÁBAN

GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI SZÉTTAGOLÓDÁS

A marxista történeti szakirodalom a széttagolódás szót és az ezzel jelölt fogalomkört két vonatkozásban használja, egyrészt a gazdasági, másrészt a politikai élet vonatkozásában. A régebbi és mai polgári historiográfia a politikai élet szférájában változatos és egyedi formájukban jelentkező széttagolódási jelenségeket – ha egyáltalán nemcsak leírta, hanem értelmezni is próbálta – számos, itt csak röviden említendő körülménnyel igyekezett magyarázni. Kedvelt elmélete volt az állam *patrimoniális* voltának tétele, azaz annak kifejtése: a középkori uralkodók magánbirtokuknak tekintették az ország területét és ennek megfelelően cselekedtek vele; hol megosztották, hol egyesítették az államot.[1] Az így értelmezett patrimoniális elv a középkori országmegosztásokat általában a dinasztia magánügyének tekinti,[2] olykor az uralkodó személyes akarata következményének látja, mindenképpen kirekeszti tehát előidézői köréből a gazdasági és társadalmi motivációt. A patrimoniális koncepción – amely ebben az összefüggésben is kétségtelenül idealista és szubjektivista–voluntarista kicsengésű – csak a marxista történetírás haladt túl, és cáfolta meg.[3] Olykor az országfelosztást *etnikai* sajátosságnak tekintették, és egyetlen népcsoporthoz (leggyakrabban a szlávokhoz) kötötték.[4] A legtöbbet hangoztatott polgári magyarázat – amelyet mint az okok egyik, noha nem legdöntőbb komponensét a marxista historiográfiának sem kell elvetnie – a *földrajzi* távolságokra, az államterület nagy kiterjedésére történő hivatkozás.[5] De már a polgári történészek legjobbjai eljutottak annak felismeréséig, hogy a politikai élet szférájában jelentkező széttagolódás más szférák jelenségeivel is kapcsolatos, a kereskedelmi utak és várak szerepével, az ezekben végbement változásokkal, illetve a technikai eszközök fogyatékosságával.[6]

A marxista történetírás nagy érdeme, hogy rámutatott a politikai széttagolódás *gazdasági alapjaira*. Nem haszon nélküli néhány vélemény idézése. B. A. Ribakov írja a korai orosz történelemről: „Az egész feudális Ruszt úgy kell elképzelnünk, mint néhány ezer kis és nagy feudális fejedelmi, bojári, szerzetesi votcsinának és a kisebb kíséret votcsinájának összességét. Mindezek önálló, gazdasá-

[1] BÜCHNER 1956, 137. VERCAUTEREN nézetét l. SZÉKELY 1966, 1082.; a patrimonializmus fogalmára l. MÁLYUSZ 1933, 37–49.

[2] Pl. DEÉR 1938, 157.

[3] GREKOV 1949, 284–304.; BORAWSKA 1964, 83–85.; vö. BARDACH 1957, 127–128.; MOLNÁR 1949a, 306–321.

[4] ŠUFFLAY 1909, 502.; vö. ĆIRKOVIĆ 1960, 197.

[5] BLOCH 1968, 545–548.; vö. RIBAKOV 1966, 574–577.

[6] BLOCH 1968, 545–546.; MÁLYUSZ 1940b, 89.

gilag egymástól független életet éltek, mikroszkopikus államokat képeztek, alig voltak egymással összekapcsolva és mentesek voltak az állam kontrolljától. A bojárok udvara – egy kis államhatalom fővárosa saját gazdasággal, saját hadsereggel, saját rendőrséggel és saját íratlan törvényekkel... Az orosz társadalom alapvető izoláltságban volt; benne mindennél világosabban érződött eme néhány ezer bojári votcsina és vár jelenléte, amelyeknek falai nemcsak a külső ellenségtől védtek, de saját parasztjaiktól és a szomszédos bojároktól, és más esetben talán a fejedelmi hatalom túlságosan buzgó képviselőitől." Ribakov mutatott rá arra, hogy a votcsina (földbirtok) a korai időben a naturális gazdálkodáson alapult; ez az eleve adott „mikroszkopikus világ" természetszerűen leszűkítette és a birtokhatáron túl elzárta a látóhatárt.[7]

G. E. Szancsuk és P. N. Tretyakov a korai cseh történelem tanulmányozása kapcsán jutott arra az eredményre, hogy a feudális földtulajdon növekedése és erősödése a naturális gazdálkodás uralma következtében, továbbá ebből adódóan az ország egyes részei közti igen laza gazdasági kapcsolatok vezettek Csehország politikai széttagolódásához, amely tehát *gazdasági okok függvénye* volt. A feudalizmus politikai széttagolódásának alapja a gazdasági széttagolódás volt, s ez utóbbi megfelelt a termelőerők akkori fejlettségi szintjének. A korai időkben még nem érlelődtek meg az ország különböző részei egyetlen gazdasági egységbe történő integrálásának anyagi feltételei. A természeti gazdálkodás viszonyai közepette nem jöhetett létre egységes piac, hiányoztak az egyes országrészeket tartósan egyesíteni képes gazdasági és kulturális központok.[8] Zdeněk Fiala azt húzta alá, hogy Csehország politikai széttagolódása korában a feudális tényezők (az egyházi intézmények, a fejedelmi család tagjai) nem rendelkeztek összefüggő és kiterjedt földbirtokokkal, ahol valamiképpen „centrálisan" gazdálkodhattak volna, hanem csak szétszórt, szétforgácsolt ingatlanokkal (kis udvarokkal, „tanyákkal", falurészekkel; egész falvakkal is csak ritkán) az ország különböző pontjain, cseh és morva területeken.[9]

Eckhard Müller-Mertens a német széttagolódás okait vizsgálva mutatott rá arra: amikor a termelőerők még olyan alacsony szintűek voltak, hogy a munkamegosztás a gazdaságot és a társadalmat lényegileg nem járta át, a feudális urak nem szorultak rá a központi hatalom segítségére a feudális viszonyok biztosításában; ők saját erejükből meg tudták fékezni a paraszti ellenállást feudalizált birtokaikon. A természeti gazdálkodás feltételei közepette a főurak állami funkciókat gyakoroltak.[10]

Michał Sczaniecki azt húzta alá, hogy a Piast-monarchiában kezdettől fogva hiányoztak a gazdasági alapok, amelyek képesek lettek volna biztosítani a kora feudális monarchia tartósságát, hiányoztak az egyes kerületeket összekötő gazdasági szálak. Az egyes birtokok több tekintetben önálló gazdasági egységeket alkottak. Amióta pedig a főurak az állam segítségével megerősítették saját hatal-

[7] Ribakov 1966, 530., 579.
[8] Szancsuk–Tretyakov 1956, 73.
[9] Fiala 1965, 46.
[10] Müller-Mertens 1963, 329.

mukat birtokaikon, és függésbe vonták az azokon megtelepült népet, területi hatalom kiépítésére, illetve kisajátítására törekedtek.[11]

A magyar marxista történetírás is hasonló összefüggésekre mutatott rá. Molnár Erik a politikai széttagolódást a termelőerők és a szállítóeszközök fejletlenségével magyarázta, s aláhúzta, hogy a nagybirtok maga igazgatta a birtokán élőket. Elekes Lajos szerint a korai feudalizmusban minden birtok önellátó, minél nagyobb, annál inkább. A széttagolódás – az állam az államban jelleg – éppen ebből a körülményből fakad: a földesurak rá voltak utalva saját erőszakszervezetük kiépítésére, hogy biztosíthassák a kizsákmányolást. Lederer Emma kiemelte: a feudális nagybirtok önmagában rejti születésénél fogva a lehetőségeket, hogy állam legyen az államban.[12]

A marxista történetírás elméleti jellegű vizsgálódásai megnyugtatóan tisztázták tehát a politikai jellegű széttagolódás gazdasági alapjait. Ezek a gazdasági alapok a kora feudális gazdasági egységek önellátó voltával, szétaprózottságával, végső fokon a primitív agrárgazdaság ismérveivel jellemezhetők. Ha azt a kérdést fogalmazzuk meg, hogy minden, politikai szférában jelentkező széttagolódás szükségszerűen az itt vázolt gazdasági alapokra megy-e vissza, illetve azokon épül-e fel, feltétlenül igenlő választ kell adnunk. Meghatározó módon a társadalmi berendezkedés ismert marxi tétele a gazdasági alap elsődlegességéről és a politikai felépítmény másodlagosságáról motiválja a feleletet. Ugyanakkor könnyű belátni, hogy a gazdasági széttagolódás a feudalizmus korai szakaszának lényegét érinti és kimeríti. Bármilyen nagy viták is folynak a feudalizmus fogalmi értelmezéséről, bármekkora is a vélt vagy valós bizonytalanság e téren, a feudalizmus alapvető ismérvei közül nehezen lehet a föld mint termelőeszköz szerepét kiiktatni. A feudalizmus Európában mint föld-magántulajdont megvalósító és az osztálytársadalmat agrárviszonyok között megteremtő társadalmi-gazdasági formáció kelt életre. A feudalizmus Európája tehát eredendően mezőgazdasági jellegű, a földből megélő falusias Európa, híjával az árutermelésnek, a pénzgazdálkodásnak, a számottevő kereskedelmi tevékenységnek és a városi létnek. A gazdasági széttagolódás a primitív agrárviszonyokból, a természeti gazdálkodás töretlen uralmából, az ebből adódó fejletlen szállítási és hírközlési viszonyokból, végső fokon a termelőerők fejletlenségéből fakad, s voltaképpen nem más, mint a feudalizmus első, kora feudalizmus néven ismert korszakának gazdasági alapja.

A gazdasági széttagolódás tehát a korai feudalizmus egyik legfontosabb attributuma, s mint ilyen szükségszerű ismertető jegye az európai típusú feudalizmus minden olyan megjelenési formájának, amely megélte (végigélte) saját kora feudális szakaszát. További nyitott kérdés annak megválaszolása: vajon a gazdasági széttagolódás alapján szükségszerűen jön-e létre politikai széttagolódás? A kérdést teoretikusan csak a marxista történetírás tehette fel. B. D. Grekov így foglalt állást: „Kötelező-e elméletileg minden feudális állam széttagolódása a feudalizálódás folyamatának erősödésével kapcsolatban? Az európai és nem európai 'barbár' államok történetében a széttagolódás megszokott jelenség, de is-

[11] Sczaniecki 1958, 229.
[12] Molnár 1949a, 325–326.; Elekes 1964, 70–71.; Lederer 1961, 159.

merünk olyan esetet, amikor ez a 'bomlás' élesen szembetűnő formában nem jelentkezik. Anglia története nem ismert olyan periódust, amely teljesen megfelelt volna a kontinentális államok feudális széttagoltsága periódusának."[13] Michał Sczaniecki olyan véleményt formált a lengyel állam 1138. évi feldarabolásáról, hogy „ennek a felosztásnak a végrehajtása nem lepi meg a kutatót, mert a politikai felaprózottság a feudális állam szabályos fejlődésének vonalába esik".[14] A feudális széttagolódás Juliusz Bardach szerint is normális fejlődési szakaszt jelentett a feudális típusú állam történetében.[15] G. E. Szancsuk és P. N. Tretyakov törvényszerű jelenségnek, Lederer Emma pedig szükségszerűen bekövetkező fejleménynek tekinti a feudális széttagoltságot a feudális állam történetében.[16]

Magunk azt hangsúlyozzuk: a gazdasági széttagolódásból nem kivétel nélküli következetességgel, hanem a törvények tendencia jellegét hangsúlyozó marxi tanításnak megfelelően tendenciaszerűen nő ki a politikai széttagolódás. Anglia imént említett példája mellett a skandináv történetfejlődés tényeire hivatkozhatunk. Amint ismeretes, a skandináv államokban – ahol igen lassan alakult ki a feudalizmus – nem jött létre politikai széttagolódás annak ellenére, hogy a gazdasági izoláció talán még szélsőségesebb volt („tanya" típusú kisparaszti gazdaságok léte), mint Európa más tájain. A skandináv példa arra figyelmeztet bennünket, hogy a törvényt valóban tendenciaként értelmezzük, illetve hogy a társadalmi osztálystruktúrában és a politikai felépítményben kifejlődő, az általánostól jócskán eltérő vonások a széttagolódás gazdasági alapjának megléte ellenére sem tették lehetővé a széttagolódás politikai szférában való jelentkezését.[17] Ugyanakkor azt sem szükséges ehelyütt bővebben fejtegetnünk, hogy éppen megint csak az osztályviszonyok és a politikai felépítmény számos más, specifikus jelensége szinte országonként eltérő megjelenési formát és kronológiai koordináta-rendszert jelölnek ki a széttagolódás politikai faktora számára.

A gazdasági és politikai széttagolódás szoros kapcsolatát jelzik azok a megállapítások, amelyek a politikai széttagolódás rendszere felszámolásának okadatolásával kapcsolatosak. A. Z. Manfred szerint Franciaországban a feudális széttagolódás likvidálásának a XIII. században kezdődő folyamata törvényszerű következménye a városok és a mezőgazdaság fellendülésének.[18] (Ugyanakkor a területegyesítésnek más nyelvi jellegű, városiasabb és fejlettebb mezőgazdaságú terület esett áldozatul.) Oroszországban sem a mongolok közreműködésével történt a politikai széttagolódás felszámolása és a centralizált orosz állam kialakulása, hanem a tatár iga megdöntésére irányuló népi felszabadító mozgalom eredményeképpen,[19] amelynek persze az állam egyesítésében testet öltő eredményeit az orosz gazdaság fejlődése, a természeti gazdálkodás hosszú korszakából való kimozdulása tette lehetővé. Juliusz Bardach a lengyel történelem elemzése kap-

[13] GREKOV 1949, 476.
[14] SCZANIECKI 1958, 229.
[15] BARDACH 1957, 173.
[16] SZANCSUK–TRETYAKOV 1956, 84.; LEDERER 1961, 69.
[17] GUREVICS 1963, 166–198.; DOLMÁNYOS 1972, 22. Az angol és a skandináv feudális fejlődésre l. TŐKEI 1969, 230–252.; a széttagolódás törvényszerű tendenciájára MOLNÁR ERIK megállapítását l. MAKKAI 1954a, 641.
[18] MANFRED 1972, 94.
[19] CSEREPNYIN 1966, 47–48.

csán mutatott rá arra, hogy a XIII. században az ipar és a mezőgazdaság fejlődése, a társadalmi munkamegosztás szétfeszítette a falusi naturális gazdálkodás kereteit; ez új és nagyobb piacok létrejöttéhez, a falu és a város közti kereskedelmi kapcsolat megszületéséhez vezetett. A század végén a politikai széttagolódás a termelőerők fejlődésének fékjévé vált. Ez az ellentét a XIV. század elején a központi hatalom erőinek túlsúlyát és Lengyelország részleges egyesülését eredményezte.[20] Hasonló okokkal, a társadalmi munkamegosztás előrehaladtával, az árutermelés és pénzgazdálkodás fejlődésével magyarázta a tartományúri hatalom XIV. század eleji bukását a magyar történetírás is.[21]

Mindezek alapján semmi kétség nem lehet az iránt, hogy a politikai felépítmény szférájában jelentkező széttagolódásnak, az állam dezintegrációjának mind kialakulása és léte, mind pedig felszámolása szoros, tendencia jelleggel érvényesülő törvényszerű összefüggésben áll a kora feudális társadalom gazdasági alapjával, a gazdasági széttagolódással. Ezt a megállapítást külön további bizonyítékok nélkül a magyarországi fejlődésre is érvényesnek kell minősítenünk.

ÁLLAMFEJLŐDÉSI TENDENCIÁK

A gazdasági és politikai széttagolódás kapcsolatáról imént tett megállapítások lehetőséget nyújtanak arra, hogy elvi alapokon meghatározható legyen a feudalizmus *karakterisztikus* államfejlődési iránya. Eszerint, mivel a gazdasági alap fejlődése a szétaprózottságtól halad annak felszámolása, bizonyos értelemben vett integráció vagy „tömbösödés" irányába, az állam előremenetelének klasszikus útja is a széttagolódástól az állami egység megteremtése felé vezet. Engels *Franciaországot* jelölte meg a feudális fejlődés klasszikus útját bejáró országként: „Franciaország az az ország, amelyben a történelmi osztályharcokat, inkább mint bárhol másutt, mindig a döntésig végigharcolták... Franciaország, amely a középkorban a feudalizmus központja, a reneszánsz óta pedig az egységes rendi monarchia mintaországa volt, a nagy forradalomban szétrombolta a feudalizmust, és oly klasszikus módon alapozta meg a burzsoázia tiszta uralmát, mint egyetlen más európai ország sem."[22] Engels általános megállapítása a francia történelem klasszikus voltáról érvényesnek bizonyul a korai középkorra is.[23] A francia fejlődés előtörténetét adó Meroving-kori frank időszak alig-alig szünetelő országfelosztásai azon az ingatag és izolált gazdasági alapon jöttek létre, amely még egyszerre foglalta magában a „barbár" germánok bomló ősközösségi, a gallorómaiak elhaló rabszolgatartó és a frankok előretörő feudális gazdaságának bonyolult kölcsönhatásokban együttélő elemeit. A frank periódus Karoling időszaka Martell Károly 715. évi fellépésétől Nagy Károly uralkodásának végéig, a IX. század elejéig azért tudta megteremteni a nagy kiterjedésű ország tényleges, lényegi – legfeljebb csak formai vonatkozásban hiányzó – egységét, mert az uralkodó osztálynak el kellett végeznie saját gazdasági alapja általános-

[20] BARDACH 1957, 158–162.
[21] ELEKES 1964, 108.
[22] ENGELS 1962, 549.
[23] MÜLLER-MERTENS 1963, 330.

sá tételét, azaz meg kellett szilárdítania a feudális földtulajdont, és le kellett igázni a korábban szabad frank parasztot. Ennek a grandiózus programnak a teljesítése – valamint a korai Karolingok hódításainak sorozata – követelte meg az erők egyesítését és koncentrálását, tehát eleve nem tette lehetővé az állam részekre szabdalását és a frakcióharcok gyakori felújulását. A feudalizáció folyamata a Rajnától nyugatra, a későbbi francia történet színterén még a Karoling-időszakban, a IX. század folyamán voltaképpen befejeződött.[24] Nem volt többé tehát olyan gazdasági-politikai természetű fék vagy ezen alapuló megfontolás, mely a természeti gazdálkodás úgyszólván töretlen uralma idején újólag gátat tudott volna állítani a politikai széttagolódás jelentkezése és érvényesülése elé. A gazdasági széttagolódást nagy hűséggel követte az állam decentralizálódása. Walther Kienast így jellemzi a X. század végi, XI. század eleji, a frank köntösből kihámozódott francia állapotokat: „A kora Capeting Franciaország feudális térképe tarka képet mutat, a nagy, a kisebb és a legkisebb különuralmak beláthatatlan összevisszaságát..., miniatűr Seigneurök alig pár hektárnyi területű országot 'kormányoznak', mindez a partikularizmus legszélsőségesebb foka, amely mindent felülmúl, amit egykor Németországnak meg kellett élnie." Henri Pirenne szerint „a francia monarchia Hugo Capet-től egészen I. Fülöpig megelégszik azzal, hogy van".[25] A francia történetírás a XII. századot az életért folyó harcnak tekinti.[26] A feudális széttagolódásnak még a XI. század folyamán is terjedő processzusa a század vége felé megtorpant és megállt; a mikroszkopikus államok és a miniatűr „Seigneurök" rovására egyes territóriumok megerősödtek, nagy tartományokká alakultak, a hűbéres fejedelmek megsokszorozták javaikat, felségjogokat érvényesítettek, a kisebb vazallusokat közvetlen függésükbe vonták.[27] Ezt a folyamatot a szakirodalom „centralizáció a decentralizációban" terminussal jelöli.[28] Ennek lényege, hogy nem a királyi hatalom egyesített első lépésben minden széttagolt államocskát, hanem először a tartományi vezetők politikai hatalmának megerősödése ment végbe – beleértve a királyt is – birtokaik határain belül. A francia helyi krónikák a XI–XII. században bővelkednek ama katonai akciók, pénzüzletek, sikeres házassági szerződések leírásában, amelyek révén a herceg vagy a gróf megszerezte a reális uralmat először a viszonylag kisebb tartományok, majd azt követően az egész hercegség vagy grófság felett. A királyok tevékenysége a domaine-en belül a törekvéseket tekintve semmiben sem különbözött a hercegek és grófok analóg cselekedeteitől. A tartományi centralizációnak azonban a korábbitól eltérő, újszerű gazdasági alapja volt: a XI. századtól kezdve Franciaországban megjelent a társadalmi munkamegosztás, az árutermelés és pénzgazdálkodás, kialakultak a városok, gyorsan tért hódított a kereskedelem. A politikai felépítményben a XI. század második felétől megfigyelhető átrendeződések, a tartományi centrumok kialakulása ebben az új gazdasági alapban lelik magyarázatukat. A XII. században a városok pénzzel és katonasággal támogatták a széttagolódás szélsőséges formáit felszámoló tartományi fe-

[24] Müller-Mertens 1963, 323., 327.; Kienast 1966, 579.
[25] Idézi: Müller-Mertens 1963, 328–330.
[26] Le Moyen Âge 1948, 183.
[27] Kienast 1956, 104–109.
[28] Müller-Mertens 1963, 335.

jedelmeket. Nagy területek politikai konszolidációja megfelelt a városok életbevágó szükségleteinek, és segített nekik szenioraikkal szemben a kommunális szabadságért vívott harcban. A politikai konszolidáció éppen ezért a XII. század végére a gazdaságilag fejlett területeken érte el legnagyobb sikereit.

Főleg a XII. századtól kezdve a Capeting uralkodók, kihasználva potenciális előnyüket, hogy ti. ők álltak a feudális hierarchia – eddig inkább csak névlegesen elismert – csúcsán, átlépték a párizsi grófság határait, fokozatosan kiterjesztették birtokaikat és fennhatóságukat. A Capetingek a XIII. század elején Franciaország területének mintegy felét, a XIV. század elején hozzávetőlegesen háromnegyedét tartották joghatóságuk alatt. VII. Lajos – segítséget adva a kommunáknak és az egyházaknak a koronabirtokokon kívül – megalapozta a francia korona és a polgárság szövetségét. A francia fejlődés hasznára vált, hogy a XIII. század elején nem sikerült II. Fülöp Ágost és fia, Lajos angliai hódítása. Ez lehetővé tette, hogy a Capetingek továbbra is Franciaországra koncentráljanak, s erőiket itt és nem Angliában foglalkoztassák. Így vált teljesíthető feladattá, hogy a XIII. században főleg IX. Lajos hozzákezdhetett a megnövekedett területű és számos specifikumot felvonultató helyi jogok szerint élő királyi domaine kormányzásának egységesítéséhez. Minden provinciában és városban megjelentek a királyi bíróságok és a királyi tisztviselők. Kiemelkedett egy külön bírósági hivatal, a párizsi parlament, amely az egész ország legfőbb bíróságává vált. A királyi tanácsban fontos szerephez jutottak a legisták, a nem nemes tanácsosok. A királyi aranypénz kezdte kiszorítani a helyi pénzeket. A XIII. században a király vált csaknem minden város elismert „souveraine"-jévé. Az igazságszolgáltatási, adminisztrációs és pénzügyi reformok nem csupán a központi hatalom politikai megerősödését szolgálták, hanem megnövelték a királyi kincstár bevételeit is. Franciaország a politikai széttagolódás legszélsőségesebb formáitól a tartományi centralizáció szintjén át az ország központosításáig jutott el.[29] Aligha tévedünk, ha a legtisztábban a francia fejlődésben testet öltő, a gazdasági alap változásait hűen követő államfejlődési irányt a korai és virágzó feudális állam történetében a klasszikus államfejlődési tendenciának minősítjük.

Az államfejlődés egy másik irányát *Németország* feudális kori története példázza. A Rajnától keletre a feudalizmus kialakulásának folyamata *nem zárult le* a frank időszakban. Az erős központi hatalmat a törzsi hercegségek által szétszabdalt német területen elsősorban a feudalizáció sikere, a fiatal kelet-rajnai feudális erők osztályérdeke követelte meg, de ez irányba hatott a magyar kalandozások és a normann betörések formájában jelentkező külső veszély is. Ezt a hatalmat az Ottók állama testesítette meg, és egyszersmind eredményesen meg is oldotta a feladatokat: mindenekelőtt győzelemre vitte Németországban a feudalizmust, megfékezte és megállította a pusztító magyar betöréseket, sőt a X. század második felében célul tűzte ki egy császári nagybirodalom létesítését. Németországban azonban az erős központi hatalom a feudalizmus kiterjesztése és megerősödése után is megmaradt. Mint a német marxista történetírás megállapította: ez „azt jelenti, hogy a birodalom gazdasági struktúrája és az államhelyzet

[29] Minderre l. MANFRED 1972, 94–100.; MÜLLER-MERTENS 1963, 335–336.; KIENAST 1956, 104–109.; DUBY–MANDROU 1975, 17–154.

nem teljesen hasonló, illetve hogy egy bizonyos ellentmondás áll fenn az alap és az állami felépítmény között. Ebben a német történelem sajátosságának kell lennie. Okai nincsenek kikutatva. A királyi hatalom megmaradása alapjául annak kellett lennie Németországban, hogy az Ottóknak és az első Saliaknak sikerült a központi hatalomból végrehajtó szerveket alkotniuk, amelyek a naturális gazdálkodás feltételei közepette is állandóan és megbízhatóan funkcionáltak, és hosszabb távra sem vonták ki magukat a feladatok teljesítése alól." Ilyen volt a birodalmi egyház rendszere, ilyen II. Konrád ministerialitas politikája, ilyen végül IV. Henrik szövetsége a fiatal polgársággal.

Németország a XI–XII. században belépett a nagy gazdasági-társadalmi és politikai-állami változások korszakába. A termelőerők fejlődésének eredményeképpen kifejlődött a munkamegosztás a mezőgazdaság és a kézműipar között, az áru- és pénzviszonyok mind növekvő jelentőségre tettek szert, megteremtődtek a középkori városi lét feltételei. Noha a királyi hatalom továbbra is viszonylagosan – Franciaországhoz képest számottevő mértékben – erős maradt, felzárkózott mellé a főnemesség és az egyház. A IV. Henrikkel szembeni főúri ellenállás, az évtizedes belháborúk jelzik ezt a folyamatot. Az invesztitúraharc következménye, hogy összetört a birodalmi egyház rendszere, amely eddig a királyi hatalom tartópillére volt. A XI. századtól a feudalizmus vezető erői, a főnemesség és az egyház önálló territóriumok kiépítéséhez látnak, a ministerialisokat magukhoz láncolják. A püspökök és az apátok így királyi tisztviselőkből birodalmi fejedelmek lettek. A királyt voltaképpen szintén tartományi fejedelemmé degradálták, a birodalmi hatalmasságok szabad választójogot eszközöltek ki a királyi vérségi jog ellenében, V. Henrik alatt a XII. század elején pedig biztosították ama igényük realizálását, hogy minden kérdésben hallathassák szavukat. Németország a XII. században a franciáétól eltérő irányból jutott el a tartományi centralizáció szintjére. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a feudális széttagolódást csak regionális keretekben tudták legyőzni, másrészt megfelelt a társadalmi-gazdasági struktúra és az osztályviszonyok változásának, amely ily módon még mindig hordozta annak lehetőségét, hogy Németország eljusson az állami szintű centralizációhoz.

A fejlődés mintha meg is indult volna ez irányba. A Staufok állandóan gyarapították a királyi birtokokat, s ha egyes főurak mögött e téren elmaradtak is, de azért alapítottak városokat és támogatták is azokat. A Staufok jól kamatoztatták az állandóan növekvő áru- és pénzviszonyokat a központi hatalom érdekében. A kommuna-mozgalom Németországban is előretört. A városok és polgárok királyi segítségre, a királlyal kötendő szövetségre vágytak. A XII. században megvolt tehát a tartományok szétverésének reális lehetősége, de I. Frigyes és VI. Henrik alatt végzetessé vált Németország érdeklődése Itália iránt. A X. század végén önmagát túlélt ottói imperium tradíciója ébren maradt, jóllehet a nagybirodalom XII. századi felélesztésének már semmi reális alapja nem volt. Az itáliai politika kényszerítette a belnémet királyi politika fejedelemellenes, várospártoló és pápabarát tendenciájának feladását egy fejedelempárti, város- és pápaellenes vonal javára. A királyság lemondott a kommunákkal való szövetségről, elhanyagolta a városokat. A királyok itáliai politikája zavartalanságának biztosítása érdekében a fejedelmek szabad kezet kaptak Németországban és királyi támoga-

tást tartományuraságuk további építéséhez. A XIII. század első kétharmadában Németország teljesen a tartományi fejedelmeké lett, akik nem igényeltek sem erős központi hatalmat, sem állami jellegű, országos méretű centralizációt. Persze, nem kizárólag a Staufok bűne, hogy Németországot az itáliai–szicíliai szakadékba vezették. A német fejlődés deformálását társadalmi tényezők motiválták: erős, agresszív és expanzív lovagság, amely hajlandó volt végigélni és -játszani az itáliai „kalandokat", illetve viszonylag gyenge polgárság, amely önálló kezdeményezéssel – a rajnai szövetség formájában – csak a XIII. század közepén lép fel. Németország a vázolt okok következtében a XII., a XIII. és a későbbi századokban is elmulasztotta, hogy a territoriális egységet a centralizált állam egységével váltsa fel, így Németország a kora középkori erős királyi hatalomtól a tartományi centralizáció szintjén át az állami partikularizmushoz jutott el. Ebben a fejlődésben a gazdasági alap változásaival ellentétes tendenciájú és így atipikus államfejlődési irányt láthatunk.[30]

Még két államfejlődési irányzatot konstatálhatunk Európában a széttagolódás szempontjából: *Itáliáét,* ahol a római alapokra építő feudalizációs folyamat korán lezárult, s az egész középkoron át a politikai széttagolódás szélsőséges formái domináltak,[31] illetve *Skandináviáét,* ahol a római alapokat nélkülöző feudalizmus kialakulása hosszasan elhúzódó, lassú folyamat, s igazi politikai széttagolódás az egész feudalizmus időszakában nem tudott gyökeret verni.[32]

Ha figyelmünket Kelet-Európára fordítjuk, igen változatos kép tárul elénk. Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy itt a tisztánlátást az állami keretek ingatag és törékeny volta, illetve a gyakori hódító hadjáratok zavarják. Kevés az olyan kelet-európai állam, amelynek létét idegen beavatkozások, belső fejlődését külső körülmények meg ne zavarták volna. A kelet-európai államok zömének fejlődését megakasztották vagy deformálták ezek a külső tényezők. A legyengült ómorva államnak a X. század elején a kalandozó magyarok adták meg a kegyelemdöfést. Horvátország két évszázaddal később Magyarország feudális expanziójának esett áldozatul. Bizánc a X–XI. század fordulója táján mintegy 150–200 évre Bulgáriát és Szerbiát fosztotta meg önálló államiságától. Cseh- és Lengyelország évszázadokon át változó sikerű harcokat folytatott függetlenségéért a német birodalommal szemben. Oroszország fejlődését több évszázadon át befolyásolta a mongol-tatár iga. Bulgária, Szerbia és Bizánc a XIV–XV. században az oszmán birodalom expanziója következtében elvesztette önállóságát, illetve megszűnt létezni. Eme támadásnak esett áldozatul Havasalföld, s már a XV. században ez a veszély fenyegette Magyarországot is.

A Kelet-Európát a széttagolódás szempontjából ábrázoló kép igen változatos. Egyes országokban a széttagolódás első jelei és valamelyest számottevő tünetei is csak később, a XII–XIV. században bukkannak fel. *Bizáncban,* ahol a feudalizmus a rabszolgatartó társadalom területi előzményei ellenére is csak a X–XI. században jött létre, a császári hatalom szinte keleties–despotikus jellegű volt. Ez magyarázza, hogy a bizánci apanázsrendszer, azaz az a gyakorlat, hogy az

[30] Minderre l. Müller-Mertens 1963, 319–346.; Kienast 1956, 104–109.
[31] Arnaldi 1968, 105–122.
[32] A feudalizmus kialakulásának tipológiájára l. Udalcova–Gutnova 1973, 5–33.

uralkodó család (a Palaiologoszok) tagjai megosztoztak az állami terület igazgatásán, csak a XIV. század közepén formálódott ki, abban az időben, amikor a feudalizmus a bizánci birodalomban teljes fellendülést ért meg. Az apanázsrendszer csírái persze már jóval a Palaiologosz-kor előtt feltűntek. A XI. század vége (Alexiosz Komnénosz) óta megfigyelhető a császár rokonságának felemelkedése a közhatalomra. A XII. században Manuél Komnénosz, a latin császárság idején pedig csak III. Ióannész Vatatzész kapcsán hallunk apanázsról. A XIV–XV. századi apanázsok közvetlen előzményét a nagybirtokosok 1261 után számottevően megnőtt hatalma jelenti. Az 1350-es évektől kezdve az apanázsrendszer az uralkodó család tagjai között mindennapossá válik. Az apanázs birtokosainak hatalma nem kicsi, ő intézte tartománya hadügyét, pénzügyét és igazságszolgáltatását, a külpolitikában olykor nagy jelentőségű személyes kezdeményezéseik voltak, de a császár legfőbb tekintélye mégis folyamatosan érződik a politikában, ő hitelesíti az apanázs-birtokosok döntéseit. Végső fokon az apanázsrendszer ellenére is az állam egysége tükröződik vissza a törvényhozói és pénzügyi rendszer egységében.[33] *Szerbiában* az ifjabb királyság intézménye legkorábban a XIII. század második felében jelentkezik,[34] amikor külső hatásra IV. Béla magyar király 1268-ban arra kényszerítette Uroš szerb uralkodót, hogy uralmát ossza meg fiával, Dragutinnal. Ettől kezdve mintegy száz éven át (1371-ig) nagyjából következetesen érvényesült a hatalom dinasztián belüli megosztása, amely Szerbiában az uralkodó család tagjainak tett adományokból (apanázsból) fejlődött ki. A szerb ifjabb király hatalma korlátozott volt, nem rendelkezett törvényhozói hatáskörrel, nem adományozhatott birtokokat, nem volt szuverén katonai hatalma, viszont külön udvart tartott, saját hivatali testülete és külön elhatárolt területe volt.[35]

Az orosz és a lengyel államfejlődés számos vonatkozásban hasonló mozzanatokat mutat. A *kijevi Ruszt* már Szvjatoszláv fejedelem megosztotta a X. század második felében (970). Fia, Vlagyimir Oroszországot 12 fia segítségével kormányozta. A XI. század 30-as, 40-es éveiben Bölcs Jaroszláv még biztosítani tudta a nagy kiterjedésű ország úgyszólván csorbítatlan egységét, de halálával (1054) újra és tartósan részekre töredezett az ország. Vlagyimir Vszevolodovics Monomah és Msztiszláv kísérlete a XII. század első felében az ország egyesítésére jelentős, de tartós eredményeket nem hozó vállalkozás volt. Az 1130-as évektől kezdve Oroszországban a széttagolódás kora, az önálló és gyorsan osztódó fejedelemségek és feudális köztársaságok időszaka köszöntött be. E korszak a XV. századig tartott. A Rurik részfejedelmek helyi dinasztiákat alapítottak. Minden részfejedelemségben megjelent a saját püspök, a fejedelmek oklevelet adtak ki, évkönyvet vezettettek. A XII. századtól kezdve a tartományi fejedelemségek teljesen kialakult államok voltak. Fejedelmeik szuverén uralkodók módjára jártak el: teljhatalmuk volt a bel- és külügyekben. A XIV. századtól kezdve saját tartományuk nemesi (dvorjansztvo), egyházi és városi elemeire támaszkodva egyes nagyfejedelmek megerősödtek. A XIV–XV. században végbement a széttagoló-

33 Maksimović 1973, 103–154.
34 Vö. másként és tévesen Radojković 1958, 1–25.; vö. Ćirković 1960, 195–198.
35 Ivković 1957, 59–80.; Jireček 1923, 12–13.

dás leküzdésének és az egységes orosz állam kialakulásának lassú folyamata. Az orosz földek Moszkva körüli egyesítésének lépcsőfokai a centralizált orosz állam megteremtéséhez vezettek el.[36] *Lengyelországban* az állami terület X. század végén (992) rövid időre megjelenő megosztásának gyakorlata a XI. század folyamán számos alkalommal felújult. Rendszerré ez III. Bolesław Krzywousty 1138. évi statútumával vált, amelyben a lengyel uralkodó kénytelen volt jogilag elismerni Lengyelország területi felosztását, de a principatus (főfejedelemség) intézményének megteremtésével ugyanakkor kísérletet is tett az ország egységének biztosítására. A főfejedelem kizárólagos előjogaihoz tartozott a külpolitika vitele, a háború személyes vezetése, a gnieznói érsek és a püspökök kinevezése. A XII. század 30-as éveitől kezdve a lengyel államfejlődést is a széttagolódás erősödése jellemzi, amit részint a tartományok számának növekedése, részint a tartományi fejedelmek szuverenitásának elmélyülése bizonyít. A principatus intézménye az 1220-as években véglegesen eltűnt, a krakkói tartomány a többivel azonos szintre esett vissza. A tartományi fejedelmek a princepsi hatalom megszűntével átvették a princepsi előjogok összességét is. Így a tartományi fejedelem hadvezér volt, irányítója az önálló külpolitikának, vezetője a helyi adminisztrációnak, legfőbb bíró, továbbá a privilégiumok kibocsátója. A társadalmi-gazdasági fejlődésben élenjáró Sziléziából a XIII. század első felében kiindult egyesítési akciót mind a tatárjárás sziléziai pusztítása, mind más lengyel területek viszonylagos fejletlensége zsákutcába juttatta. A lengyel egység megteremtéséért folyó harc a XIII. század vége felé a lovagság és az egyház (és általában nem a városok!) támogatásával vett nagyobb lendületet. A Leszek Czarny alatt Krakkó körül elindult egyesítési folyamat 1320-ban Władysław Łokietek krakkói koronázásával Lengyelország részleges – Mazoviát, Nyugat-Pomerániát és Sziléziát nélkülöző – egységének biztosításával zárult. A lengyel államfejlődésben azonban – szemben az oroszországival – az állami egység megteremtését sem közvetlenül követően, sem főleg később nem kísérte a központosított lengyel állam kialakulása.[37]

Eltér az eddig tárgyalt kelet-európai sémától a *csehországi* államfejlődés. Noha a Přemyslek már a X. században megosztoznak a cseh törzs területén, a csehországi politikai széttagolódás mégis csak a XI. század első felében nyer állami jelleget Břetislav morva dukátusával. A morva részfejedelemségek rendszere Břetislav 1055. évi rendelkezésével kezdődött, amely egyszersmind a cseh trón öröklését a szeniorátus elve alapján határozta meg. Magát a szeniorátusi trónbetöltés elvét csak mintegy fél évszázadig alkalmazták a rend megalkotójának szándéka szerint, a három morva úděl (rész) azonban sem a XI., sem a XII. században nem vált valamiféle félönálló vagy teljesen önálló államterületté; ha a morva részfejedelmek között a XII. században mutatkoztak is olykor törekvések a hatalom örökletessé tételére, alapjában véve ehhez soha nem jutottak el. A cseh egység sorsdöntő krízisét az 1172 és 1197 közötti negyedszázadban élte át. Ez idő alatt tizenkétszer változott a cseh trón birtokosa, és csaknem minden

[36] Minderre l. GREKOV 1949, passim; RIBAKOV 1966, 476–639.; CSEREPNYIN 1966, 63–104.; LENIN véleményét a széttagolt orosz állam viszonyairól l. MAVROGYIN 1970, 170.

[37] Minderre l. MALECZYŃSKA 1955, 120–155; BARDACH 1957, passim; SCZANIECKI 1958, 199–231.; TYMIENIECKI 1961, passim.

változásnál döntő befolyással rendelkezett a német császár. A német beavatkozás eredménye, hogy Morvaországot a császár birodalmi őrgrófsággá, a prágai püspökséget pedig birodalmi fejedelemséggé, s mindkettőt csak tőle függő és a Přemysl-uralkodótól független tényezővé tette. Emellett már az 1150-es évektől kezdve magában Kelet-Csehországban is létesült egy, öröklődővé válás útját járó, a Přemysl-házból származó Děpoldok kezén levő úděl. Csehország azonban a XII. század utolsó éveiben leküzdötte az állam szétszabdalásával járó veszélyeket, és biztosította az állam egységét. A lényegileg egységes přemysli állam erejét mutatja, hogy I. Přemysl is és I. Václav is már életében (1228-ban, illetve 1248-ban) királlyá koronáztatta fiát, amely aktus ismeretlen a korábbi cseh történelemben, s amely a primogenitúra vonalán a zavarmentes családi trónöröklés biztosítását jelentette. Csehország formális egysége sem váratott sokáig magára, I. Václav 1253. évi halálától 1333-ig a cseh király személye állandóan azonos volt a morva őrgrófével. Az egységes cseh állam a XIII. század dereka táján hatalmát Ausztriára, Stájerországra és Karintiára is kiterjesztette egészen az Adriai-tengerig. De már az 1270-es években újfajta, nagyúri széttagolódás mutatkozott. A XIII. század utolsó évtizedeiben a Rožmberk család őse, a Vítkovec-nemzetség épített ki tartományuraságot Falkenštejni Záviš vezetésével Csehország déli és délkeleti részén. A XIV. század elején Lipéi Jindřich, Rožmberki Péter és a morva urak hoztak létre a cseh interregnum viszonyai közepette kedvező légkörben önálló tartományokat.[38]

A fentiek alapján aligha kétséges, hogy a széttagolódás alapján vizsgált domináns kelet-európai államfejlődési irányt abban a sémában jelölhetjük meg, amelyet a tipikus, a gazdasági alap változásait nagyjából hűen követő és fentebb a klasszikus francia fejlődési modellel jelölt irány testesít meg. Eszerint a kelet-európai államfejlődés fő tendenciája a gazdasági megalapozottságú politikai széttagolódástól az állam egységének és legtöbbször központosításának megvalósításáig mutat. A kelet-európai államfejlődésben azonban számos, alább tárgyalandó mozzanat motiválja és egyéniesíti ezt a fő tendenciát. Még így is kitűnik azonban, hogy a széttagolódás mennyiségi és minőségi jellemzői vonatkozásában a kelet-európai fejlődésen belül három vonulat különíthető el. A két szélsőséget a bizánci–szerb, illetve az orosz–lengyel modell jelenti. Az előbbiekben a széttagolódás rövid időre, gazdasági alapjához képest elkésetten és felszínesen jelentkezik, az utóbbiban a széttagolódás hosszasan, a gazdasági alap fő változásait követve és az államélet partikularizmusát olykor szélsőségesen megvalósító mértékben jelen van. A kettő között helyezkedik el a cseh modell, ahol a széttagolódás nagyjából megfelel a gazdasági alap helyzetének, nem mondható élettartama rövidnek és hatása felszínesnek, de ugyanakkor az sem állítható, hogy hosszú évszázadokat fogna át és az államélet minden zegzugát át- és átjárta volna. E modellek ismerete segít abban, hogy részletes vizsgálataink eredményeképpen a magyarországi széttagolódást elhelyezhessük majd az európai (kelet-európai) tablón.

[38] Minderre l. SZANCSUK–TRETYAKOV 1956, 60–68., 73–83., 104–107.; Přehled 1958, passim; HUSE 1963, 41–46., 50.; FIALA 1965, passim.

A SZÉTTAGOLÓDÁS FORMÁI

Fentebb már utaltunk arra, hogy az európai (s így a kelet-európai) államfejlődésben a széttagolódást számos tényező motiválja, számos tényezőnek van hatása a széttagolódás létére, tartamára, intenzitására, s e tényezők összessége minden országban egyéni vonásokkal ruházza fel az állami dezintegrációt. A megjelenési, létezési formák sokasága, sokfélesége azonban a különböző országokban a motivációk azonossága folytán a széttagolódás különböző aspektusait vizsgálva bizonyos közös vonásokat rejt magában. Amíg az egyéni sajátosságok csak egy-egy ország politikai széttagoltságának részletes vizsgálata során deríthetők fel (a későbbiek során ezt mi a magyarországi széttagolódás vonatkozásában kívánjuk elvégezni), addig ezek a közös vonások összehasonlító jellegű elemzés keretében feltárhatók.

Ha a kora középkori politikai széttagolódások kezdeteit vizsgáljuk, két érdekes mozzanat is elénk tűnik. Az egyik a kezdetek kronológiája. Az előzőekben már említést tettünk arról, hogy egyes európai államokban (Bizáncban és Szerbiában) csak feudális fejlődésük későbbi, virágzó szakaszában jelentkezik a széttagolódás. Tipikusnak azonban nem az effajta kezdetet kell tekintenünk, hanem az olyant, amikor a széttagolódás a szó szoros értelmében a feudalizmussal együtt lép színre. A Meroving-kori frank birodalmat már a birodalomalkotó I. Chlodvig halálát (511) követően fiai részekre osztották. Oroszországot Szvjatoszláv 970-ben három fiára bízta. Lengyelország első alkalommal 992-ben jutott a felosztás sorsára. Aligha szükséges bővebben bizonygatni, hogy a frank állam VI. század eleji, az orosz és a lengyel állam X. század végi megosztása a kialakulás, az állami terület kiformálódása időszakában érte ezeket az országokat. Még tisztábban mutatja ezt az a cseh-medencei fejlemény, hogy a korai Přemyslek (Václav és I. Boleslav) a X. század első harmadában még nem is állami, hanem törzsi területen osztoztak meg.

Ugyanakkor arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy sajátságos dialektika érvényesül a feudális államok kialakulásának folyamata és a széttagolódás között. Elméleti igénnyel megfogalmazást nyert, hogy a feudalizáció időszakában a királyi hatalom és a feudális urak törekvései egyaránt a központi hatalom erősítése irányába hatottak, azaz a feudális osztályrend megteremtésének évtizedeiben szünetelt vagy legfeljebb csak formálisan létezett a széttagolódás rendszere.[39] Nem oszlik részekre az alakuló frank állam a birodalomalkotó I. Chlodvig alatt, sem Nagy Károly időszakában, akinek uralkodása alatt mérföldes léptekkel haladt előre a feudalizáció folyamata a frankoknál. Nincsenek részek a formálódó orosz államban Igor, Olga kormányzása alatt és Szvjatoszláv uralkodása nagyobbik részében. A lengyel állam 992. évi felosztását hamarosan az állam több évtizedes egysége váltotta fel, és ez idő alatt jelentősen előrehaladt lengyel területeken a feudalizmus kiépülésének folyamata.

A széttagolódás létére és intenzitására természetesen nemcsak a feudalizmus kialakulása, hanem más, belső és külső tényezők is hatást gyakoroltak. Mind az

[39] Makkai 1954a, 641.; Grekov 1949, 476.; Bardach 1957, 127.; Gieysztor 1958, 167. L. még Müller-Mertens 1963, 328.; Szidorova 1963, 256.

orosz, mind a lengyel történelem szép példáit nyújtja az osztályharcos jellegű népi mozgalmak és a széttagolódás jelenségei közötti kapcsolatoknak. Vlagyimir Monomah egyesítő politikájának részleges sikereit az uralkodó osztály körében az 1113. évi kijevi népi felkelés által keletkezett félelem is magyarázza. A lengyelországi 1037–1038. évi népi felkelést csak két évtizeddel később követte újabb politikai széttagolódás lengyel földön. Ezek a példák rámutatnak: az uralkodó osztály a kizsákmányolás biztosítása, osztályuralma fenntartása érdekében nem fukarkodott egy ideig – a veszélyérzet és félelemérzés elmúltáig – az uralkodó központi hatalmának támogatásával, és felhagyott a széttagolódás további élesztésével. A belső tényezők mellett külső tényezők is hatottak a széttagolódásra. A XII. század első felében a kijevi Rusz felbomlasztásában azok a területek jártak élen – Novgorod, Polock és Halics – és ott jöttek létre legkorábban a megelőző állami integritásból kivált önálló alakulatok, amely területek távol feküdtek a polovec háborúk színpadától. Lengyelországban a XIV. század elején bekövetkezett részleges egyesülést külső veszély, a német feudális urak fenyegető expanziója siettette. A cseh egység XII. század végi megteremtését is motiválta az a fenyegetés, amelyet Barbarossa Frigyes német császárnak a cseh belügyekbe való beavatkozása testesített meg.

Távolról sem hisszük, hogy a fentiekkel kimerítettük volna azoknak a tényezőknek a sorát, amelyek motiválták vagy meghatározott időszakokban egyenesen megszabták a széttagolódás létét vagy intenzitását. Megállapításaink azonban alkalmasak annak bizonyítására, hogy noha a politikai széttagolódás meghatározott módon a gazdasági széttagolódás alapján épült fel, esetenként a politikai felépítmény más és más komponense vagy e faktorok közötti pillanatnyi helyzet állása tevőlegesen módosította a politikai széttagolódás gazdasági vonulatot követő pályáját. Részint ezek az egyedi konstellációk adják a politikai széttagolódás országonként eltérő sajátos arculatát.

További kérdést jelent annak tisztázása, hogy a széttagolódás területi határai milyen vonalak mentén húzódtak, az egyes részek milyen vonalakat követve hasadtak szét. Marc Bloch arra utalt, hogy bizonyos esetekben – pl. Anglia vagy Kelet-Franciaország esetében – etnikai szempontok is szerepet játszhatnak a széttagolódás földrajzi kereteinek megrajzolásában.[40] Közismert, hogy a német fejedelemségek etnikai (törzsi) alapokon épültek fel, de ma már aligha állhat helyt az a különbségtétel, hogy míg Németország törzsi, addig Franciaország regionális bázison nőtt fel. A francia történészek uralkodó nézete, hogy a francia nép „nationalités particulières”-ből olvadt össze, illetve hogy a nagy hűbéres fejedelemségek Franciaországban a X–XI. században etnikai alapon nyugodtak, még ha a francia ducest nem is lehet teljesen a német törzsi hercegekkel azonosítani.[41] A szovjet kutatás arra mutatott rá, hogy Vlagyimir fejedelem az állami hatalmat képviselő fiait a régi törzsi szövetségek központjaiba ültette. A XII. század első felében létrejött mintegy 15 önálló fejedelemség mindegyike jobban vagy kevésbé jól hasonlított a régi idők mintegy 15 törzsszövetségére, legfőképpen persze a földrajzi határok vonatkozásában. Sok erős fejedelemség fővárosa

[40] Bloch 1968, 547–548.
[41] L. Kienast 1966, 532., 577–580.; Bloch 1968, 550.

a maga idejében törzsszövetségi centrum volt. Az orosz részfejedelemségek is törzsi alapokon különültek el, hiszen a törzsi szövetségek évszázadok alatt létrejött, erős kötelékekkel összefogott szilárd közösségek voltak.[42]

A határok megszabásának másik mikéntjére elsősorban a cseh széttagolódás ad példát. A cseh állam politikai széttagolódása a XI. század első felében a Csehországhoz frissen került morva területek dukátusával kezdődik. Ez a frank birodalom és más országok példáján is megfigyelhető gyakorlat olyan területen létesített részuralmat, amely az állam új szerzeménye volt, s az esetek jelentős részében elmaradt, fejletlen, az állami integritás szempontjából nézve periferikus terület volt. A részállamok az állami centrum perifériáin, a központtól távol terültek el. Ezzel magyarázható, hogy az ómorva államban rendszeresen a Nyitravidék, Lengyelországban Mazovia, Csehországban pedig a morva terület jutott a felosztás sorsára. Ugyanakkor a termelőerők egyenlőtlen területi fejlődése, a települési és foglalkozási viszonyok dinamikus változása rugalmas viszonyt létesített centrum és periféria között. Példánknál maradva: I. Svatopluk uralkodása alatt (880-at követően) a Staré Město-i központú ómorva államképződmény perifériájának számított a Cseh-medence, míg alig másfél száz év múltával a Přemyslek központja, a cseh-medencei Prága tette periferikus területévé az egykori ómorva állam nyugati részét.[43]

Ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy az egyes különuralmak milyen formában léteztek, kik álltak azok élén, a válaszok voltaképpen három sémába rendezhetők el. Bizonyos államokban a részuralmak élén csak az uralkodó dinasztia tagjai állnak. A típus klasszikus példája a Meroving-kori frank állam és lényegileg Oroszország, ahol a különkormányzatokat a Merovingok és a Rurikok vezették, már ami a közjogi formákat illeti. Másik csoportot alkot az a kormányzati forma, ahol a részállamok vezetői nem az uralkodó család tagjai, hanem magánosok, a közhatalom jogi birtokosaitól családi eredet szempontjából független előkelők. Itt Francia- és Németország példájára hivatkozhatunk. Végül a harmadik csoportba azok az országok sorolhatók, ahol szukcesszív vagy szimultán értelemben mind a dinasztikus, mind a dinasztiától független vezetésű különkormányzat előfordul. E típusba Cseh- és Lengyelország helyezhető el.

E tipológiával kapcsolatban néhány megjegyzést kell tennünk. A részállamkormányzati formák fejlődésének uralkodó tendenciája a dinasztikus irányítástól a dinasztiától független, magánjellegű vezetés felé mutat. A Meroving-korban és a Karoling-kor elején még az uralkodó családok tagjai osztoznak a birodalom területén, de az elkülönült Francia- és Németországban az igazi széttagoltságot a dinasztiától családi eredet tekintetében független Fríziai Róbert, Hódító Vilmos, Bouillon Gottfried, Toulouse-i Raimond, Bajor Arnulf és mások, a nagy hűbéres fejedelmek képviselték. Lengyelországot évszázadokon át a Piastok osztották meg maguk között, de a XIII. század elejétől a gdański Pomerániában, majd a XIII. század közepétől a kołobrzegi területen – tehát az etnikum szempontjából eredetileg nem lengyelek lakta vidékeken – helyi, a Piastoktól független dinasztiák gyakorolták a részuralmat. Csehországban a Přemyslek

[42] RIBAKOV 1966, 511., 575.
[43] KRISTÓ 1974, 19–31. A cseh-morva viszonyokra l. FIALA 1965, 7., 13–14.

XII. század végével (formailag a XIII. század közepével) záródó családi osztozását a század vége felé a nagyhatalmú magánbirtokosok tartományúri rendszere váltotta fel. Bizáncban a thema-rendszer XIII. századi átszervezését követően bizonyos tartományokban (pl. Albániában) egymással párhuzamosan „uralkodott" a dinasztián kívüli közigazgatási vezető és a dinasztia tagja, a császár fia.

A különkormányzati rendszernek a dinasztikus irányítástól a nem dinasztikus, magánjellegű vezetés felé irányuló tendenciáját a gazdasági alap változásának ismeretében szükségszerűnek kell minősítenünk.[44] A feudalizmus korai szakasza az uralkodói (dinasztikus) birtokok jelentős túlsúlyát mutatja, a széttagolódás is elsősorban dinasztikus mezben, a dinasztia tagjai közötti osztozások formájában jut kifejezésre. Tévedés lenne azonban azt hinni, mintha ez az osztozás a dinasztia magánügye lenne. Már az osztozások legkorábbi időszakában a feudális erők (egyháziak és világiak) szorítják az uralkodó családot az ország megosztására. Michał Sczaniecki állapította meg: „A legeredményesebb módszer a központi hatalom gyengítésére a kora feudális monarchia kezdeti szakaszában olyan fejedelmek aspirációjának támogatása volt, akik jogot formáltak saját területek kieszközlésére."[45] Amilyen mértékben fogyott a dinasztia magánbirtoka, s amilyen mértékben nőtt a feudális urak birtokállaga, valamint ennek folytán hatalma és befolyása, oly mértékben lépett az arisztokrácia önállóan a dinasztikus különkormányzat kisajátításának, saját részuralma kiépítésének útjára.

Ma már nem kétséges, hogy a széttagolódás igazi képviselője, zászlóvivője és haszonélvezője az arisztokrácia.[46] Ott, ahol idővel felváltja az oligarchikus tartományuraság a dinasztikus országfelosztást, egészen nyilvánvaló ez. De magától értetődő Oroszországban is, ahol a növekvő számú különkormányzatok élén a Rurikok álltak. Jól mutatja ezt Novgorod és Pszkov példája, ahol a helyi hatalmasok ténylegesen és jogilag is maguk alá gyűrték a Rurikokat, és feudális köztársaságokat hoztak létre. De még ott is a főnemesek kerekedtek felül, ahol a Rurikok de iure a fejedelemség élén maradtak. B. D. Grekov ugyanazt a fejlődési sémát rajzolta meg Oroszországról, amely a többi európai országra is érvényes: „A főnemesség, amely nem régen még erősen kapaszkodott vezetője, a kijevi fejedelem hatalmába, a nagy földtulajdon növekedése arányában és a gazdálkodás rendszerének módosulásával kapcsolatban egyre inkább függetlenné és követelőzővé vált."[47] A különkormányzati rendszernek a dinasztikus irányítástól a nem dinasztikus vezetés felé irányuló, imént vázolt tendenciáját a gazdasági alap változása mellett gazdasági bázisú társadalmi átrendeződés, az arisztokrácia megerősödése és a közhatalom kisajátítására törő igénye határozta meg. Világosan tükröződik ez a széttagolódás felszámolásában. Mind az orosz, mind a lengyel történetírás hangoztatta, hogy a politikai széttagolódás megszűntében döntő szerepet kapott az áru- és pénzviszonyok kialakulása és fejlődése mellett – és e fejlődésen alapulva – az az újabb társadalmi átrendeződés, mely az uralko-

[44] Székely 1967, 61.
[45] Sczaniecki 1958, 203.
[46] Büchner 1956, 147–149.; Szidorova 1963, 426–428.; Bardach 1957, 127., 156.; Sczaniecki 1958, 203., 229.; Fiala 1965, 169–171., 178. stb.
[47] Grekov 1949, 476.

dó vezetésével a széttagolódás leküzdésében érdekelt rétegek szövetségének létrejöttét, illetve a tartományúri arisztokrácia társadalmi elszigetelődését, magára maradását eredményezte.[48]

Végezetül nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a szakirodalom úgyszólván teljesen visszautasítja azt a feltételezést, mintha a széttagolódás kora a gazdasági hanyatlás vagy a stagnálás időszaka lenne. Egyöntetűen arra mutat rá, hogy számos országban a politikai széttagolódás korszaka teremti meg a társadalmi munkamegosztást, ekkor jönnek létre erős, az állami integráció irányába mutató gazdasági körzetek, ekkor semmisül meg a naturális gazdálkodás zártsága, és létesülnek a várost a faluval összekötő gazdasági kapcsolatok;[49] a szétforgácsoltságot felszámoló gazdasági és társadalmi feltételek végső fokon tehát a politikai széttagolódás korában érlelődtek meg. Ugyanakkor azonban arról sem feledkezhetünk meg, hogy miközben a széttagolódás viszonyai közepette nagyon jelentős spontán gazdasági fejlődés valósult meg, addig a politikai széttagolódás – és főleg annak hosszú időre történő konzerválása – nem járult hozzá a széttöredezett állam társadalmi-politikai erejének növeléséhez, sőt – a *tudatosság* szintjén – gátolta a termelőerők fejlődését vagy éppen pusztította is azokat. A politikai felépítmény szempontjainak fokozott figyelembevételével érthetők meg és értelmezhetők Engels sokat idézett szavai: „évszázados ide-oda játék: a hűbéresek vonzódása a királyi központ felé, amely egyedüli védelmezőjük külső ellenség és egymással szemben, és a központtól való eltávolodás, amibe ez a vonzódás szüntelenül és elkerülhetetlenül átcsap. . . Nyilvánvaló, hogy ebben az általános zűrzavarban a királyság volt a haladó elem. A rendet képviselte a rendetlenségben, a kialakuló nemzetet a lázongó hűbéres államokra való szétforgácsolódással szemben."[50]

[48] Cserepnyin 1966, 65–82.; Bardach 1957, 162–166.
[49] Müller-Mertens 1963, 329.; Grekov 1949, 476.; Ribakov 1966, 582.; Sczaniecki 1958, 229.; Szancsuk–Tretyakov 1956, 84. Vö. Szidorova 1963, 428.; Labuda 1968, 90.
[50] Engels 1970, 173–181.

DINASZTIKUS ORSZÁGFELOSZTÁSOK

A KIRÁLYNÉI HATALOM

Mindenképpen hasznosnak tűnik, ha a dinasztikus országfelosztások tárgyalását a királynéi méltóság és hatalom rövid jellemzésével kezdjük. Nemcsak azért látszik ez tanácsosnak, mert a királyné is tagja az uralkodó családnak, akinek működésével kapcsolatban számos olyan kérdéskör bukkan elő, mely a királyi famílián belül az országfelosztást elsősorban hordozó hercegi méltóság kapcsán is feltűnik, hanem azért is, mert elvétve maga a királyné is részesült az ország megosztásának eredményeképpen fennhatósága alá rendelt területben. Nem tekintjük persze feladatunknak a királynéi hatalom korai történetének megírását,[1] csak azokat a mozzanatokat tekintjük át, amelyek valamilyen módon a dinasztikus országfelosztás témájához kapcsolódnak, s orientálják a hercegi méltósággal kapcsolatos későbbi megállapítások irányát.

Minden adat arra mutat, hogy a királynét – a királyhoz hasonlóan, bár némileg más szertartás kíséretében – a legrégibb időktől kezdve *megkoronázták*.[2] Gizella királyné[3] – Magyarország első királynéja – koronáját még a XIII. század elején is a veszprémi egyház őrizte.[4] 1276. évi adat szerint a veszprémi püspökség alapítása óta mindig a veszprémi püspök koronázta a királynét. IV. Béla oklevélben erősítette meg a püspök eme jogát.[5] A koronázás nemcsak a király feleségét, hanem megkoronázott családtagjának (fiának) hitvesét is megillette. II. András király Laszkarisz Máriát – mint egy 1223. évi levél közli – feleségül adta már királlyá koronázott elsőszülött fiához, Bélához, s Máriát teljes ünnepélyességgel Magyarország királynéjává koronáztatta és kenette.[6] A koronázás szabálya alól azok az anyakirálynék – a XIII. század végén Thomasina – képeztek kivételt, akik nem voltak férjük jogán Magyarország királynéi, hanem csak koronához jutott fiuk – adott esetben III. András király – révén váltak anyakirálynévá.

A királynéi méltóság már korán a királynéi trónushoz vonzhatta a „hű szolgálatokra" és főleg azok ellenértékére vágyó előkelőket. A jobbára külföldről jött királynék idegen kísérete mellett hamarosan feltűnnek a magyarországi hívek is. Erzsébet anyakirályné 1279-ben a Szepesben jogtalanul elfoglalt földeket hű bá-

[1] Erre összefoglalóan l. PAPP 1914; DOBOZY 1934; MAGYAR 1967.
[2] A királynéi koronázásra l. FÜGEDI 1974, 77–79.
[3] Az Árpádok családi történetére l. WERTNER 1892.
[4] HO V. 5. sz.; HO V. 6. sz.
[5] F. V/2. 337–339.; F. IV/3. 495–502.
[6] F. III/1. 413–415.

rói közreműködésével veszi vissza. Thomasina 1295-ben vámadományt bárói tanácsára tesz.[7] A királynéi oklevelek általában nem tartalmaznak méltóságnévsort, de Erzsébet egyik 1286. évi diplomájában ránk maradt a királynéi tisztségviselők listája: a tárnok-, a pohárnok-, az asztalnokmester és az udvarbíró neve.[8] Mindenesetre a XIII. században gyakran találkozunk ezen királynéi (valamint anya- és ifjabb királynéi) méltóságokkal,[9] továbbá a királynéi kancelláriával.[10] Noha a királyné ezen dignitariusai a királyné báróinak minősültek, körülötte mintegy „királynéi tanácsot" képeztek, legtöbbjük nem kötelezte el magát egyértelműen a királyné mellett,[11] hanem viselt méltóságot (leggyakrabban valamilyen területi tisztséget) a király megbízásából is. 1232-ben Jula szlavón bán és királynéi udvarbíró, az 1260-as évek végén István a királynéi udvarbíróság mellett pozsonyi ispán (s e minőségében a királyi tanács tagja), az 1270-es években Gergely királynéi tárnokmester és vasi ispán, Herrand királynéi asztalnokmester és barsi, semptei ispán volt.[12] Már ez a kettősség sejtetni engedi, hogy a királynéi hívek tábora nem tekinthető hosszú időre megmerevedett, zárt körnek, hanem a személyi és politikai változások alapos átrendeződést végeztek e táboron belül is. Izsák fia: Junk comes hosszú időn át hűséggel szolgált Kálmán királynak és szlavón hercegnek, majd annak halála után IV. Béla feleségének tett szolgálatokat. A hatalmas Rátót nemzetség egyik tagja, Domokos fia: István felcserélte Mária, az idősebb királyné szolgálatát, Mária tárnokainak comitatusát és az érte járó 500 márka stipendiumot István ifjabb király és felesége szolgálatával, akik „átállását" az ifjabb királynéi lovászmester méltóságával jutalmazták.[13]

A legelső *királynéi birtokok* a királynéi méltósággal, tehát Gizella királynéval egykorúak. Az Altaichi Évkönyv említi, hogy Péter király egy évvel I. István halála után minden javától megfosztotta Gizellát. Erőszakkal elvette az özvegy királynétól mindazon birtokokat (predia), melyeket férjétől életében kapott, és a pénzt, mellyel a királyné rendelkezett.[14] Az évkönyv e bejegyzése hitelesíti azokat a későbbi, XIII. és XVI. századi híreket, hogy Gizella a veszprémi egyháznak a Muraközben, a bakonybéli apátságnak pedig István király kedvezésével az ország különböző pontjain (Erdélyben, a Mátrában és Veszprémben) adott javakat.[15] Ezek az adatok megengedik azt az egyébként is roppant valószínű feltételezést, hogy a királynéi birtoktest a királyi birtokállományból szakadt ki, és az ország területén szétszórtan helyezkedett el. Nyilván nemcsak I. István, hanem más XI–XII. századi királyok is gyarapították a királynéi ingatlanokat, ugyan-

[7] F. V/2. 581–583.; CD VII. 195. sz.
[8] F. V/3. 322–325.
[9] Összeállításukat l. Wertner 1899a, 638–672.
[10] Fejérpataky 1885, 49–53.; Szentpétery 1930, 116–117.
[11] Brandenburgi Kunigundának (IV. Béla fia: Béla herceg feleségének) kancellárja, Demeter mester barsi főesperes IV. Béla király szeretett híve volt, l. CD V. 839. sz.
[12] CD III. 322. sz.; F. IV/3. 384–387.; W. III. 102. sz.; HO VIII. 76. sz.; HO VI. 131. sz.; W. XII. 102. sz. – További példák: CD VI. 100. sz.; CD VI. 186. sz.
[13] CD IV. 201. sz.; W. XI. 388. sz.
[14] Cat. font. 93.
[15] W. XI. 173. sz.; PRT VIII. 290. sz.

akkor más királynék (Adelheid, Eufrozina) is tettek adományokat saját javaikból e századokban.[16]

A királynéi hatalmat taglaló szakirodalom a királynéi birtokoknak és jövedelmeknek hagyományosan három csoportját különíti el: a méltósághoz kötött, a jegyajándékul kapott és az egyéb módon szerzett javakat, s utal arra, hogy az utóbbi kettővel a királyné szabadon rendelkezik. XIII. századi okleveleink következtetni engednek e három csoport létére.

Változatos módokon utalnak a források a *méltósághoz kötött* javakra. III. Honorius pápa tudomása szerint Magyarország királynéjához tartozik a magyarországi szaracénok sokasága. II. András Estei Beatrixszal 1234-ben kötött házassági szerződésében biztosítja arájának az összes jövedelmeket, hasznokat, javakat és jogokat, amelyeket korábban valaha is bírni szoktak Magyarország királynéi.[17] 1264. évi adat szerint az erdélyi Beszterce vidékén bizonyos javakat (Beszterce, Radna, Zolosim és Királyi nevű falvakat és földeket) Mária és az előző királynék régóta birtokoltak. Az 1260-as évek végén egy királynéi föld e Máriától „örökség jogán" (iure successorio) háramlott menye, Erzsébet ifjabb királyné kezére.[18] 1271-ben Erzsébetet királynéi jogon (iure reginali) illették azon birtokok, melyeket anyósa, Mária tartott korábban.[19] A méltósághoz kötött javakra a legtalálóbb módon és terminológiailag is tanulságot szolgáltatóan egy 1265. évi oklevél utal: eszerint Mária királyné eladományozza egy földjét, melyet IV. Béla neki és nem a királynéi méltóságnak (nobis, et non reginatui) adott.[20]

Ismerjük néhány királyunk feleségének juttatott *jegyajándékát*. Imre király Konstanciának két megyét kötött le jövedelmeivel együtt dotalitium címén, mely meghatározott magas pénzösszegre (12 ezer márkára) is átváltható volt.[21] II. András hitvesének, Jolanthának az egyik diploma szerint 8 ezer márkát, a Maroson lejövő sót, a pesti szaracénok és Bodrog megye jövedelmét, a másik oklevél szerint a banatust, Varasd, Somogy, Zala és Szerém megyét adta.[22] Ugyancsak II. András újabb feleségének, Estei Beatrixnak a szokott királynéi javadalmak mellett dosként 5 ezer márkát juttatott évente 5 egyenlő részletben (a doson felül pedig még további tetemes pénzt).[23] IV. Béla az ország védelmére Mária királyné jegyajándékát is igénybe vette, kárpótlásul élete végén a szerémi kamarát és az ország bizonyos földjeit adta nejének.[24] III. András király Pozsony megyét juttatta dosként Ágnes királynénak.[25] A hozományul adott javadalmak esetében királyaink kiemelték az adomány meghatározott időre (általában a feleség élete tartamára) szóló voltát.

[16] Adelheid, I. László felesége adományát a veszprémi egyház számára, 1. F. VI/2. 360–362., Eufrozináét, II. Géza feleségéét a fehérvári egyház részére, l. F. IV/2. 175–176.

[17] F. III/1. 312–313.; HOklt. 2. sz.

[18] US I. 106. sz.; W. VIII. 71. sz.; F. VI/2. 391–392.

[19] ZOklt. I. 46. sz. – Hasonlóan mutatható ki a birtoklásból adódó joghatóság folyamatossága Mária és Erzsébet királynék között más falu esetében is, l. W. IV. 158. sz.; W. IV. 159. sz.

[20] F. IV/3. 286–288.

[21] F. III/1. 297–298.

[22] F. III/1. 263–264.; CD III. 189. sz.

[23] HOklt. 2. sz.

[24] F. IV/3. 364–367.

[25] F. VI/2. 71–72.

Számos esetben az uralkodó *személyre szólóan* tett adományt a királyné számára. II. András Margit, III. Béla leánya, bizánci császárné számára Keve megyét adta, továbbá szerémi és bácsi jószágokat.[26] IV. Bélának számos adományát ismerjük Mária királyné számára: egyebek mellett Pilis megyét Visegrád várával, Pozsega várát (és földjét).[27] IV. László Szepes megyét adta Erzsébet anyakirálynénak.[28]

De már a XIII. századi adatok alapján is az esetek jelentős részében lehetetlen megállapítani a királynéi birtokok eredetét. A fenti csoportok közti, különben sem erős különbségek fokozatosan eltűnnek. Az emlékezet elcsúszása is e folyamat érvényesülésének irányába hat. 1299-ben Pozsega megyéről egy oklevél azt állítja, hogy a királyi vagy királynéi joghoz tartozik, holott bizonyosan tudjuk, hogy az 1250-es évektől számított királynéi javadalomnak.[29] A XIII–XIV. századi királynéi birtokok az ország egymástól távoli vidékein felbukkannak: az északi, északkeleti részen éppen úgy,[30] mint a Dunántúlon[31] vagy a Drávántúlon.[32] A királynéi népeket hasonló szétszórtságban felleljük Zágrábtól Borsodig, Nyitrától Somogyig.[33]

A királyi és királynéi tisztségekhez hasonlóan a királyi és királynéi birtokok sem válnak el minden esetben és határozottan egymástól. A királyné is adományoz el várföldet, a király is királynéi birtokokat (és népeket), de jobbára a királyi család (házastársuk és gyermekük) egyetértésével vagy pedig kifejezetten közösen teszik ezt.[34] Szépen illusztrálja ezt a megállapítást az az adatpár, mely szerint Erzsébet ifjabb királyné Gutkeled nembeli Kozma fia: Kozma számára a férjének, neki és az egész országnak tett szolgálatokat királynéi föld adományozásával jutalmazza, illetve István ifjabb király is Kozmának iránta kimutatott hűségét ugyanezen királynéi föld donatiójával honorálja.[35] A királyi és királynéi javak közti bizonytalan határvonal adja magyarázatát, hogy királyné által adományozott föld a kedvezményezett örökös nélküli halála esetén a királyra háramlott,[36] s hogy IV. László is, III. András is királynéi jóváhagyás – vagy az erre történt írásbeli utalás – nélkül örökítettek el királynéi javakat.[37]

Néhány olyan területet ismerünk, ahol a királynéi birtokok tömbszerűen, nagyobb számban fordulnak elő. Ilyen pl. az erdélyi Beszterce vidéke, ahol király-

[26] W. I. 110. sz.

[27] W. VII. 354. sz.; W. III. 64. sz.; CD V. 771. sz.; CD V. 798. sz. István ifjabb király a pozsegai prédium adományozását jegyajándék címén történt juttatásként említi, l. F. IV/3. 365–367. – IV. Béla további adományait Mária királyné számára l. RA 1405. sz.; F. IV/3. 286–288.

[28] RA 3137. sz.; F. V/2. 581–583.; F. V/2. 585–586.; HO VI. 187. sz.; HO VI. 188. sz.; F. V/3. 38–39.

[29] CD VII. 304. sz.; GYÖRFFY 1963, 254.

[30] MES I. 479. sz.; F. VI/2. 391–392.; HO I. 39. sz.; F. V/3. 207.; MES II. 176. sz.

[31] RA 1509. sz.; ZOklt. I. 46. sz.; W. IV. 158. sz.; RA 3459. sz.; W. X. 122. sz.; W. V. 137. sz.; Veszpr. reg. 265. sz.

[32] CD V. 884. sz.; CD VI. 49. sz.; CD VI. 129. sz.; W. IV. 29. sz.

[33] CD V. 708. sz.; HO VIII. 79. sz.; F. IV/3. 346–347.; CD V. 945. sz.; HO V. 42. sz.; CD VI. 136. sz.; HO I. 73. sz.

[34] HO VIII. 79. sz.; RA 1509. sz.; Hédervány O. I. 7. sz.

[35] F. VI/2. 391–392.; F. VI/2. 389–390.

[36] CD VI. 289. sz.

[37] F. V/3. 207.; CD VII. 92. sz.; W. V. 137. sz.; W. XII. 518. sz.

nét illető cenzust, adókat, jogokat a királyné officiálisai igazgatták.[38] Ilyen a somogyi Segesd, amelynek élén 1265-ben comes áll, s 1288-ban pedig comitatusként fordul elő.[39] Ilyen az abaújvári Vizsoly; már 1220-ban az újvári provincia tíz falujában – köztük Vizsoly és Egyházasvizsoly falvakban – éltek a királyné német hospesei, a vizsolyi comitatus 1295-ben bukkan fel.[40] Ilyen az adományul kapott dunántúli Pilis és drávántúli Pozsega megye. Segesden és Vizsolyban a királynék építették ki magánbirtokaik igazgatására a comitatust, Pilis és főleg Pozsega megye esetében pedig már funkcionáló szervezetet vettek át. A XIII. század végén az anyakirálynék – a keltezési helyből következtetve – Pozsega várában tartották udvarukat.[41] Ők és udvarbíráik pozsegai (birtok)ügyeket intéztek,[42] olykor erőszakos úton kísérelték meg – főleg Erzsébet – joghatóságuk kiterjesztését a szomszédos megyékre, Verőcére és Valkóra.[43]

Ezen a ponton jutottunk közel ahhoz a kérdéskörhöz, mely a *dinasztikus országfelosztás* folyamatában a királynéi részesedésre vonatkozik. Elöljáróban két megjegyzést szükséges tennünk. Az egyik: a királynék – mint láttuk – gyakran igazgattak hosszabb-rövidebb ideig egy-egy megyét (Keve, Pilis, Szepes stb.), illetve maguk szervezték comitatussá magánbirtokaikat. Ezeket a megyei kereteket területileg és szervezetileg túl nem lépő királynéi „különkormányzatokat" (mint ahogy általában a megyéket) nem szabad a dinasztikus országfelosztás fogalma alá vennünk. A megye természetszerűen rész az államban, ám olyan, az állammal együtt megszülető, annak területi-helyi elnyomó funkcióit megtestesítő rész, közigazgatási egység, amely éppen különhatárolt rész jellege miatt válhatott a széttagolódás bázisává, kiindulópontjává, de önmagában, egyediségében a széttagolódást meg nem valósíthatta. *A politikai széttagolódás fogalmába területileg és szervezetileg a megye és az ország közé ékelődő politikai képződmények vonhatók.* A másik: a királynék igazgatta országrészek meghatározása vonatkozásában a biztosan orientáló nyomnak tűnő királynéi titulus pusztán magában nélkülözi a bizonyító erőt. Egyazon 1264. évi oklevélben Erzsébet iunior regina Hungarie, ducissa Transsilvana, domina cumanorum, Anna pedig ducissa de Machov seu de Bazna megnevezéssel tűnik elénk.[44] Sem Erzsébet nem volt Erdélyt, sem Anna Macsót vagy Boszniát ténylegesen kormányzó hercegnő, a cím az előbbit élő, az utóbbit ekkor már halott férjének címe alapján illette meg. Hasonlóra gyanakodhatunk Mária királyné 1262. évi Syrie (azaz Styrie) ducissa címe esetében is,[45] hiszen IV. Béla 1255–1257 között valóban viselte a stájer hercegi titulust;[46] később ez István ifjabb királyra szállt át,[47] de Stájerország 1260. évi

[38] F. V/3. 364–366.
[39] HO VIII. 188. sz.; W. X. 122. sz.; F. IV/3. 201–202.; W. IV. 201. sz.
[40] VR 259. sz.; W. X. 120. sz. – A királynéi comitatusokra l. Pesty 1880, I. 8.
[41] HO VI. 208. sz.; W. X. 123. sz.; CD VII. 205. sz.; CD VII. 360. sz. – L. még F. VI/2. 37–38.
[42] CD VI. 204. sz.; F. V/3. 322–325.; CD VII. 212. sz.
[43] CD VI. 407. sz.; CD VI. 400. sz.; HO VI. 208. sz.; HO VIII. 204. sz.; HO VIII. 227. sz.; W. X. 121. sz.; CD VII. 205. sz.; CD VII. 360. sz.
[44] HO VIII. 77. sz. – Anna címére l. még W. III. 68. sz.; W. III. 70. sz.; különösen Zichy O. I. 8. sz.
[45] F. IV/3. 68–69.
[46] HO VIII. 49. sz. (gyanús oklevél); MES I. 572. sz.; CD V. 566. sz. (hamis oklevél); W. VII. 329. sz.
[47] Utolsó előfordulása István ifjabb király neve mellett 1260-ban, l. PRT II. 40. sz.

elvesztével a cím a magyar királyi család számára anakronisztikussá vált. Egy 1269. (?) évi királyi oklevél felsorolja IV. Bélánál látogatóban volt leányai nevét és titulusát: domina Constancia ducissa Gallicie et Lodomerie, domina Kyngve ducissa Cracovie et Sandomerie, nec non et domina Jolen ducissa de Calis.[48] Mindezek *puszta címek* voltak, férjük jogán használt titulusok, tényleges kormányzói hatalom híján, illetve csak annyiban birtokában annak, amennyiben személyes befolyásukat férjükre és annak tanácsára érvényesíteni tudták.

E megjegyzéseink figyelembevételével az Árpád-korban mindössze két királynét találunk, akik dinasztikus országfelosztás eredményeképpen országrészekhez jutottak, s ott kormányzói hatalmat gyakoroltak: Kun Erzsébetet és Thomasinát. Mindketten anyakirálynéként jutottak e pozíciójukba, olyan körülmények között, hogy Kun Erzsébet fia, IV. László akkor 18 éves volt, Thomasina fia, III. András pedig még csak alig néhány esztendőt töltött Magyarországon, s e királyok mindketten nélkülözték a fitestvért.

Erzsébet 1280–1284 között számos oklevélben bukkan fel maior regina Hungarie, ducissa de Machou et de Bozna titulussal,[49] mely két alkalommal (1282–1283-ban) a ducissa tocius Sclauonie címmel bővült.[50] Olyan családi mozzanat, mely e címzést indokolhatná, nincs. Ismerjük viszont magának Erzsébetnek azt a megjegyzését, hogy Macsó és Bosznia dukátusok, továbbá Pozsega, Valkó és más megyék az ő joghatósága alatt vannak.[51] Pozsegai (valamint valkói és verőcei[52]) ténykedéséről rendelkezünk adatokkal, ezek többsége a királynéi méltósággal és nem kormányzást gyakorló hercegnői tisztével kapcsolatos. Macsói és boszniai működésével kapcsolatban pozitív adatunk nincs, de IV. László pápai sugallatra keltett szándékával egyezően Erzsébet programjába veszi Macsóban, Boszniában és megyéiben az eretnekség letörését.[53] Ha nincsenek is számottevő fenntartásaink Erzsébet macsói és boszniai hercegségének tényleges voltát illetően,[54] annál inkább kételkednünk kell abban, hogy megszerezte volna egész Szlavónia kormányzását. Nemcsak az ezt igazoló adatok kevés száma (mely inkább Erzsébet „étvágyára" enged következtetni) kérdőjelezi ezt meg, hanem főleg az a tény, hogy IV. László András öccse halálát (1278) követően uralkodása alatt többé nem adta ki kezéből – már persze, gondolva a mindinkább előretörő tartományurakra, formálisan – az egész Szlavónia feletti fennhatóságot.

Thomasina címei 1293–1300 között ducissa totius Sclauoniae et maritimarum partium principissa[55] vagy inkább ducissa tocius Sclauonie et gubernatrix citra-

[48] HO VIII. 76. sz.

[49] CD VI. 300. sz.; HO VI. 187. sz.; HO VI. 196. sz.; W. IV. 133. sz.; HO VIII. 165. sz.; US I. 208. sz.; HO VIII. 188. sz.

[50] F. V/3. 128–129.; HO VI. 208. sz.

[51] CD VI. 300. sz. – Ugyanezen a napon kelt oklevelében Bosznia dukátusát IV. László a maga joghatósága alatt levőnek mondja, l. CD VI. 320. sz.

[52] 1287-ben Verőce megyében már „tempore domine regine" utalnak vissza Erzsébet korábbi itteni kormányzására, l. HO VIII. 204. sz.

[53] CD VI. 320. sz.; CD VI. 300. sz.

[54] IV. László mindenesetre ducest említ abban a felsorolásban, melyben az eretnekek elleni harc „felelőseit" nevezi meg, l. CD VI. 320. sz.

[55] CD VII. 144. sz.

danubialium parcium usque maritima (mare) voltak.[56] Thomasina nemcsak címeit viselte e hatalmas, a Dunától az Adriáig húzódó területnek, hanem joghatóságot is gyakorolt ott: ítélt baranyai föld ügyében, foglalkozott baranyai, tolnai és dráväntúli nemesek és a valkói comes hatalmaskodásával, jelenlétében valkói földet adományoztak el és drávántúli birtokokat cseréltek.[57] Híveinek egyaránt adott királynéi (segesdi birtok-) és királyi (a szávai Gradiškában levő vám-) javadalmat.[58] III. András ellenfeleivel szemben fegyveresen harcolt. A baranyai Szekcső várat Mizse volt nádor ellenében Thomasina ostrommal szerezte meg 1294-ben, nyilván átadta az erősséget fiának, mert már 1297-ben III. András király várnagya ült benne.[59] Thomasina 1295-ben a Szávántúlon (Orbászkő várának bevételével), 1299-ben pedig a Drávántúlon fojtotta el a Babonićoknak az uralkodó elleni lázadását.[60]

A Thomasinára vonatkozó adatok – ha Erzsébet macsói és boszniai hercegségéről közelebbi ismeretek híján nem is mondhatunk sokat – megengedik annak feltételezését, hogy az országrész kormányzására felhatalmazást kapott királyné uralkodói (vagy azt megközelítő) joghatóság birtokában tevékenykedett. Erzsébet dukátusa megengedi, Thomasináé pedig bizonyítja azt a feltevést, hogy az ország megosztása a dinasztia tagjai között nem minden esetben automatikusan – mintegy a dolog természeténél fogva – káros a királyi hatalom erejére, az ország állami egységére. Ugyanakkor már most hangsúlyoznunk, a későbbiek során pedig gondosan elemeznünk kell a körülményeket, amelyek – látszólag paradox módon – pozitív előjelet kölcsönöznek a dinasztikus országfelosztásnak.

A KIRÁLYI HERCEGEK MEGKORONÁZÁSA

Kevés olyan szilárd pont van a kora középkori Magyarország méltóságainak (és intézményeinek) terminológiai megjelölésében, mint éppen a királyi család férfitagjai (a király testvérei és fiai) esetében. Legkorábbi valódi és eredeti oklevelünk, az 1055. évi tihanyi alapítólevél már ugyanúgy duxnak nevezi (Vászoly fia) Bélát, mint a XIV. századi oklevelek és krónikák Károly Róbert fiait.[61] A dux cím a XI–XIV. században megillette az Árpád- és Anjou-dinasztia királylyá nem koronázott férfiait. (Ugyanakkor közismert – alább még magunk is visszatérünk a kérdés egyik-másik vonatkozására –, hogy a dux szónak a fenti értelmezésen kívül a magyarországi latinságban más jelentései is voltak.[62]) Bizonyos kombinációkból (a Puteus Ducis és az Vrcuta tükörfordításból, valamint talán a Kinnamosz bizánci történetíró által említett XII. századi urum méltóság-

[56] W. X. 123. sz.; CD VII. 195. sz.; W. X. 121. sz.; CD VII. 205. sz.; CD VII. 360. sz.
[57] W. X. 123. sz.; W. XII. 464. sz.; CD VII. 212. sz.; CD VII. 360. sz.; W. X. 121. sz.; CD VII. 205. sz.
[58] W. X. 122. sz.; CD VII. 195. sz.
[59] W. X. 122. sz.; W. X. 166. sz.
[60] CD VII. 195. sz.; Cat. font. 1890–1891. – A Pozsega várában székelő, dukátusokat kormányzó hercegnők emléke is oka lehet annak, hogy 1093-ra keltezett, XIV. században hamisított oklevél Pozsegát dukátusnak nevezi, l. PRT X. 4. sz.
[61] Bárczi 1951, 12.; F. VIII/3. 6. sz.; F. VIII/3. 152. sz.; ZOklt. I. 228. sz.; SRH I. 492.
[62] Ezekre összefoglalóan l. Kristó 1974, 7–8.

jelölőből[63]) az a következtetés adódik, hogy a dux korai magyar megfelelője az *úr* szó volt, amely azonban jelentésében hamar devalválódott, s a dominus jelölésére csúszott át.[64] Magunk az alábbiakban a királyi család koronával nem illetett férfitagjainak (a király testvéreinek és fiainak) jelölésére a *(királyi) herceg* szót (illetve kifejezést) használjuk, amelynek tehát a latin forrásban mindig dux a szinonimája.

Ismeretes, hogy Európa különböző országaiban eltérő eljárást alkalmaztak a király fiának apja életében történő megkoronázását illetően. A német birodalomban rövidebb, Franciaországban huzamosabb ideig volt szokásban e gyakorlat. A magyarországi helyzet megítélése vonatkozásában a hazai szakirodalom egységesen azt az álláspontot képviseli, hogy egészen a XII. század végéig, Imre megkoronázásáig *Salamon* 1057. évi koronázása teljesen egyedülálló és elszigetelt jelenség.[65] Magunk egy másik írásunkban[66] – egy XII. század eleji zárai forrás[67] újszerű interpretációja révén, korábbi értelmezésekkel[68] szemben – azt valószínűsítettük, hogy Kálmán fiát, *Istvánt* (a későbbi II. Istvánt) bizonnyal már 1105 előtt királlyá koronáztatta.

Aligha lehet vitás Salamon 1057. évi koronázásának motivációja I. András részéről: a dukátust birtokló Béla ellenében – de feltehetően Béla és fiai beleegyezésével – Salamonnak biztosítani az ország kormányzását I. András halála után.[69] Kálmánt is hasonló cél vezethette: Álmos 1105 előtt még a dukátus ura volt,[70] tőle félthette Kálmán fiának, Istvánnak királyi jövőjét. Mind I. András, mind Kálmán a koronázást választotta tehát testvérük trónigénye ellenében fiuk öröklésének biztosítására. (II. Géza ugyan nem koronáztatta királlyá fiát, de testvérei aspirációival szemben úgy próbálta biztosítani István fia számára a trónt, hogy hercegként mintegy társuralkodóul állította maga mellé.[71]) Országrészt azonban sem Salamon, sem a későbbi II. István nem kaptak apjuktól. I. András uralkodásának végén (1057–1060) nem Salamonnal, hanem Bélával osztozott az országon, Kálmán pedig 1105 után nem a hatalom újbóli megosztására, hanem a megosztott ország egyesítésére törekedett. A korai magyar történelem hercegeinek királlyá koronázása tehát nem járt területi hatalommal, dinasztikus országfelosztással, *a koronázás* pusztán *jogbiztosító aktus* volt. (Csak röviden utalunk arra, hogy a hercegek herceggé koronázásának gyakorlata, amelyet Álmos esetében ismerünk,[72] akit a feltételezések szerint a VII. Dukasz Mihály bizánci császár által Gézának küldött ún. görög koronával illettek,[73] nem élte túl a XI. századi hercegség intézményét.)

A XII. század végétől válik pár évtizedig tartó rendszerré az a gyakorlat, hogy

[63] PRT X. 4. sz. (hamis); OSTROGORSKY 1951, 448–460.
[64] GYÖRFFY 1958, 584–585.
[65] BARTONIEK 1926, 811., 834.; ERDÉLYI 1933, 11.; ifj. HORVÁTH 1966, 263–264.
[66] KRISTÓ s. a.
[67] CD II. Addenda c. 1. sz.
[68] KLAIĆ 1901a, 2.; GRUBER 1901, 79–81., 79. 2. jegyzet.; GYÖRFFY 1970a, 227.; KLAIĆ 1971, 517.
[69] Legújabban l. KRISTÓ 1972, 57–61.
[70] KRISTÓ 1974, 114.
[71] PRT I. 13. sz.
[72] SRH I. 126.
[73] TÓTH 1942, 111.; GYÖRFFY 1958, 52.

a királyok már életükben királlyá koronáztatják fiukat.[74] A sort III. Béla nyitotta meg, aki az 1180-as évek első felében Imre fiát koronáztatta meg. Imre 1204-ben László fiát, II. András 1214-ben Béla fiát, IV. Béla pedig 1246-ban (vagy azt megelőzően) István fiát illette koronával.[75] A király fiának az apa életében királlyá történt koronázása ezzel az utolsóként említett aktussal lezárult. Semmi nyom nem mutat arra, hogy V. István László fiát megkoronáztatta volna. Az az 1276. évi, Otakar cseh király kancelláriájából származó egyedi adat, mely IV. László testvérét, Andrást Magyarország ifjabb királyának nevezi, aligha fedheti az igazságot. IV. Lászlónak, III. Andrásnak nem volt fia; a gyakorlat az Anjouk alatt sem éledt újra. Nem vonható e tárgyhoz II. András fiának, Kálmán hercegnek Halics királyává történt koronázása.[76]

Vajon az 1180-as évektől az 1240-es évekig rendszeres hercegi királykoronázások ugyanolyan jogbiztosító aktusok voltak-e, mint Salamon és II. István koronázása kapcsán láttuk? Egyetlen esetben tűnik ez bizonyosnak a körülmények ismeretében, Imre esetében. Imre rövid nyolcéves uralkodása alatt több ízben került fegyveresen szembe nyíltan és gátlástalanul hatalomra törő öccsével, Andrással, akivel végül is az ország megosztására kényszerült.[77] A nagybeteg Imre kicsiny gyermekét, *Lászlót* halála előtt alig pár héttel koronáztatta királlyá. Ez a koronázás még akkor is András mohó trónigénye ellen irányult, és a fiatal III. László jogbiztosítását szolgálta, ha a halálát érző Imre király a gyermekkirály gondját és az ország dolgát kormányzóként (gubernator) Andrásra bízta, aki azonban László királynak hűséget fogadott.[78] László alig három hónapot töltött ifjabb királyként apja mellett (azt, hogy apjával a területi hatalomban osztozott volna, egyetlen adat sem képviseli).

Úgy hisszük, a királyi hercegnek apja, a király életében királlyá történt koronázásának *egyik típusát* Salamon, II. István és III. László koronázása jelenti. Általános ismérvként állapítható meg, hogy mindhárom esetben a jogbiztosítás, a hatalomnak az apa halála esetén a koronás fiú számára történő biztosítása volt a koronázás előidézője és oka. Ugyanakkor azt is leszögezhetjük, hogy ezek a törekvések nem minden esetben realizálódtak. Ismeretes, hogy I. András halála után nem a megkoronázott Salamon, hanem Salamon nagybátyja, Béla foglalta el a magyar trónt. Az is könnyen belátható, hogy II. István sem 1105 előtti koronázásának köszönhette trónját 1116-ban, hanem Kálmán ama lépésének, hogy kevéssel 1116 előtt rajtaütött az ellene mesterkedő, a hatalom megragadására törő Álmos-párton.[79] Nem a koronázás ténye döntött tehát a trón elnyerésében, hanem a tényleges hatalmi erőviszonyok. A gyermek László sem frissen szerzett koronája miatt követhette atyját a trónon, hanem elsősorban azért, mert az akkor hatalma csúcsán álló pápaság támogatását élvezte.[80] Azt is megállapíthatjuk,

[74] Ifj. Horváth (1966, 272.) szerint a trónöröklés rendjének megszilárdulását jelzi, hogy III. Bélától kezdve az uralkodó még életében megkoronázza fiát, utódát.
[75] CD II. 189. sz.; CD II. 252. sz.; Pauler 1899, II. 36.; F. III/1. 163–166.; Érszegi 1975, 96.; F. IV/1. 401–409.
[76] F. V/2. 315–320.; F. III/1. 163–166.; W. VI. 345. sz.
[77] Huber 1883, 156–163.
[78] F. II. 455–456.
[79] Makk 1972, 32–33.
[80] F. II. 455–456.; F. II. 458.

hogy a hercegek apjuk életében történt koronázása nem volt összekapcsolva a hatalom területi megosztásával; sem Salamon, sem II. István, sem III. László nem kapott részt apja országából. Ugyanakkor András herceg (a későbbi II. András király) úgy nyerte, ragadta el testvérétől, Imrétől Horvátország és Dalmácia kormányzását, hogy nem volt megkoronázva. A királyi herceg apja életében történt koronázása és a dinasztikus országfelosztás között tehát – legalábbis a XIII. század elejéig – nincs lényegi kapcsolat.

Úgy ítéljük meg, Imre, IV. Béla és V. István hercegek koronázása apjuk életében a hercegi koronázás egy *másik típusát* képviseli. Igaz, *Imré*nek az 1180-as évek első felében történt koronázásáról konkrét ismereteink nincsenek, de valószínűleg nem hozható összefüggésbe III. Béla és öccse, Géza ellentétével. Annál többet tudunk *Béla* megkoronázásának körülményeiről. II. András 1214-ben egyháziak és világiak kiközösítésére kéri a pápát, mivel ezen összeesküvők és hűtlenek az ország megosztásáért (propter regni scissuram) fiát az ő (II. András) életében és akarata ellenére maguknak királlyá tenni és megkoronázni törekednek.[81] II. András – Béla királlyá koronázása után – 1222-ben arról panaszkodott a pápának, hogy országa bizonyos, a viszály ösvényeit kereső és rosszat tenni akaró álnokai (perversi) kieszelték, hogy engedelmességükkel nem neki (II. Andrásnak), hanem fiának tartoznak, s mindkét király ellenében így gondoskodnak az ország viszályáról.[82] A felszínen persze ez a koronázás is mint jogbiztosítás, Béla trónjogának garantálása jelenik meg. A magyarországi püspökök 1223-ban a királlyá koronázott Bélát úgy említik, mint aki az ország kormányzásában II. Andrást követi majd.[83] Sajnos, *V. István* 1246. évi (vagy korábbi) koronázásáról sincsenek konkrét ismereteink, de dinasztikus szempont itt sem indokolja a koronázás pusztán jogbiztosító jellegét.

A polgári történetírás felfigyelt arra, hogy IV. Béla és V. István hercegek megkoronázása egészen más természetű, mint a korábbiak (akár Imréé vagy a gyermek Lászlóé). Úgy foglalt állást, hogy fiuknak saját életükben történt megkoronázásával II. András és IV. Béla maguknak – és nem megkoronázott fiuknak – biztosították a trónt. De amíg Bartoniek Emma még ezt is a királyi családon belüli szembenállással, a királyi herceg személyes ambícióival magyarázta,[84] addig Mályusz Elemér már eljutott annak felismeréséig, hogy a koronázásnál aligha a királyi herceg személyes akciójáról van szó (Béla herceg koronázása évében, 1214-ben nyolcéves gyermek), hanem a királyi herceg mögött párt állt, az előkelőknek a király udvarában kevésbé érvényesülő kis csoportja, akik az ifjabb király oldalán reméltek nagyobb előnyöket. Mályusz azonban a korai magyar történet cezúráját (a hercegi koronázásokét is) 1204–1214 között húzta meg, és a karizmatikus uralom végével magyarázta a változást: Imre 1204-ben még „azért koronáztatta meg fiát, hogy biztosítsa számára az uralkodást. II. Endre ellenben

[81] F. III/1. 163–166.

[82] F. III/1. 388.

[83] F. III/1. 413–415. – L. még F. III/1. 189. Az 1217. évi keresztes hadjáratra (l. GROUSSET 1937, 232–237.) induló II. András király – nyilván halála esetén – Magyarországot Bélának hagyta.

[84] BARTONIEK 1926, 822–823.: „az ifjabb királyság eredete és célja: a tetterős, uralomravágyó fiatal – mondhatjuk – trónörökösnek megfelelő rangot és hatáskört biztosítani, mert másképp királyi apja nem maradhat békén trónusán”.

kénytelen volt megbocsátani azoknak, akik feleségét meggyilkolták, s fiát azért tette meg ifjabb királlyá, hogy a saját uralmát valahogyan megőrizhesse, ... hogy így szerelje le az ellenzéket."[85]

Magunk fentebb *más periodizációt* alkalmaztunk: Salamon, II. István és III. László (1204) koronázása egyfajta típust képvisel: a király fia trónjogának elvi biztosítását az uralkodó halálát követően. Imre (az 1180-as évek első felében), IV. Béla és V. István koronázása másfajta típust testesít meg: itt a király ellenében kényszerítik ki a koronázást. A széles, több évtizednyi elválasztóvonal a XII–XIII. század fordulóján húzódik, mutatja a királyi hatalommal szemben más társadalmi erőtényezők térnyerését, komoly, erőszakos beleszólását a trónbetöltés és koronázás kérdéseibe, ám a két típus szélső esetének kronológiai „ölelkezése" önmagában is jelzi: Salamon, II. István és III. László esetében sem szabad e kérdéseket a dinasztia belső, másokra nem tartozó családi ügyeként értelmezni. Hogy mennyire nem, azt éppen az első hercegi koronázás (ti. Salamoné) következménye igazolja meggyőzően: I. András halála után a koronázás ténye a társadalom széles körei által megszabott hatalmi viszonyok ellenében nem tudta a trónt Salamonnak biztosítani.

A királyi hercegnek apja életében történt koronázása és a dinasztikus országfelosztás között Imre, IV. Béla és V. István esetében sem mutatható ki lényegi kapcsolat. Imrét apja az 1180-as évek első felében koronáztatta királlyá, országrészt csak 1194-ben kapott.[86] (Már fentebb utaltunk arra, hogy II. András herceg megkoronázatlanul nyerte el a XII. század legvégén Dalmácia és Horvátország kormányzását.) IV. Béla herceg koronázása 1214-ben volt, területi hatalomhoz azonban 1220-ban vagy 1222-ben jutott.[87] V. István herceget a korona már 1246-ban (vagy azt megelőzően) megillette, de az ország egy részének kormányzását csupán 1257-ben érte el.[88] Ha arra gondolnánk, hogy a területi hatalom gyakorlása pontosan rögzített életkor eléréséhez volt kötve, csalatkoznánk. Imre 1194-ben kb. 20, IV. Béla 1220-ban (illetve 1222-ben) 14 (illetve 16), V. István pedig 1257-ben 18 éves volt. Pontosan meghatározott életkor tehát aligha volt feltételéül szabva egy országrész kormányzásának, sőt magunk még azt is hajlunk véletlenszerű egybeesésnek tekinteni, hogy a területi hatalmat gyakorolni kezdő hercegek életkora alig szóródik, s mindössze néhány év eltérést mutat. Ha III. László 1204-ben mintegy három-négy éves korban Magyarország, Kálmán pedig szintén tízéves kora előtt Halics királya lehetett, aligha limitálhatták éppen ekkortájt az életkort a királyi hercegek számára a területi hatalom gyakorlásában.

Úgy véljük, a széttagolódásnak különböző lépcsőfokaival találkozunk itt. Az alig kétéves V. István hercegnek 1242-ben már tárnokmestere, a nagyjából hasonló korú IV. László hercegnek 1264-ben már asztalnokmestere van.[89] A királyi herceget tehát már kisgyermek korában udvar és udvari tisztségviselők illet-

[85] Mályusz 1934, 167.
[86] CD II. 252. sz.; CD II. 253. sz.
[87] CD III. 161. sz.; CD III. 193. sz.
[88] US I. 89. sz.
[89] F. IV/1. 250–252.; HO VI. 84. sz. – L. még W. XII. 5. sz.; RA 2102. sz. Itt a még szintén gyermek IV. László herceg újabb asztalnokmesterét említik.

ték meg. Ez az első lépcsőfok. A koronázás is – ha érte – gyermekkorában érte: Imre kb. tíz-, IV. Béla nyolc-, V. István alig hatéves volt az apja életében történt koronázáskor. Ettől kezdve – mint V. István példáján látjuk – a rex cím járt ki neki,[90] továbbra is megmaradt – csak most már hercegiről királyi méltóságúra nőtt – udvara (1249-ben V. István királynak egy másik tárnokmestere bukkan elő).[91] Noha a forrásokból nemigen tűnik ki, a koronázás újabb grádust jelent. Egyedül az a már említett 1222. évi oklevél utal erre, melynek alapján megállapítható: a hercegek királyi címe azt az alternatívát nyitotta meg az előkelő alattvalók számára, hogy akár fel is mondva az engedelmességet az idősebb királynak, egy másik királynak – az ifjabbnak – ajánlhatták fel szolgálatukat. Az oklevél nyíltan utal arra, hogy ebből az országra veszély hárul,[92] egy másik, 1214. évi oklevél pedig IV. Béla herceg koronázását egyenesen az ország megosztásával (regni scissura) hozza lényegi kapcsolatba.

A széttagolódás lépcsőfokainak egymáshoz igazodó rendszerében a minőségi újat, *a legmagasabb grádust* azonban nem a koronázás, hanem a *területi hatalom* elnyerése jelenti. Ettől az időponttól kezdődik a királyi hercegek önálló oklevelezése: IV. Béla herceg első diplomája 1220-ból, V. Istváné 1257-ből való.[93] Ekkor szerveződik meg kancelláriájuk.[94] Ezzel jutnak végrehajtó hatalom birtokába. A területi kormányzás megszerzése egy territórium (Szlavónia, Erdély, Stájerország) duxi címének elnyerésével jár együtt. IV. Béla a területi hatalom megszerzésétől trónra léptéig kiadott okleveleiben következetesen rexnek nevezi magát (a kezdeti ingadozás után 1224-től sztereotip címe: Bela dei gracia rex, primogenitus regis Hungarie[95]), egyetlen (1222. évi) oklevelében jelöli csak meg territóriumát és ottani duxi méltóságát (Bela dei gracia rex, filius regis Vngarie et dux totius Sclauonie[96]). E címzésből mintha az következnék: Béla ifjabb királyként és területi hercegként királyi címét értékelné magasabbra. Trónra lépte, 1235 után azonban ezekre az évekre visszautalva tempore ducatus nostri kifejezéssel már csak hercegi hatalmára hivatkozik.[97] V. István 1257–1270 között szintén következetesen feltüntette rex címét, de úgyszólván[98] egyetlen alkalommal sem mulasztotta el feltüntetni duxi méltóságát a territórium megjelölésével együtt.[99] Rövid két esztendős uralkodása alatt 16 oklevélben utalt vissza az 1257–1270 közötti évekre, minden esetben a tempore ducatus nostri vagy más, de csak dukátusra és soha nem ifjabb királyságra utaló kifejezés formájában.[100] V. István

[90] CD IV. 271. sz.; CD IV. 315. sz.; F. IV/2. 49–52.; F. IV/2. 54–55.; HO VIII. 48. sz.
[91] F. IV/2. 49–52.
[92] F. III/1. 388.
[93] RA 567. sz.; RA 1752. sz.
[94] Fejérpataky 1885, 53–55.; Szentpétery 1930, 115–118.
[95] Első ízben: CD III. 213. sz.
[96] CD III. 193. sz.
[97] HO IV. 8. sz.; CD IV. 287. sz. – L. még F. IV/2. 235–236.: „sub sigillis nostri Ducatus".
[98] A csak kivonatban ránk maradt okleveleitől eltekintve több mint másfél száz diplomája közül két olyant találunk, mindkettő 1260. évi, amelyik nem tünteti fel a területi hercegi címet, l. HO VI. 68. sz., RA 1769. sz. Itt sem következetlenségről van szó; 1260-ban vesztette el István Stájerországot, nyerte vissza Erdélyt, s e két oklevél nyilván éppen a vákuumban keletkezett.
[99] Szentpétery 1921, 87.
[100] A visszautalás két fő típusára példák: IV. Béla életében a ducatum Transsilvanum (vagy ducatum Styrie) tartotta (l. RA 1959. sz.; W. XII. 5. sz.), illetve bizonyos intézkedés tempore ducatus nostri (vagy tempore ducatus nostri Transsiluani) történt (l. W. VIII. 197. sz.; W. VIII. 227. sz.).

esetében tehát már a címhasználat és a hivatkozás egybeesése is mutatja: a realitásnak megfelelően István ifjabb királyi és *területi hercegi méltósága* közül az utóbbit ítélte fontosabbnak.

Meggyökeresedett dolog szakirodalmunkban IV. Bélával és V. Istvánnal kapcsolatban *ifjabb királyságról* mint a széttagolódás XIII. századi formájáról beszélni. A terminus távolról sem pontos. Maga az ifjabb király (iunior rex) terminus is csak V. István okleveleiben bukkan fel 1262 óta,[101] a kifejezést IV. Béla oklevelei egyáltalán nem ismerik. Voltaképpen IV. Bélához hasonlóan Salamon, II. István és mások is ifjabb királyok voltak annak ellenére, hogy ezt a kifejezést a XIII. század (IV. Béla) előtt nem szoktuk emlegetni. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy az ifjabb királyság nem volt igazi végrehajtó hatalom, nem volt a széttagolódást adott korban a legmagasabb szinten reprezentáló intézmény (bizonyos értelemben még intézmény sem volt). Imre, IV. Béla és V. István ifjabb királyok nem az apjuk életében történt koronázás folytán váltak elsősorban a széttagolódás tendenciáinak hordozóivá, hanem azért, mert (ifjabb) királyi címükhöz és méltóságukhoz a széttagolódás igazi, önálló területi felségjogban jelentkező megjelenési formája társult, a királyi hercegség (dukátus) intézménye, amely a címhez és a méltósághoz a hatalmat adta. Ezért mi a dinasztián belüli országmegosztás eredményeképpen létrejött rész jelölésére a *királyi hercegség (dukátus)* fogalmát használjuk, függetlenül attól, hogy annak élén a királyi család megkoronázott vagy meg nem koronázott tagja állt-e.

A HERCEGI BIRTOKOK

A hercegi birtokoknak – ugyanúgy, mint a királynéiaknak – három csoportját különíthetjük el. A javadalmak lehetnek egy herceg *személyes tulajdonában*, lehetnek hercegi *méltósághoz kötöttek*, végül hercegi birtokoknak minősülnek a *királyi hercegség* (dukátus) területén fekvő egykor királyi, de a dukátus intézményének megteremtésével hercegivé vált ingatlanok. Ez utóbbi esetben tehát a kormányzó herceg egyszerre gyakorol birtokai felett köz- és magánjogi fennhatóságot. A hercegi birtokok elméletben jól elkülöníthető három csoportját a gyakorlatban már korántsem lehet ilyen könnyen szétválasztani. Bizonnyal egy herceg (Kálmán szlavón dux) személyes tulajdonáról van szó ama prédiumok esetében, amelyeket II. András király adómentességgel ruházott fel, s amelyek közül egyet a herceg 100 márkáért az immunitással együtt hívének eladott. Még biztosabban személyes tulajdon lehetett az a birtok, amelyet ugyancsak Kálmán herceg ezer márkáért szerzett. Kétségtelenül András herceg személyes tulajdonát képezték azok a castellumok és prédiumok, amelyekkel apja, III. Béla király látta el.[102] Minden bizonnyal a hercegi méltósághoz tartozott a Pest megyei Taksony és a Fejér megyei Csősz föld, amelyek több alkalommal is terra ducatus-

[101] Legelőször MES I. 619. sz.: Nos Stephanus, dei gracia Junior Rex Vngarie, Dux Transsiluanus, dominus Cumanorum. – Igaz, III. Honorius pápa már 1225-ben „iuvenis rex"-nek írja Bélát (US I. 48. sz.), de itt a jelző és a jelzett szó még csak alkalmilag kapcsolódott össze.

[102] CD III. 266. sz.; F. III/2. 196–197.; Cat. font. 482.

ként, illetve terra ducalisként fordulnak elő.[103] Az esetek túlnyomó többségében azonban a pontos elhatárolást és az egy-egy csoportba történő biztos besorolást lehetetlen megejteni.

Az első hercegi birtokok Péter comes 1067 körüli százdi alapítólevelében fordulnak elő. Géza herceg a Borsod megyei Szihalmot (illetve annak egy részét), a Pest megyei Gubacsot és a Zemplén megyei Bekecset adta Péternek.[104] Géza herceg ebben az időben az ország egyharmadát kitevő (de pontosan nem ismert fekvésű) dukátus ura volt, e birtokok tehát akár a királyi hercegség hercegi birtokai közül valók is lehetnének. Ezt a lehetőséget Gubacs esetében bizonyosan, Bekecs esetében némi valószínűséggel kizárhatjuk. Pest megyét egyetlen kutatónk sem számolja a dukátus megyéi közé. Igaz, Zemplénben többen a XI. századi dukátus egyik területét látják,[105] de éppen a százdi alapítólevélből tudjuk, hogy a Zemplén megyei Szada falu egy részét Salamon király Géza herceggel együtt engedte át Péternek. Borsod megyét ugyancsak több kutató véli az egyik XI. századi dukátusi megyének,[106] itt is aligha dönthető el tehát teljes egyértelműséggel, hogy Géza herceg borsodi adománya méltósághoz kötött vagy dukátusi terület részét alkotó birtokból való-e. Király és herceg együttes birtokadományozására a XI. századból más példánk is van, I. László király és Lampert dux a század végén Arad megyei javakat adott a titeli prépostságnak.[107] Megint csak nyitott kérdés, hogy az ilyen adomány királyi vagy hercegi – s ha hercegi, akkor milyen csoportba tartozó hercegi – földből történt-e. Hercegi birtok persze nemcsak a dukátus kormányzó hercegét illette meg, hanem a királyi család más, a tróntól és a kormányzástól távol álló férfitagjait is. Dávid dux – Salamon király öccse – 1090 körül László király engedélyével bodrogi javadalmat adott a tihanyi egyháznak.[108] Itt ismét csak találgathatnánk a hercegi birtok minősítését, különös tekintettel arra, hogy e birtoktest másik részét az e tájt uralkodó I. László király adományozhatta el a bátai apátságnak.[109]

Újabb nyitott kérdés Álmos herceg dömösi adománya.[110] A monostor felszentelésére talán 1105 után, Álmosnak a dukátustól való megfosztását követően kerülhetett sor.[111] Álmos herceg három területre[112] – a somogy–tolnai határvidékre és Veszprém megyére, továbbá a Tisza–Körös vidékére (a Maros folyását és Erdélyt is beleértve), valamint Dömös környékére – összpontosuló, jobbára szolga-, kisebb részben földadományai tehát már nem származhattak a XI. századi királyi hercegség javaiból (annál kevésbé, mert a Dunántúlra e XI. századi dukátus amúgy sem terjedt ki). Ha ki is kapcsoljuk – itt és fejezetünk további részében is – a királyi hercegség területéről származó, királyiból hercegivé vált birtokkal való foglalkozást, továbbra is vita tárgya: az Álmos által Dömösnek

[103] Taksony: W. XII. 122. sz.; W. VIII. 288. sz.; W. IX. 431. sz.; W. IX. 435. sz. Csősz: HO I. 50. sz.; Győri tört. rég. füz. III. 112–114.
[104] W. I. 4. sz.
[105] Pauler 1899, I. 97.; Györffy 1958, 50.
[106] Pauler 1899, I. 97.; Karácsonyi 1926, 171.
[107] OL Dl. 87218.
[108] PRT X. 3. sz.
[109] Koller 1782, II. 468.
[110] Szabó 1936, 56–57., 130–135., 203–205.
[111] Kristó 1974, 120.
[112] Szabó 1954, 47–48.

adott nagy javadalmak hercegi méltósághoz kötött (s Álmosra öröklődött) javak voltak-e,[113] vagy inkább olyan javak, melyeket Álmos bátyjától személyre szólóan, talán a dukátustól való megfosztásáért kárpótlásul kapott.[114] Az irodalomban mindkét álláspont képviselve van.[115] Ugyancsak *problematikus*, hogy miként vélekedjünk az 1113. évi zobori oklevélben előforduló ager ducisról, mely Trencsén vidékére lokalizálható.[116] Lehet, hogy ez „Álmosnak – a dux csak ő lehet – valami actualis békés birtoklására" utal[117] (tehát személyes tulajdona), de az is lehet, hogy ez az elnevezés a pár évvel korábban e területre is kiterjedt, ám megszűnt dukátus itt működött urának, Álmosnak az emléke (tehát a királyi hercegség hercegi birtokállagából való).[118]

Sajnos, a hercegi birtokok jellegét, valamely csoportba történő biztos besorolását már a XI. századi és XII. század eleji források alapján sem lehet megadni. A hercegi birtokok egyes csoportjai közti különbségek tehát már a királynéi birtokoknál korábban elmosódtak, jóllehet bizonyos időszakokban különálló királyi hercegség is létezett. A bizonytalanság oka részint ebben leli magyarázatát is: amikor nem ismerjük e különálló dukátus pontos területi kiterjedését, nem ismerjük pontos határait, akkor igen nehéz megállapitani, hogy mi esik e határokon belül és mi azokon kívül. Részint pedig onnan ered a bizonytalanság, hogy túlságosan kevéssé ismerjük ahhoz az amúgy is forrásszegény XI–XII. század hercegeinek személyes viszonyait, hogy személyes tulajdonú birtokaikat meg tudjuk különböztetni a méltósághoz kötöttektől. Az mindenesetre – analógiául véve a királynéi birtokokat – nagyon valószínűnek tűnik, hogy a *hercegi birtokok* (a következőkben e fogalmon a *hercegi méltósághoz* kötött birtokokat értjük) eredete I. István király korára mehet vissza.[119]

A XIII–XIV. századi oklevelekben a terminológia útba igazít e hercegi birtokokat illetően: terra ducatus (ritkán terra ducatus nostri[120]), terra ducalis néven fordulnak elő. Pesty Frigyes ma már kissé archaikus megfogalmazását idézve: „Ez czivillistai rendszer lehetett, mert az illető helységekről nem mondatik, hogy egyik vagy másik herczeg tulajdonát képezik, a diplomatika azokat csak herczegségi földekűl ismeri".[121] A hercegi birtokok rendszere valóban civillistai rendszer volt, olyan szervezet, mely a királyi herceg udvartartásának költségeit, általában kiadásait minteǵy intézményesen volt hivatva fedezni. Egyaránt létezett tehát akkor is, amikor a király herceggel (vagy hercegekkel) osztozott az országon, s akkor is, amikor nem került sor az ország megosztására.

Ezen a ponton egy rövid terminológiai kitérőt kell tennünk. A *ducatus* szónak nemcsak – mint korábbi fejtegetéseinkből esetleg következni látszanék – dux igazgatta terület, területi hatalom értelmében vett királyi hercegség jelentése volt, hanem jelentette a hercegi méltóságot, tisztséget is, amely az esetek túlnyo-

113 Karácsonyi 1907, 143–145.
114 Pauler 1899, I. 210.; Marczali 1911, 113.
115 A fentiek mellett l. még Marczali 1896, 245.; Hóman 1935, 362–363.
116 Kálmán okl. 59. Lokalizációjára l. Marsina 1963, 153.
117 Pauler 1899, I. 471. 416. jegyzet.
118 Kristó 1974, 123.
119 Györffy 1958, 582.
120 Mint pl. F. IV/3. 400–401.
121 Pesty 1880, II. 196.

mó részében nem társult területi (kormányzó) hatalommal. Fentebb már utaltunk arra, hogy Mária királyné 1265-ben a királynéi méltóságot, tisztséget (amely ekkor nélkülözte a területi hatalmat) *reginatus*nak nevezte.[122] Ugyanígy a comitatus sem csak a vármegyét, annak területét jelenti, hanem a comes, a megyésispán tisztségét is.[123] A voivodatus és a banatus a vajdaság és bánság területe mellett a vajdai és báni méltóság jelölője is.[124] Ismerünk baronatus, palatinatus, tauarnicatus[125] és magistratus (pincernarum, agasonum, aule regie) szavakat,[126] amelyek a megjelölt méltóságot, tisztséget jelzik anélkül, hogy e terminusokkal kapcsolatban a területi hatalom fogalma felvetődhetne. A ducatus szó most kifejtett értelme alapján a terra ducatust terminológiailag is *függetleníteni* lehet a királyi hercegségnek ugyancsak ducatus szóval jelölt területi hatalmától és magától a hercegségi területtől.

A hercegi birtokok mellett a hercegi tisztség *hercegi szolgákkal* (hercegi népelemekkel) is rendelkezett. Már láttuk, hogy Álmos herceg jobbára szolgákat és csak kisebb mértékben földeket adott a dömösi prépostságnak. Ugyanebben az időben (a XI. század végén) Dávid dux Urkuta faluban csak szolgákkal látta el a tihanyi egyházat.[127] A hercegi népek eredendően – nyilván már I. Istvántól kezdve – a hercegi birtokokon éltek. Ezt az állapotot még néhány XIII. századi oklevél is tükrözi: a baranyai Beszen dukátusi föld (terra ducatus), rajta dukátusi kondicionáriusok éltek. IV. László a komáromi Billegében levő hercegi földet (terram ducalem), melyen hercegi szűcsök (pelliparii domini ducis) éltek, az Igmánd nembelieknek adományozza.[128] A XIII. század második felében a királyok és hercegek sorra adományozzák el a hercegi birtokokat.[129] Ez nagymértékben hozzájárult a hercegi népelemek szétszóródásához. IV. László olyan Veszprém megyei földet ad a hántai prépostságnak, amelyen egykor szakácsok és más hercegi kondicionáriusok éltek.[130] Bizonyos vonatkozásban e szétszóródás is magyarázatát adja, hogy hercegi népek az ország számos megyéjében felbukkannak: Zalában,[131] Veszprémben,[132] Baranyában,[133] Komáromban,[134] Pest megyében.[135]

Más vonatkozásban és *alapvetően* a hercegi népek szórt volta a hercegi birtokok *szórtságából* következik. Hercegi birtokok feküdtek a Dunától északra

[122] F. IV/3. 286–288.
[123] CD IV. 403. sz.; CD IV. 469. sz.; CD V. 5. sz.; HO VIII. 149. sz. stb.
[124] Vajdai méltóság: US I. 110. sz.; US I. 335. sz. stb. Báni méltóság: CD III. 110. sz.; CD IV. 67. sz.; CD IV. 68. sz.; CD IV. 406. sz.; CD IX. 19. sz.; CD IX. 50. sz. stb.
[125] Baronatus: W. VI. 345. sz.; CD IV. 95. sz. Palatinatus: CD V. 5. sz.; MES I. 777. sz.; F. V/2. 477–478. stb. Tauarnicatus: W. VIII. 197. sz.
[126] F. III/1. 205–206.; W. XI. 388. sz.; W. VIII. 192. sz.; CD V. 5. sz.
[127] PRT X. 6. sz.
[128] F. IV/3. 400–401.; RA 2556. sz.
[129] F. IV/3. 400–401.; RA 1864. sz.; CD V. 956. sz.; RA 2776. sz. stb.
[130] F. V/2. 381–383.
[131] HO V. 3. sz.; HO V. 12. sz.; F. VII/4. 167. sz.
[132] OL Dl. 40124.; W. IV. 28. sz.; HO V. 42. sz.; RA 2756. sz.; F. V/2. 381–383.; Veszpr. reg. 265. sz.
[133] F. IV/3. 400–401.
[134] MES I. 721. sz.; RA 2556. sz.
[135] W. IX. 197. sz.; W. IX. 431. sz.; W. IX. 435. sz.

Hont, Bars és Komárom megyében,[136] a Dunántúlon Veszprém, Fejér, Komárom, Baranya megyében,[137] az ország északkeleti részén Abaúj megyében,[138] a Duna–Tisza közén pedig Pest és Fejér megyében.[139] A hercegi birtokok szórtsága azonban nemcsak úgy értendő, hogy az ország különböző pontjain bukkannak elő, hanem úgy is, hogy egyazon birtok gyakran több tulajdonos – köztük a dukátus – között oszlik meg. Ipolykiskesziben, Küngösön a dukátus mellett a királyné is birtokol,[140] de Küngösben része van még a királyi lovászoknak, a fehérvári és a veszprémi káptalannak is. A fehérvári vár és a szolgagyőri várnépek Fancsal földjének egyharmada a dukátushoz tartozott. Káptalantótiban földjük volt a Salamon nembeli nemeseknek, a hercegi népeknek, az udvarnokoknak és a győri káptalannak. Fajsz faluban a királyi fegyverhordozók jobbágya, fegyverhordozó népek, hercegi jobbágyok, a királynéi tárnokok jobbágyai és királynéi szakácsok éltek együtt. A veszprémi váralján várnép-mansiókat és hercegi tálhordókat említenek.[141] A példák száma még tovább lenne növelhető.[142] E *kettős* értelemben vett – területi és egy birtokon belüli – *szórtság* igazolja: a hercegi méltóságnak – a királynéi méltósághoz hasonlóan – jórészt nem összefüggő nagy tömbjei voltak, bár a dukátus esetében sem lehet elvileg ilyenek létét kizárni. Legújabban Györffy György feltételezte: „Tolna megyéről... Tarhos hercegtől Vak Béláig több mint kétszáz éven át kimutatható, hogy uradalmai a trónörökös herceget illették."[143] Az ezt igazolni hivatott adatok azonban aligha meggyőzők: bizonyítandó lenne előbb, hogy a Tarhos, Tevel, Tormás és Vajka helynevek Árpád-házi „hercegektől" származtak,[144] hogy a szekszárdi apátságot Béla hercegként és nem királyként alapította, hogy a titeli prépostság két Tolna megyei birtoka Lampert herceg adománya. A fennmaradó két adat – hogy Álmos Tolna megyei javakat is adott Dömösnek, illetve hogy 1130 körül II. István Tolnában jelölte ki Vak Béla tartózkodási helyét –, amelyek közül az utóbbinak a hitele a közelmúltban alaposan meg is ingott,[145] ilyesfajta feltevésre nem jogosít.

A hercegi birtokok és népek felett *joghatóságot* a herceg gyakorolt. Ezen az elven azonban már a XI–XII. század fordulóján keletkezett Kálmán-törvény rést ütött, hiszen amíg az ún. László-féle III. törvény (1070 körül) megadta a herceg ispánjának a saját alattvalóin történő ítélkezés jogát, addig Kálmán törvénye a hercegnek a király területén (és a királynak a herceg területén) tartózkodó tisztviselőit az illetékes ispán és bíró joghatósága alá sorolta.[146] A XIII. században közvetlen példáink is vannak arra, hogy a herceg rendelkezett a dukátus javaival. Béla herceg dukátusához tartozó Bars megyei faluját apjának, IV. Béla királynak adta. IV. László király Komárom megyei hercegi földet adományozott

136 MES I. 479. sz.; CD V. 956. sz.; OL Dl. 42100.
137 RA 3021. sz.; RA 3459. sz.; Veszpr. reg. 265. sz.; HO I. 50. sz.; Győri tört. rég. füz. III. 112–114.; RA 2556. sz.; F. IV/3. 400–401.
138 RA 1864. sz.
139 W. XII. 122. sz.; W. VIII. 288. sz.; RA 2776. sz.
140 MES I. 479. sz.; RA 3459. sz.
141 RA 1864. sz.; F. VII/4. 167. sz.; HO V. 42. sz.; W. IV. 28. sz.
142 HO V. 3. sz.; RA 2776. sz. stb.
143 Györffy 1970b, 203–204.
144 Vö. Kristó–Makk–Szegfű 1973, 5.
145 Makk 1972, 40.
146 Závodszky 1904, 174., 185. – L. Györffy 1958, 48.

el, s méltányos cserét ígért testvérének, András hercegnek.[147] Ez utóbbi példa azért is tanulságos, mert jelzi: a királyi és hercegi birtokok ugyanúgy nem válnak el minden esetben és határozottan egymástól, miként ezt a királyi és királynéi birtokok esetében már láttuk. András herceg 1278. évi halálával hosszabb időre – herceg hiányában – IV. László király rendelkezése alá jutottak a dukátus javai,[148] a „kun" király ez időtől többször jutalmazta híveit hercegi földekkel, sőt a hercegi népek feletti fennhatóságot megosztotta anyjával, Erzsébet királynéval.[149] Károly Róbert is hercegi javak urának tarthatta magát, mert részint maga is adományozott hercegi birtokot, részint pedig királyként 1335-ben ő indított akciót a Veszprém megyei királyi, királynéi, hercegi és a várak jogaihoz tartozó népek és földek kivizsgálására és visszaszerzésére.[150] A teljesen felbomló szórt dukátusi birtokszervezet – eredménytelenül végződött – rekonstruálására Lajos herceg is tett kísérletet ugyanebben az időben, 1336-ban.[151]

Az imént vázolt értelemben vett (tehát a hercegi méltósághoz kötött) hercegi birtokok ugyanúgy nem vonhatók a dinasztikus országfelosztás fogalma alá, mint a királynéi birtokok sem. Szórt birtokok voltak, s a királyi család tagjai kiadásainak fedezésére szolgáló jövedelmek forrásait jelentették. Fentebb tárgyaltuk, hogy az uralkodó gyakran bízott a királynéra egy-egy megyét, illetve hogy a királynék maguk szervezték comitatussá magánbirtokaikat. Ha a hercegek esetében ez utóbbira nem is találunk példát, egy vagy több megye kormányzását nemegyszer elnyerték. V. István herceg pl. apjától Zala megyét kapta meg teljes joggal.[152] De amíg a királynék csak a XIII. században jutottak megyék kormányzásához, magánbirtokaik comitatussá szervezéséhez és a XIII. század végén dinasztikus országfelosztás révén rájuk háramlott területi hatalomhoz, a hercegek már a XI. században területi hatalom birtokosai, országrésznyi területek kormányzói. Ezért nem kellett a hercegeknek magánbirtokaik comitatussá szervezésével foglalkozniuk. Egy-egy megye elnyerése sem csúcsa volt hatalmuknak, hanem csak járulék, kiegészítés – mint V. István herceg idézett zalai uralma is – a már meglevő területi hatalomhoz. Ha a királyné analógiája számos ponton – a koronázás, a méltósághoz kötött birtokszervezet esetében – orientálja is a hercegi méltóságot érintő kutatást, a dinasztikus országfelosztás, az ennek nyomán létesülő területi hatalom vonatkozásában viszont a hercegekkel történő királyi osztozás ismeretében lehet csak végső ítéletet mondani a királynék részuralmáról is. A következőkben tehát a királyok és hercegek dinasztikus országfelosztásának – szorosan vett témánknak – idő- és térkoordinátáit kell meghatároznunk, hogy az így nyert viszonylag szilárd kereteket tudjuk tartalommal megtölteni.

147 CD V. 956. sz.; RA 2556. sz. – IV. László másik, hercegi földet illető eladományozását l. RA 2776. sz.

148 Egy 1287. évi királyi oklevél nyíltan utal is erre: IV. László eladományozza „terras agasonum nostrorum, ducatus ac alias nostro collationi pertinentes" és az azokban keverten levő királynéi földet, l. RA 3459. sz.

149 RA 3021. sz.; RA 3459. sz.; W. IV. 226. sz.; W. IX. 197. sz.

150 OL Dl. 42100.; Veszpr. reg. 265. sz.

151 ZOklt. I. 228. sz.

152 CD V. 649. sz.

A DINASZTIKUS ORSZÁGFELOSZTÁSOK KRONOLÓGIAI ÉS TERÜLETI JELLEMZŐI

Annak megállapítása, hogy mikorra tehető magyar uralkodó *legkorábbi* dinasztikus osztozkodása családja férfitagjával, korántsem egyszerű feladat. Régebbi irodalmunk I. István és Imre herceg osztozását látta ilyennek,[153] újabban pedig az a nézet terjedt el, hogy a trónörökös herceg a csatlakozott népek ura, a hercegség (dukátus) pedig a magyarsághoz csatlakozott katonai segédnépek szervezete, amely intézmény – türk eredetű lévén – legalábbis a honfoglalástól kezdve meggyökeresedett a magyaroknál.[154] A források vizsgálata mindkét feltevést megingatja, illetve cáfolja. Az Imrét kifejezetten Szlavónia hercegének említő forrás – János gercsei főesperes krónikája – hamisítványnak bizonyult,[155] a másik nézetet források nem támogatják, a magyar fejlődésben a türk analógiára történő hivatkozásnak pedig nem lehet önálló forrásértéket tulajdonítani.[156]

Cseh példára – I. Václav és I. Boleslav X. század eleji osztozására – utalva hihetőnek tűnik, hogy az első magyar uralkodó, aki megosztotta területi hatalmát férfi rokonával, a X. század végi Géza fejedelem lehetett, ő Koppánnyal osztozhatott.[157] A dinasztikus „ország"-felosztás első eredményének tehát Koppány somogyi dukátusa látszik, jóllehet Géza és Koppány még nem is országon, a magyar törzsek által lakott és későbbi időben egyesített Magyarország területén osztozott, hanem csak az Árpádok dunántúli törzsi – lassan államivá formálódó – területén. Noha magyarországi források megőrizték a somogyi dukátus emlékét,[158] az intézmény jellege azonban – talán az intézmény rövid élettartama miatt is – feledésbe merült. A XIV. századi krónikakompozíció az I. András és Béla herceg közti 1050 körüli felosztást tekinti az ország első felosztásának (prima regni huius divisio). Mivel az ország, az állam egységének megbontását hangoztatja, semmi okunk sincs a krónika eme értékelésének hitelét, megbízhatóságát kétségbe vonni.

A dinasztikus országfelosztások *első korszakát* az a *XI. századi hercegség* alkotja, mely 1050 táján jött létre és a XII. század első éveiig állt fenn. E fél évszázad alatt nem tekinthető kontinuus intézménynek: I. Béla uralkodása alatt nincs tudomásunk a dukátus létezéséről, Salamon, illetve Géza sem mindjárt trónra léptekor osztja meg hatalmát Gézával, illetve Lászlóval. I. András alatt Béla, Salamon alatt Géza, I. Géza korában László, I. László alatt bizonnyal Lampert, míg Kálmán alatt Álmos a dux. Úgy tűnik, e bő öt évtized alatt nem változott a dukátus területi kiterjedése; az ország keleti (Bihar vidéki) és északi (Nyitra környéki) részeit foglalta magában, az ország akkori területének harmadát, Salamon korában 15 megyét. Az is nagy valószínűséggel állítható, hogy e fél évszá-

[153] MARCZALI 1896, 60. A királyi hercegséget Szlavóniára lokalizálja KORBULY 1868, 56.; HAMPEL 1869, 360.; KENÉZY 1869, 248.; PESTY 1880, II. 178.; TIMON 1919, 118.; a Lajta, Fischa, Morva vidékére MARCZALI 1911, 74.; Bihar vidékére CHALOUPECKÝ 1923, 40–41.; a székely törzs területére MÁLYUSZ 1942, 259.; a XI. századi hercegség területére (Nyitra vidékére) RATKOŠ 1961, 124.

[154] MÁLYUSZ 1942, 256–261.; GYÖRFFY 1958, 48., 565–566., 571–572.; HECKENAST 1970, 34–50.

[155] DOMANOVSZKY 1905b, 680–685. Vö. ŠUFFLAY 1904, 520–521.

[156] ELEKES 1964, 75.; KRISTÓ 1974, 41–48.

[157] Részletesen l. KRISTÓ 1974, 48–52.

[158] SRH I. 313.; PRT I. 1. sz.

zad alatt mindvégig egyetlen dukátus létezett, jóllehet egyedül Géza dux esetében nem lehet attól a feltevéstől elzárkózni, hogy Géza talán – a dukátus mint egység épen hagyása mellett – részeltette a területi hatalom gyakorlásában egy vagy több testvérét. Noha Kálmán is osztozott trónra léptekor testvérével, Álmossal a hatalomban, de ez már a „kisebbik rosszat" jelentette Kálmán számára. Álmos ugyanis 1091–1092 óta a friss hódításként Magyarország fennhatósága alá került Horvátország (illetve annak egy része) élén állt mint király. A bihari és nyitrai dukátusba való átkerülésével Álmos elszakadt németországi szövetségesétől, IV. Henriktől. Kálmán már kezdettől fogva egyéb vonatkozásokban is Álmos hatalmának korlátozására törekedett. Törekvései eredménnyel jártak, 1105 körül sikerült Álmost megfosztania a hercegi méltóságtól és hatalomtól, s Kálmán ezzel a maga ősége alatt helyreállította egy időre az ország területi egységét.[159]

A dinasztikus országfelosztások *második korszakának* a *XII. századi* osztozások tekinthetők. Voltaképpen átmeneti korszak ez – több vonatkozásban is. Egyrészt azt állapíthatjuk meg, hogy itt az ország egysége nem tekinthető kontinuusnak, tehát kisebb időszakokban fel-feltűnik a részuralom hercegi formája. Nincs tudomásunk dukátusról II. István uralkodásának egész tartama alatt, továbbá II. Béla, II. Géza, III. István és III. Béla országlásának túlnyomó vagy tekintélyes részében. Egyedül II. László rövid (alig féléves) uralkodását kísérte végig a királyi hercegség területi hatalmának intézménye. Másrészt a XII. század folyamán a királyi és hercegi osztozások kétféle – a régire emlékeztető és újszerűnek mondható – formája is felbukkan, és egymást váltva él tovább. Kétségtelenül a hercegi harmad XI. századi, I. András által bevezetett rendszere éledt újra II. László alig pár hónapos uralkodása alatt. Maga a forrás (Mügeln Henrik krónikájának) szövege is utal arra, hogy II. László magának tartotta meg az ország kétharmadát, az egyharmadot pedig István testvérének – a későbbi IV. Istvánnak – adta, „miképpen András király tette".[160] Ezt a XII. század elején felszámolt osztozási formát azonban a XII. század folyamán tartósan feltámasztani már nem lehetett. A XII. század domináns osztozási formája a terjeszkedő magyar állam fennhatósága alá került területeken a hercegi kormányzás bevezetése volt.

Ennek a rendszernek szerény XI. századi előzményei vannak csak, hiszen a XI. században a magyar államnak belső elnyomó, a feudalizmust építő és erősítő funkcióját kellett gyakorolnia, s emellett hódításra, terjeszkedésre nem maradt ereje. Máig nyitott kérdés, hogy I. István király fiának, Imrének dux Ruizorum címe[161] területi hatalom birtoklására utalhat-e. Régebbi történészeink közül többen a forrás (a Hildesheimi Évkönyv) tévedésének minősítették ugyan e címet,[162] de általában – mint fentebb említettük – az első dinasztikus országmegosztást kötötték Imre e titulusához. Ebből az anyagból Marczali Henrik véleménye érdemel említést: az 1030. évi német–magyar háború folyományaként a „né-

[159] A XI. századi hercegségről részletesen l. KRISTÓ 1974, 60–124.
[160] SRH II. 200.
[161] Cat. font. 141.
[162] PESTY 1880, II. 184.; PAULER 1899, I. 412. 152. jegyzet.

metek lemondanak a Lajta és Fischa folyó közti, valamint a Fischa torkolata és a Morva közti területről. István e terület kormányát Imre fiára bízza, kinek a dux Ruizorum a címe (1031). Ez ugyanis a régi Rugiland, mely nevét később is megtartotta. Az oroszok még a XII. században is ruizoknak nevezték az osztrákokat."[163] Eszerint az újonnan hódított terület első dinasztikus megosztása I. István és Imre nevéhez fűződnék. Újabban azonban Györffy György – szélesebb körben elfogadásra talált – felfogása szerint a dux Ruizorum cím a jobbára ruszok (oroszok) alkotta testőrség, a királyi sereg vezérét jelenti,[164] s nem vonható a hatalom területi megosztásának témaköréhez. A szóban forgó két álláspont bármelyikének további valószínűsítéséig a dux Ruizorum értelmezésének kérdésében biztosan állást foglalni lehetetlen. Viszont kétséget kizáróan a XII. századra jellemző felosztási forma történeti előképe I. László király és Álmos herceg osztozása 1091-ben, amikor az uralkodó a frissen meghódított Horvátország (pontosabban: annak egy része) élére királyként unokaöccsét állította.[165]

A XII. században e kezdeményezés folytatódik, és elindul a rendszerré merevedésnek a XIII. században kiteljesedő útján. II. Béla 1137 táján másodszülött fiának, Lászlónak a boszniai dukátust mint újonnan hódított területet adta.[166] Az viszont már csak erre az adatra építő, egyébként forrásos megalapozottság nélküli kombináció, hogy II. Béla elsőszülötte, Géza a XI. századból ismert hercegi harmadot nyerte volna el.[167] Kinnamosz bizánci történetíró szerint II. Géza már életében területet jelölt ki és adott Béla fiának. Ezt az adományt III. István is érvényesítette. Ez a terület a magyar állam fennhatósága alá csak nem régen, a XI–XII. század fordulóján került Dalmácia volt, vagy mindenesetre Dalmáciát is magában foglalta.[168] Mügeln Henrik krónikája sommásan csak annyit említ: a görögök egyik nagy győzelme után a király (III. István) és a herceg (más szöveghagyomány szerint: III. István testvére, Béla) megegyeztek egymással, hogy a királyság, „das kungreich" maradjon a királyé s a hercegség, „daz herczogtum" a hercegé.[169] A XIV. századi krónikakompozíció mit sem szól Béla részéről, témánkba vágóan csak annyit közöl, hogy II. Géza király testvéreinek, Lászlónak és Istvánnak hercegi tartást (ducales expensas) adott,[170] ami aligha enged következtetni az ország közöttük tett megosztására.[171] Bizonyos megfontolások amellett szólhatnak, hogy Kinnamosz tudósítása mintha éppen a szempontunkból kritikus helyen célzatos lenne. Részint ismerjük II. Géza álláspontját testvérei apanázsát illetően, akiket nem részeltetett területi hatalomban, részint nem ismerjük, hogy Géza elsőszülötte, István – aki 1152-ben mintegy társuralkodó-

[163] MARCZALI 1911, 74. – Más megfejtési kísérleteket l. MÁTYÁS 1896, 594–595.
[164] GYÖRFFY 1958, 574. – L. még VAJAY 1967, 89–90.; MAKKAI 1970, 275.; KRISTÓ 1974, 54–55.
[165] CD I. 161. sz.
[166] F. II. 88–92.
[167] R. KISS 1927–1928, 759.
[168] MEINEKE 1836, 215., 217., 248. – L. még MORAVCSIK 1953, 81., 87.
[169] SRH II. 203. – Ezt a hírt DOMANOVSZKY (1907, 130.) a Szerémség és Dalmácia Béla herceg számára történt átengedésére vonatkoztatja.
[170] SRH I. 460.
[171] LEDERER 1961, 99.

ként fordul elő[172] – országrészt kapott volna[173] (bár ez utóbbi mozzanat – főleg ha II. Béla és László boszniai osztozására gondolunk – nem meghatározó Béla herceg részét, annak létét illetően). A leginkább figyelmet érdemlő megfontolás magában Kinnamosz munkájában található: a bizánci historikusnál Béla atyai öröksége fontos szerepet kap. Egyrészt ezzel magyarázza Manuél bizánci császár 1164. évi hadjáratát Magyarország ellen (hogy „Bélának visszaszerezze atyai örökségét"), másrészt Manuél szájába adva mintegy mentegetőzik: nem Bizánc hatalma ragadta el ama földet, ez II. Géza és III. István adományából Bélát illeti, csak III. István megszegve a szerződést – hogy ti. Bélát és örökségét Manuél kapta meg IV. István ügyének elejtéséért cserébe – megtámadta Béla örökét. („Miért... nem adod neki vissza a földjét?" – kérdezte Manuél III. Istvántól.[174]) Béla hercegsége, „daz herczogtum" és ennek kiterjedése Dalmáciára és Horvátországra – tény. A Bizáncban Alexiosz nevet kapott Béla egy 1170. évi oklevélben a „Hungriae, Dalmaciae, et Croaciae dux" címmel illette magát.[175] A kérdés mindössze az: már II. Géza, majd III. István is „önszántából" adott-e országrészt Bélának, vagy pedig III. István csak a bizánci birodalom nyomására – mintegy erőszaknak engedve – volt kénytelen apai örökség címén Bélának (voltaképpen Bizáncnak) Dalmáciát átadni?[176] A kérdést ma még egyértelmű bizonyossággal megválaszolni nem lehet, mindenesetre a széttagolódási tendenciák II. Béla kora óta megfigyelhető újbóli jelentkezése – a Kinnamosz szövegében fellelhető, célzatosnak tetsző mozzanatok ellenére is – gyámolítja egy Béla javára szóló, II. Géza-, majd III. István-kori osztozás (kezdetben inkább talán csak hercegi tartás jellegű juttatás) létét. Hogy II. Géza talán már uralkodása végén megosztozott volna a hatalmon egy – név szerint meg nem nevezett – herceggel, akinek fennhatósága Dalmáciára terjedhetett ki, Absolon spalatói érsek 1160 körüli okleveléből lenne sejthető, aki egy spalatói ügyben a királynak, a hercegnek és az egész országnak (regi, quam duci, et toti regno) jelent, s magát mint Spalato atyját és urát Dalmáciában a király és a herceg kegyéből valónak mondja.[177] Kényszerítő erővel azonban ez a hír sem involválja a hatalom területi megosztásának feltételezését, hiszen eme oklevél hercege meglehetős valószínűséggel azonosítható azzal az István herceggel, aki 1152-ben – és nyilván 1160 körül is – mintegy társuralkodója volt apjának.

A dinasztikus országfelosztások *harmadik korszakát* a *XIII. század* jelenti. Már ennek a szakasznak a nyitánya Imre herceg dalmáciai és horvátországi kormányzása 1194 és 1196 között.[178] Igaz, III. Béla király 1185 körülre keltezett jö-

[172] PRT I. 13. sz.

[173] R. Kiss (1927–1928, 761.) az 1152. évi együtt-uralkodásból következtet – nem megalapozottan – arra, hogy II. Géza István fiának a hercegi harmadot adta.

[174] Meineke 1836, 215–217.

[175] F. V/1. 284–287.

[176] Hóman 1935, 576. – Dalmáciában az 1160-as évek második felében és az 1170-es években is a bizánci uralom, a bizánci berendezkedés érvényesült, l. Meineke 1836, 248–249., 262–263.; CD II. 98. sz.; CD II. 126. sz.; CD II. 153. sz.; CD II. 163. sz.; CD II. 165. sz.

[177] CD II. 88. sz.

[178] CD II. 252. sz.; CD II. 253. sz. – Imre drávántúli hercegségének közvetlen előzménye Kalán pécsi püspök (aki egyetlen adat szerint a herceg címet is viselte: CD II. 249. sz.) dalmáciai és horvátországi kormányzósága volt 1190–1193 között: RA 151. sz. (hamis); RA 154. sz.; RA 155. sz.; CD II. 244. sz.; CD II. 248. sz.; CD II. 250. sz.

vedelemkimutatásában évi 10 ezer márkányi bevétellel szerepel Szlavónia hercege,[179] de úgy véljük, ez az adat is megerősíti azt a feltételezést, miszerint a kimutatás nem lehet hiteles forrása III. Béla korának.[180] A XIII. századi hercegség sem kontinuus intézmény. Imre uralkodása alatt András herceg nem azonnal bátyja trónra léptekor nyeri el részét, hanem csak 1198-ban.[181] Területi hatalma Dalmáciára, Horvátországra, a boszniai Rámára és friss hódítása eredményeként a hercegovinai Humra (illetve annak egy részére) terjedt ki.[182] A gyermek III. László rövid uralkodása alatt nem oszlott részekre az ország, András herceg regni gubernator címmel kormányzott.[183]

A dinasztikus országfelosztások rendszere II. András országlásának 30 éve alatt új irányt vett: a korábbi egyetlen dukátust több királyi hercegség váltotta fel. II. András elsőszülötte, Béla, aki 1220-tól, illetve 1222-től egész Szlavónia (a Drávántúl) élén állt,[184] 1226-ban Erdély kormányzását nyerte el,[185] míg a Drávántúlon öccse, Kálmán váltotta fel.[186] (II. András harmadik fia, András a galíciai – halicsi – herceg címét viselte.[187]) Béla és Kálmán dukátusa egészen II. András haláláig, 1235-ig fennállt. Ekkor Béla Magyarország trónjára került, Erdély tehát ezzel megszűnt egy időre királyi hercegség lenni, de Béla Kálmánt 1235 után is – egészen 1241-ben bekövetkezett haláláig – a Drávántúl élén hagyta.[188]

A dinasztikus országfelosztások gyakorlata IV. Béla uralkodása alatt további kiteljesedést és színesedést mutat. A már tradicionálisnak mondható szlavóniai dukátus élére Béla király az 1240-es, 1250-es években – szinte közvetlenül Kálmán halálától kezdve – nem királyi hercegeket állított (fiai: István és Béla még az 50-es években is serdülő gyerekek voltak), hanem világi magánnagybirtokosokat.[189] A szlavón dukátus intézményének folytonosságát azonban Bélának nem sikerült biztosítania. E magánbirtokosok, akik a szlavón hercegi cím mellett a báni méltóságot is viselték, csak pár évig álltak duxként a szlavón hercegség élén, s közben még egyetlen 1246. évi adat szerint István királyfi is viselte a dux totius Sclauoniae titulusát.[190] A szlavón dukátus betöltésében az

[179] Ench. 19. sz.

[180] Molnár 1949a, 308–310.; Lederer 1961, 104.; Elekes 1964, 81–82. – Györffy (1970a, 227.) szerint a jövedelemjegyzék szlavón duxa Imre lenne, aki 1185-ben egy dalmát oklevélben megkoronázottként szerepel. Fentebb kifejtettük, hogy a királyi herceg apja életében történt koronázása és területi hatalommal való felruházása nem egymást kölcsönösen feltételező fogalmak. A Györffy által képviselt nézet ellen szól továbbá az, hogy Kalán hercegként (duca) még 1193-ban is Dalmácia és Horvátország élén állt, l. CD II. 249. sz.), csak 1194-ben váltotta őt fel e poszton Imre herceg.

[181] Első említése: CD II. 274. sz. A kormányzó András herceg első oklevele: CD II. 277. sz.

[182] CD II. 277. sz.; CD II. 281. sz.; CD II. 289. sz.; CD II. 290. sz. stb.

[183] F. II. 455–456.; F. II. 463–464.; F. III/1. 23–29.

[184] Béla első drávántúli vonatkozású oklevele 1220-ban kelt: CD III. 161. sz., 1222. évi oklevelében dux totius Sclauonienek nevezi magát: CD III. 193. sz.

[185] Béla első erdélyi vonatkozású oklevele 1227-ből való: W. XI. 137. sz.

[186] Kálmán 1226. aug. 1-én dux Dalmacie atque Croacie címmel illette magát: CD III. 231. sz.

[187] HO VIII. 33. sz.; W. VII. 123. sz.; CD IV. 406. sz.

[188] L. pl. CD IV. 37–38. sz.: Colomanus... dux tocius Sclavonie (1237. évi oklevelek).

[189] Türje nembeli Dénes 1242–1246 (első említése: CD IV. 158. sz., illetve CD IV. 166–167. sz.; utolsó említése: CD IV. 268. sz.), Gutkeled nembeli István pedig 1254 és 1257 között (első említése: W. II. 167. sz.; utolsó említése: F. IV/2. 437–438.) állt duxként a Drávántúl élén.

[190] F. IV/1. 401–409. – Merőben irreális jogigényt jelentett II. András utószülött fiának, az Itáliában tartózkodó Istvánnak a szlavón hercegi címe: CD IV. 424. sz.; F. VII/1. 246–247.; HO VIII. 359. sz.

1240–1250-es években mutatkozó „zavarok” legalább két különböző irányú tendencia keveredéséből eredhettek. IV. Béla Kálmán öccse halálát követően és később is királyi herceggel igyekezett betölteni a szlavón hercegi tisztet. 1242. novemberi oklevél a Gradec hegyi város szlavón hercegnek teljesítendő juttatását arra az esetre szabályozza, ha a herceg királyi sarjadék.[191] 1246-ban – még az egyik magánbirtokos hercegsége idején – Béla király azzal próbálkozott, hogy István fiát tegye a Drávántúlon herceggé. Ugyanakkor a tatárjárás döbbenetes élményének közvetlen közelében Bélának is látnia kellett, hogy fia kisgyermekként képtelen a hatalom gyakorlására. Így kénytelenségből – fiai serdületlen volta miatt – fordult világi hatalmasságokhoz,[192] akik maguk is szorgalmazhatták megnövekedett hatalmuk birtokában a hercegi tiszt részükre történő adományozását.

IV. Béla azonban nem mondott le arról, hogy a dukátusok élére – ha a dukátus már fennállt vagy létesíteni kellett – királyi hercegeket állítson. István fia 1257–1258-ban Erdély hercegeként a keleti országrészt kormányozta[193] (ezzel hosszabb szünet után újraéledt az erdélyi hercegség). 1259–1260-ban a frissiben magyar fennhatóság alá került Stájerország hercegének állította Béla király Istvánt.[194] Stájerország elvesztése után István még 1260-ban visszakapta Erdélyt,[195] s ott 1270-ig hercegként uralkodott. Fennhatósága azonban nem egész Erdélyre terjedt ki,[196] viszont a Duna vonalától keletre elterülő hatalmas területet igazgatása alatt tartotta.[197] A szlavóniai dukátus az 1260-as évek elején támadt fel, amikor az IV. Béla kisebb fiának, Béla hercegnek uralma alá jutott,[198] aki 1269-ben bekövetkezett haláláig a Drávántúl élén állt. IV. Béla vejét, Ratiszlávot Galícia hercegévé tette,[199] majd Ratiszláv özvegye, Anna és fiuk, Béla Macsó és Bosznia hercegei lettek.[200] A dinasztikus országfelosztások rendszere fénykorát az 1260-as években élte: a trónon IV. Béla ült, Erdélyt és a keleti országrészt István fia, a Drávántúlt Béla fia, Macsót és Boszniát leánya, Anna és unokája, Béla kormányozta. Magyarország ekkor családi szálakkal egybekapcsolt hűbéres hercegségek halmaza volt. A macsói és boszniai dukátus már a hercegi hatalom családi öröklésének perspektíváját is felvillantotta.

E rendszer azonban nem tudott megmerevedni és uralkodóvá válni. 1270-ben V. István az erdélyi hercegségből került az ország trónjára. Az erdélyi dukátus így urát vesztette. A Drávántúl kormányzója még 1269-ben, Macsó és Bosznia hercege pedig 1272-ben örökös nélkül meghalt. V. István sem az erdélyi, sem a szlavóniai hercegséget nem tölti be, fiát, a későbbi IV. Lászlót nem részesíti külön területben. Ez a mozzanat azért fontos, mert bizonyítja: a dinasztikus or-

[191] CD IV. 155. sz.: si sit de prole regia.

[192] IV. Béla Türje nembeli Dénest 1242-ben azzal a feladattal tette lovászmesterből Szlavónia hercegévé, hogy védje meg e dukátus különböző részeit: CD IV. 205. sz.

[193] Első adat: US I. 89. sz.

[194] Első adat: HO II. 3. sz.

[195] Első adat: PRT II. 41. sz.

[196] Brassó vidéke kívül esett István országának határain: W. VIII. 134. sz.

[197] CD VI. 34. sz.; W. IX. 35. sz.

[198] CD V. 708. sz.; MES I. 619. sz.; CD V. 747. sz.

[199] Zichy O. I. 8. sz.; W. III. 68. sz.

[200] Wenzel 1887, 11., 14.; Wertner 1909, 472.; Szentpétery 1915, 874–876.

szágfelosztások rendszere hanyatlásának oka nem a királyi hercegek örökös nélküli halálában, a királyi hercegek számának megcsappanásában, hanem másutt keresendő. A magyarázat részint ott lelhető meg, hogy sem V. István, sem IV. László (illetve tanácsosaik) a főurak jóvoltából a széttagolódás felé haladó országot nem akarták a dinasztikus osztozással még inkább feldarabolni, részint pedig ott, hogy a nagy hatalomra szert tett előkelők immár önállóan színre lépve leplezetlenül saját különkormányzatuk, tartományuraságuk megalapozásán fáradoztak, és egyre kevésbé igényelték a dinasztián belüli megosztást. Jól mutatják ezeket az összefüggéseket IV. László korának eseményei. A László király ellen fellázadt Kőszegiek és Gutkeledek 1274 nyárutóján a király öccsét, a nyolcéves András herceget elragadták.[201] Aligha véletlen, hogy András 1274 végén szerepel első ízben Szlavónia és Horvátország hercegeként.[202] András és a Kőszegiek kapcsolatára 1278-ból is vannak adataink.[203] A Kőszegiek azonban végül is András herceggel kapcsolatos tervüket – Andrást használni fel pajzsként IV. László megbuktatására – egyébként sem tudták megvalósítani, különben is a herceg még 1278-ban meghalt. Még ez évben a Kőszegiek új kombináció kivitelezéséhez fogtak: Magyarországra hívták Itáliából azt az András herceget – a későbbi III. András királyt –, akinek apja, Utószülött István II. András jogán amúgy is Szlavónia hercegének tekintette magát, és végrendeletében is intézkedett Szlavónia dukátusáról.[204] III. András király 1290 utáni visszautalásai dukátusa idejére egyrészt bizonyosan rövid ideig tartó 1278. évi magyarországi tartózkodására vonatkoznak (amikor majdnem a Balatonig nyomulva magát Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercegének titulálta),[205] másrészt valószínűsítik magyarországi időzését az 1280-as évek végén is, amikor ugyancsak a Kőszegiek karolhatták fel ügyét.[206] Ám a két András herceg szlavón dukátusa – főleg III. Andrásé – már aligha tekinthető szorosan véve dinasztikus országfelosztásnak. A széttagolódásra törő hatalmas birtokosok – elsősorban a Kőszegiek – erőpróbája ez, közbülső állapot a király által létesített dukátus és az általuk létesíteni szándékolt tartományuraság között. Az előbbi András herceg (László testvére) esetében az osztozás végső aktusa legalább a király (kényszerű) egyetértésével történt, de már III. András esetében nyíltan az uralkodó ellenére. Legalábbis ez utóbbi területi megosztás már nem is a dinasztikus osztozás utolsó, hanem a tartományuraság egyik nyitó fejezete.

A dinasztikus országfelosztás *utolsó korszaka* az Árpád-korban a már tárgyalt *királynéi különkormányzat,* Kun Erzsébet és Thomasina dukátusa. Ezen felosztások, továbbá Albertinusnak, III. András nagybátyjának 1297 és 1300 közötti szlavón dukátusa[207] sokban más elbírálás alá esnek, mint a korábbiak. E hercegek nem azért kapnak területet az uralkodótól, hogy az ilyen módon váltsa meg

[201] W. IV. 18. sz.; F. V/2. 206–208.; W. XII. 102. sz.; F. V/2. 315–320.; RA 2803. sz.
[202] CD VI. 80. sz.
[203] CD VI. 207. sz.; CD VI. 224. sz.
[204] HO VIII. 359. sz.
[205] F. VI/1. 303–304.; CD VI. 209. sz.; CD VI. 211. sz.; CD VII. 92. sz. A további utalásokat l. CD VII. 55. sz.; W. X. 92. sz.; HO VIII. 335. sz.
[206] CD VI. 498. sz.; SRH I. 476. L. Szabó 1886, 155.
[207] CD VII. 246. sz.; US I. 261. sz. (évszáma 1298-ra javítandó, l. Wertner 1893a, 525.); CD VII. 304. sz.; CD VII. 305. sz.; Blagay O. 33. sz.; CD VII. 352. sz.; W. V. 170. sz.

békéjét és nyugalmát, s ilyen módon tántorítsa el a hercegeket a király elleni fellépéstől. Ezek nem törnek a királyi trónra.[208] S mindennek alighanem az az oka, hogy a XIII. század utolsó két évtizedében a világi birtokosok már szakítottak a dinasztikus országfelosztások gyámolításával, a maguk útját járták, a tartományuraságot építették. Ezek azok a fentebb említett körülmények, amelyek látszólag paradox módon, de teljesen érthetően és magyarázhatóan pozitív előjelet, a királyi hatalmat intenzíven erősítő szerepet kölcsönöznek a dinasztikus országfelosztás eme formájának.

A királyi családon belüli osztozások legfőbb kronológiai jellemzője *az állandóság, a folyamatosság hiánya.*[209] Nincs tehát egyetlen olyan tényező Magyarországon, amely a XI. század közepétől évszázadokon át hat és élteti a dukátusi intézményt, ugyanakkor lényegi kapcsolatok mutathatók ki egyrészről a dinasztikus országfelosztások, másrészről az állam helyzete és a társadalmi változások között. Nem lehet véletlen, hogy a XI. századi hercegség intézménye éppen I. Béla és lényegileg – Lampert dux címe ellenére is – I. László korában hiányzik, akkor, amikor az osztályharcos jellegű tömegmozgalmak különböző formái (az 1060–1061. évi mozgalom, a kóborlás, a tolvajlás), az ellenük folyó harc sikere az uralkodó osztály erejének egyesítését és nem megosztását követelték meg.[210] Az 1070-es évek végén az ország főemberei (optimates regni) vették elejét annak, hogy újra veszedelem és háborúság támadjon, nem tűrték, hogy László király Salamonnal megosztozzék az országon.[211] Megint csak nem lehet véletlen, hogy a Bizánccal hosszú konfrontációba keveredett Magyarországon nem tudott igazán gyökeret verni a dinasztikus különkormányzati rendszer. Törvényszerű, hogy a széttagolódást maga Bizánc és a Bizáncra támaszkodó uralkodó (II. László) szorgalmazta. A tatárjárásnak is szerepe lehet abban, hogy az 1240–1250-es években – a báni méltóságot amúgy is viselő világi magánnagybirtokosok néhány éves szlavóniai hercegségét leszámítva – gyakorlatilag nincs Magyarországon hercegi különkormányzat.

Ugyanakkor lehetetlen észre nem venni, hogy a XIII. században – már a XII. század végétől kezdve – a dinasztikus országfelosztások mintegy „felgyorsult”, intenzív jelentkezésével kell számolnunk. Ennek oka a bekövetkezett társadalmi változásokkal kapcsolatos, lényegi összefüggésben van a királyi hercegségek alább részletesen tárgyalandó társadalmi bázisával, a nagybirtokosság – elsősorban a világi arisztokrácia – gazdasági előretörésével és politikai megerősödésével.

A dinasztikus országfelosztások területi jellemzői szorosan kapcsolódnak a dukátusok imént elemzett korszakaihoz. A XI. századi hercegség az ország kele-

[208] Jóllehet Albertinus még III. András halála után évekkel külorszában is használja Dux Sclauonie címét, l. Dipl. Eml. I. 223. sz.

[209] Ezt azért szükséges kiemelten hangsúlyoznunk, mert legújabb történetírásunkban erősödik az az irányzat, amely nemcsak a bizonyítatlan – és bizonyíthatatlan – X. századi hercegséget, hanem XI–XII. századi folytatását is csaknem folyamatos intézményként látja, l. Heckenast 1970, 49. 132 jegyzet; Györffy 1970a, 227–229. A régebbi irodalomból a dukátus állandóságára l. R. Kiss 1927–1928, 861.

[210] Kristó 1974, 61–62., 82., 88–107.

[211] SRH I. 407.

ti (bihari, nyírségi) és északi (nyitrai) területeire terjedt ki.[212] Ennek oka – mint európai összehasonlító vizsgálatok igazolták – abban rejlik, hogy Magyarországon e vidékek voltak a feudalizmus kialakulása szempontjából elmaradt, feudalizálásra váró területek, ahol a dukátus be tudta tölteni egyik, ilyen irányba ható funkcióját.[213] A XI–XII. század fordulójától Horvátország, a XII. század közepétől Dalmácia, a XIII. század első évtizedeitől pedig az egész Drávántúl (egész Szlavónia) és Erdély lép be a dukátusi területek közé. A századforduló horvát történetírása szerint az Árpádok horvátországi hercegsége a horvát „nemzeti" dinasztia kora tradíciójának folytatása, illetve a királyi hercegek királyi hatalommal uralkodtak Horvátországban, s így Horvátország megőrizte önállóságát, független volt Magyarországtól közigazgatási, igazságszolgáltatási, katonai, törvényhozási és adózási tekintetben.[214] Egyes román történetírók újabban nem célzatosság nélkül emelik ki V. István herceg Erdélyének szuverenitását, független ország voltát, elszakadási törekvéseit Magyarországtól.[215] A Drávántúl vonatkozásában már Pesty Frigyes lényegében helyesen foglalt állást: „Alig szükséges mondani, hogy a nagy kiváltságok, melyeket a királyi herczegek a Dráva–Száva közén gyakoroltak, nem az illető tartomány valamely közjogából származtak, hanem, hogy ezek a királyi ház családi politikájából folytak."[216] A Drávántúl, Erdély, Bosznia, Stájerország, tehát a XII–XIII. századi dukátusi területek esetében a különkormányzat itteni létét nem az államjogi különállás magyarázza. Bizonyos vonatkozásban a dinasztikus osztozás, mint pl. Álmos herceg 1091. évi horvátországi királysága vagy László herceg boszniai dukátusa, *elébement* az újonnan megszerzett terület magyarországi állami keretbe történő szervezésének, vagyis megelőzte a magyar állam horvát vagy boszniai bánságát. Itt a dinasztikus különkormányzat létesítésének ha nem is végső oka, de lehetősége a terület frissen történt elfoglalása, elnyerése. Nem áll ez példa nélkül Európa keleti felén: az egy, illetve 1055 után a három csehországi dukátus is a přemysli államhoz az 1020-as évek táján csatlakozott morva területekre terjedt ki. Zdeněk Fiala állapította meg: „A morva údělek felállításában nem lehet – korszerűen szólva – Morvaország valamilyen államjogi különválasztását látni", már csak azért sem, mert a X. század eleji pusztító magyar támadások elsöpörték Ómorvaország államiságát, társadalmi szervezetét, s ezt követően morva területen – legalábbis Fiala szerint – mintegy száz éven át, a cseh behatolásig, semmiféle új szervezet nem jött létre.[217] Más esetben, az erdélyi dukátus példájára kell hivatkoznunk, a dinasztikus országfelosztás *utánament* a már korábban létrejött tartományi különkormányzatnak, vagyis követte az erdélyi vajdaságot. Az erdélyi és a XIII. századdal megszülető drávántúli (egész szlavóniai) dinasztikus külön-

[212] SRH I. 377., 389.
[213] KRISTÓ 1974, 69–80.
[214] KLAIĆ 1898, 203. 2. jegyzet; GRUBER 1901, 79–81.
[215] PASCU 1964, 122.; PASCU 1971, 172–175. A koncepció előzményeit l. MOGA 1945, 63–65.
[216] PESTY 1880, II. 194. – PAULER (1902, 483.) szerint a szlavón hercegek drávántúli kormányzása „a geographiai helyzetből folyó kormányzó beosztás, nem pedig valami horvát birodalmi összetartozásnak következménye volt".
[217] FIALA 1965, 17., 14.

kormányzatnak a tartományi különkormányzat, a vajdaság és a bánság korábbi léte adja magyarázatát, vagyis egy már meglevő széttagolódási forma mellett jött létre a decentralizáció egy újabb formája.

AZ OSZTOZÁSOK

A polgári tudományosság különböző magyarországi képviselői más és más magyarázatát adták a dinasztikus országfelosztás rendszerének. Kétségtelenül a legprimitívebb eme okok között a *szláv (orosz) szokás* adaptálására történő utalás.[218] I. András és I. Béla – akiknek a szláv szokás magyarországi meghonosítását tulajdonítják – olyan szláv országokból (Orosz-, illetve Lengyelországból) tértek haza az 1040-es évek második felében, ahol már hosszú évek óta nem állt fenn hercegi különkormányzat, tehát a mintát sem hozhatták onnan. A magyarországi és általában az európai dinasztikus osztozásokban pedig már csak azért sem lehet szláv rendszert látni, mert az európai típusú feudalizmusban a dukátusok történetileg legkorábbi modelljét a Meroving- és Karoling-kori frank állam valósította meg a VI–IX. században.[219]

Többen úgy ítélték meg: a királyi hercegség alkalmat adott tulajdonosának arra, hogy elsajátítsa a hatalom gyakorlásának elemeit, felkészüljön majdani királyi tiszte viselésére.[220] Innen már csak egyetlen lépés annak kimondása: a dukátus maga a *trónörökösi intézmény,* az ifjabb királyság (illetve a királyi herceg királlyá koronázása) olyan tényező, mely öröklési rend híján azt volt hivatva pótolni.[221] Ezt a megállapítást a polgári történészek közül Bartoniek Emma cáfolta: szerinte az ifjabb királysággal az uralkodó nem fia, hanem a maga számára biztosította a trónt, így védte ki a „tetterős, uralomravágyó fiatal” trón elleni támadását.[222] A tények cáfolják a királyi hercegség és a trónöröklés ilyen természetű összekapcsolását: a XI–XII. században, amikor egyetlen dukátus létezett, rendre megfigyelhető, hogy nem az uralkodó által kiszemelt trónörökös állt a dukátus élén: I. Andrásnak I. Béla, Salamonnak I. Géza, I. Lászlónak bizonnyal Lampert, Kálmánnak Álmos, II. Bélának II. László, II. Gézának talán III. Béla volt a területi hatalmat gyakorló duxa, de a közismert eseményekből kitűnően nem volt egyszersmind trónörököse, sőt legtöbbjük éppen a dukátus ura ellenében igyekezett másnak biztosítani az ország trónját és a királyi koronát. A XIII. századi királyi hercegség – már a XII. század végétől kezdve – a felszínen valóban a trónörökösi intézmény képében jelentkezik, de összefüggésük csak virtuális. Látszólagos alapja az az egybeesés, hogy a XII–XIII. század fordulójától több

[218] ACSÁDY 1903, 125.; ŠUFFLAY 1909, 500–502.; HÓMAN 1916a, 217.; HÓMAN 1935, 258. – HÓMAN (1936, 29.) az orosz szokást csak a XI. századi dukátusra nézve tekinti mérvadónak, a XII. század dereka óta történt osztozkodásoknál a „nyugati mintá”-t emeli ki.

[219] KRISTÓ 1974, 14–17.; MARCZALI 1896, 59.

[220] KARÁCSONYI 1916, 24.; R. KISS 1927–1928, 747.

[221] A régebbi irodalmat összefoglalóan l. BARTONIEK 1926, 819. 2. jegyzet. – Az újabb irodalomból l. R. KISS 1927–1928, 747.; IVKOVIĆ 1957, 59–80.

[222] BARTONIEK 1926, 820–823. – MOLNÁR ERIK (1949a, 315.) szerint is a trón birtoka miatt a királyi család tagjai közt keletkezett érdekellentétek kiküszöbölésére létesült a hercegség intézménye, amely azonban a trónviszályok útját állani nem tudta.

nemzedéken át a primogenitúra láncára fűzhetők fel a trónöröklések, ugyanakkor a királyi hercegek, a területi hatalommal rendelkező duxok néhány generációban a vélhető trónörökössel azonosak. De konzekvens egybeesésről nincs szó: Imre alatt – a trónörökös László megszületése után is – Imre testvére, András áll a dukátus élén. Még kevésbé lehet szó a XIII. századi dukátus és a trónörökösi „intézmény" megfeleléséről akkor, amikor Magyarországon és területi bővülésein két vagy több dukátus létezett, amelyeket az uralkodó fiai, rokonai vagy unokái kormányoztak. Ismeretes, hogy az angol trón örökösét az 1280-as évektől kezdve napjainkig a walesi hercegség illeti meg. Magyarországon nem alakult ki a trónörökös herceg és egy dukátus ilyen szoros összekapcsolódása. A már 1217-ben II. András által magyarországi trónörökösnek szignált Béla herceg[223] 1220–1222-ben egész Szlavónia hercegségét nyerte el, 1226-ban pedig ezt az erdélyi dukátussal volt kénytelen felcserélni, mivel öccse, Kálmán „ex largitate gloriosi... Andree Vngarorum regis"[224] a Drávántúl feletti fennhatóságot nyerte el. IV. Béla fia, István herceg 1246-ban – legalábbis névlegesen – a szlavón dukátus élén állt, 1257-ben került az erdélyi hercegségbe. Tévedés lenne azonban ebből a két esetből – Béla és István példájából – arra az általánosító következtetésre jutni, hogy Magyarország walesi hercegsége Erdély volt, hogy onnan jutottak a trónörökös hercegek az ország trónjára. Imre herceg – apja, III. Béla halála után – a dalmát-horvát dukátusból került a trónra. II. András herceg is a dalmát-horvát-rámai-humi hercegségből igyekezett Imre ellenében a királyi koronát megkaparintani. IV. László – igaz, bizonyos kényszernek engedve – öccsét, András herceget (az adott időszakban egyetlen jogos trónörökösét) szlavón herceggé tette. Már csak ezért sem érthetünk egyet Györffy György megállapításával: „A dukátus és a *dux Sclavoniae* európai analógiái közül, mint legismertebb, a walesi hercegség intézménye (1283 után) hozható fel például."[225] Nemcsak a szlavón dukátus, de egyáltalán a magyarországi hercegségi rendszer sem tekinthető a trónörökösi „intézmény" megjelenési formájának.

A legelterjedtebb polgári koncepció a dinasztikus országfelosztásokat a *patrimoniális elvvel* magyarázza azon felfogás alapján, amely szerint az uralkodó családi örökségnek (patrimoniumnak), családi magántulajdonnak tekintette az országot, amelyhez a királyi család minden tagjának joga van.[226] E koncepciót legszélsőségesebb formában Magyarországon Deér József fogalmazta meg: „A királyi család vérében hordozta az uralomhoz való jogcímét s így e kiválasztott nemzetség minden egyes tagja az alattvalók hite szerint birtokában volt azoknak a tulajdonságoknak, melyek alapján igényt emelhetett az uralomra... A XI. század derekán András és Béla még úgy osztoznak a királyságon és hercegségen, mint két testvér az atyai birtokon, s az alattvalóknak ebbe a dologba egyáltalán

[223] F. III/1. 189.
[224] CD III. 231. sz.
[225] Györffy 1958, 584.
[226] Marczali 1896, 59–60.; Thallóczy 1897, LXXIX.; Marczali 1911, 86–87.; Timon 1919, 118–120.

nincs beleszólásuk."[227] Forrásunk azonban határozottan ellene szól ennek az értelmezésnek. A XIV. századi krónikakompozícióban arról olvashatunk, hogy I. András király és öccse, Béla „tanácsot tartottak (habito consilio), három részre osztották az országot, ebből kettő a királyi felség vagyis hatalmasság tulajdona maradt, a harmadik részt pedig a herceg kapta tulajdonul".[228] A voltaképpeni országmegosztást tehát megelőzte a „tanács tartása", azaz nyilván a királyi tanáccsal, a leghatalmasabb egyházi és világi előkelőkkel folytatott konzultáció.[229] Hogy értelmezésünk reális alappal rendelkezhet, XII. századi esemény analógiája igazolhatja: II. Béla király a boszniai dukátust „az ország közös tanácsára" (communi regni consilio) adta fiának, Lászlónak.[230] Az országnak, vagyis az arisztokratáknak komoly beleszólásuk volt a dinasztikus országfelosztás létesítésébe, illetve megtiltásába, hiszen pl. az ország főemberei (optimates regni) akadályozták meg, hogy László király megosztozzék Salamonnal az országon.[231] Ezek a példák önmagukban cáfolják, hogy akár András és Béla, akár utódaik az alattvalók teljes kizárásával osztozkodtak volna Magyarország területén. Az osztozás tehát nem a királyi család senki másra nem tartozó magánügye volt.

Az Annales Colonienses maximi nagyjából megbízható képet rajzol a XII. század utolsó éveinek bennünket érdeklő vonatkozásairól. III. Béla halálakor Imre fiára hagyta az országot, András fiának pedig bizonyos castellumokat, nagy prédiumokat, a jeruzsálemi útra sok pénzt adott. András gyorsan eltékozolta a pénzt, a megszokott luxusra már nem volt kincse, így övéinek tanácsára (consilio suorum) bátyja regnumára támadt. A köztük kirobbant háborúban az osztrák herceg segítségével András aratott győzelmet.[232] Ebből a tudósításból több következtetésre juthatunk. Mindenekelőtt joggal gondolhatunk arra, hogy már Imre 1194 és 1196 közötti dalmáciai és horvátországi kormányzása III. Béla igazi akarata ellenére jöhetett létre, hiszen III. Béla 1196. évi politikai testamentumában nem szorgalmazta, nem akarta rendszerré tenni a dinasztikus országfelosztást. Az évkönyv tudósításából az is jól kivehető: II. András 1198-ban létrejött hercegi különkormányzata nem a testvérek, Imre és András megegyezésének eredménye, hanem András és hívei Imre ellenében fegyveresen erőszakolják ki.

A dinasztikus országmegosztást erőszakosan kicsikaró András herceg trónra lépte után mereven elzárkózik az osztozástól. 1214-ben arra kéri III. Ince pápát, hogy mindazokat az összeesküvőket és országáruláson mesterkedőket, akik az ország megosztása kedvéért (propter regni scissuram) fiát, Bélát – az ő (ti. II.

[227] DEÉR 1938, 126., 157. – A patrimoniális koncepció kialakulását elősegíthette, hogy a középkori uralkodó „állandóan összetévesztette az állami fogalmakat a feudális magántulajdon viszonyával", l. RIBAKOV 1966, 530. S mert ezt a középkori „hamis tudatot" a polgári patrimoniális felfogás valóságos tényként fogadta el, érthető, hogy a marxista történettudomány általában élesen szembefordult a polgári historiográfia e tételével (GREKOV 1949, 284–304.; MOLNÁR 1949a, 306–321), bár olykor e koncepció bizonyos elemeiben még a marxista történetírásba is beszüremkedett (a lengyel történetírás vonatkozásában l. BARDACH 1957, 127.; BORAWSKA 1964, 82–85.).

[228] SRH I. 345.

[229] KRISTÓ 1974, 80–81.

[230] F. II. 88–92.

[231] SRH I. 407.

[232] Cat. font. 482–483.

András) életében és akarata *ellenére* (nobis viuentibus et nolentibus) – királyukká tenni és megkoronázni akarják, kiközösítéssel sújtsa a pápa.[233] A nyomásnak azonban II. András király kénytelen volt engedni, s Bélát még 1214-ben királlyá koronáztatta. Az „összeesküvőket” azonban ez csak ideig-óráig elégítette ki. Egy 1222. évi pápai oklevélből arról értesülünk, hogy bizonyos elvetemültek (perversi), akik a viszály ösvényeit akarták keresni és rosszat szándékoztak tenni, kieszelték, hogy a király iránti engedelmességet megtagadják, s azzal nem az uralkodónak, hanem fiának tartoznak; így gondoskodtak mindkettőjük ellenében az ország viszályáról. Pedig II. Andrásnak nem az volt a szándéka, hogy életében más uralkodjék az országban, hanem hogy ő maga inkább tartsa és kormányozza az országot.[234] Az „elvetelmültek” újabb királyellenes akciója eredményezhette Béla herceg szlavón dukátusának megszületését 1220–1222-ben.

Azt, hogy V. István herceg miként jutott hercegi különkormányzat birtokába, magának Istvánnak egy okleveléből tudjuk meg. Szükségtől űzve (necessitate compulsi) atyja, IV. Béla ellenében (contra Dominum Regem karissimum patrem nostrum) a ius ducatust akarta kérni, melyet elődei a királyok elsőszülötteinek állítottak fel. Ám ez Béla király méltatlankodásával találkozott, aki országa hadseregét hívta össze ellene. Ő is (ti. István) összegyűjtötte atyja ellen seregét, és megütköztek.[235] És megint csak figyelmet keltő: a maga érdekében fiktíve ius ducatust koholó István herceg[236] trónra kerülve elzárkózik az ország dinasztikus megosztásától, attól, hogy ezt az állítólag ius ducatust elsőszülötte, László herceg irányában gyakorolja.

Nem mondhatunk le annak racionális megmagyarázásáról, hogy a különterület kieszközlése érdekében erőszaktól sem visszariadó hercegek a királyi koronát megszerezve általában miért állták útját a dinasztikus országfelosztás újraéledésének. Mielőtt a kérdés megválaszolására térnénk, azt kell megvilágítanunk: a széttagolt kora feudális Európa uralkodóit nemcsak Magyarországon, másutt is az egységtörekvések, illetve az egység megvalósítására tett erőfeszítések hatják át és jellemzik. Az Ile-de-France-i Capetingek rex Franciae titulusa kezdetben puszta cím csupán,[237] de már ekkor is magában hordozza a később megvalósuló nagy történelmi tett, Francia (Franciaország) széttagolt részei egyesítésének programját. A pápa 1265-ben bullában írja elő Szicília felosztásának tilalmát.[238] Kelet-Európában sincs ez másként. Konsztantinosz Porfürogennétosz Svatopluk morva uralkodóról jegyezte fel: halála előtt országát három részre osztotta, és három fiára egy-egy részt hagyott, de az egység erejét az egybekötött három vessző törhetetlenségével, a széttagolódás gyengeségét pedig az egyes vesszők könnyű eltörésével demonstrálta fiai előtt.[239] A szétszabdalt Oroszországban Szvjatopolk a XI. század elején ezt a programot fogalmazta meg: „Megölöm összes testvérem, és az orosz hatalmat *egyedül* (единъ) veszem kézbe.”[240] Cseh-

[233] F. III/1. 163–166. Vö. ifj. Horváth 1966, 272.
[234] F. III/1. 388.
[235] F. V/1. 103–105.
[236] L. még F. VII/3. 34. sz.
[237] Kienast 1956, 104.
[238] Miskolczy 1913, 18.
[239] Moravcsik 1950, 180–181.
[240] Lihacsov 1950, 94–95.

országban I. Břetislav 1055-ben felosztja ugyan az országot, de hangoztatja Cosmas Pragensis tudósítása szerint: Csehország felosztása nem hasznos dolog, mert minden széttagolt ország magára marad.[241] Makkai László helyesen utal arra: Cosmas Pragensis a XI. század államrezonját nem a feudális területek szétosztásában látja.[242] Noha Lengyelországban III. Bolesław Krzywousty 1138-ban szintén felosztja a regnumot, mégis – a nagyfejedelmi hatalom megteremtése révén – a modern lengyel szakirodalom úgy tekinti ezt a felosztást, mint az ország egysége megmentésének kísérletét.[243] A magyar példák is ebbe a sorba illeszkednek. Kálmán király 1100 táján így tekintett vissza a XI. századi dukátus által megosztott Magyarország elmúlt évtizedeire: „látta, hogy a polgárháború miatt, melyek egészen az ő koráig tartottak, az ősi hagyományokból már nagyrészt kivetkőzött ország törvényes rendje hanyatlásnak indult, a királyi udvar tisztelete szétfoszlott."[244] És végezetül hadd utaljunk II. András király imént már említett szándékára: nem kívánta, hogy életében más uralkodjék Magyarországon.

Visszatérve fentebbi kérdésünk megválaszolására – mivel magyarázható a királyi herceg és a trónra lépett király gyökeresen eltérő magatartása a dinasztikus országfelosztás irányában –, először is azt kell megállapítanunk: az osztozások sem a XI. század közepén, sem később nem az alattvalók kizárásával, nem a dinasztia magánügyeként történtek. A hercegi különkormányzat tehát nem a királyi hercegek kényük-kedvük szerint történt osztozásának eredménye. Létesítésükben még a XI. században sem szabad kizárnunk más tényezők, más szándékok szerepét, az idő múltával pedig egyre inkább ezek a tényezők és szempontok jutnak meghatározó szerephez. A XII–XIII. században a legtöbb királyi hercegség már kifejezetten az uralkodó ellenére, szándékaival ellentétben jött létre. Érdekes, egymást keresztező folyamat rajzolódik ki előttünk: míg a XI. század néhány uralkodójától – I. Andrástól, I. Gézától – aligha lehet elvitatni bizonyos fokú érdekeltséget a dukátus megteremtésében, addig a későbbi királyok esetében ez az érdekeltség már nem mutatható ki, sőt érdekük tendenciájában egyre inkább a dukátus visszaszorítására, felszámolására irányult. Ugyanakkor a dukátus létesítésénél már kezdetben is jelenlevő más tényezők, más szándékok szerepe a dukátus felállításában és életben tartásában egy bizonyos időpontig – nagyjából az 1260-as évek végéig – fokozatosan, bizonyos szakaszokon rohamosan nő. Mivel forrásosan a XI. század közepétől kimutatható a királyi tanács érdekeltsége a dinasztikus országfelosztás létesítésében, aligha esünk az elsietett általánosítás hibájába, ha arra gondolunk, hogy e decentralizáló tényezők és szándékok az egyházi és világi magánnagybirtokosokhoz köthetők. A bizonyosság fokára emeli ezt az a körülmény, hogy érdekeltségük a királyi hercegségek fenntartásában csak az 1260–1270-es évekig figyelhető meg. Ez az időszak pedig a tartományúri hatalom – mint Hóman Bálint mondja: „az új politikai rendszer, az oligarchia"[245] – alapozásának kora. Tehát a királyok évszázados sora vonatkozá-

241 Bretholz 1923, 102.
242 Makkai 1970, 278.
243 Sczaniecki 1958, 231.
244 Závodszky 1904, 182–183.
245 Hóman 1935, 589.

sában is bizonyos, tendencia jelleggel érvényesülő összefüggés figyelhető meg: a királyi érdekek visszaszorulása a királyi hercegség létesítésében.

Nem tekintve itt most a fiatal herceg bensőjéből fakadó függetlenedési szándékait az atyai gyámkodás alól – amelyre viszont mint pszichológiai alapra apellálhatott a nagybirtokosság –, a hercegi és királyi tiszt eltérő érdekeltségének szintén társadalmi determináltsága van. A még önállósodás, önálló arcélű politika megvalósításának útjára nem lépett nagybirtokosság érvényesülésének logikája diktálta a herceg és a király szembeállítását, amihez a hercegség alig néhányszori létesítése már tradíciót teremtett.

A KIRÁLYI HERCEGSÉGEK TÁRSADALMI BÁZISA

Györffy György 1954-ben úgy foglalt állást, hogy „a XI–XII. században a feudális széttagoltságnak nem volt meg a reális alapja, mert a XII. században a legnagyobb magyarországi magánbirtok is alig haladta meg az ország területének 1%-át, s az is szórt állapotban, a hercegség intézménye pedig, mivel sem állandó, sem örökölhető nem volt, szintén nem válhatott a széttagolódás alapjává. Ezért az úri csoportharcok magyarázatát ebben a korszakban nem lehet a feudális széttagolódásban keresni."[246] Ez a felfogás már ekkor magában rejtette azt a koncepciót, amelyet Györffy 1958-ban publikált, s amely azóta bizonyos – bár korántsem széles körű – elterjedtségre tett szert. Eszerint a XI. századi dukátus „egy lényegében elavult, etnikai bázisát elvesztett intézmény"-nek, a magyarsághoz csatlakozott katonai segédnépek területi szervezetének felélesztése. Ahol pedig etnikai alapja volt a hercegségnek, a drávántúli Szlavóniában, ez az intézmény az Árpád-kor végéig feltűnik a szlavón herceg címében és uralma alatt.[247] Magunk a királyi hercegségek bázisául nem tudjuk elfogadni az *etnikai különállást*. Nemcsak azért, mert a katonai segédnépek szállásterületének „teljes megbontását" maga Györffy helyezi Géza fejedelem és István király korára,[248] s ilyen bázison, pontosabban: ilyen bázis hiányán fél évszázaddal később, a XI. század közepén semmilyen területi szervezetet nem lehetett volna feléleszteni, hanem azért is, mert a hercegségi intézmény ott is felbukkan, ahol a XIII. században még aligha lehetett *etnikai bázisa* a hercegségnek: Erdélyben, s ott nem szerveződött dukátus, ahol az etnikum a honfoglalás óta adott volt: a Kárpát-medence szlovákok által lakott északi szegélyén.

A polgári történetírás szinte minden képviselője, bár a dukátus eredete vonatkozásában egyesek a szláv import, mások a trónöröklés elméletét, ismét mások a partimonializmus koncepcióját képviselték, abban egyetértett, hogy az osztozás a dinasztia, a királyi család magánügye volt. Mályusz Elemér viszont már az 1930-as években rámutatott arra, hogy 1214-ben nem a nyolcéves Béla indított mozgalmat apja, II. András ellen: Bélát egy párt használta fel, amelynek tagjai

246 Makkai 1954a, 641.
247 Györffy 1958, 583–584., 48. L. még Heckenast 1970, 34–50.
248 Györffy 1958, 581.

ekkor nem érvényesültek eléggé. Előtérbe tolták a herceget, hogy mögötte a hatalmat ők gyakorolhassák.[249] De az elméleti általánosítás igényével csak a marxista magyar történetírás – Molnár Erik, Lederer Emma, Elekes Lajos, Székely György – állapította meg: a trónharcok formát szolgáltattak az uralkodó osztály harcaihoz, a trónjelöltek mögött úri frakciók húzódtak meg.[250] Magunk úgy látjuk: a királyi hercegségek társadalmi bázisa az egyházi és világi *nagybirtokosság* volt.

Amennyire forrásainkból megállapítható: a királyi hercegek első és jelentős találkozása a nagybirtokosokkal még gyermekkorukban történt. A XII. század közepétől több-kevesebb folytonossággal kimutatható: a hercegeket szinte kizárólag világi előkelők nevelték. II. László herceg mesterének, Péter comesnek csak nevét ismerjük.[251] A fiatal IV. Bélát anyja, Gertrúd meggyilkolásakor Mysca comes vette magához és nevelte, majd amikor II. András a Szentföldre ment, Béláról nagybátyja, Berthold aquileiai patriarcha gondoskodott Németországban, de visszatértéig Türje nembeli Dénes fia: Dénes állandóan vele volt.[252] Béla öccsének, Kálmán hercegnek a nevelőjét és mesterét Aba nembeli Demeterben jelölik meg a források.[253] A fiatal V. István herceget a tatárjárás idején s azt követően a tengerparton Klis és északon Turóc várában hol Hahót nembeli Mihály, hol Osl nembeli Herbord, hol pedig Hontpaznan nembeli Forgách-ági András őrizte.[254] V. István öccsének, Béla hercegnek ugyancsak ez az András volt a mestere.[255] Oklevelesen bizonyítható, hogy a később királyi, illetve területi hatalommal rendelkező hercegi méltóságba került királyfiak nem mulasztották el köszönetüket nevelőiknek megadományozás, javadalmazás formájában kifejezésre juttatni. IV. Béla király legelső uralkodói tettei közé tartozott még 1235-ben Türje Dénes három faluval történő megajándékozása. Kálmán szlavón herceg Aba Demetert 1240-ben birtokadománnyal és a birtokot immunitással látja el. V. István már hercegsége első évében földdel adományozza meg Hontpaznan Andrást.[256] Bár Hahót Mihály nem érte meg István királyi hercegségét (1257), de az iránta érzett hálának is szerepe lehetett abban, hogy a herceg még az 1250-es években számos javadalommal látta el a Hahót genus tagjait.[257] Mindezek a példák megengedik annak feltételezését, hogy a királyi hercegek XII–XIII. századi neveltetésének magyarországi gyakorlata, ti. világi előkelők nevelőül állítása már igen korán intézményesített formában megteremtette annak lehetőségét, hogy a nagybirtokosság – ezen a csatornán keresztül is – érvényesíthesse befolyását a királyi család tagjaira.

A XII. század végétől konkrét ismereteink vannak a királyi hercegek híveiről. András herceg támogatóit Imre királlyal szemben név és tisztség szerint ismer-

[249] Mályusz 1934, 167.
[250] Molnár 1949a, 315.; Molnár 1949b, 93–94.; Lederer 1961, 72–73.; Elekes 1964, 75–76., 94.; Székely 1967, 61., 68.
[251] PRT I. 9. sz.; PRT I. 10. sz.
[252] W. VI. 222. sz.; F. IV/1. 21–27.
[253] W. VI. 345. sz.; CD IV. 95. sz.
[254] CD IV. 214. sz.; CD IV. 315. sz.; F. IV/2. 54–55.
[255] F. IV/2. 366–367.
[256] F. IV/1. 21–27.; CD IV. 95. sz.; HO VIII. 58. sz.
[257] CD V. 649. sz.; CD XV. 135. sz.; CD V. 660. sz.; CD V. 650. sz.

jük. János pannonhalmi apát, Boleszló váci, Elvin váradi és János veszprémi püspökök, sőt még Imre király nádorispánja is tanácsokkal és pénzzel segítették András herceget, összeesküvést szőttek Imre ellen.[258] Mind IV. Béla, mind V. István sok olyan világi személyt nevez meg, köztük nagy hatalmú bárókat, a későbbi tartományurak elődeit (a Frangepánokat, a Šubićokat), jelentős genusok (a Türjék, a Hahótok, a Miskolcok, az Abák, a Gutkeledek) leszármazottait éppen úgy, mint kisebb birtokosokat, akik a hercegek gyermekkorától kezdve, udvarukban nevelkedve, hű szolgálatokat teljesítettek uraik számára.[259] Ezek az adatok bizonyossá teszik: amikor név és tisztség szerint nem is ismerjük a hercegek támogatóit, ezeket akkor is az egyházi és világi birtokosok táborában kell keresnünk; márpedig forrásainkban nem kevés olyan adat maradt ránk, amely adatokból a támogatók neve, társadalmi állása hiányzik. Az 1050-es évek végén Salamon királlyá koronázását követően a krónika „konkolyhintők"-ről (seminatores discordie) szól, akik gyűlölséget szítottak I. András király és Béla herceg között. E „sugdosók" (susurratores) I. Andrást Béla megölésére, Béla herceget pedig a királyság megszerzésére ösztönözték.[260] II. András herceget „bizonyos emberek fonák buzdításai" (praue aliquorum suggestiones) a törvényes király, a gyermek III. László ellen hangolták.[261] Korábban már említést tettünk 1214. és 1222. évi oklevelek alapján azokról az „összeesküvőkről", az „országárulásan mesterkedőkről" és az „elvetemültekről", akik II. András ellenében Béla herceg megkoronázására és számára országrész kieszközlésére törekedtek. Ugyancsak fentebb érintettük a királyi tanács szerepét a dinasztikus országfelosztások létesítésében, márpedig e tanácsban a leghatalmasabb egyházi és világi előkelők voltak képviselve.

A XII. század utolsó éveitől (II. András herceg 1198. évi okleveleitől) folyamatosan rendelkezésünkre álló hercegi oklevelekben sztereotip módon találunk utalásokat a hercegnek tanácsosaival folytatott konzultációira. II. András herceg dukátusa elnyerését közvetlenül követően egy ítélete előtt a bánnal és procereseivel tartott tanácsot.[262] IV. Béla herceg 1225-ben egy föld ügyében körülötte levő magyar és szláv jobbágyaival (előkelőivel) tanácskozott. IV. Béla herceg egy másik oklevelében méltóságviselőit tanácsosainak (consiliarii nostri) nevezte.[263] Egy másik alkalommal consilium curie nostre megjelöléssel bizonyosan a hercegi tanácsra utal.[264] Az örökadományok visszavétele kapcsán következetesen hivatkozott földje főembereinek tanácsára.[265] Kálmán herceg is rendszeresen megemlíti egy-egy ítélete vagy adománya előtt a jobbágyaival (előkelőivel) folytatott konzultációt.[266] V. István herceg és öccse, Béla herceg szintén említést tesznek

[258] F.II.316–317.;W.VI.127.sz.
[259] IV. Béla: CD IV. 205. sz.; CD IV. 214. sz.; CD IV. 383. sz.; CD IV. 466. sz.; V. István: HOklt. 35. sz.; W. VIII. 101. sz.; Temes O. I. 4. sz.; Koller 1782, II. 246–248.; MES I. 715. sz.; RA 1873. sz.; RA 1874/a. sz.; US I. 119. sz.; HO VIII. 89. sz.; W. VIII. 133. sz.; F. VI/2. 389–390.; US I. 127. sz.; W. VIII. 176. sz.; W. VIII. 175. sz. stb.
[260] SRH I. 353.
[261] F. II. 455–456.
[262] CD II. 279. sz.
[263] CD III. 220. sz.; CD III. 223. sz.
[264] W. I. 187. sz. Vö. RA 599. sz.
[265] F. III/2. 194–195.; F. VII/1. 189. sz.; W. XI. 157. sz. stb.
[266] W. VI. 296. sz.; CD III. 300. sz.; CD III. 367. sz.; CD IV. 113. sz. stb.

báróik, püspökeik és nemeseik tanácsáról egy-egy intézkedésüket megelőzően.[267]

Honnan verbuválódott a királyi herceg tábora? Tévedés lenne azt hinni, hogy a nagybirtokosok területi alapon különültek volna el, azaz a királyi fennhatóság alatti terület birtokosai a király, a dukátus birtokosai pedig a királyi herceg táborát alkották volna. Ennek a feltételezésnek gazdasági és politikai meggondolások, végső fokon maguk a tények mondanak ellent. A kora feudális állam szórt birtokszervezete – egy-egy birtokosnak az ország különböző pontjain több javadalma volt – eleve nem tett volna lehetővé ilyen szigorúan területi alapon vett megosztást. Számos nemzetségnek – a Kánoknak, a Tomajoknak stb. – voltak birtokaik Erdélyben, Béla és István hercegek dukátusában, de Magyarországon (Baranyában, Nógrádban) a rex fennhatósága alatti területen is. Ugyanakkor politikai szempontok is ellene szóltak egy ilyen merev, földrajzi alapú felosztásnak. A hatalom két- vagy többközpontúsága, a királyi udvar mellett hercegi udvarok jelenléte az országban lehetővé tette a birtokosok számára, hogy egyik – akár még „területileg illetékes" – urukat bármi sérelem esetén másik úrral cseréljék fel. A XI. században Szekszárd a király országrészében feküdt, ám apátja, a latin Willermus mégis Géza herceg hívének tartotta magát – és nem Salamon királyénak –, mert egyházának alapítója Béla volt, Géza herceg apja.[268] Kálmán törvénye a hercegnek a király területén, illetve a királynak a herceg területén tartózkodó tisztviselőiről tesz említést.[269] V. István herceg 1262-ben békét és biztonságot ígér IV. Béla ama princepseinek, báróinak és szervienseinek, akik az ő (István) országrészében javadalmakkal rendelkeznek.[270] A pozsonyi vár Vas megyei bozzai falusi népei – amely terület pedig IV. Béla országrészéhez tartozott – István herceget fogadták el természetes uruknak, fegyveresen is segítették.[271] A királyi herceg tábora tehát nagy területről, széles körből verbuválódott. Alapmagvát e tábornak kétségtelenül azok a név szerint ismert vagy névtelenségbe burkolózott, a krónikákban, a királyi–pápai oklevelekben „összeesküvők", „elvetemültek" és más, jobbára pejoratív minősítő jelzővel illetett személyek alkották, akik a király által őket, családjukat, nemzetségüket, a személyükben képviselt intézményt ért sérelem, anyagi károsodás miatt az uralkodóval szemben saját és osztályuk gyengesége következtében még nyíltan fellépni nem tudtak; így felkeltették vagy szították a királyi herceg hatalomvágyát és trónigényét, az ő uszályába kapaszkodva támadtak a király ellen. Bana fia: Parys azért kapott 1259-ben István hercegtől birtokadományt, mert István segítségére jött, amikor a herceg az elsőszülöttek számára szerinte járó dukátust apjától követelte.[272] A hercegi tábor alapmagva tehát a királyi herceg nevelőinek, a királyi herceghez még mint gyermekhez csatlakozott előkelőknek a köre volt. A gyermek IV. Béla kísérője és nevelője, Türje Dénes Béla hercegségének mintegy másfél évtizede alatt Bulgáriától Lodomériáig, Halicstól Németországig végigharcolta a herceg

[267] HO VI. 78. sz.; W. VIII. 133. sz.; CD V. 942. sz.; CD V. 944. sz. stb.
[268] SRH I. 380–382.
[269] Závodszky 1904, 185.
[270] MES I. 619. sz.
[271] F. V/1. 103–105.
[272] F. VII/3. 34. sz.

háborúit, majd IV. Béla trónra jutva lovászmesterré, később egész Szlavónia bánjává és hercegévé tette Dénest.[273] Olyan magas polcra jutott tehát, amely még Árpád-házi hercegnek is becsületére vált volna. Mivel a király és emberei által elkövetett sérelmek nem szüneteltek, az érvényesülés rugói is dolgoztak, a Dénes-féle tüneményes karrierek feltétlenül csábítóan hatottak, a királyi herceg táborának utánpótlása tehát állandóan biztosítva volt.

A fentiekből – mind a szórt birtokrendszerből, annak személyi konzekvenciáiból, mind a politikai szempontokból, az egyéni és csoportambíciókból – egyértelműen következik, hogy e pártok nem tekinthetők szilárd, személyi összetételükben tartósan állandó alakulatoknak.[274] Az 1070-es évek elején Salamon király híve, Vid comes a némi túlzás ellenére is jól jellemezte a viszonyokat: Géza herceg, valamint László és Lampert valamennyi tanácsosa (omnes consiliarii) Salamon király híve.[275] Ezt a megfigyelést a történeti események hitelesítik. Amikor Salamon és Géza seregei Kemejnél találkoztak, a herceg főemberei titokban követeket küldtek a királyhoz, mondván: „ha a király meghagyja őket méltóságukban, és kegyelmébe fogadja őket, a csatában elhagyják a herceget, és átpártolnak a királyhoz. A király ezt megígérte nekik, és ígéretét esküvel is megerősítette."[276] Az ilyen és hasonló példák a későbbi századokban is mindennaposak. Az imént már említettük, hogy a XII. század legvégén Imre királyt nemcsak néhány püspöke, hanem nádorispánja is cserbenhagyta. Fábián és Vince Imre ellenében András herceget támogatták, II. András trónra kerültével birtokadományban részesültek, de II. András uralmának vége felé fiaik már Béla herceg szolgálatában harcoltak.[277] Sok nemes előbb IV. Béla táborában volt, majd István hercegéhez csatlakozott.[278] Hahót nembeli Hahót pl. azért cserélt pártot, mert bizonyos vásárolt földjeit Béla király elvette, s valóban nem csalatkozott ama reményében, hogy ezeket István herceg révén szerezheti vissza. Rátót nembeli Roland bán pedig azért váltott tábort, mert IV. Béla híveként vetélytársai, IV. Béla más kegyeltjei – Kőszegi Henrikre kell gondolnunk – a bánt oly súlyosan tönkretették, hogy bánságától megfosztották, birtokait lerombolták.[279] Győr nembeli Óvári Konrádtól birtokait IV. Béla király hűtlensége és felségsértése miatt elvette, de miután Konrád pártot váltva István herceghez csatlakozott, az uralkodó István kérésére és közbenjárására visszaadta azokat.[280] A folyamat persze nemcsak egyirányú volt. Számosan István herceg táborából léptek át vagy léptek vissza IV. Béla táborába. Főleg akkor öltött ez tömeges méreteket, amikor IV. Béla egészen a Brassó vidéki Feketehalom váráig szorította István seregét, és küszöbön állt a herceg politikai és katonai kapitulációja. Istvánt

[273] F. IV/1. 21–27.; CD IV. 205. sz.
[274] Molnár 1949a, 319. 28. jegyzet; Makk 1972, 43–44.
[275] SRH I. 380.
[276] SRH I. 383.
[277] ZOklt. I. 3. sz.; ZOklt. I. 5. sz.
[278] CD V. 660. sz.; F. V/1. 162–163.; W. VIII. 24. sz.; W. VIII. 45. sz.; HO VI. 84. sz.; W. VIII. 68. sz.; W. XI. 388. sz.; RA 1873. sz.; F. VII/1. 289. sz.; CD V. 5. sz.; CD V. 41. sz.; ZOklt. I. 46. sz.; CD V. 84. sz.; CD VI. 34. sz.
[279] CD V. 660. sz.; CD V. 5. sz.
[280] W. VIII. 33. sz.; W. VIII. 34. sz.

még kancellárja is elhagyta.[281] Ezek a példák arra figyelmeztetnek különös nyomatékkal: a birtokosok minden eshetőségre biztosítani akarták jövőjüket, innen magyarázható a két tábor közti nagyfokú mobilitás. Ez a szituáció az esküszegés, a hűtlenség és az árulás számos formája számára teremtett lehetőséget. Már utaltunk arra, hogy 1074-ben Kemejnél – mint a krónika mondja – „a herceg főemberei, valójában árulói" titokban a királlyal egyezkedtek. Csaknem 200 évvel később István herceg azon kesereg, hogy – az oklevél szavaival szólva – „árulói, akiket híveinek gondolt", a herceg csaknem összes várát az uralkodó kezére játszották.[282] A nagybirtokosok ama, évszázadokig változatlan önző igyekezete, hogy minden politikai mozgás ellenére a felszínen tarthassák magukat, eredményezte az azonos vagy hasonló viselkedési formákat a középkor különböző századaiban.

A szórt birtokrendszer, az eltérő, személyes motívumoktól is nagymértékben színezett nagybirtokosi érdekeltségek az előkelők nagyfokú mobilizációját eredményezték, ingajáratokat a király és a hercegek között oda és vissza. Ez az ingamozgás pedig a kárt vallott király vagy herceg ellenakcióját, bosszúját, terrorcselekményeit váltotta ki. A rex vagy a dux tisztában volt azzal: ereje, hatalma híveinek, táborának erejében rejlik. Ezért igyekezett – komoly anyagi áldozatoktól sem riadva vissza – együtt tartani, sőt növelni táborát. V. István herceg nem régen előkerült 1264. évi számadása fényesen bizonyítja: a herceg a szerémi kamara collectájából, a szalacsi só- és a selmeci ezüstjövedelemből nagy tételeket fordított hívei „segélyezésére", ingatag bárói megvesztegetésére, irányában való lekötelezésükre és arra, hogy IV. Béla főembereit magához édesgesse. Ugyanakkor azt is mutatja: a legtöbb báró két vasat tartott a tűzben, „játékszerként játszották ki egymás ellen a két királyt. Fehér holló közöttük az, aki kitartana politikai hűségén. A legtöbb – két urat szolgálva és csalva – egyéni hasznát leste."[283] Rátót nembeli István a lovászmesterséget és IV. Béla felesége, Mária királyné tárnokainak comitatusát hagyta oda, hogy V. Istvánhoz csatlakozzék. Pártváltoztatásáért hasonló tisztséget a hercegtől is nyert (Erzsébet ifjabb királyné lovászmesteri tisztét), és még – mintegy prémiumként – egy várat is kapott három faluval.[284] Ugyanakkor oklevelek igazolják: IV. Béla is ígéretekkel, pénzzel és adományokkal igyekezett István táborát bomlasztani, s a főembereket onnan magához csábítani.[285] Pedig a XIII. századi királyok és hercegek Aranybullákban és egymás közti megállapodásokban gyakran szankcionálták: biztosítják az alattvalók szabad és bántatlan pártváltoztatását, saját országrészükben a másik tábor híveinek békés birtoklását, a tábort cserélt birtokossal szemben nem lépnek fel, javait nem károsítják, birtokait nem dúlják.[286] Mindez írott malaszt maradt. Miközben II. András herceg hívei a duxnak külországokban szolgáltak,

[281] W. XI. 388. sz.; KOLLER 1782, II. 246–248.; F. IV/3. 407–409.; W. VIII. 121. sz.; RA 1874/a. sz.; US I. 119. sz.; HO VIII. 89. sz.; RA 2350. sz.
[282] W. VIII. 176. sz.
[283] ZOLNAI 1964, 79–114. A computus szövegét l. 80–82., az idézetet l. 111.
[284] W. XI. 388. sz.
[285] HOklt. 35. sz.; W. VIII. 175. sz.
[286] ÉRSZEGI 1972, 17.; Ench. 26. sz.; MES I. 619. sz.; MES I. 627. sz.; W. III. 88. sz.; W. III. 92. sz.

birtokaikat Imre király parancsára lerombolták.[287] IV. Béla V. István herceg egyik hívét, miután saját pártjára állítani nem tudta, birtokaitól – amelyek nyilván a király országrészében feküdtek – megfosztotta. A herceg adott esetben csak arra tudott ígéretet tenni, hogy trónra jutva visszaadja azokat.[288] Egy V. Istvánhoz frissen csatlakozott Gutkeled nembeli nemes pártváltoztatása után a Dunántúlra tért vissza, Béla király területére, ottani birtokait az uralkodó elvette, és ő azokat csak V. István trónra lépte után nyerte vissza.[289] IV. Béla szerémi ispánját, aki famíliájával együtt V. Istvánhoz csatlakozott, drávántúli és dráváninneni (tehát országrészében fekvő) birtokaitól megfosztotta.[290] V. István herceg oklevelei tele vannak azzal a sztereotip kifejezéssel: egy-egy híve mindenét az elpusztítás, lerombolás számára hátrahagyva csatlakozott V. Istvánhoz.[291] A kárvallott, híveket vesztett király vagy herceg azt igyekezett elérni, hogy dezertált hívét köztörvényes bűntettben vétkesnek nyilváníthassa, mivel 1263-ban és 1266-ban is megegyezett Béla és István: az ilyen bűnöst pártváltoztatása után új urának is el kell ítélnie.[292] Valójában azonban az új urat még ilyen esetben sem lehetett arra bírni, hogy frissen szerzett hívét törvény elé állítsa. Zlaudus veszprémi püspök halálakor testvére és unokaöccsei elfoglalták Tátika várát, a püspöki kincseket és okleveleket, majd IV. Béla ítélete elől István herceg földjére menekültek. Az új veszprémi püspök és maga Béla király eredménytelenül kezdeményezte elítélésüket, a herceg védelmét élvező vétkesek egyszer sem jelentek meg a bíróság előtt.[293]

Mindezek alapján aligha lehet kételkedni abban, hogy a királyi családon belüli osztozások és trónharcok nem az alattvalók kizárásával, hanem éppen az ő tevékeny közreműködésükkel, kezdeményezésükkel születtek és újultak meg. Az sem lehet vitás, hogy a dinasztikus országfelosztások és a trónért folyó csatározások között lényegi összefüggés áll fenn, s ezt a kapcsolatot mindenekelőtt az egyházi és világi birtokosság biztosítja, amely egyaránt érdekelt mind az osztozások, mind a trónharcok ébrentartásában, mert mindkettőből saját maga számára hasznot húzhat. Forrásaink mind a dinasztikus országfelosztásban, mind a trónharcokban játszott nagyúri érdekeltséget tisztán tükrözik. Az 1070-es évek elején a nándorfehérvári (belgrádi) zsákmányból Salamon király hívei – egyházi és világi előkelők – tanácsára a szokott harmadrész helyett csak negyedrészt szánt Géza hercegnek, ugyanakkor a király saját részén híveivel kényszerült volna osztozni. A XI. század legambiciózusabb főura, Vid comes egyre arra ösztönözte Salamont, hogy az uralkodó fossza meg Gézát a dukátustól, és azt neki, Vidnek adja. A XI. századi Magyarországon ez még a realitástól messze álló vágyálom volt csak. László herceg Vid tetemét látva csodálkozásának adott hangot: „Miért kívántál hercegséget, noha nem származtál hercegek nemzetségéből,

287 ZOklt. I. 3. sz. L. még CD III. 75. sz. (hamis).
288 HOklt. 35. sz.
289 HO I. 39. sz. Vö. RA 1405. sz.; RA 1833/a. sz.
290 CD V. 41. sz.
291 HO VIII. 89. sz.; W. VIII. 133. sz.; RA 2350. sz.; W. VIII. 161. sz.; RA 2479. sz.; W. VIII. 176. sz.; W. VIII. 175. sz. stb.
292 MES I. 627. sz.; W. III. 88. sz.; W. III. 92. sz.
293 F. IV/3. 322–330.

miért kerestél koronát, ha nem voltál a királyok törzsökéből?"[294] Amiről azonban Vid még csak hiú terveket szövögethetett 1070 táján, az két évszázadon belül megvalósult. Dénes és Bár nembeli Kalán püspök személyében már a XII. század végén nem királyi házból származó kormányzók kerültek a tengermellék élére.[295] Türje Dénes és Gutkeled István, koruk nagyhatalmú bárói pedig immár dux minőségben irányították a XIII. század közepén a – korábban csak királyi hercegek által kormányzott – szlavón dukátust. Az előkelők évszázados tevékeny, kezdeményező részvétele a dinasztikus országfelosztásokban megteremtette első, valóban jelentős, igaz, még nem számottevően tartós eredményét: a királyi hercegség nagybirtokosok általi kisajátítását. Hasonló élességgel tükrözik a források a nagyúri érdekeltséget a trónharcokban is. Már Vid szüntelenül ösztökélte Salamont: támadjon Géza hercegre, „megteheti ezt könnyen, mert a királynak sokkal több vitéze van, mint a hercegnek".[296] Mint láttuk, Vid nem az ország egysége kedvéért tanácsolta ezt buzgón, hanem saját önös céljai elérése – a dukátus elnyerése – érdekében. Egy 1270. évi oklevél az 1260-as évek belviszályait IV. Béla, Mária királyné, illetve István, valamint báróik (baronum eorundem) közti háborúnak minősíti.[297] Ugyancsak 1270-ben István herceg ezért jutalmazta meg egyik hívét, mert gyermekkorától kezdve híven szolgált neki, arra bírva őt (Istvánt), hogy apja ellen háborút viseljen.[298]

Forrásainkból az is kiderül, hogy a XI–XII. században elsősorban az *egyházi*, a XIII. században pedig már jobbára a *világi* nagybirtokosok játszottak fontos szerepet a dinasztikus országfelosztások létesítésében, fenntartásában, a királyi család tagjai között ellentétek szításában vagy csitításában. Az 1060-as évek első felében a püspökök (kiváltképpen Dezső) és a többi egyházi férfiak buzgólkodtak azon, hogy az ország megosztása árán szerezzenek békét Salamon és Géza között. Salamon király hatalomehes hívei között – Vid comes mellett – ott látjuk Frank püspököt. Salamon terveiről Willermus szekszárdi apát tájékoztatta Géza herceget, és a helyzet ismeretében adott neki tanácsokat.[299] Már említettük, hogy a XII. század utolsó éveiben András herceg dukátusát elsősorban az egyháziak – néhány egyházmegye püspöke és a pannonhalmi apát – Imre-ellenes összeesküvésének köszönhette. Persze, a XIII. század folyamán is fel-felbukkannak egyháziak a király vagy a hercegek politikájának kormánykerekénél, vagy éppen a viszályok szításában,[300] amint hogy világiak is – olykor igen komoly – szerepet játszottak már a XI. század második felétől kezdve az osztozásokban. Mégis a XIII. század folyamán a királyi és hercegi felosztások létesítésében és életben tartásában a világi előkelők, a nagy genusok leszármazottai, magánhadseregek urai vették át a vezető szerepet. A dukátus társadalmi bázisában bekövetkező eme változás megfelel a magyar társadalomfejlődés irányának, s végső

[294] SRH I. 375., 376., 380., 392.
[295] RA 136. sz.; RA 151. sz.; RA 154. sz.; RA 155. sz.
[296] SRH I. 376.
[297] HO I. 39. sz.
[298] W. VIII. 192. sz.
[299] SRH I. 362., 375., 381–382.
[300] CD III. 193. sz.; F. IV/3. 213–215. stb.

magyarázatát is ez a mozzanat adja: az egyházi nagybirtokosság gazdasági–politikai–katonai potenciáljának túlhaladása a világiak részéről.

Összefoglalva megállapítható, hogy a királyi hercegségek társadalmi bázisát a nagybirtokban, először inkább az egyházi, később az egyre jobban előrelendülő és tért nyerő világi nagybirtokosságban kereshetjük. Az előkelők célja saját kormányzati befolyásuk, hatalmuk növelése volt. Györffy György fentebb idézett állásfoglalásával szemben tehát megállapítható: a feudális széttagolódásnak a XI–XII. században is megvolt mind a reális alapja, mind az intézménye. A reális alapot, a bázist a nagybirtokosság jelentette. Viszonylagos gyengesége, birtokállagának szórt és relatíve kicsiny volta nem gátolta meg az előkelőket a széttagolódás tendenciáinak felszínre juttatásában és képviselésében, csak abban akadályozta meg őket, hogy e tendenciáknak önállóan, más társadalmi csoportoktól és erőtényezőktől függetlenül próbáljanak érvényt szerezni. A nagybirtokosoknak ebben a szituációban számolniuk kellett a realitásokkal, és a realitás ekkor a királyi birtok túlsúlya volt. Teljesen osztjuk Székely György megállapítását: „A feudális széttagolódás elemei tehát a királyi birtok mennyiségi túlsúlya folytán elsősorban a királyi családon (birtokon) belüliek. Az ispánok a király, illetve ellenfele oldalán oszlottak meg, olykor nagy szerepet nyertek mellettük mint tanácsadók, bujtogatók."[301] Ugyanerre a következtetésre jutott a korai lengyel történelem tanulmányozása során Michał Sczaniecki is: „A legeredményesebb módszer a központi hatalom gyengítésére a kora feudális monarchia kezdeti szakaszában olyan duxok aspirációjának támogatása volt, akik jogot formáltak saját területek kieszközlésére."[302] Mindezeket figyelembe véve a királyi hercegségekben a *nagyúri széttagolódás* egyik formáját, a nagyurak célja – hatalmuk lehető növelése – megvalósításának eszközét kell látnunk.

A KIRÁLYI HERCEGSÉGEK SZUVERENITÁSA

Korábbi fejtegetéseinkből egyértelműen kitetszik: a királyi hercegséget a XI–XII. században a feudális széttagolódás intézményének tekintjük, amely mint a politikai felépítmény szférájába tartozó jelenség szoros függésben volt gazdasági alapjától. A királyi birtok túlsúlya szükségszerűen megkövetelte, hogy a széttagolódás a királyi birtok és királyi hatalom megosztásában, decentralizálásában jelentkezzék. A széttagolódási folyamat ereje a királyi hercegség szuverenitásában, állami-területi önállóságában öltött testet. Ha tehát arra a kérdésre keresünk választ: milyen szintig jutott el a széttagolódásban a magyarországi dukátus, akkor a dukátus szuverenitását kell vizsgálat tárgyává tennünk.

E probléma megoldásánál a szakirodalom alig van segítségünkre túlságosan sommás, általánosító ítéletei következtében. Néhányan a hercegeket majdnem önálló fejedelmeknek tekintik, akik majdnem királyi, szinte felségi jogokkal él-

[301] Székely 1967, 61.
[302] Sczaniecki 1958, 203.

tek, csaknem szuverén módon uralkodtak.[303] Mások azt hangoztatták: a duxok teljesen független uralkodók, a királyi jogok teljességének gyakorlói.[304] Hóman Bálint I. Béla, Álmos, II. András, IV. Béla és V. István herceg uralmát egyaránt teljes királyi hatalomnak minősítette, I. Béla, I. Géza és Álmos duxokat elvben szintén korlátlan uralkodóknak ítélte.[305] Kétség sem fér hozzá: szerfelett nehéz, tulajdonképpen teljesíthetetlen vállalkozás a királyi hercegség szuverenitása egzakt szintjének meghatározása, részint mert nem minden korban állnak egyformán rendelkezésünkre az indexként használható adatok, részint pedig azért, mert voltaképpen abszolút szintet nem is, csak relatív, a királyi hatalom szuverenitásához viszonyított szintet lehetne megállapítani, ám a királyi hatalom mértékének, fokának megítélését illetően is nagyon sok a tisztázatlan – és tisztázhatatlan – kérdés. Ismeretes és ugyanakkor vitatott is a XII. század közepén a magyar király korlátlan hatalmának Freisingi Ottó által jelzett szintje. Ugyancsak köztudott, hogy az 1240-es években Rogerius szinte a mélyponton levőnek ábrázolja a király potenciálját. Viszont kevésbé ismert, hogy 1270-ben Bernard Monte Cassinó-i apát, akinek ugyan elfogulatlansága nem áll vitán felül, megint igen magasra értékeli Magyarország hatalmát.[306] Éppen ezért alábbi fejtegetéseinkben meg kell elégednünk a hercegi hatalom szuverenitása indexeinek lehető összegyűjtésével, a sommás, túlzott általánosságuk miatt semmitmondó ítéletek megfogalmazásától – a vázolt okok következtében – tartózkodnunk tanácsos.

A *terminológia* kérdéseivel kezdjük. Fentebb egy külön fejezetet szenteltünk a királyi hercegek megkoronázása kérdésének. Ott arra a megállapításra jutottunk, hogy a királyi herceg apja életében történt koronázása és a dinasztikus országfelosztás között nincs lényegi kapcsolat; a széttagolódás folyamatában különböző lépcsőfokokat jelentenek, ahol a koronázást a területi hatalom gyakorlásától *minőségi különbség* választja el. A dukátus lényegét, szuverenitásának mutatóját illetően úgyszólván közömbös dolog, hogy élén „csak" herceg vagy pedig királlyá koronázott dux állt-e. Ebből következik: annak sem kell különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, hogy a királyi herceg országrészét milyen elnevezéssel illetik. Saját területének *regnum* megnevezésére már II. András és IV. Béla herceg oklevelében találunk példát, de általános gyakorlattá csak V. István dux diplomáiban válik.[307] Mindez voltaképpen filológiailag csak addig korrekt megjelölés, amíg a rex – márpedig Béla is, István is koronázott királyok voltak – minősíti a fennhatósága alatti területet regnumnak. A Halics királyává koronázott Kálmán király mivoltánál fogva illeti a később kormányzása alá jutott Szlavóniát a regnum szóval.[308] Ám a hercegi országrész minősítésének terminológiája két vonatkozásban nem következetes sem a XII. század végén, sem később. IV. Béla herceg dukátusát általában földjének nevezte (terra nostra), V. István herceg okleveleiben is fel-felbukkan a terra nostra vagy a territorium

[303] Hampel 1869, 369.; Pesty 1880, II. 193.; Kanyó 1895, 417.; Thallóczy 1897, LXXX.; Marczali 1911, 106.; R. Kiss 1927–1928, 747.

[304] Gruber 1901, 79–81.; Reiszig 1901, 540.; Miklósy 1911, 27.; Deér 1938, 126.

[305] Hóman 1935, 259., 324., 346., 426., 500., 576–577.

[306] Cat. font. 1767.; SRH II. 558.; W. VIII. 212. sz.

[307] II. András: CD II. 290. sz. IV. Béla: SO I. 10. sz. V. István: PRT II. 41. sz.; W. VIII. 24. sz.; MES I. 627. sz. stb.

[308] Első adat: CD III. 323. sz.

nostrum, ugyanakkor II. András herceg is, valamint V. István öccse, Béla herceg többször is használta a regnum nostrum kifejezést, holott ők nem voltak királlyá koronázva.[309] Egy oklevelében IV. Béla király szellemes és találó terminológiát alkalmaz következetesen: a maga országát regnumnak, István hercegét regimennek nevezi.[310]

Sokkal többet mond a szuverenitás kérdésében a terminológiánál a *hercegi udvar* és annak összetétele. Ide vonatkozó rendszeres adataink ugyan nem korábbiak a XII. század végénél, András herceg kormányzásánál, érdemi következtetéseket tehát csak a XIII. századra kiterjedő érvénnyel lehet levonni, de a szórványos XI. századi adatok – a László III. törvénykönyvében említett ducis comes és a Kálmán-féle törvénykönyvben szereplő (maiores) ministri ducis – megengedik annak feltételezését, hogy a XI. századi hercegi tisztviselők a dux tanácsadóinak körét alkothatták, udvarát jelenthették.[311] Magának a hercegi udvarnak (aula ducis) az első előfordulását is csak András herceg 1198. évi okleveléből ismerjük.[312] Végigtekintve ez évtől kezdve a XIII. századi hercegi dignitariusok során, néhány érdekes megállapítást tehetünk. II. András tisztségviselőinek sorában még csak egyházi előkelőket, bánokat, megyésispánokat és kancellárt (notariust) találunk. A tipikus udvari méltóságok IV. Béla herceg udvarában bukkannak fel: kincstartó (camerarius), udvarbíró, tárnok-, lovász-, asztalnok- és pohárnokmester.[313] Lényegében ez a rendszer él tovább Kálmán és V. István hercegek udvarában,[314] bizonyos, értelemszerű változásokkal (a területtől függően más és más megyéspüspökök és megyésispánok stb.). Fontosnak véljük éppen a szuverenitás szempontjából, hogy a hercegek közül külön, *saját nádort* csak V. István tartott. Igaz, IV. Béla herceg két oklevelének tanú-, illetve méltóságnévsorában is találkozunk nádorral,[315] de ezek tulajdonképpen az ország, végső soron tehát II. András nádorai.[316] V. István hercegnek is – az adatokból kitűnően – csak 1262-től, apjával 1262-ben kötött megegyezésétől kezdődően volt külön nádora.[317] A hercegi dignitariusok sora, a hercegi udvar mindenben azoknak a változásoknak volt alávetve, amellyel a herceg tágabb értelemben vett táborát jellemeztük. Kétségtelen, találunk nem kis számban olyan előkelőket, akik évekig kitartottak a herceg mellett, és hosszabb időn át ugyanazt a méltóságot viselték, de a jellemzőnek mégis a tisztségek gyakori változását kell minősítenünk: IV. Bélának öt év alatt négy bánja, Kálmánnak hat év alatt három somogyi ispánja, V. Istvánnak négy év alatt három kancellárja váltotta egymást.[318]

[309] IV. Béla: F. III/2. 194–195.; W. XI. 157. sz. V. István: HO VIII. 89. sz.; W. VIII. 133. sz. Béla herceg: CD V. 944. sz.; CD V. 977. sz. stb.

[310] W. III. 88. sz.

[311] Závodszky 1904, 174., 184., 185.

[312] CD II. 277. sz.

[313] Első adatok: CD III. 193. sz.; RA 598. sz.; CD III. 224. sz.; CD III. 221. sz.

[314] Az alkancellár Kálmán 1226. évi oklevelében tűnik fel első ízben hercegi oklevélben: CD III. 231. sz.

[315] CD III. 193. sz.; F. III/2. 254–255. L. még RA 597. sz.

[316] RA 568. sz.; RA 597. sz. L. Hóman 1935, 512–513. között melléklet.

[317] MES I. 619. sz.; MES I. 627. sz.; W. VIII. 103. sz.; HOklt. 45. sz.; W. VIII. 142. sz.; HO VIII. 94. sz.; W. VIII. 188. sz. (a prelatus palatinusra javítandó).

[318] IV. Béla: CD III. 161. sz.; HO VIII. 110. sz.; CD III. 213. sz.; CD III. 220. sz. Kálmán: CD III. 367. sz.; CD IV. 37. sz.; CD IV. 113. sz. V. István: W. III. 33. sz.; F. IV/3. 365–367.; F. IV/3. 423–424.

A hercegek természetszerűen rendelkeztek saját világi tisztségviselőik kinevezésének jogával.

A szuverenitás mutatója lehet a *pénzverés* is, annál inkább, mivel Magyarországon a királyok általában elidegeníthetetlen felségjoguknak tekintették a pénzverést, és ennek jogát a XV. századig nem tették eladományozás tárgyává. A XI. századi hercegek közül Béla és Géza veretett pénzt.[319] Feltűnő itt Álmos herceg nevének hiánya. Aligha tévedünk, ha ennek okát abban keressük, hogy Kálmán király már kezdettől fogva Álmos hatalmának korlátozására, szuverenitásának letörésére törekedett. A XIII. századi hercegek – II. András, IV. Béla és V. István – rendre éltek a pénzverés jogával.[320] A pénzverési jog széles értelemben vett – a ius et potestas propriae monetae fogalmát kimerítő – alkalmazása eme jog hercegi gyakorlóit e téren szuverén uralkodóknak mutatja, legalábbis a szuverenitás magyarországi fogalmai szerint.

Ugyancsak indexe lehet a hercegi hatalom szuverenitásának az önálló *külpolitika* vitele. Nagyon lényegesnek tartjuk annak leszögezését, hogy nem jelentéktelen különbségek figyelhetők meg e téren a XI. és a XIII. századi hercegek között. A XI. század a feudalizmus magyarországi kiépülésének kora, az erőket a királynak és a hercegnek e cél mielőbbi és hiánytalan elérése érdekében kellett mozgósítania, vagyis az erők belső lekötöttsége nem kedvezett az offenzív külpolitika vitelének, nem tette lehetővé azt. Az állam viszonylagos gyengesége megkövetelte, hogy a király és a herceg, valamint a mögöttük megosztott előkelők félretegyék frakciós ellentéteiket, ha az államot belső veszély (népi felkelés, osztályharcos jellegű mozgalom) vagy külső támadás fenyegette. Noha III. Henrik császár 1051–1052. évi támadása a Dunántúlt, azaz a király országrészét fenyegette, a kunok (úzok) betörése 1068-ban pedig Erdélyt és Kelet-Magyarországot, vagyis a dukátus területét érte, mégis az előbbi esetben András király és Béla herceg, az utóbbi esetben pedig Salamon király, Géza herceg és László tétovázás nélkül és közösen siettek a veszedelem elhárítására.[321] Már a XI. század közepén, amikor a „konkolyhintők" és „sugdosók" elvetették a viszály magvait András és Béla között, egyúttal az önálló külpolitikai tájékozódás és támaszkeresés útjára kényszerítették őket. András a németek, Béla a lengyelek irányában tájékozódott, onnan kért és kapott segítséget. A mogyoródi csatában Salamon király a németek és a csehek, Géza herceg és László a lengyelek segítségét élvezte.[322] De mégis, mindezek ellenére, Álmost tekinthetjük az első olyan hercegnek, aki aktív és intenzív hercegi külpolitikát folytatott. Ebben nem elsősorban Álmos személyes ambíciói és egyéni képességei játszottak meghatározó szerepet, hanem az objektív körülmények, mindenekelőtt az a fontos tény, hogy a XI–XII. század fordulójára, Kálmán korára befejeződött a feudalizmus kialakulásának magyarországi folyamata, az eddig jobbára bent lekötött erők egy része felszabadult, szabaddá lett a külpolitika szálainak bogozására. Alapvetően ez teremtette meg a lehetőségét a szuverén hercegi hatalom fontos mutatóját képező önálló külpolitika

319 JESZENSZKY 1914, 52–66.; HÓMAN 1916a, 217., 227., 233.

320 HÓMAN 1916a, 302., 332., 335.; HÓMAN 1916b, 2. 2. jegyzet; HÓMAN 1919–1920, 33–42.; NAGY 1974, 45–46.

321 SRH I. 347–351., 366–369.

322 SRH I. 355–357., 388–391.

folytatásának Álmos számára, hogy Álmos mintegy két évtized alatt két német császár (IV. és V. Henrik) és egy lengyel uralkodó (III. Bolesław) segítségének elnyerésével próbálkozhassék.[323] Ez a megállapítás elvezet annak kifejtéséhez: a hercegi hatalom szuverenitásának nemcsak a könnyen szembeötlő, indexként használható jelenségek (hercegi udvar, önálló pénzverés, független külpolitika) a mutatói, hanem a társadalmi-gazdasági helyzet által meghatározott tényezők sora (állam helyzete, társadalmi rétegeződés stb.).

De még egy rövid ideig maradjunk a külpolitikánál! A XIII. század hercegei számára – a megváltozott viszonyok, a feudalizmus teljes kiépülte és fungálása viszonyai közepette – magától értetődően természetes dolog az önálló külpolitika vitele, ami – ismételten csak az állam ereje, a feudalizmus gazdasági sikerei következtében – hódító, agresszív külpolitika vitelében nyilvánul meg. A tengermelléken hercegeskedő II. András még csak közvetlenül szomszédos területekre, Humra és Szerbiára (ez utóbbi egy részére) vethetett szemet, és Velence dalmát érdekeltségei ellen harcolhatott.[324] Igazán nagyvonalú, messzevezető, bár jobbára tiszavirág életű hódításokkal járó külpolitikát csak IV. Béla és V. István hercegek folytattak. Ismeretes IV. Béla hercegkori, torzóban maradt terve a kunok és Kelet-Európa más népei (köztük a keleti magyarok) meghódítására és kereszténnyé tételére,[325] illetve orosz, német és bolgár hadjárata (melyek közül az elsőt apja, II. András parancsára indította).[326] V. István kiterjedt külpolitikát folytatott: harcolt Stájerországban a németek és a cseh király ellen,[327] hódított Bulgáriában és bizánci területen,[328] diplomáciai tárgyalásokat folytatott a tatárokkal és a kunokkal,[329] házassággal megpecsételt szövetségre lépett Nápollyal.[330] Korántsem akarjuk tagadni, hogy IV. Béla és V. István hercegek külpolitikája sok elemében nem független külpolitika volt. Éppen az imént láttuk, hogy IV. Béla egyik orosz hadjáratát apja parancsára, egy másikat pedig apjával együtt indított. Azt is tudjuk, hogy IV. Béla király és István herceg több ízben – a bolgár és a cseh király ellen – együtt harcoltak, s hogy IV. Béla segítséget küldött V. Istvánnak a kunok országhatárról való elűzése céljából.[331] Azt azonban nem lehet elvitatni, hogy – Álmos hercegtől eltekintve – éppen IV. Béla és V. István kezében vált a külpolitika a hercegi politika szerves részévé.

A királyi hercegségek szuverenitása nyilvánul meg a hercegek jobbára önálló *„belpolitikai" vonalvezetés*ében. Már Szentpétery Imre felfigyelt arra, hogy II.

[323] Kristó 1974, 110., 114–115.

[324] CD II. 279. sz.; CD III. 26. sz.

[325] F. III/2. 151–152.; US I. 59. sz.; SRH II. 536. L. még Makkai 1936, 12–18., 41–42.; Makkai 1943a, 341–342.; Elekes 1964, 92–93.

[326] ZOklt. I. 5. sz.; F. IV/1. 21–27.

[327] HO VII. 59. sz.; Koller 1782, II. 246–248.; W. XII. 5. sz.; CD V. 84. sz.; W. V. 42. sz. L. még Lampel 1887, 297–452.; Szakáll 1908, 4–5.; Mályusz 1971, 42–43.

[328] HO VI. 68. sz.; HO VI. 78. sz.; HO VI. 96. sz.; F. IV/3. 345.; F. IV/3. 468–469.; W. VIII. 133. sz.; F. IV/3. 525–526.; HO VI. 117. sz.; CD V. 4. sz.; CD V. 19. sz.; W. XII. 5. sz.; W. IX. 40. sz.; F. V/3. 157–158.; W. IV. 179. sz. L. még Pauler 1891, 165–174.; Szentpétery 1925, 238.; Mályusz 1971, 48–49.

[329] Györffy 1964, 7.; HO VI. 83. sz.; HO VIII. 79. sz.; Temes O. I. 4. sz.; HO VIII. 89. sz.; CD V. 19. sz.

[330] Dipl. Eml. I. 19. sz.; W. VIII. 209. sz.; Dipl. Eml. I. 20. sz.; Dipl. Eml. I. 18. sz.; W. VIII. 162. sz.

[331] F. IV/1. 21–27.; Szentpétery 1925, 238.; F. IV/3. 185–188.; CD V. 5. sz.

András úgyszólván nem adott ki királyként oklevelet a hercegség területét közvetlenül érintő ügyekben, vagyis nem intézkedett annak ügyeiben.[332] Hasonló a helyzet IV. Béla uralkodása alatt is, alig néhány olyan adatot ismerünk, amely szerint a király megerősítette István herceg adományát, vagy maga is adományozott a herceg területén.[333] A pártváltozások gyakorisága és a magánbirtokok szórt volta azonban még itt sem tesz lehetővé biztos következtetést.

Hogy mennyire nehéz megállapítani a királyi hercegségek szuverenitásának szintjét és mértékét, azt szemléletesen láthatjuk, ha a közel azonos mértékben intenzív külpolitikát folytató IV. Béla és V. István hercegek „belpolitikájának" egyetlen vonatkozását vetjük össze. Noha egy 1224. évi oklevél szerint némelyek viszályokat szítanak II. András király és Béla herceg között,[334] ezek egyetlen alkalommal sem vezettek köztük nyílt fegyveres összecsapáshoz vagy akár belháborúhoz. Ennek persze nem az az oka – mint Hóman gondolta –, hogy IV. Béla „tapintata mindig megtalálta a módot a fegyveres összeütközés elhárítására", vagy hogy Béla herceg „sohasem az érvényesülésért, hatalomért harcolt, hanem elvekért és országa jólétéért".[335] Ugyanakkor IV. Béla és V. István között szinte mindennaposak az összetűzések, gyakoriak az egymás elleni katonai akciók. Természetesen ennek oka sem családi természetű, mint a polgári történetírás vélte.[336] A szembeötlő különbség magyarázata nem a királyi hercegek eltérő lelki alkatában, nem is a dinasztia belső viszonyaiban keresendő, hanem a királyi hercegségek társadalmi bázisában. Béla herceg támasza, tábora az 1220–1230-as években a belső erőviszonyokat illetően megelégszik a II. Andrástól 1214-ben, illetve 1220 táján kicsikart vívmányokkal, még szerény étvágyát kielégítik a külországi hódítások. A Béla herceg körül tömörült arisztokrácia ura iránti lojalitására és viszonylagos gyengeségére enged következtetni, hogy a herceg 1228–1231 között véghez tudott vinni „földje princepseinek érett tanácsára"[337] egy olyan programot, a birtokrestaurációs politika programját,[338] amely távlataiban, a politika remélt sikere esetén a királyi hatalom megnövekedését s így a nagybirtokosok visszaszorítását célozta. Ezzel szemben V. István herceg előkelői rendre elégedetlenek voltak a status quóval, IV. Béla ellenében mindig többre és többre vágytak, újabb és újabb belháborúkba hajtva bele a herceget. Fentebb már idéztük István herceg oklevelének egyik szokatlanul őszintén fogalmazott passzusát, miszerint a herceg egyik régi híve arra ösztönözte Istvánt, hogy apja ellen háborút viseljen. Ez a nagyúri étvágy persze István herceg dukátusa szuverenitásának mértékében is kifejezésre jut. A Béla és István hercegek helyzete közötti különbséget olykor még a – hasonló természetű kérdésekben nem teljesen megbízható – terminológia is érzékelteti. Míg a zágrábi káptalan 1230-ban még II. Andrást nagykirálynak (magnus rex), Bélát pedig a magyar királyság kormányzójának (gubernans) írja, addig az egri káptalan több, 1266., 1268. és 1269. évi oklevele Bélát és Ist-

[332] SZENTPÉTERY 1917, 353. és 353. 2. jegyzet. – Vö. HO VI. 14. sz.; CD III. 305. sz. stb.
[333] HO II. 3. sz.; PRT II. 254.; W. VIII. 46. sz.; W. X. 95. sz.; W. VIII. 41. sz. stb.
[334] F. III/1. 438.
[335] HÓMAN 1935, 576., 575.
[336] WERTNER 1893b, 144–145.; l. még HUBER 1883, 175–189.
[337] F. III/2. 194–195.
[338] Erre l. RÁKOS 1974, 9–21.

vánt különbségtétel nélkül Magyarország királyainak (reges Hungarie) nevezi.[339] Az egri káptalani oklevelek tanúságára azért kell odafigyelnünk, mert a káptalan még 1262-ben és 1264-ben is csak Bélát tekinti hitelesítő méltóságnévsorában Magyarország királyának.[340] A megítélés változásának cezúráját eszerint 1264–1266 közé kellene tehát tennünk.

Magunk úgy látjuk, hogy a királyi hercegségek szuverenitásában szinte minőségileg új szakasz 1262-vel nyitható. Az 1262. dec. 5-én kelt, IV. Béla és István herceg közti poroszlói békekötés és megegyezés[341] már önmagában, mintegy műfajilag is voltaképpen új jelenség,[342] amelyet csak a patriarchális vonások – a gyermeki tiszteletre és az atyai szeretetre történt utalások – emelnek ki az államjogi szerződések sorából. S hogy imént helyes nyomon jártunk, amikor a királyi hercegség szuverenitásának mértékét a dukátus arisztokráciájától, annak erejétől és étvágyától tettük függővé, e szerződés is igazolja: István a maga, bárói, nemesei és alattvalói nevében ígéretet tesz arra, megelégszik azzal, amit IV. Béla adott neki, nem törekszik semmi több kicsikarására apja ellenében, nem tesz lépéseket sem IV. Béla országának, sem öccse, Béla herceg dukátusának kárára. E szerződés több más vonatkozásban is az újszerűség bélyegét hordozza magán. Itt szerepel első ízben a magyar történelem során a herceg nádora (nem tekintve itt és most a László-féle III. törvénykönyv ducis comes adatára), ami nem kevesebbet jelent, mint az ország első világi közjogi méltóságának decentralizálását. A dukátusi nádorispán feltűnése annak jele: a királyi hercegség igényt tart a szuverén államiságra. Ugyancsak e szerződésben nevezik Istvánt első alkalommal – a tradicionális, már IV. Béla herceg által is használt primogenitus regis Hungarie mellőzésével – iunior rex Hungarienak.[343] Ez a titulus egészen 1270-ig, V. István trónra léptéig következetesen előfordul István okleveleiben. Ugyanettől kezdve – legkorábban már 1263-ban – Bélát rex seniornak nevezik.[344] A rex senior és rex iunior már nem a főhatóság, hanem a szuverén uralkodók életkora alapján minősíti a két királyt. Ennek az 1262 decembere óta érvényes közjogi különállásnak a visszhangja lehet az egri káptalani oklevelek 1266 óta alkalmazott gyakorlata a hitelesítő méltóságsorban: eszerint mind Béla, mind István Magyarország királya. A királyi hercegség szuverenitásának fejlődése nemcsak a XI. századi, hanem még a XII–XIII. század fordulóján létezett dukátushoz képest is szembeötlő. III. Ince pápa Imre királyt nyíltan András herceg feljebbvalójának (precellenti) nevezi; Imre ennek öccse elfogásával a gyakorlatban is érvényt szerez.[345]

Ezt a megegyezést 1262 után újabbak követték, már 1263-ban, majd 1266-ban.[346] Az előbbi főleg egymás híveinek, azok joghatóságának és javainak

339 CD III. 295. sz.; F. IV/3. 380–382.; W. VIII. 146. sz.; W. VIII. 164. sz.
340 W. VIII. 26. sz.; F. IV/3. 245–246.
341 MES I. 619. sz.
342 Noha van nyoma már 1203-ból Imre király és András herceg közötti megegyezésnek is: CD III. 27. sz.
343 Szentpétery 1921, 79–80.
344 W. XI. 267. sz.; HOklt. 34. sz.; CD V. 867. sz.
345 CD II. 282. sz.; SRHVG III. 569.; HO VI. 5. sz. L. még Huber 1883, 156–163.
346 MES I. 627. sz.; W. III. 27. sz.; F. IV/3. 258–260.; W. III. 88. sz.; W. III. 92. sz.; W. III. 94. sz.

tiszteletét szorgalmazza, az utóbbi is főleg e tárgy körül forog, de ugyanakkor szabályozza azokat a polgári és büntetőjogi pereket, amelyeket a *két király* emberei egymás ellen indítottak (az 1266. évi megegyezés egyébként Bélát és Istvánt hol – Anonymusra emlékeztető fordulattal – principales personenak, hol nemes egyszerűséggel csak illustres Reges Ungarienak nevezi). Az eljárásjogi kérdéseket 1266 előtt rendezhették, mivel már 1264-ben a Margitszigeten együtt ítélnek a két király – mint az oklevél mondja: utrique Reges – delegált bírái: Béla részéről az esztergomi érsek, a szlavón bán és a tárnokmester, István részéről a kalocsai érsek, az erdélyi vajda és az udvarbíró.[347] Hogy nem ad hoc testületről van szó, azt az bizonyítja, hogy 1267-ben pontosan ugyanilyen összetételben ítélnek.[348] 1268. évi pápai oklevél szerint Béla és István, „Vngarie reges illustres" királyi auktoritásukra tettek esküt, hogy a tizedfizetési kötelezettségről szóló törvényt megtartják és alattvalóikkal megtartatják.[349]

A királyi hercegségek szuverenitásának egyik, ha nem is a legfontosabb mutatója a királyi herceg területi hatalma *eredeztetésének* kérdése. II. András már első oklevelében „dei gracia. .. dux"-nak mondta magát. A zárai Pál comes szerint András herceget az úr állította népe fölé ítélkezni, III. Ince pápa pedig egyenesen isten által küldött hercegnek (duci a deo misso) nevezte Andrást.[350] A hercegi hatalom isteni eredetének mítosza tehát már a XII. század végén kialakult. Ettől kezdve a hercegek sztereotip módon isten kegyéből származónak minősítették kormányzásukat.[351] A külországi hódításba kezdett IV. Béla herceg 1234-ben a jövőben alávetendő földjeit isten adományából levőknek mondja.[352] V. István herceg több 1259. évi oklevelének arengájába belefogalmazza, hogy a királyi felség az isteni kegy sugallata által kormányozza a föld népét, vagy hogy a jogok isten ajándékaként a királytól származnak.[353] A világi nagybirtokosság e téren is tanulékonynak bizonyult: Türje Dénes rendszeresen „dei gracia dux et banus"-nak címeztette magát.[354]

Ha meg akarjuk vonni a királyi hercegségek szuverenitása szintjének mérlegét, igen nehéz helyzetbe kerülünk. Bár a XI. századi hercegek legtöbbje rendelkezik azokkal a tevékenységi körökkel, amelyek a XIII. századi hercegeknél megvannak, mint pl. a pénzverés vagy az önálló külpolitika elemei, mégsem gondoljuk, hogy a XI. századi dukátus szuverenitásban versenghetett a XIII. századi királyi hercegségekkel. A XI. századi dukátusnak, erejének, a regnumhoz való viszonyának sajátos színezetet ad, hogy „az anarchia ekkor megfigyelhető jelenségei még nem tisztán és egyértelműen a feudalizmus viszonyaiból, hanem legalábbis részben, a feudális viszonyok nem teljes kialakultságából, a régi rend maradványelemeinek az új renddel szemben kifejtett ellenállásából, az így előállt bonyolult, kétszeresen kusza – kettős okból is anarchikus – helyzetből származ-

347 HOklt. 34. sz.; W. III. 74. sz. L. még W. VIII. 31. sz.
348 F. IV/3. 384–387. L. még W. VIII. 179. sz.; F. VII/1. 291. sz.
349 CD V. 939. sz.
350 CD II. 277. sz.; CD II. 279. sz.; CD II. 282. sz.
351 V. István herceg még Stájerország, öccse, Béla herceg pedig Szlavónia elnyerésében is az isteni kegyet hangoztatja, l. F. IV/2. 496–498.; CD V. 943. sz.
352 F. III/2. 375–376.
353 UHS III. 267. sz.; CD V. 660. sz.
354 CD IV. 153. sz.; CD IV. 229. sz.

tak".[355] A királyi hercegségek szuverenitása szintjének igazi, bár korántsem egzakt módon értelmezhető mutatója a dukátus *arisztokráciájának ereje,* ennek az erőnek, hatalomnak a viszonya a királyi táboréhoz. A társadalomfejlődés irányából, a világi előkelők fokozatos térnyeréséből következik, hogy a dinasztikus országfelosztások eredményeként létrejött dukátusok szuverenitásuk csúcsát az 1260-as években érték el, éppen abban az időben, amikorra egy más szempont alapján a dinasztikus országfelosztások rendszerének fénykorát helyeztük. A királyi hercegségek szuverenitásának magyarországi maximuma voltaképpen hosszas fejlődés eredményéül csaknem önálló államiságban tetőződött, amelyet a teljesen független államiságtól a családi-patriarchális szálak és az ezekre alapozott politikai lépések választottak csupán el.

AZ ÁLLAMI FUNKCIÓK ELLÁTÁSA

Az imént mondottakból egyenesen következik, hogy a királyi hercegségekben távolról sem lehet csak és kizárólagosan a feudális széttagolódás nagyúri intézményeit látni. Ha a dukátusok hosszú, évszázados fejlődés betetőzéséül jutottak el a független államiság fogalmát erősen megközelítő vagy magát a fogalmat jószerével elérő, azt kimerítő szintre, lehetetlen észre nem venni: a dukátus területi hatalom jellegéből adódóan államszerű képződmény volt, *részállam,* amely szuverenitásának maximumaként részjellegének levetkőzésével állammá vált. Mint részállam természetesen csak úgy létezhetett és fejlődhetett, maradhatott fenn, ha betöltötte az állami funkciókat, illetve részállam jellegéből adódóan az állami funkciók ráeső, magára vállalt részét.

Az állami funkciók ellátását tekintve a királyi hercegségek történetében két, egymástól élesen elváló szakaszt különíthetünk el. A cezúra a XII. század elején vonható meg, s az egyik szakaszt így a XI. századi hercegség, a másikat pedig az időrend szerint erre következő dukátusok teszik ki. A cezúra megvonását a feudalizmus magyarországi kialakulása indokolja, amely meghatározó jelentőségű a dukátusra váró állami funkciók jellegét illetően is. Az első szakaszban a hercegségnek tevékenyen részt kellett vállalnia a feudalizmus kialakításában, a második szakaszban pedig a már létrejött feudalizmus talaján az elsőhöz képest megváltozott viszonyok közepette az osztályrendet, saját állami léte alapját védelmezte.

A XI. századi hercegségnek *a feudalizmus kialakítása* irányába ható lépéseiről csak kevés konkrét adatunk van, ezek is elsősorban az egyházi szervezet kiépítésével, terjesztésével kapcsolatosak. A garamszentbenedeki apátságot I. Géza talán még herceg korában alapította.[356] Bizonyosan tudjuk, hogy az erdélyi Meszes monostorának fundációja Álmos herceg nevéhez fűződik, s Álmos építette fel kőből a bihari Szent Jobb egyházát is.[357] A XI. századi hercegségről írott könyvünkben volt módunk valószínűsíteni, hogy a nyitrai püspökség XII. szá-

[355] ELEKES 1964, 75.
[356] CHALOUPECKÝ 1923, 46.
[357] Zichy O. I. 2. sz.; SIMON 1797, 93–94.

zad eleji alapítását is az a munkálat tette lehetővé, amelyet Északnyugat-Magyarországon fél évszázadon át a dukátus végzett a feudális viszonyok és az ómorva kor után lehanyatlott keresztény vallás terjesztése terén. Ugyanitt részletesen kifejtettük, hogy a periferiális területen, Bihar és Nyitra vidékén létrejött hercegség vállalta e fejlődésben visszamaradt területek feudalizációját, megállította a tömegek szélek felé irányuló vándorlását, földre ültette, dolgoztatta, a feudális osztályrendbe igázta őket.[358] De ugyanakkor már a XI. századi hercegség is a széttagolódás intézménye. Az állami funkciók teljesítésével, az új feudális kizsákmányoló osztály megteremtésével[359] maga a regnum és a dukátus teremtette meg annak a feudális széttagolódásnak az alapját, amely most már, a XII. század elejétől kezdődően, tisztán a feudalizmus viszonyaiban gyökerezett.

A feudalizmus teljes kialakulásával, a XI–XII. század fordulóját követően lényegesen kisebb erők koncentrálását igényelte a feudális osztályrend fenntartása, mint a XI. században annak kialakítása. Az onnan felszabadult és a XII. század külpolitikai akcióiban többé már nem lekötött energiák a XII. század végétől a királyi hercegségek meg-megújuló létesítését eredményezték. A dukátus funkciói közül a hangsúly a királyi hercegség *részállam jellegének erősítésére* tolódott át. Érthető és logikus ez, hiszen a világi és egyházi birtokosság megnövekedett ereje elégségesnek bizonyult az osztályrendnek, az elnyomás folytonosságának a biztosítására, sőt arra törekedtek az előkelők, hogy az állami feladatok közül minél többet maguknak sajátítsanak ki. A meg-megújuló dinasztikus széttagolódás viszonyai közepette tehát a mélyben egy újfajta széttagolódás vonalai rajzolódnak ki: a nagyúri széttagolódáséi, amelyek a XIII. század végére a tartományuraság rendjébe tagozódnak. A XII. század végétől egészen a XIII. század utolsó harmadáig-negyedéig a politikai felépítmény e szférájában a dinasztikus országfelosztás a mérvadó, a királyi hatalom ereje és a nagybirtokosok viszonylagos erőtlensége ezen időhatárok között még nem tesz lehetővé átrétegeződést a széttagoltság formájában. A XIII. század nagy részében a nagyúri széttagolódási tendenciák még megférnek a dinasztikus országfelosztás burkában, nem utolsósorban azért, mert a királyi birtokok széthullása is csak ekkortájt, a XIII. század vége felé fejeződik be,[360] ez ideig tehát a királytól és a hercegtől teljes joggal várhatnak újabb és újabb birtokokat az előkelők.

Egész XIII. századi okleveles anyagunk ennek az igénynek a realizálását igazolja. XIII. századi királyi oklevelek ezrei mutatják: a vékony érben csörgedező, csak olykor megduzzadó birtokrestaurációs folyamat ellenében lankadatlan kedvvel vagy inkább talán még növekvő étvággyal folyik a királyi birtokok apasztása, elfogyasztása. Ugyanez a helyzet a XIII. századi hercegek esetében is. A XIII. századi duxok kancelláriájából alig pár száz oklevelet ismerünk csak: II. Andrástól 11-et, IV. Bélától 39-et, Kálmántól 16-ot, V. Istvántól 155-öt, Bélától 15-öt, III. Andrástól pedig csak egyet (ezeknek mintegy 5%-a hamis oklevél). Ezen oklevelek túlnyomó része birtok- vagy immunitásadományt tartalmaz, illetve korábbi donatiót erősít meg világi és egyházi birtokosok számára. Ezek az

[358] Kristó 1974, 119–123., 79–87.
[359] Géza és Álmos hercegek adományai világiak számára: W. I. 4. sz.; F. II. 82–85.
[360] Vö. Lederer 1961, 106.

adományok is azt mutatják: a hercegek a maguk országrészében nem fukarkodtak a fennhatóságuk alatt levő birtokok adományozásával. Ezt a gondolatot számos herceg oklevelének arengájában az általánosság igényével is megfogalmazta. Már a XII–XIII. század fordulóján II. András herceg több diplomájában tesz hitet az adományozás politikája mellett. IV. Béla herceg az 1220-as évek első felében hangoztatja a buzgó szolgálat, a hűség megajándékozásának királyi feladatát. V. István herceg számos oklevelében sztereotip módon utal arra, hogy a híveknek a példa kedvéért méltó jutalmakat kell adni. Ez a formula Béla herceg (IV. Béla fia) oklevelében is felbukkan.[361] Miközben tehát az egyházi és világi birtokosok nagy adományokat csikartak ki a hercegektől, a hercegek nem látszanak tudatára ébredni annak: adományaikkal nem vagy csak nagyon is időlegesen erősítik részállamukat, nem vagy csak átmenetileg, rövid időre szólóan növelik társadalmi bázisukat; a donatiók igazi nyertesei maguk a megadományozottak, akik a széttagolódási tendencia hívei. Egy uralkodói megnyilvánulás fordult itt visszájára: a hercegek birtok- és immunitás-adományával igazában nem a részállam erősödött, hanem a nagyúri hatalom intenzitása és szuverenitása. A hercegek birtokállaga folyamatosan nőtt ugyan azáltal is, hogy rendelkeztek a háramlás jogával (vagyis örökös nélkül elhalt birtokosok a dukátus területén levő birtokai a hercegek kezére szálltak), de az így tulajdonukba került földeket többnyire rövidesen továbbadományozták.[362]

A hercegek általánosnak mondható, imént vázolt donatiós birtokpolitikájától egyetlen eltérés mutatkozik: IV. Béla herceg 1228 és 1231 közötti birtokrestaurációs politikája. E végső fokon a nagybirtokosok ellen irányuló hercegi politika programjának kialakítása és a megvalósítására tett lépések egyaránt a herceg társadalmi bázisának gyengeségére mutatnak, amely bázis elsősorban az uralkodó osztály hagyományos, konzervatív gondolkodású tagjai közül verbuválódott, akiket a restauráció nem fenyegetett birtokvesztéssel. Mindamellett IV. Béla herceg restaurációs politikájának hatékonyságát és hatókörének sugarát nem szabad túlbecsülnünk. Ebben a politikában Kálmán herceg szövetségese Bélának, de később, a nagybirtokosság további erősödésének idején még ilyen programmal sem kísérletezhettek királyaink és hercegeink.[363]

Inkább látszik a királyi hercegek államot (még ha részállamot is) erősítő politikája a *nemesítésekben*, várjobbágyok, esetleg várnépek királyi szervienssé emelésében. A nemesítéseket a hercegek közül IV. Béla kezdte, a gyakorlat jelentőssé azonban csak V. István hercegsége alatt vált, ám kizárólag 1262-t, a IV. Béla és V. István közötti, fentebb már részletesen elemzett megegyezést követően.[364] E várjobbágyok egy része már belekényszerült egy-egy nagyúr (nádor, vajda, megyésispán) magánfamíliájába, a nemesítés kezdeményezése is többször a do-

[361] II. András: CD II. 277. sz.; CD II. 326. sz. IV. Béla: CD III. 193. sz.; CD III. 213. sz.; CD III. 224. sz. V. István: HO II. 3. sz.; HO VII. 59. sz.; HO VI. 68. sz.; TUTKÓ 1861, 203–204.; US I. 102. sz.; F. VI/2. 389–390.; W. VIII. 176. sz. Béla: CD V. 958. sz. stb.

[362] II. András: CD II. 326. sz. V. István: CD V. 649. sz.; F. V/1. 102–103.; W. VIII. 45. sz.; W. VIII. 68. sz. stb.

[363] F. VII/1. 189. sz.; MES I. 305. sz.; RA 586. sz.; W. XI. 157. sz.; CD III. 293. sz.; ZOklt. I. 5. sz. L. még RÁKOS 1974, 9., 17–19.

[364] IV. Béla: CD III. 213. sz.; CD III. 221. sz. V. István: F. VII/5. 208. sz.; HO VI. 96. sz.; W. VIII. 193. sz.; Károlyi O. I. 4. sz.; F. IV/3. 468–469. stb. L. még SZENTPÉTERY 1921, 82. 1. jegyzet.

minus oldaláról indul el. Ennek teljesítésével a herceg két szempontból is államа erősítését célozta: részint nagybirtokosai kedvében járt ezzel, részint a friss királyi szerviensekkel a maga politikai és főleg katonai potenciálja is erősödött. Természetesen nincs arról szó, mintha a hercegek az osztályrend törvényeinek fittyet hányva önhatalmúlag átrendezhették volna a társadalmat. A várjobbágyok gazdasági helyzete és társadalmi pozíciója belső fejlődésük eredményeképpen megközelítette vagy elérte a királyi szerviensek szintjét, nemesítésük objektív folyamat jogi elismerése, formális betetőzése volt.[365] Éppen ellenkezőleg: a hercegek a XIII. század folyamán gondosan ügyeltek a társadalmi osztályokat elválasztó határvonal tiszteletben tartására, az uralkodó osztály érdekeinek védelmére. Ezt számos mozzanat igazolja. V. István herceg 1263-ban a fehérvári vár négy jobbágyfiát nem a királyi szerviensek, hanem csak a várjobbágyok közé emeli, hogy ne kényszerüljenek elfutni, s a tatárok által elhagyatottá tett földön könnyebben megmaradhassanak.[366] IV. Béla fia, Béla herceg zágrábi várjobbágyokat egyikük ballépése miatt a várnépek közé fokozott le.[367] Ismeretes – elsősorban a Váradi Regestrumból –, hogy a várjobbágyok (várnépek) a XIII. század első felében makacsul pereltek magánbirtokosokkal, akiknek birtokát – azt állítva, hogy a vár földje – megszerezni igyekeztek.[368] Ilyen és hasonló perek a hercegek – IV. Béla, Kálmán és Béla hercegek – elé is kerültek, akik következetesen a felemelkedni vágyó várjobbágyok és várnépek ellen ítéltek.[369]

Ugyancsak állami funkciókat látott el a királyi hercegség, amikor a birtok- és immunitás-adományok mellett más módokon védte és segítette az *egyházat*. Részint az igazságszolgáltatásban rejlő lehetőségekre kell gondolnunk. Ismeretes, hogy az egyházi birtokok végig a XIII. század folyamán kiváltották a világi magánbirtokosok és mások étvágyát, ami hatalmaskodásokban, a javak elfoglalásában nyilvánult meg. Ilyen természetű peres ügyek többször kerültek a hercegek – II. András, IV. Béla, Kálmán és V. István – ítélőszéke elé, akik következetesen törekedtek a jog eszközeivel az egyház nyugalmának, birtokállagának védelmére.[370] Részint a hercegek eretnekek elleni akcióira kell hivatkoznunk. Keleti irányú hódításai során IV. Béla is szembekerült e kérdéssel, de mégis elsősorban Kálmánnak mint Szlavónia másfél évtizeden át működött hercegének „kellett" hatékonyan és gyakran fellépnie az eretnekek ellen.[371]

Egészen nyilvánvalóan mutatják a királyi hercegség állami funkcióinak teljesítését a herceg ama akciói, amelyek a feudális osztálytársadalomra, a magántulajdon rendjére veszélyes elemek és *mozgalmak ellen* irányultak. V. István herceg 1263-ban öt megye nemesei és bármilyen kondíciójú emberei számára tartott kongregációján tolvajokat marasztalt el és fosztott meg birtokaiktól. V. István köztörvényes gonosztevőktől, a Korzan nembeli Uza-fiaktól hatalmaskodásaik, törvény előtti megjelenési kötelezettségük sokszori elmulasztása miatt elvette

365 MOLNÁR 1959, 236–252.
366 W. III. 33. sz.
367 CD V. 52. sz.
368 G. BOLLA 1957, 84–97.
369 HO VII. 13. sz.; F. III/2. 254–255.; CD V. 942. sz. L. még CD IV. 514. sz.
370 CD IV. 84. sz.; F. III/2. 117.; CD III. 358. sz.; F. IX/7. Anecdota 29. sz.
371 IV. Béla: F. III/2. 375–376. Kálmán: CD III. 359. sz.; CD III. 362. sz.; CD IV. 59. sz.; CD IV. 63. sz.; CD IV. 86. sz.; CD IV. 88. sz. L. még KANYÓ 1895, 414–445.

birtokaikat. Az 1260-as évek végén István herceg nádora és udvarbírája Pest megyében tartózkodott a gonosztevők elítélése és a birtokosaiktól jogtalanul elidegenített földek ügyeinek kifürkészése miatt.[372]

A dukátus államiságának erősítését szolgálta és előremutató elemei miatt a hercegek javára írandó a *hercegi hospesek*, illetve a *városi fejlődés* kibontakozásának támogatása. II. András Spalato, IV. Béla Varasd és Perna, Kálmán Verőce, Petrinja és Dubica, V. István Kassa, Dés, Sátoraljaújhely, Nagyszőllős, Valkó, Tornova Olaszi, Alvinc, Krakkó és Igen, Béla herceg pedig Kőrös, Szentambrosius és Berény, illetve e helységek hospesei számára adott vagy erősített meg kiváltságokat.[373] E privilégiumoktól elválaszthatatlan a telepítési akciók kezdeményezése és támogatása, telepítő oklevelek kiadása. Kálmán a dubicai hospeseket maga gyűjtötte össze. V. István a buzitai hospesek kérésére, akik a föld elégtelensége miatt nem tudnak ott megállapodni – és emiatt számuk sem növekszik –, földet ad nekik, nehogy a föld hiánya miatt a falu elpusztuljon. Ugyancsak V. István herceg telepítési kiváltságot adott hívei Kolozs és Abaúj megyei földjére.[374]

Állami funkciók – a külső elnyomás funkciója – ellátását jelenti a XIII. századi hercegek *önálló külpolitikája*. Korábban már megállapítottuk, hogy e vonatkozásban is éles cezúra húzódik a XI. és a XIII. századi hercegek külpolitikája között. A XI. század defenzív külpolitikáját a király és a herceg közösen, egymásra utalva irányítja és vezeti, ezzel szemben a XIII. században, ha a hercegeknek több akciója egyeztetve is volt a királyi vonalvezetéssel, a kivitelezés általában, de a célkitűzés is olykor-olykor önálló. A XIII. századi királyi hercegek (IV. Béla és V. István) testesítették meg – már csak dukátusuk földrajzi fekvésénél fogva is – a magyar állam keleti és déli irányú, jobbára szláv népek és államalakulatok elleni hódító akcióit. Ezek a külországi támadások időlegesen levezették ugyan a világi birtokosok föld- és hatalomméhségét, de tartósan nem elégíthették ki azt, mivel általában nem jártak számottevő eredménnyel, tartós hódítással.

Összefoglalásul megállapítható, hogy a királyi hercegségek sikerrel teljesítették állami funkcióikat. Igaz, a feudalizmus rendjébe már régebben betört alávetett népesség elnyomása az osztályharc XII. század végi, XIII. század eleji viszonylagos apályának időszakában nem állította túlságosan nehéz feladat elé a dukátust. Ebben a vonatkozásban a dukátus kezére játszott, hogy az állami funkciók egy részét az egyházi és világi nagybirtokosok ragadták magukhoz.

[372] HO VIII. 73. sz.; WERTNER 1899b, 722.; F. V/1. 62–63.; W. VIII. 188. sz.
[373] CD II. 314. sz.; CD III. 161. sz.; CD III. 225. sz.; CD III. 367. sz.; CD IV. 113. sz.; CD IV. 228. sz.; TUTKÓ 1861, 203–204.; US I. 95. sz.; W. VIII. 4. sz.; W. VIII. 23. sz.; CD V. 775. sz.; F. VII/1. 277. sz.; US I. 110. sz.; US I. 113. sz.; CD V. 976. sz.; CD V. 978. sz.; CD V. 980. sz.
[374] CD IV. 228. sz.; F. IV/3. 77–78.; HO V. 32. sz.; RA 1865. sz.

A KIRÁLYI HERCEGSÉGEK RENDSZERÉNEK ELHALÁSA

A királyi hercegségek rendszere rövid ideig tartó fénykorát az 1260-as években élte, ettől kezdve az intézmény hosszas agóniája játszódik le szemünk előtt. Az elhalás eseményei, lépcsőfokai ismertek, az okok már sokkal kevéssé. V. István – elnyerve 1270-ben egész Magyarország kormányzását[375] – fiát, Lászlót nem részeltette területi hatalomban. IV. László felruházta ugyan öccsét, Andrást Szlavónia és Horvátország hercegének címével, de részint főúri nyomásnak engedve tette ezt, részint pedig ez az állapot rövid négy évig tartott csupán, hiszen András 1278-ban meghalt. Nincsenek adataink arra, hogy András – kisgyermek volta miatt inkább csak udvarának előkelői, tanácsosai révén – tevékenyen részt vett volna a Drávántúl irányításában.[376] Ezen voltaképpen nincs okunk csodálkozni. Ezek azok az évek, amelyekre IV. László is mint kiskorúságának éveire hivatkozik.[377] Erzsébet anyakirályné 1275-ben nyíltan megmondja: László király és testvére, András herceg zsenge korban az országot és alávetetteiket a szükséges országlással nem tudják kormányozni.[378] András halála után IV. László Erzsébetet, majd az utolsó Árpád-házi király, III. András is anyját, Thomasinát, illetve nagybátyját, a velencei Albertinust részesíti kormányzó hercegi hatalomban. Ugyanakkor már az 1270-es, majd talán a 80-as évek végén a dinasztikus országfelosztás egy sajátságos, határesetet jelentő formája kel életre: III. András hercegsége. A Kőszegiek – kifejezetten IV. László ellenében – a későbbi III. András herceget hozzák be Magyarországra, aki a törvényes krállyal szemben jut uralkodó hercegi címhez és külön területhez. A királynéi országmegosztások esetében már egy leálló, lefékezett gépezet tehetetlensége folytán történő anarchikus továbbforgásáról van szó. III. András hercegsége pedig már sokkal inkább a tartományuraság, mintsem a dinasztikus országfelosztás tárgykörébe tartozik.

Fentebbi fejtegetéseinkből egyértelműen kiderülhet: a királyi hercegségek magyarországi rendszere nem volt *örökölhető*, örökletes rendszer, elnyerésére semmiféle előre meghatározott elv, születési sorrend vagy rokonsági fok által determinált szisztéma nem jogosított. Mégis azt látjuk, hol maguk a hercegek, hol pedig a kortárs vagy közel kortárs krónikások fiktív jogalapot teremtenek a dinasztikus országfelosztás, a királyi hercegség legalitása számára. II. András 1200-ban egyenesen apja által állított dalmáciai, horvátországi és humi hercegnek mondja magát,[379] ami a legkevésbé sem fedi a valóságot, hiszen tudjuk: apja, III. Béla nem hagyott hercegséget Andrásra, az ország osztatlanul Imrére szállott; a dukátust András fegyveresen vívta ki bátyja, Imre király ellenében.[380] A különkormányzatra vágyó V. István azon az alapon követelt hercegséget apjától, hogy a királyok elsőszülötteik számára állították fel a dukátust (ius duca-

[375] MES I. 742. sz.: Nos Stephanus, dei gracia Rex *tocius* Hungarie.

[376] Az egyetlen, alkalmasint ide vonható adat 1278-ból való, amikor egy nagyszabású magánadományozásnál András herceg akaratára és egyetértésére hivatkoznak, l. CD VI. 207. sz.

[377] CD VI. 271. sz.; W. IV. 107. sz. stb.

[378] CD VI. 129. sz.

[379] CD II. 333. sz.: a patre dux... constitutus.

[380] Cat. font. 482–483.; SRHVG III. 569.

tus).[381] Azt, hogy fiktív hagyományra hivatkozott, bizonyára sejtette; 1270 után pedig e vélt tradíciót maga rúgta fel, amikor elsőszülöttét, László herceget nem részeltette dukátusban. Béla herceg több oklevelében megemlíti, hogy apja, IV. Béla által, annak akaratából nyerte el a hercegséget,[382] de egy alkalommal annak a véleményének is hangot adott, hogy az a természet jogánál fogva (iure nature) megillette őt.[383] A hamis tudat a krónikákban is tükröződött. Spalatói Tamás szerint e Béla herceget Horvátország törvényes jogon (naturali iure) megillette. A XIV. századi krónikakompozíció szerint III. András herceget még IV. László király életében rész illette meg nagyatyja (II. András) jogcímén.[384]

Az, hogy a magyarországi királyi hercegségek nem váltak örökletessé, számos, fentebb már érintett vagy kifejtett ok együtthatásából következett. Ezek közül itt külön is érdemes egyet kiemelni. A kormányzó herceg és természetesen mind udvara, mind tágabb értelemben vett tábora a királyi méltóság *meghódítását* tűzte ki célul. A Videt elsirató László herceg már 1074-ben említi a hercegek nemzetségét (de genere ducum),[385] a Béla-ágat, I. Bélát és fiait értve rajtuk. De Béla családja valójában mégsem tekinthető hercegi nemzetségnek, mert igaz, közülük Béla, Géza és László is voltak kormányzó hercegek, de mindezek a királyi trónra is felléptek, legalább olyan erővel királyi genusnak is minősíthetnők őket. A királyi hercegségek nyugaton örökletes rendszere is hathatott volna Magyarországon. III. Ince pápa 1203-ban II. András herceget összes javaival együtt védelme alá vette, és ama akaratát nyilvánította ki, hogy ha Andrásnak fiúörököse születnék, dukátusában az következzék András után.[386] Eme pápai óhaj a magyarországi dukátus örökletességét sugallta. Ez azonban nem következett be: egy-egy herceget sem személyes ambíciója, sem főleg táborának nyomása nem engedett megrekedni, megmerevedni hercegi tisztében, hanem tovább űzte, szorította a királyi trón felé.

A XIII. század utolsó évtizedei – az 1270-es évektől kezdődően – a királyi hercegségek rendszerének *hanyatlását* mutatják. Fentebbi fejtegetéseink már sokban közelebb vittek a hanyatlás kevésbé ismert okainak tisztázásához. A dukátusok V. István alatti hiánya azt bizonyította, hogy az elhalás oka nem a királyi hercegek számának csökkenésében, nem a hercegek fiatal korban történt elhalálozásában keresendő, tehát nem olyan körben, amely a dukátusok léte és funkcionálása szempontjából véletlenszerű. Az állami funkciók vizsgálata során arra is fény derült, hogy a királyi hercegség sikerrel teljesítette állami – mind belső, mind külső elnyomó – funkcióját. Hanyatlásának oka tehát nem az állami funkciók elhanyagolásában vagy az ellátásra való képtelenségben, tehetetlenségben van. Ilyenformán a kimúlás, az agónia okait a dukátus másik „rendeltetése", feladatköre, a széttagolódás vonatkozásában kell kutatnunk.

Aligha vitás, hogy a királyi hercegségek rendszerének 1260-as évekbeli csúcspontjában a nagybirtokosság – elsősorban a világi előkelők – ereje tükröződött.

381 F. VII/3. 34. sz.; F. V/1. 103–105.
382 CD V. 943. sz.; CD V. 949. sz.; CD V. 979. sz. stb.
383 THEINER I. 86. sz.
384 SRHVG III. 632.; SRH I. 476–477.
385 SRH I. 392.
386 CD III. 29. sz.: in tuo tibi ducatu succedat.

A megoldás útját egyengeti az a felismerés, hogy a világi arisztokrácia hatalmának viszont nem az 1260-as évek jelentik a csúcspontját, hanem a századforduló körüli évtizedek. A nagybirtokosság, amelyik a hatalomra vágyó herceggel együtt létrehozta és éltette a dukátusokat, az 1270-es évektől megvonta támogatását a királyi hercegségektől. Igaz, a XIII. század utolsó évtizedeiben még elő-előfordul, hogy egy-egy nagyúri család vagy érdekcsoport királyi herceget használ fel és használ ki saját céljai elérésére, amint ezt a Gutkeledek és a Kőszegiek tették a két András herceg – IV. László testvére, valamint a későbbi III. András – esetében. De a századvég évtizedeire nem ezek az alkalminak tűnő, a cél elérésére egyéb más eszközök sorába integrálódó, végső soron kevés eredménnyel járó kísérletek a jellemzők, hanem a nagyurak élesedő ellentétei a dinasztiával. A Kőszegiek családja ritka sorral dicsekedhet: 1272-ben megölték Béla macsói és boszniai herceget, 1274-ben fogságba vetették IV. Lászlót, 1292-ben III. András királyt.[387] A nagyurak V. István alatt László herceget, IV. László alatt András herceget tartották fogva.[388] Mindennapossá válnak az előkelők pártütései, pártváltoztatásai, sőt fegyveres akciói a király és támogatói ellen. A király és a herceg olykor fegyveres szembekerülései, viszályai közepette felnőtt arisztokrácia – hatalma birtokában – természetesnek vette, hogy kezet emeljen a királyra.

Mindez és perdöntő módon a tartományurasági rendszer kialakulása (éppen a XIII. század utolsó évtizedeiben) bizonyítja: a királyi hercegségek elhalását a nagybirtokosi támasznak, a dukátus társadalmi bázisának nagyfokú beszűkülése eredményezte. Fentebb úgy foglaltunk állást, hogy a királyi hercegségek a nagyúri széttagolódás egyik formáját, a nagyúri célok – hatalmuk növelése – megvalósításának egyik eszközét képezték. A királyi birtok túlsúlya szükségszerűvé tette, hogy a nagyúri széttagolódás a királyi birtokon és a dinasztián belüli megosztás képében jusson kifejezésre. A királyi hercegségek rendszerének elhalása tulajdonképpen a királyi birtok domináló szerepének elvesztésével kapcsolatos, azzal az igénnyel, hogy a világi nagybirtokosság önállóan – a királyi hatalom ellenében – lépjen a saját különkormányzat, a tartományuraság megvalósítása, kiépítése útjára. A dinasztikus országfelosztás rendszerének gazdasági alapja szűnt meg tehát a királyi birtok széthullásával. A széttagolódás új formájának épülete ezért nem nyugodhatott többé a megfogyatkozott királyi birtokok kis teherbírású alapján.

Fentebb láttuk, hogy a királyi hercegség a csúcsponton, az 1260-as években voltaképpen – patriarchális mozzanatokat leszámítva – szuverén állam volt, igen előrehaladt a széttagolódás útján. A nagybirtokosság számára azonban csak az elvi lehetősége volt meg annak, hogy kisajátítsa a dukátust, gyakorlatilag ezt több ok miatt sem tehette meg. A dukátusi rendszer 1260-as évekbeli fénykorában is csak három dukátus (az erdélyi, a drávántúli és a macsói–boszniai hercegség) létezett. A XIII. század végi Magyarországon ezzel szemben háromnál jóval több, lényegében azonos vagy közel azonos erejű család versengett az önálló tartományuraság megteremtéséért. Eme nagyúri családok birtokainak birtokföld-

[387] Cat. font. 208.; W. IV. 17. sz.; AO II. 92. sz.; W. V. 42. sz.; CD VII. 92. sz.; CD VII. 102. sz.; F. VI/1. 299–301.; W. V. 76. sz.; W. X. 122. sz. L. még Szabó 1886, 27.; Szabó 1884, 101.
[388] CD VII. 369. sz.; W. IV. 18. sz.; F. V/2. 206–208.; W. XII. 102. sz.; F. V/2. 315–320.; RA 2803. sz.

rajzi megoszlása különben sem esett általában egybe a királyi hercegségek határaival. Végül, de nem utolsó sorban – mint már utaltunk rá – a széttagolódás új formáját jelentő tartományuraság kialakulása nem a királyi hercegségek rendszerének összeomlásakor vette kezdetét, hanem a tartományuraság létrejöttét sejtető térképvonalak már a királyi hercegségek fénykorában, illetve azt megelőzően megrajzolódtak. Mindezek a körülmények nem tették lehetővé, hogy a nagybirtokosok kisajátíthassák és a maguk számára felhasználhassák a királyi hercegségeket. A tartományuraságok kialakítása új alapvetésen történt.

A dinasztikus országfelosztások rendszere a XIII. század végén elhalt. A tartományuraság csak legvégső elvében rokon a királyi hercegségekkel, abban ugyanis, hogy mindkettő a nagyúri széttagolódás egy-egy formája. Igaz, a XIV. század elején V. Kelemen pápa és a karthauzi rendfőnök Kőszegi Henriket, Frigyes római király Babonić Istvánt titulálja Szlavónia hercegének, Šubić Pál pedig magát minősítette ekkor pénzein hercegnek,[389] de természetesen nem a királyi hercegség kelt új életre itt, hanem a kortársak látták a tartományurak hatalmát a szuverén hercegi hatalomra emlékeztetőnek, vagy maguk a tartományurak ítélték pozíciójukat herceginek. Károly Róbert király fiait megillette a dux cím, fiait ugyanúgy magánbirtokosok nevelték, mint az Árpád-házi királyokéit,[390] de az uralkodó területi hatalommal nem ruházta fel őket. Ez teljesen érthető eljárás. Károly Róbert uralkodásának csaknem egészét átfogja a tartományurak elleni harc, az ország megbomlott egységének újrateremtéséért folyó küzdelem. Károly Róbert területegyesítő politikájával összeegyeztethetetlen lett volna a dinasztikus országfelosztás felélesztése.

A XIV–XV. században a királyi hercegség intézménye két alkalommal támadt fel még, I. Lajos uralkodása elején, az 1340–1350-es években és II. Ulászló országlásának első éveiben, 1490-et követően.[391] E két utolsó kísérlet számos ponton azonos vagy hasonló elbírálás alá esik. A leglényegesebbnek a történeti szituáció rokon voltát kell tartanunk. A központi hatalom Károly Róbert alatti időleges, viszonylagos megerősödését I. Lajos alatt e folyamat elakadása követte. A Mátyás király halála után trónra lépett II. Ulászló korában pedig a Hunyadi-centralizáció eredményeinek szétverése következett, a rendi anarchia kora köszöntött be. A királyi hercegségek tehát a széttagolódási tendenciák szembeszökő jelentkezésekor, kezdeti stádiumban levő erősödésükkor bukkannak fel. Hasonlóan fontos közös vonás a két dukátus között, hogy egyik sem bizonyult tartósnak. Magyarázatát abban láthatjuk ennek, hogy a dinasztikus országfelosztás gazdasági alapjában a XIII. század végi helyzethez képest semmi olyan változás nem történt, amely kedvezett volna a dukátus létének. Sőt a királyi birtok további csökkenése kizárta azt, hogy e királyi hercegségek huzamosabb ideig fennmaradhattak volna. E XIV–XV. századi dinasztikus osztozások színterei is azonosak a dukátus XIII. századi történetéből jól ismert területekkel: István herceg (I. Lajos király fia) előbb Erdélyt, majd a Drávántúlt kormányozta, Korvin Já-

389 CD VIII. 132. sz.; F. VIII/1. 127. sz.; CD VIII. 190. sz.; CD VIII. 342. sz.; Truhelka 1897, 18., 108–109.; Klaić 1900, 128–129. l. jegyzet.
390 F. VIII/3. 6. sz.; MES III. 194. sz.; F. VIII/3. 152. sz.; ZOklt. I. 228. sz.
391 Korbuly 1868, 59.

nos (Mátyás király fia) ugyancsak Szlavóniát kapta II. Ulászlótól. Közös vonás továbbá a hatáskör kicsiny volta is, főleg Korvin János esetében.[392]

Mindenesetre a XIII. századi hercegi titulus és szuverén hercegi jogkör XIV. századi megítélését illetően frappáns adatokkal rendelkezünk. 1353-ban szemmel láthatóan gondot okozott V. István herceg ifjabb királyi címének értelmezése.[393] Konth Miklós nádor 1358-ban érvénytelennek tekintette, illetve nem fogadta el bizonyítékul V. István herceg 1260. évi oklevelét – egyebek mellett – azért, mert saját helyzetéből a hercegek (duces) senkit nem vehetnek ki királyi joghatóság alapján, és nem ajándékozhatnak meg a nemesség kiváltságával, továbbá birtokokat sem adományozhatnak királyi beleegyezés nélkül. „Ezt az ország kipróbált jogszokása követeli meg" – szögezi le Konth nádor.[394] Világosan szembetűnik tehát az a különbség, amely a XIII. századi kormányzó hercegek hatáskörét a későbbi hercegek jogkörétől elválasztotta, s amely különbség oly jelentős volt, hogy a XIII. századi dux rendelkezési köre egy évszázaddal később már elképzelhetetlennek és hihetetlennek tűnt. A XIII. századi hercegek kiterjedt hatáskörét, államuk szuverenitását nem a király, nem is pusztán önmagában a herceg ereje biztosította. A királyi hercegségekben jelentkező erő társadalmi bázisuk, a nagybirtokosság ereje. Mihelyt megingott, elveszett a királyi-hercegi, tehát dinasztián belüli birtoktúlsúly, mihelyt az arisztokrácia a kellő mértékben – nem utolsó sorban éppen a királyi hercegségek léte következtében – megerősödött, lelépett a dinasztia járszalagjáról, önálló politikához kezdett. A széttagolódásnak is önálló, szuverén formáját teremtette meg: *a tartományuraságot*.

[392] István és Korvin János hercegségére l. Pór 1892, 278.; Klaić 1900, 129., 133–154.; Janits 1940, 12.; Schönherr 1894, 165–167., 175., 190–191.
[393] RA 1873. sz.
[394] ZOklt. I. 377. sz.

TERRITORIÁLIS KÜLÖNKORMÁNYZATOK

A SZLAVÓN BÁNSÁG ELŐZMÉNYE ÉS KIALAKULÁSA

A magyar állam szlavón bánságának történelmi előzményét ismerjük. Az önálló Horvátország, a Trpimirovićok állama banatusáról a források töredékes anyagot őriztek ugyan meg,[1] de ezekből a viszonylag kevés számú és másfél évszázadnyi időtartamra szétszórt adatokból mégis kialakítható a nagyjából megbízható kép. A báni tiszt – a méltóságjelölő etimológiájából következően – feltehetően nem szláv eredetű (bár ismeretes szláv nyelvi szófejtése is), hanem az avarokhoz köthető. A bán területi hatalma Horvátország északi, hegyvidéken levő területeire, amint Konsztantínosz Porfürogennétosz ránk hagyományozta: Krbava, Lika és Gatska zsupániákra terjedt ki. E területen tehát az avar kormányzat emléke a báni tisztben maradt fenn, és feltehető, hogy – legalábbis eleinte – etnikailag is az avarsághoz kapcsolódott. A Trpimirovićok banatusának létét tehát nem önmagában az etnikai eltérés, hanem egy, a horváttól különálló, időben azt megelőző államiság egykori léte, illetve maradványa magyarázza. A bán nagy hatalmára mutat már a korai időkben, hogy Pribina bán a X. század közepén beleszólt a horvát trónbetöltés kérdésébe, és az uralkodót, Miroslavot maga Pribina tette el láb alól. Pribinától kezdve a bánok voltaképpen a Trpimirovićok társuralkodói lettek, az 1070-es években a horvát okleveleket a király és a bán nevével hitelesítik. E Pribinát és utódját, Godemir bánt még 1066–1067-ben is „hatalmas bánoknak" (potentibus banis) nevezték, de XI. századi utódaiknak is kijárt a „nemes bán" (nobiles bani) titulus. A báni hatalom erejére mutat, hogy Zvonimir 1075-ben a báni méltóságból került a trónra. Ezek ismeretében aligha lehet kétséges, hogy a horvát állam bánsága fontos szerepet játszott a széttagolódás tendenciáinak felkarolása, a Trpimirovićok államának gyengítése révén magának a trpimirovići horvát államnak a széthullásában.[2]

A trpimirovići Horvátország – ez ma már nem vita tárgya – a Gvozd (Kapella) hegység és az Adriai-tenger közötti viszonylag keskeny sávon terült el. Annál nyitottabb kérdés és lenne helye a vitának ott, hogy vajon a Gvozd és a Dráva

[1] CD I. 28. sz.; CD I. 47. sz.; CD I. 56. sz.; CD I. 64. sz.; CD I. 68. sz.; CD I. 69. sz.; CD I. 78. sz.; CD I. 82. sz.; CD I. 84. sz.; CD I. 88. sz.; CD I. 95. sz.; CD I. 99. sz.; CD I. 124. sz.; CD I. 136. sz.; CD I. 157. sz.; Moravcsik 1950, 144–145., 150–151. (ill. Ferjančić 1959, 33–34., 45.); SRHVG III. 483. – A horvát oklevelekről l. Marinović 1973. Diocleas Presbyter forrásértékére l. Banašević 1971.

[2] Legújabban l. Klaić 1971, 279., 282., 313., 536. – A korábbi szakirodalomból l. Korbuly 1868, 26–34.; Hampel 1869, 358–362.; Marczali 1898, 76.; Klaić 1899a, 21–26.; Klaić 1899b, 65–72.; Šišić 1962, 151.; Bromlej 1964, 315. és uo. 335–336. jegyzet.

közötti vidék (és ezen belül a Dráva–Száva köze), a későbbi terminológiában Szlavónia területe milyen fennhatóság alá tartozott a X–XI. században. A problémát megnyugtató módon még ma sem lehet megoldani. A bizonytalanság oka részint terminológiai. Alább még részletesebben ki kell térnünk a Szlavónia–Horvátország (Chroatia) elnevezés kérdéseire, itt ízelítőül csak arra utalunk: László király 1091 közepén azt írta a Monte Cassinó-i apátnak: már csaknem egész *Szlavóniát* (Sclauoniam) elfoglalta. Ugyanakkor Drago zárai prior 1092-ben arról szól: László, a pannonok királya *Horvátország* királyságában (Chroatie... regnum) Álmost állította királyul.[3] A bizonytalanság másik oka a források és a történeti adatok hiányos vagy ellentmondó, ellentétesen is értelmezhető voltából fakad. Elég itt csak a következőkre hivatkozni: a korántsem teljesen megbízható hitelű és kronológiailag sem szilárd Diocleas Presbyter a szlávok és a magyarok közti határként a Száva folyót szerepelteti.[4] A szlavón megyeszervezet egyeseket a szláv zsupániákra emlékeztetett, másokat a magyar vármegyékre.[5] Nem visz közelebb a megnyugtató megoldáshoz a zágrábi püspökség I. László kori alapítása sem,[6] melyet a régebbi magyar kutatás az 1080-as évekre keltezett, míg a mai horvát álláspont az 1090-es évekre datál.[7] Magunk bizonyosak vagyunk abban, hogy a korábbi szakirodalom jó nyomon járt, amikor azt hangoztatta – főleg Hóman Bálint és Karácsonyi János –, hogy a Dráva–Száva köze a jelzett időben sem Horvátországhoz, sem Magyarországhoz nem tartozott.[8] Ezt a közel teljes bizonyosság erejével egy argumentatio e silentio igazolja: a *kortárs* horvát és magyar források egyaránt hallgatnak a Drávántúlról. A terület kétségtelenül szláv zsupániái inkább a lakosok etnikumára – azaz szláv voltára – vetnek fényt, semmint a fennhatóság mibenlétére, tehát horvát voltára. Ha bármelyik (állam)alakulat – akár a Trpimirovićok, akár az Árpádok – uralmuk alá is vonták a X–XI. században a Dráva–Száva vidékét, a fennhatóság rövid életű és laza lehetett, mert a korabeli kútfőkben nyomot nem hagyott. Erre mutat a horvát és a magyar állam XI. századi helyzete is: a Trpimirovićokat a kora feudális állami lét problémái (a Velencével, majd a pápával és a császárral szembeni defenzív helyzet), az Árpádokat pedig a feudalizáció folyamata foglalkoztatták és kötötték le.

Évtizedekig tartó, középpontba a közjogi kérdéseket állító viták zajlottak le horvát és magyar történészek között az 1880–1910-es években. Vjekoslav Klaić és Pesty Frigyes, Izidor Kršnjavi és Pauler Gyula, valamint több horvát historikus (Nikola Tomašić, Dane Gruber, Rudolf Horvat, Ferdinand Šišić) és Karácsonyi János vitája akörül forgott,[9] hogy a magyar királyok (László és Kálmán)

[3] CD I. 158. sz.; CD I. 161. sz.
[4] SRHVG III. 488.
[5] Thallóczy 1897, XIII–XX.; Hóman 1910, 107–113.; Šišić 1962, 167. Vö. Karácsonyi 1916, 23–24.; Deér 1927, 34.
[6] CD I. 162. sz.
[7] Hóman 1910, 110–113.; Karácsonyi 1916, 22. Vö. az alapítólevél legújabb horvát publikációjának 1094. évi keltét, CD I. 202. A kérdés legújabb áttekintését l. Klaić 1971, 89–90.
[8] Hóman 1910, 111–112.; Karácsonyi 1916, 5–11.
[9] Klaić 1882; Pesty 1885; Kršnjavi 1900, 129–169.; Pauler 1900, 924–933.; Kršnjavi 1902, 101–111.; Pauler 1902, 480–484.; Tomašić 1909, 1–175.; Karácsonyi 1910, 641–652.; Gruber 1911, 76–113.; Karácsonyi 1912, 1–31.; Horvat 1912, 92–101.; Karácsonyi 1915, 133–141.; Šišić 1917.; Karácsonyi 1918, 337–355.

hogyan – továbbá mikor és mely időpontban meddig – foglalták el Horvátországot, fegyverrel-e, a Trpimirovićokkal tartott rokonság jogán-e vagy pedig ama szerződés (az ún. pacta conventa) révén, melyet Kálmán kötött volna 12 horvát nemes családdal. Ma már kétséget kizáróan eldőlt: a pacta conventa nem hiteles forrása a XI–XII. század fordulójának, hanem későbbi (XIV. századi) hamisítvány.[10] Horvátország elfoglalásában a feudalizáció folyamatát sikerrel lezáró Magyarország fegyveres expanzióját, feudális hódítását kell látnunk. Ennek a belpolitikából felszabadult energiának a belső és külső okok miatt legyengült trpimirovići Horvátország esett áldozatul. Horvátország önálló állami létének elvesztése számos kül- és belpolitikai tényező együttes hatására vezethető vissza. Kedvezőtlenül éreztette hatását Horvátországra az invesztitúraharc XI. század második felében történt megindulása. Megnőtt a Horvátországra gyakorolt pápai nyomás és ellenőrzés, ugyanakkor IV. Henrik párthívei a horvát állam területi integritását veszélyeztették. A horvát uralkodók nem tudták fennhatóságuk alá vonni a dalmát városokat. A tengermelléken Bizánc formális fennhatóságot gyakorolt, emellett pápai, velencei és a XI. század végétől kezdve magyar érdekek ütköztek össze az Adria e szakaszának birtoklása miatt. A Trpimirovićoknak uralkodásuk végéig nem sikerült megszabadulniuk a bánok nyomásától. A belső viszályok idézték elő, hogy a horvát uralkodók híveik között szétszórták a királyi birtokokat és jogokat, többé már nem volt mit eladományozniuk. Mindeme tényezők együttes hatása következtében a trpimirovići Horvátország a XII. század elején elvesztette állami önállóságát,[11] s Magyarország hódításának esett áldozatul. Magyarország belső lehetőségeire építve és a dalmát tengerpart e részének uralmáért egymással szembenálló európai hatalmak ellentéteit ügyesen kihasználva végrehajtotta feudális jellegű hódítását a trpimirovići Horvátország területén.

Ahogy a banatus a VI–VII. századi avar uralom maradványaként beleintegrálódott a horvát államba, nagyjából ilyen módon vált az avar tradíciót folytató horvát állam emlékévé Magyarország tengermelléki bánsága. Ebből a megállapításból két további következtetés adódik.

Az egyik: e bánság létét tehát – a horvát állam avar eredetű bánságához hasonlóan – nem az etnikai eltérés, hanem egy, a magyartól különálló, időben azt megelőző horvát államiság egykori léte magyarázza. Vajon elégséges-e a horvát bánság életre kelésének magyarázatára az a körülmény, hogy e bánság területén korábban önálló állam létezett, amely ráadásul nem egy ponton a későbbi magyarországi fejlődéstől eltérő pályát futott be? A választ természetesen nem teoretikusan, hanem a kor Európájának gyakorlata alapján adhatjuk meg. II. András a XIII. század elején nem törekedett Halics (annak egy része) azonnali magyarországi beolvasztására, hanem Halics élére fia, Kálmán személyében királyt állított. De az európai *kora* középkori gyakorlat már akkor tartományt hozott létre, ha a terület újonnan csatlakozott, frissen kapcsolódott az állam területéhez

[10] KLAIĆ 1956, 83–100.; GYÖRFFY 1970a, 236. – A kérdés különböző korokban különböző nézőpontok szerint történt összegzését l. ŠIŠIĆ 1914, 459–528. (vö. SUFFLAY 1915, 883–896.); DEÉR 1927, 3–14.; KLAIĆ 1971, 80–81. – Horvátország elfoglalására az előző és az e jegyzetben idézetteken kívül l. még PAULER 1888, 207–215., 320–333.; FRAKNÓI 1901a; HÓMAN 1910, 112–113.

[11] Horvátország XI. század végi gyengeségére összefoglalóan l. KLAIĆ 1971, 537.

anélkül, hogy maga államisággal vagy számottevő állami élettel rendelkezett volna. Így vált hercegséggé, majd később három hercegséggé a přemysli cseh államhoz került, de (önálló) államisággal már több mint száz éve nem bíró Morvaország a XI. század folyamán. Ellenpéldák ismeretében is kérdésünkre igennel kell felelnünk: Horvátország bizonyos értelmű külön kezelése Magyarország más részeitől későbbi elfoglalásával, illetve a horvát államiság létével és talán szintjével kapcsolatos. E válasz persze nem érvényteleníti a polgári történészek gyakran ismétlődő megállapításait, akik a horvát bánság kialakulását földrajzi okokkal, Magyarországtól való távolságával magyarázták.[12] Ehhez persze hozzá kell tennünk, hogy nem önmagában a földrajzi körülmények a döntők, hanem a kora feudális időszak, a hírközlési, szállítási nehézségek, az eredendő gazdasági izoláció avatják a távolságot nem elhanyagolható tényezővé. A horvát bánságot a horvát állam avar eredetű banatusához hasonlító felfogásunk értelmében nem bizonyulnak helytállónak a báni hivatal és a frank őrgrófi intézmény rokon voltát hirdető elméletek,[13] legalábbis nem abban az értelemben, hogy rokonságuk oka a frank minta érvényesítése a bánság kialakításánál.

A másik: a horvátországi különkormányzatot Kálmán mint bánságot hozta létre, vagyis a trpimirovići horvát állam egy, avar eredetű részének nevét az egész horvát állami területre átvitte. Miért folytatta tovább Kálmán a horvát állam báni rendszerét? E vonatkozásban arra kell először utalnunk, hogy Kálmán elődje, László még más szisztéma megteremtésével kísérletezett: Horvátország élére királyi rokont állított Álmos személyében királyként. Tudjuk viszont, hogy Kálmán, aki szívósan törekedett a dinasztikusan megosztott ország egyesítésére, nem nézte jó szemmel öccse horvátországi királyságát a császári szövetséges, IV. Henrik szomszédságában. Kálmán nyugodtabbnak tudta magát akkor, ha Álmos IV. Henriktől távolabb, Bihar és Nyitra vidékén tartózkodik, ezért testvérét Horvátországból az I. András–I. Béla-féle dukátusi harmadba tette át.[14] Álmosnak Kálmán ellen a királyi korona megszerzéséért folyó akciói végleg megérlelhették Kálmánban: felszámolja a dinasztikus országfelosztás rendszerét.[15] Kálmán magát koronáztatta Horvátország és Dalmácia királyává, és letett arról, hogy a tengermellék élére királyi herceget állítson. Ezzel pedig arról is lemondott, hogy Horvátországot és Dalmáciát mint királyságot vagy hercegséget építse be Magyarországba. Mivel e terület élére – ekkor még igen szerény anyagiakkal rendelkező – világi birtokosokat állított, ezek elnevezésére kézenfekvőnek látszott a horvát állam hasonlóan különkormányzatot vezető tisztviselőjének, a *bán*nak a neve. Magyar bán méltóságjelölőnk tehát a horvát *ban*ra, az viszont az avar *bajan*ra, illetve Bajan fejedelem nevére megy vissza.[16] (Megjegyezzük azonban, hogy szép számmal előforduló középkori Bán személy- és helyneveink másik része nem a horvátból, hanem – közvetlenül – a törökből származik.[17])

A magyar báni tisztnek a horvát állam báni méltóságával fennálló nyilvánvaló

[12] Hampel 1869, 363.; Marczali 1898, 75. Vö. Pauler 1899, I. 219.
[13] L. Salamon 1865, 82.; Marczali 1898, 77. L. még Hóman 1935, 302.
[14] Kristó 1974, 109.
[15] Marczali 1898, 76.
[16] Edelspacher 1872, 470–471.; Kniezsa 1955, I. 74–75.; Moravcsik 1958, II. 204.; Pais 1963, 99–101.; Stoicescu 1970, 312.; Klaić 1971, 279.
[17] Fehér 1927–1928, 16–17.; Kniezsa 1955, I. 75.; Pais 1963, 105–106.

kontinuációja megkívánja, hogy feltegyük: Kálmán már a tengermellék különkormányzatának legelső vezetőjét is bánnak nevezte, jóllehet a báni cím magyarországi iratban csak II. István trónra léptének évében, 1116–1117-ben fordul elő legkorábban.[18] Még ez az oklevél is „princeps huius provintie et banus" névvel illeti Kledint, vagyis a vulgáris banus szót az író a princeps szóval próbálja értelmezni. 1105 táján a már említett zárai laudes e Kledint „inclytus noster comes"-nek nevezi, ami megint csak a banus körülírása, interpretálása lehet.[19] 1116–1117-től kezdve – egy 1134. évi oklevelet leszámítva[20] – meggyökeresedett a banus méltóságjelölő a magyarországi latinságban. Ez időpont óta már csak elvétve fordul elő, hogy talán a bánt más névvel illetik, s ilyen esetekben is kérdőjelet kell tennünk az azonosítás után. Spalatói Tamás leírja, hogy a magyarok XII. század eleji dalmáciai hódításakor Spalato a város egyik tornyát Kálmán királynak adta; az uralkodó egy duxot helyezett oda, aki Horvátországban a királyi vámok behajtója volt. E duxban alkalmasint a magyar állam első dalmáciai bánját kereshetjük.[21] Damjánt, aki a XII. század végén Zára comese volt, egy 1188. évi oklevél Dalmácia princepsének nevezi.[22]

A magyar állam horvát bánságának a horvátországi államisághoz kapcsolódó eredete a bizonyíték arra, hogy a horvát bánság területe eleinte csak a trpimirovići Horvátország területére terjedt ki.[23] Ezt a felfogást a források mindenben megerősítik. Az 1116 és 1164 közötti bánok – Kledin, Beloš, Apa, Ampudin – rendre tengermelléki (zárai és spalatói vonatkozású) ügyekben jártak el vagy szerepeltek.[24] Igaz, III. Béla egyik oklevele szerint Alexius bán már II. Béla előtt varasdi birtokot adott a zágrábi püspökségnek, de bizonyosra vehető, hogy a bán ez esetben nem hivatalos minőségében járt el, hiszen akkortájt elhalt fia lelkiüdvéért tett adományt. Úgy hisszük, ebből a retrospektív adatból nem következik, hogy a bán hatásköre már 1131 előtt kiterjedt volna a Száva és a Dráva vidékére.[25] Kétségtelenül az első adat a horvát bán Száva körüli hivatalos ténykedésére az 1163. évből való. Beloš bán ez évben IV. István király által delegált bíró a zágrábi püspökség földügyében. De még ezt az adatot is értelmezhetjük oly módon, mint Belošnak alkalmilag adott megbízást anélkül, hogy ebben a bán területi illetékességét látnánk. Hasonlóan vélekedhetünk arról az adatról is, mely szerint 1181-ben Dénes bán intézkedik a zágrábi egyház Varasd megyei birtokának visszaadása ügyében III. Béla felhatalmazása alapján.[26]

Azok az adatok, amelyek immár a bán Gvozdon inneni területi illetékességét

[18] CD II. Addenda c) 2. sz.

[19] CD II. Addenda c) 1. sz. – Lektorunk, Székely György véleménye szerint e comes szó nem okvetlenül a bán fordítása, hanem annak jele, hogy Kledint a záraiak – némi különállást kifejezve – városuk comesének látták.

[20] CD II. 43. sz. Zárai oklevélben: Petro comitatum Jadere, totiusque Dalmacie principatum feliciter procurante.

[21] SRHVG III. 557. L. Pauler 1888, 330.

[22] CD II. 209. sz. Zárai comesi címére l. CD II. 228. sz. (vö. CD II. 229. sz.); CD II. 251. sz.; CD II. 259. sz.; CD II. 269. sz.

[23] Korbuly 1868, 42.; Bíró 1909, 23.

[24] CD II. Addenda c) 2. sz.; CD II. 54. sz.; CD II. 83. sz.; CD II. 84. sz.; CD II. 88. sz.; CD II. 96. sz.

[25] CD II. 175. sz.

[26] CD II. 94. sz. (l. még Györffy 1970a, 227–228. 23. jegyzet); CD II. 175. sz.

és a bánság területének a Dráva–Száva vidékére történő kiterjesztését bizonyítják, a XII. század utolsó éveiben jelennek meg, és ez időtől kezdve – a megállapítás igazát bizonyítandó – szaporodó mértékben sűrűsödnek. 1198-ban II. András herceg magát és bánját nevezi meg a zágrábi püspökség bíráskodási ügyeinek fellebbezési fórumául.[27] 1203-ban Imre király felmenti a veszprémi egyház Mura és Dráva között lakó népeit a király vagy a bán iránti kötelezettség teljesítése alól, kizárólag a veszprémi püspökség szolgálatába sorolja őket, és megtiltja, hogy a bán, a curialis comes vagy bárki más exactióval sújtsa őket.[28] 1214-ben II. András király Baranus zágrábi dékánnak adományozott földjét az új tulajdonos számára Márton bán mint királyi poroszló iktatta, aki akkor ama részeken a banatus méltóságát töltötte be.[29] Itt tehát már a királyi poroszló alkalmi megbízatása területi illetékességgel párosult.

A banatus területi hatalmának a Dráva–Száva vidékére történt kiterjesztése kérdésében a szakirodalomban kétféle nézet van képviselve. Az egyik szerint II. Géza király adott elsőként külön bánt a Száva-vidéknek, miközben a tengermelléki Dalmáciának és Horvátországnak szintén saját bánja volt ekkor.[30] A másik szerint 1190-ben vagy 1190 táján csatolták a tengermenti dukátushoz a Száva-vidéket; oka pedig vagy a tengermellék Magyarországhoz nemrég történt visszakerülése vagy pedig Velence támadása, az azzal szembeni védekezés volt.[31] Magunk is osztjuk Karácsonyi János nézetét, és úgy látjuk, a tengermellék bizánci uralom alá kerülése, majd visszatérése a magyar állam fennhatósága alá valamilyen kapcsolatban áll a bánság területi kiterjedésével. Ezt az összefüggést mi az alábbiak szerint képzeljük. A trpimirovići Horvátország jelentős része, a tengermelléki Dalmácia, mint III. Béla herceg valós vagy fiktív atyai öröksége, 1165 és 1180 között bizánci uralom alá került.[32] Ezzel a magyar állam horvát banatusának számottevő területe elveszett mind a magyar állam, mind a horvát bán számára. A bán (μπάνος), Kinnamosz szerint a magyaroknál a király utáni (első) méltóság, nem nyugodott bele a területi veszteségbe, és már 1166-ban háborút indított Dalmácia visszafoglalására, ami eredménytelenül végződött.[33] A bán kárpótlására csatolhatták a Száva-vidéket vagy annak egy részét a horvát bánság maradékához. Az összekapcsolás oka megint csak nem elsősorban etnikai természetű (nem közeli rokon szláv népek integrációjában kell keresni), hanem katonai vonatkozású: a Bizánccal elsősorban szembenálló horvát bánság erősítését célozta, hogy az alkalomadtán képes legyen a tengermellék visszafoglalására.

Sajnos, éppen 1165 és 1180 között egyetlen báni intézkedésről sincs adatunk, mindössze Ampudin bán nevével találkozunk néhányszor az oklevelek tanúnévsorában.[34] Viszont 1180-at követően a báni tisztet illetően érdekes fejlemények tanúi vagyunk. 1181-ben felbukkan Dénes bán, de már 1182 februárjában Mór

[27] CD II. 280. sz.
[28] CD III. 31. sz.
[29] CD III. 110. sz.: qui tunc temporis in illis partibus banatus fungebatur dignitate.
[30] Korbuly 1868, 44–46.; Bíró 1909, 23.
[31] Karácsonyi 1916, 24.; Györffy 1970a, 228–229.
[32] Ferluga 1957, 130–147.
[33] Meineke 1836, 262–263. A kinnamoszi kézirati hagyomány μπάνος-ára l. Gyóni 1943, 93.
[34] RA 110. sz.; RA 113. sz.; RA 117. sz.

mint comes és az egész tengermelléki tartomány „studiosus exercitator”-a fordul elő, 1183-ban Dénes hol mint Dalmácia és Horvátország bánja, hol pedig mint a tengermellék kormányzója (és bácsi ispán) tűnik elénk, 1184-ben ugyancsak Dénest egy oklevél a tengermelléki tartomány bánjának nevezi, majd az 1190-es évek elején Kalán pécsi püspök szerepel egész Dalmácia és Horvátország kormányzójaként.[35] Még ha számba is vesszük, hogy ezeket az okleveleket különböző személyek állították ki, az sem lehet magyarázata a roppant eltérő és változatos terminológiának. Olyan zavarra következtethetünk ezekből az adatokból, amely a tengermellék Magyarországhoz történt visszacsatolását követően reálisan állhatott elő mind a báni tisztségek számát, mind területi kiterjedését illetően. Mór szereplése Dénes bán banatusának éveiben arra enged következtetni, hogy Mór személyében a Bizánctól visszakerült tengermelléki rész külön tisztviselőt kapott.[36] Ezzel megteremtődött a példa ama később más okból bekövetkező gyakorlat számára, hogy a drávántúli bánság egységét meg lehet bontani. Ám egyelőre a tengermelléki bánságra még nem az önálló lét, hanem a beolvasztás várt. Dénes és Kalán kormányzói címe annak a jele, hogy egyetlen fő, a gubernator fennhatósága alatt egyesítették a Bizánctól visszanyert tengermelléket, illetve a horvát bánság magyar uralom alatt maradt és a Száva-vidékkel már 1165 és 1180 között megnagyobbodott területét. A gubernator cím azonban a báni titulust nem tudta kiszorítani, Kalán után újra bánoknak nevezik a bánság urait.[37] A gubernatorok, majd a bánok tehát az 1180-as évek elejétől kezdve nemcsak Dalmácia és Horvátország, de a Száva-vidék különkormányzói is. Kalán püspök egész Dalmácia és Horvátország kormányzójaként több oklevelében is Száva-vidéki (krapinai, okići, podgorjei és zágrábi vonatkozású) ügyekkel foglalkozik.[38] Ezt igazolja továbbá az a – fentebb elemzett – mozzanat, hogy a XII. század végétől egyre sűrűsödnek a bánok hivatalos, területi illetékességükből adódó eljárásai a Száva-vidéken. II. András herceg is, aki magát (egész) Dalmácia, Horvátország, Ráma és Hum hercegének nevezte, több alkalommal intézkedett Száva-vidéki ügyben.[39] Persze a banatus területi kiterjedése nem egykettőre állapodott meg. A már idézett 1203. évi oklevél szerint a bánnak fennhatósága van a Mura és a Dráva közén, de 1222. évi adat szerint Varasd megyét, mely a Drávától délre terült el, nem számították még a banatushoz.[40] A pontos területi hatáskör kialakulatlanságára mutat, hogy 1220-ban Valkó megyei földet Ochiuz

[35] CD II. 175. sz.: Dionisius banus; CD II. 178. sz.: Maurus... comes et tocius maritime prouincie studiosus exercitator; CD II. 181. sz.: Dyonisius... Dalmacie et Chroacie banus; W. XI. 30. sz.: Dyonisus maritimas partes et Bachiensem Comitatum gubernans; CD II. 185. sz.: Dyonisius maritime prouincie banus; CD II. 244. sz., CD II. 250. sz.: Calanus... totius Dalmatie atque Chroatie gubernator. L. még RA 154. sz.; RA 155. sz.

[36] Vö. Korbuly 1868, 46., 53–54.; Orthmayr 1871, 26. – Klaić (1899c, 243.) csak 1225-től, Györffy (1970a, 238.) 1243-tól, Šišić (1962, 242., de vö. 185.) 1260 tájától számítja a tengermelléki bánság mint külön igazgatási egység létét.

[37] Királyi oklevelekben: RA 183. sz.; RA 184. sz.; RA 185. sz. stb. Hercegi oklevelekben: CD II. 277. sz.; CD II. 280. sz.; CD II. 289. sz. stb. Magánoklevelekben: CD II. 341. sz.; CD III. 121. sz. stb.

[38] CD II. 244. sz.; CD II. 250. sz.

[39] CD II. 280. sz.; CD II. 326. sz.; CD II. 328. sz. stb.

[40] CD III. 31. sz.; CD III. 189. sz.

szlavón bán iktatott, ugyanakkor 1228-ban II. András „vice sua" a nádorra és nem a bánra bízta egy Dráva–Száva közti föld ügyét.[41]

Ezekben az években bukkan fel az oklevelekben az „ultra Drawam", a Drávántúl,[42] amely még a XIII. század közepe táján földrajzi fogalomból politikai fogalommá válik, ahol a Dráva a bánság északi határát jelöli. Az 1250-es években többször említik a „banatusban a Drávántúl" passzust, ahol a Drávántúl már tisztán politikai fogalom. Új szó születik: az „ultradrawanus", amelyet birtokra, nemesre, kamarára, országrészre egyaránt használnak a XIII. században.[43] Ezt a helyzetet mutatja az 1260-as években író Spalatói Tamás, aki azonban ezt a XIII. század közepi helyzetet, tehát saját kora állapotait – a magyar Anonymushoz és még sok más krónikástársához hasonlóan – visszavetítette a régmúltba; nála így vált már a XI. században a magyarok és a délszlávok határfolyójává a Dráva.[44] Keleten Valkó és Pozsega megye maradt kívül a XIII. századi bánság határain.[45] A század közepére így kialakuló banatusi terület azonban még sok vonatkozásban árulkodott arról, hogy ebben a területi kiterjedésben viszonylag új keletű képződmény volt. Most csak utalunk arra, hogy a déldunántúli megyék (Baranya, Somogy, Zala) átnyúltak a Dráván, és még a XIII. században is voltak drávántúli földjeik.[46] Ez önmagában is jelzi a Dráva politikai határ voltának másodlagosságát. De árulkodott a régi beosztásról a XIII. századi bánság egyházi hierarchiája is, ti. a zágrábi püspökség a kalocsai érsekséghez tartozott. 1240-ben maga Kálmán herceg kezdeményezte a spalatói érsekség és a zágrábi püspökség egyesítését még olyan áron is, hogy Kálmán Szlavónia hercegségét hajlandónak mutatkozott István zágrábi püspöknek adni. Ebben a lépésben kétségtelenül a banatus önállóságának növelésére vonatkozó igény öltött testet, mivel az egyesítés végső célja – jóllehet Kálmán a spalatói egyház szegénységével indokolta ezt – Zágrábnak a kalocsai függéstől való megszabadítása és Spalato alá rendelése volt. A pápa azonban Ugolin kalocsai érsek beleegyezését szabta feltételül. Ez, valamint Kálmán közeli halála és a tatárjárás levette napirendről e tervet.[47]

Fentebb már utaltunk azokra a terminológiai nehézségekre, amelyek egy terminológiai indítású kutatást nagyon könnyen zsákutcába juttathatnak. Éppen ezért fenti fejtegetéseinkben a lehetőségek határáig függetleníteni törekedtünk magunkat a terminológiától. Eltekintve itt most – mint témánktól viszonylag távol eső kérdéstől – a trpimirovići Horvátország jelölésére szolgáló belső terminológia vizsgálatától,[48] és nem építve a terminológiai vonatkozásban mindig kevésbé megbízható elbeszélő forrásokra, röviden így foglalhatunk állást: a ma-

[41] CD III. 157. sz.; CD III. 262. sz.; CD III. 263. sz.

[42] CD III. 291. sz.; PRT I. 129. sz.; CD IV. 426. sz. Vö. CD III. 95. sz.; CD III. 96. sz.; CD III. 97. sz.; CD III. 163. sz.

[43] CD V. 543. sz.; CD V. 557. sz.; CD V. 41. sz.; HO V. 37. sz.; CD V. 85. sz.; CD VI. 107. sz. stb.

[44] SRHVG III. 556. – Spalatói Tamásra is rávall kora. Egy 1277. évi oklevél szerint „Drawa... est inter Ungariam et Sclauoniam": CD VI. 196. sz.

[45] Győrffy 1970a, 239.

[46] Pesty 1880, II. 172.; Ortvay 1892, II. 680–683.; Győrffy 1963, 253–255.; Győrffy 1970a, 226.

[47] CD IV. 106. sz. L. Győrffy 1970a, 234–235.

[48] Erre l. Klaić 1911, 114–127.

gyar szakirodalomban meggyökeresedett nézet, miszerint Szlavónia eredetileg (egészen a XII. század végéig) nem a Dráva–Száva vidékét, hanem éppen a trpimirovići Horvátország területét jelentette,[49] a források fényében tarthatatlan. A XII. században mind a magyar királyok, mind András herceg, mind a gubernatorok és bánok Dalmácia és Horvátország tisztségviselőinek írják magukat, és soha nem Szlavóniáénak.[50] Egyetlen kivételként az állítólagos III. Béla kori jövedelemösszeírás dux Sclavonie alakja említhető,[51] ami viszont megint csak a lajstrom megbízhatatlan voltára világít rá. A magyar szakirodalom állításának tévességét plasztikusan mutatja a velencei dogék és az andechs-meráni hercegek címviselése, akik a trpimirovići Horvátországra (vagy annak egy részére) és nem a Dráva–Száva vidékére tartottak igényt, s eme igényüknek titulusukban is kifejezést adtak. Nos, a tengermelléket a XII–XIII. században ők is Dalmáciának és Horvátországnak nevezték.[52] Nem lehet tagadni, a Szlavónia szót legalább I. László óta ismerik és – bár nagyon elvétve – a XII. században használják is Magyarországon. Sem I. László Szlavónia fogalma, sem az olyan kitétel, hogy a Dalmácia és Horvátország (vagy a tengermellék) bánjának címét viselő Dénes Szlavónia zsupánjainak tanácsára ítél, nem interpretálható egyértelműen.[53]

Mi éppen ellenkezőleg úgy látjuk: noha a XII–XIII. század fordulóján a királyok, hercegek és bánok titulusukban csak Dalmácia és Horvátország nevét hordozták, mégis – mint fentebbi példáink igazolják – e nevek kezdtek átcsúszni (alkalmasint a *totus* melléknév hozzátételével[54]) a Száva-vidék jelölésére is. A folyamat azonban a XIII. század elejétől kezdve rohamos gyorsasággal visszájára fordul. A század első éveitől viharos sebességgel terjed a korábban alig-alig használt Szlavónia név. II. András 1207-ben Kőrös megyei falvakat Szlavóniában levőknek mond. 1210-ben II. András ducatum Sclauonie említ, ugyanő 1211-ben duces Sclavonieről, egy másik 1211. évi oklevelében saját korábbi fennhatósági területére célozva Szlavóniáról szól. 1215-ben tűnik fel első ízben a bán címeként a banus Sclavonie. 1222-ben Béla herceg magát dux *totius* Sclauonienek titulálta.[55] A Szlavónia térhódítása sem törés nélküli. Kálmán herceg egyik 1229. évi oklevelében dux Crohatie et Dalmatie, egy másik 1229. évi oklevelében pedig dux Sclauonie címmel illeti magát.[56] Kálmán herceg címeként is feltűnik az 1220-as évek végén a dux *tocius* Sclavonie.[57] Hasonló a helyzet a báni titulussal is. Míg 1221-ben Ochus bán még banus Dalmatie et Chroatienek írja magát, addig Aladár bánt 1225-ben már *tocius* Sclauonie banusnak minősítik.[58] Az

[49] Pesty 1880, II. 145–224.; Györffy 1970a, 226.

[50] CD II. Addenda c) 1. sz.; CD II. 100. sz.; CD II. 178. sz.; CD II. 277. sz.; CD II. 280. sz.; CD II. 181. sz.; CD II. 244. sz. stb.

[51] Ench. 19. sz.

[52] CD II. 1. sz.; CD II. 25. sz.; CD II. 99. sz.; CD III. 20. sz.; PRT I. 35. sz. stb. L. még Mályusz 1971, 46.

[53] CD I. 158. sz.; CD II. 181. sz.; CD II. 185. sz.

[54] Amint András herceg (CD II. 277. sz.) és Kalán gubernator (CD II. 244. sz.) elvétve használja.

[55] CD III. 64. sz.; CD III. 81. sz.; CD III. 84. sz.; ZOklt. I. 3. sz.; CD III. 121. sz.; CD III. 193. sz.

[56] CD III. 268. sz.; W. VI. 296. sz.

[57] CD III. 266. sz.

[58] CD III. 176. sz.; CD III. 221. sz.

1220-as évek végétől tehát az *egész Szlavónia* elnevezés a hercegi és báni címzésből kiszorítja a Dalmácia és Horvátország nevet, és átcsúszik a trpimirovići Horvátország területének jelölésére is. Kálmán herceg 1231-ben ígéretet tesz arra, hogy a templomosokat összes javaikkal együtt Szlavónia hercegségén belül akár Dalmáciában, akár Horvátországban megvédi. 1242-ben a régi horvát állam területén fekvő Vinodolt IV. Béla király Szlavónia hercegségén belül levőnek mondja.[59] A magyar királyok címében viszont az eredeti elnevezés: a Dalmatia és Croatia konzerválódott, a Sclavonia elnevezés 1526-ig nem tudott betörni oda.[60]

Végső fokon úgy ítéljük meg, a terminológiai vizsgálat is megerősíti mindazt, amit a báni joghatóság területi kiterjedéséről mondtunk. Eszerint a XII. század második felében került a Száva-vidék a bán fennhatósága alá, a XII. század végétől kezdve a bánok sok oklevélből bizonyíthatóan joghatóságot gyakorolnak a Száva-vidék felett, majd a banatus ingadozó északi határvonala a Drávánál állapodik meg. A XIII. század első harmadában ezt a területi változást az imént vázolt terminológiai változás követi, a kiterjedt banatus egészének jelölésére nem a báni törzsterület Dalmácia és Horvátország neve, hanem – bizonnyal azért, mert korábban is a Száva-vidék és a Dráva–Száva köze neve volt – a Szlavónia név ment át. A szlavón bánságot tehát ebben a széles, a Drávától az Adriáig húzódó területi értelemben használjuk.

Nem zárhatjuk terminológiai fejtegetésünket anélkül, hogy ne tennénk említést a szlavón bánság státusának változásairól. Ismeretes, hogy Kálmán király a tengermelléki különkormányzatot banatusként hozta létre. Tekintettel arra, hogy a különkormányzat állandó és karakterisztikus eleme a bán volt, érthető, ha a banatus a XIII. században is eleven és sűrűn használt minősítése Szlavóniának.[61] Tekintettel arra, hogy a tengermellék, illetve Szlavónia már a XII. századtól többször vált királyi hercegek által igazgatott területté, gyakori megnevezése a különkormányzatnak a *ducatus*.[62] Végül 1232-től kezdve[63] számos alkalommal nevezik Szlavóniát *regnum*nak, mivel ekkortájt élén hercegi minőségben Kálmán halicsi exkirály állt. Szlavónia regnum neve tehát kétszeres áttétel eredménye: Kálmán halicsi királyságáról került át a királyi cím a Kálmán irányította Szlavóniára, majd ez a regnum cím öröklődött tovább akkor is, amikor Szlavónia különkormányzatának élén nem királyi címet viselő herceg állt.[64] A terminológia XIII. századi ingatag voltát, a megállapodottság hiányát mutatja, hogy egyazon oklevél nevezi Szlavóniát regnumnak és ducatusnak, regnumnak és banatusnak, illetve ducatusnak és banatusnak.[65] A tendencia a regnum terminus általánossá

59 CD III. 300. sz.; CD IV. 132. sz.
60 Karácsonyi 1916, 30.
61 CD V. 973. sz.; CD VI. 120. sz. stb.
62 CD III. 81. sz.; CD IV. 250. sz.; CD VII. 85. sz. stb.
63 Az „in regno banatus siue ducatus" kitételt közlő 1217. évi királyi oklevél hamisítvány, l. Györffy 1970a, 231–233.
64 CD III. 323. sz.; CD IV. 355. sz.; CD VI. 208. sz. L. Karácsonyi 1916, 29–30.; Šišić 1962, 185. 33. jegyzet. – Nincs bizonyítva Györffy (1970a, 239.) feltevése, hogy a regnum Sclavonie elnevezés a magyar Tótország fordításaként keletkezett.
65 CD V. 877. sz.; CD VI. 26. sz.; CD VI. 207. sz. stb.

válása felé mutat. Ezt a XIV. század közepén (1358) hivatalosan is elnyeri.[66] A Szlavóniára alkalmazott minősítések tehát önmagukban semmit nem mondanak a tartomány szuverenitásáról.

AZ ERDÉLYI VAJDASÁG ELŐZMÉNYE

A magyar állam erdélyi vajdaságának történelmi előzményét nem ismerjük, egyáltalán még az sem bizonyos, hogy ilyen előzménnyel lehet-e vagy kell-e számolni. A nagy bizonytalanság oka a források igen csekély számában van. Írott kútfők alig-alig szólnak a IX–XI. századi Erdélyről, közülük is nem egy (Anonymus, a XIV. századi krónikakompozíció, az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevél) bizonytalan időben keletkezett, kétes hitelű vagy éppen hamis. Sokban vihetné előre ismeretünket a korai Erdélyről a régészeti kutatás, de éppen ennek elégtelenségét,[67] a régészeti emlékanyag meglepően kis számát és a rendelkezésünkre álló csekély leletanyagot illetően is a szakvélemények nagyfokú szóródását konstatálhatjuk. A jelenleg ismert és feltárt anyag nemcsak kis számánál, hanem jobbára véletlenszerű, esetleges előkerülésénél fogva (rendszeres, célratörő ásatások híján) nem alkalmas arra, hogy megbízhatóan reprezentálja a még földben pihenő erdélyi archeológiai anyagot, így abból különösebben messzevezető következtetések sem vonhatók le. Mindenesetre annak, aki a korai Erdéllyel foglalkozik, számolnia kell azzal, hogy a rendszeres erdélyi ásatások sok-sok új és rendszerességük miatt megbízható anyaggal fognak még szolgálni. Már itt szeretnénk előrebocsátani: Erdély fogalmán azt a kelet-magyarországi politikai képződményt értjük, amely XIV–XV. századi formájában hét vármegyéből, továbbá kiváltságolt szász és székely székekből állt.

Fentebbi tárgyalásunkból könnyen kitetszik, hogy a tengermelléki (majd drávántúli) különkormányzat végső oka könnyen megragadható ugyan a trpimirovići Horvátország bánságának létében, a kutatónak mégis számos problémával kell szembetalálkoznia már az intézmény kialakulásának vizsgálata során. Fokozottan érvényes ez az erdélyi vajdaságra, ahol a különkormányzat okát ilyen egzakt módon nem lehet kimutatni. Éppen ezért nagyon megoszlik a szakirodalom mind az erdélyi különállás okai, mind keletkezési ideje vonatkozásában. Korántsem törekedve a teljességre a vélt okok felsorolásában, csak a főbb irányzatokra koncentrálva: magyarázták az erdélyi önállóságot a földrajzi helyzettel (részint a Magyarországot Erdélytől elválasztó magas, erdős hegyekkel, részint a magyar állam központjától való nagy távolsággal),[68] azzal, hogy Erdélyben már a honfoglaló Töhötöm önálló uralmat alapított s Gyula erdélyi szállásbirtokán különleges hatalmat gyakorolt,[69] hogy a magyarok Erdélyt nem a honfoglaláskor, hanem csak a XI. században szállták meg,[70] hogy Erdélyt „három nemzet"

[66] Klaić 1911, 114–127.; Györffy 1970a, 239.

[67] A régészeti kutatások elégtelen voltára utalt Roska 1927, 264.; Roska 1936, 170.; Darkó 1938, 20.; Balázs 1939, 6.; Maksai 1940, 11. 4. jegyzet; Székely 1971b, 141., 156.; László 1973, 59.

[68] Szilágyi 1866, 11.; Pauler 1899, I. 218.; Farczády 1912, 5–6.; Janits 1940, 5.

[69] Szilágyi 1866, 11.; Janits 1940, 5–6. Vö. Deér 1934, 195.

[70] Pauler 1899, I. 218.; Tagányi 1899, 14–15.; Janits 1940, 4–5.

(a székelység már a honfoglalás előtt, majd a magyarság és a szászság) lakta,[71] hogy a XI. századi és későbbi dukátus Erdélyt magában foglalta,[72] illetve azzal, hogy Erdély végvidék, határterület volt, mely katonai szervezetet igényelt.[73] A mai román történetírás a román őslakosság jelenlétével, intézményeinek szívósságával hozza összefüggésbe az erdélyi különállást. Eszerint Erdély soha nem olvadt be teljesen Magyarországba, nem alkotott azzal egységes, egyetlen országot, két külön ország maradtak; Erdély csak formálisan tartozott a magyar királysághoz.[74] Megoszlanak a vélemények az erdélyi különállás keletkezésének idejét illetően is. A különállás egyik-másik oka már kronológiailag is determinál. Aki a földrajzi helyzet fontosságát vagy Töhötöm önállóságát hangoztatja, a legkorábbi időpontra teszi az erdélyi különállást. Mások szerint Erdély kezdetben nem különbözik Magyarországtól.[75] Olyan vélemény is elhangzott, hogy az erdélyi vajdaság XII. század végi, bizánci mintára történt létrehozásával III. Béla király szervezte meg Erdélyt.[76]

A IX. századi Erdélyről kevés biztos ismeretünk van, ezek legfontosabbika, hogy Erdélyt, illetve sóbányáit – amelyek talán még a IX. század elején kerültek bolgár kézre[77] – 892-ben a bolgárok birtokolták.[78] A nyelvészeti kutatás kimutatta, hogy Erdélyben mind a bolgártörök (Krassó, Brassó), mind főleg a bolgárszláv jellegű névadás (a román nyelvben megmaradt Tărnava, Bălgrad, továbbá Zalatna, Jupa) emléket hagyott maga után. A szláv helynévi anyagból ítélve Dél-Erdély volt a sűrűbben megszállt rész, itt a szlávság sokáig tartotta magát.[79] E helynevek közül méltán illette nagy figyelem Gyulafehérvár XVI. században felbukkanó román megfelelőjének, Bălgradnak nevét, melynek szláv eredete bizonyos, és talán nagy régiségre, az erdélyi bolgár uralom korára visszamenő volta sem valószínűtlen.[80] Bălgrad Jupával együtt szláv politikai szervezet nyomait őrizhette meg.[81] A régészeti kutatás ma még jobbára csak a Maroskarna (Blîndiana) mellett fekvő Ţeligradon mutatta ki a IX. századi bolgár népesség biztos archeológiai nyomát,[82] de – úgy tűnik – a szászsebesi (Sebeş), a kézdipolyáni (Poian) és a most folyamatban levő gyulafehérvári ásatások anyaga is mutat rokonságot a maroskarnai anyaggal. A lelőhelyek mindegyike Dél-Erdélyben

[71] Pokoly 1901, 254–255.; Deér 1934, 197.; Endes 1935, 48.; Janits 1940, 10.

[72] Pesty 1880, II. 15.; Pokoly 1901, 254–255.; Farczády 1912, 8. – Itt kell megjegyeznünk: közvetlen forrás nincs annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy Erdély része volt-e a XI. századi királyi hercegségnek. A kérdésre többen igenlő (Kővári 1859, 66.; Szilágyi 1866, 49.; Marczali 1896, 60. 2. jegyzet; Jancsó 1931, 34.; Asztalos 1936, 188.; Darkó 1938, 20.), többen tagadó választ adtak (Pauler 1899, I. 425. 202. jegyzet.; Hóman 1935, 259.; Mályusz 1942, 260.).

[73] Pokoly 1901, 254–255.; Farczády 1912, 6–8.; Janits 1940, 5.

[74] Pascu 1964, 108., 111., 119–122.; Pascu 1971, 98–99., 191. stb.

[75] Deér 1934, 195–197. L. még Hóman 1912, 109.

[76] Janits 1940, 9–10.

[77] Lišev 1966, 102.

[78] László 1943a, 385.; Grecu 1950, 229–234.; Bóna 1971, 375.

[79] Melich 1925–1929, 242–243.; Kniezsa 1943, 152–154., 165–166.

[80] Bóna 1971, 375. L. még az előző jegyzetben említetteken kívül Jancsó 1931, 32. (szerinte Belgrádon „kezdetleges és valamelyik szláv törzsfőnök székhelyéül szolgáló erősség volt"); Makkai 1943a, 318–319. (Belgrádot a IX. századi szláv Erdély „mintegy fővárosá"-nak tekinti); Pascu 1964, 100. (a román–szláv népesség élénk életet élt Bălgradon a IX–X. században). A Bălgrad név első ízben az 1579. évben fordul elő Belugrad alakban, l. Suciu 1967, I. 29.

[81] Kniezsa 1943, 166. és uo. 1. jegyzet.

[82] Horedt 1958b, 112–137.; Horedt 1966, 261–289.; Bóna 1971, 375.

fekszik.[83] Ugyancsak kevés adat utal a IX. századi erdélyi szláv lakosság régészeti hagyatékára is.[84] A țeligradi ásatás megerősíti a bolgárok IX. századi dél-erdélyi jelenlétét, s a gradok (várak) – Țeligrad, Bălgrad – a terület valamelyes megszervezésére utalnak.[85]

A román történetírásban ma uralkodó dákoromán kontinuitáselmélet,[86] miszerint Erdély a román nép bölcsőjének tekinthető, s a bennszülött román lakosság – akár szláv együttélésben is – már a IX. században Erdélyben élt s államot alkotott,[87] mint bizonyítatlant és sok oldalról szerzett ismereteinkkel ellentétest elvetjük. Mint Inokai Tóth Zoltán sommásan megállapította: „Egy ősi román állam jelenléte a magyar honfoglalás korabeli Erdélyben több okból nem valószínű. Legelőször, mert erre vonatkozó hiteles adat nincsen."[88] Elvetjük a magyar honfoglalásról rajzolt román képet is, mert módszertanilag téves (devalválja a magyar régészeti anyag súlyát) és tendenciájában irányzatos (a honfoglaló magyarokat a só megszerzése után visszavonultatja Erdélyből, majd I. István erdélyi akciója után is közel évszázados szünetet iktat be a magyarok erdélyi előrenyomulásában).[89]

Módszertani és bizonyításelméleti tanulsággal kecsegtet, ha rövid kitérő kapcsán példaként bemutatjuk és cáfoljuk a mai román történetírás két téves következtetéssorát. Erdély (amelyen a román történetírás a középkori Erdélynél jóval nagyobb területet ért, a mai magyar–román államhatár és a Kárpátok hegykoszorúja által bezárt vidéket) magyarok általi elfoglalásának idejére és ütemére az erdélyi helységnevek és az erdélyi megyeelnevezések előfordulásából következtet. Ami a helységneveket illeti, a mai román történetírás arra utal, hogy a saját értelmezése szerint használt Erdély területén 1200-ig csak 18 helységet említenek az oklevelek, s ebből olyan következtetésre jut, miszerint 1200-ig Erdélynek csak egy kisebb részét illesztették be (a magyarok) a feudális társadalmi viszonyok közé. A következtetés két vonatkozásban is elsietett. Egyrészt nem számol az Erdélyre vonatkozó okleveles anyag természetével, azzal a körülménnyel, hogy – kései retrospektív adatokat leszámítva – 1075-ig egyetlen oklevél sem hivatkozik erdélyi településre, s 1200-ig is csak alig néhány, amelyek ilyen módon nem a feudalizált Erdély XI–XII. századi „faluleltárát" adják, hanem csak esetleges, adott összefüggésben véletlenszerű utalásokat, amelyekből még a falvak tényleges számára vonatkozó következtetéseket sem szabad levonni, nemhogy a feudalizáció ütemére felhasználhatókat. Másrészt a faluszámokra, a falvak létére vonatkozóan nemcsak oklevelek, hanem más források (régészeti adatok, krónikák stb.) tanúságtétele is segítségül hívható. Ezt a mai román történetírás is számba

[83] SZÉKELY 1971b, 142., 156.; HOREDT 1973, 148. (A gyulafehérvári feltárás még nem publikált anyaga minősítéséért KURT HOREDTnek mondunk köszönetet, akitől erre vonatkozó szóbeli tájékoztatást kaptunk.) Általában l. még CHIȘVASI-COMȘA 1960, 69–81.

[84] Összefoglalóan l. BÓNA 1971, 376. L. még COMȘA 1959, 65–80.; SZÉKELY 1971a, 129–139.

[85] BÓNA (1971, 375.) szerint a bolgárok erdélyi uralma elsősorban katonai jellegű megszállás volt.

[86] MOGA 1942, 110–113.; MOGA 1944, passim, különösen 118–125.; DAICOVICIU–PETROVICI–ȘTEFAN 1960, 91–134.; ȘTEFAN 1962, passim; DAICOVICIU 1964, 73–88. stb.

[87] L. pl. CAMPINA 1955, 183–186.

[88] I. TÓTH 1945–1946, 74. 136. jegyzet.

[89] PASCU 1964, 101–104., 107–108.

veszi, de sajátos módon csak a korai (X–XI. századi) „román" faluközösségek létének bizonyítására használja fel e forrásokat, míg a gyér okleveles adatokból – mint láttuk – a magyarok által képviselt erdélyi feudalizáció kései és lassú voltára von le következtetéseket.[90]

Viszonylag részletesebben kell foglalkoznunk a mai román történetírás ama bizonyítási eljárásával, amely szerint Erdélynek a magyarok által történt elfoglalási idejére és ütemére az erdélyi megyeelnevezések előfordulásából lehet következtetni. Eszerint a XII. század első felében egyetlen vármegyéről, a bihariról esik szó. Doboka és Kraszna 1164-ben, Szolnok 1166-ban, Kolozs, Fehér, Temes 1177-ben, Szatmár 1181-ben, Csanád 1197-ben,[91] Krassó 1200-ban, Arad, Zaránd és Küküllő 1214-ben, Torda 1256-ban, Beszterce 1274-ben, Hunyad 1276-ban, Ugocsa és Máramaros 1303-ban tűnik fel. Mindebből arra a következtetésre jut, hogy I. István akciói után a magyar királyság erdélyi uralmáról a XI. század utolsó negyedéig nem esik szó többé. Erdély politikai tekintetben – inkább csak névlegesen – a besenyők uralma alatt állott. A XI. században a magyar állam fennhatósága nem terjedt túl a Meszesi-kapun, a magyarok a XI. század végéig nem tudtak újból benyomulni Erdély területére, csak a XI. század utolsó és a XII. század első negyedében érték el a Szamos, a Maros és a Kis-Küküllő völgyét. A megye és az ispán intézménye Erdélyben román-szláv intézményből született, a magyarok e területek meghódításakor a megyét és az ispánt már ott találták. A megyeelnevezések feltűnéséből adódik, hogy a magyar állam csak a XII. század második felében tudta megszervezni Erdély közigazgatását; ez egyrészről az ősi intézményeit védelmező románság ellenszegülésével, másrészről pedig azzal magyarázható: a magyar királyi hatalom mindeddig képtelen volt ilyen nagy terület megszervezésére.[92]

A következtetések kivétel nélkül tévesek, mert helytelen premisszákból adódtak. A megyeelnevezések és azok első előfordulásának dátumai a magyar királyi oklevelek eschatocollum (befejező) részéből valók, ahol egy-egy ispán illetékességi körére utalnak. Igen ám, de az eschatocollum ispán-listája ilyen messzevezető megállapítások megtételére nem alkalmas. A XI. századi hiteles és hamis magyar királyi oklevelek eschatocollumában következetesen hiányzik az ispán neve mellől megyéjének megnevezése.[93] A hibás kiindulópont és a prekoncipiált tézis következtében tehát a magyar állam területi fennhatósága nemcsak Erdélyre, hanem egyáltalán sehová nem terjedt volna ki a XI. században. Az első királyi oklevél, melynek befejező részében az ispánok működési helye ki van téve, Kálmán 1108. évi traui oklevele, majd ezt követik az 1111. és az 1113. évi zobori oklevelek (az 1111. éviben szerepel Bihar ispánjának neve).[94] Az új keletű eljárás azonban nem egy csapásra hódít teret, a gyakorlat még évtizedekig ingadozik. Nem szerepel az ispán megyéjének neve pl. II. István 1124., II. Géza két 1146., 1142–1146., 1152. évi, 1156 körüli, 1157. évi, 1157–1158 körüli, III. István 1162.,

[90] Pascu 1960, 136–139.
[91] Helyesen: 1163. L. RA 102. sz.
[92] Pascu 1964, 107–108., 120.; Pascu 1971, 131–136., 171.
[93] Hiteles oklevelek: RA 12. sz.; RA 24. sz. Hamis oklevelek: RA 9. sz.; RA 26. sz.; RA 27. sz.
[94] RA 41. sz.; RA 43. sz.; RA 46. sz.

1163–1164., 1164., 1165. évi, 1165 körüli, 1166., 1171. és 1172. évi oklevelében,[95] ugyanakkor feltünteti az ispán megyéjének nevét II. Béla 1138., II. Géza 1156., IV. István 1163. évi, III. István 1164 körüli és 1166. évi diplomájában.[96] Az ingadozást az egyazon oklevélen belüli következetlenség is mutatja. Kálmán 1108. évi traui oklevelében is, amely pedig feltünteti a comesek neve mellett megyéjüket, egy comes helymegjelölés nélkül szerepel. III. István 1165. évi oklevele pozsonyi ügyet tárgyal, az ispánok közül csak egy, a pozsonyi van ellátva az illetékességi hely megnevezésével, a többiek pusztán comesként szerepelnek[97] III. Béla koráig azonban az eschatocollumban szereplő névsor nem méltóságnévsor (series dignitatum), hanem tanúnévsor (series testium, series praesentium). A névsor tehát nem a méltóságokat mutatja, hanem közülük csak azokat, akik a királyi intézkedés tanúi (testes) vagy szemtanúi (praesentes) voltak, tehát éppen a királlyal tartózkodtak. Ebből az következik, hogy III. Béla koráig az oklevelek záró részében előforduló ispánok pusztán ama véletlenszerűség alapján bukkannak fel, hogy a királyi oklevélbe foglalt jogi cselekedet actumánál vagy datumánál a király közelében tartózkodtak-e. A korjelölő méltóságok rendszere 1171-gyel kezdődik, a testes és a praesentes helyett a viventes, existentes szavak utalnak erre.[98] A gyakorlat azonban még két évtizedig ingadozik,[99] de 1192-től kezdve a series dignitatum – a tanúnévsorral szemben – kivételt nem engedő következetességgel érvényesül.[100] Ez időtől kezdve számos „új" megye bukkan fel a királyi oklevelek méltóságsorában, de 1192-t követően sem lehet a méltóságsorral szemben olyan igénnyel fellépni, mintha annak minden egyes oklevélben a magyarországi megyék teljes listáját kellene adnia.[101]

Hogy mennyire megalapozatlan dolog az oklevelek eschatocollumában szereplő ispánok illetékességi helyének megjelöléséből egy-egy megye kialakulására következtetni, mind logikailag, mind tényszerűen nyilvánvaló. Egy-egy megye előfordulása a tanú-, illetve méltóságnévsorban csak a megye létezését bizonyítja, de nem jelenti egyszersmind akár első előfordulása is akkori kialakulását. Csak a terminus ante quemet adja meg, a megyekeletkezés kezdőpontját nem határozhatja meg. Hogy mennyire ingatag talajra lép az, aki a megyék kialakulásának kronológiáját a tanú-, illetve méltóságnévsorból akarja megállapitani, a tények világosan mutatják. Az első ismert krasznai ispánt (1164) közel 80 évvel később követi a második ismert (1241), az első ismert dobokai ispán (1164) után következő ispán több mint száz év múltával bukkan fel forrásban (1268),[102] pedig a krasznai és a dobokai comitatus is bizonnyal folyamatosan betöltött méltóság volt. A megyésispánok első előfordulásából a megye kialakulásának idejére közvetlenül, a kettőt identifikálva következtetni – mulatságos eredményekkel jár. Eszerint a magyarok pl. Baranya és Tolna megyét 1193-ban, Veszprémet

[95] RA 51. sz.; RA 72. sz.; RA 73. sz.; RA 76. sz.; RA 81. sz.; RA 85. sz.; RA 86. sz.; RA 90. sz.; RA 101. sz.; RA 104. sz.; RA 105. sz.; RA 107. sz.; RA 110. sz.; RA 111. sz.; RA 117. sz.; RA 120. sz.

[96] RA 63. sz.; RA 84. sz.; RA 102. sz.; RA 106. sz.; RA 112. sz.

[97] RA 41. sz.; RA 108. sz.

[98] RA 116. sz.; RA 131. sz.; RA 133. sz.; RA 136. sz. stb.

[99] RA 137. sz.: presentibus; RA 147. sz.: presente.

[100] RA 152. sz.

[101] A méltóságnévsor kialakulására l. Temesváry 1922, 3.; Szentpétery 1930, 51., 59., 104.

[102] Wertner 1899c, 266., 244.

1164-ben, Győrt 1177-ben, Komáromot 1214-ben, Pozsonyt 1183-ban, Hontot 1156-ban, Zemplént és Szabolcsot 1214-ben szerezték és szervezték volna meg.[103] Mi sem állítjuk, nem is állíthatjuk, hogy az Árpád-kori Magyarország minden megyéje XI. századi vagy éppen Szent István kori. Bizonyosan tudjuk, hogy a XI. század második felében nagy intenzitással (és később is) folyó vándormozgalmak eredményeként a XII. században új megyék keletkeztek.[104] Azt azonban állítjuk, hogy a megyék kialakulásának időpontjára a megyésispánok első előfordulásának dátumából közvetlenül, *direkt módon* következtetni *nem lehet*.

Metodikai hibát követ el a román történetírás akkor is, amikor a megyekialakulás valóban bonyolult kronológiai problémáinak lehető tisztázása érdekében nem használja fel a rendelkezésünkre álló források mindegyikét, és kísérletet sem tesz a kérdés komplex módszerrel történő megoldására. A román történetírás számára Csanád megye kialakulásának dátumául az oklevelek eschatocolluma alapján az 1197. év adódik, holott Gellért nagyobbik legendája a megye megszületését hitelt érdemlően I. István korára teszi.[105] Doboka megye 1164. évi (vagy akörüli) keletkezése se tartható, hiszen névadója és első ispánja bizonnyal Csanád apja, a X–XI. század fordulója körül élt Doboka volt,[106] ugyanakkor a Doboka várában folyt ásatások az ásatók szándékának ellenére is mutatják a magyarok korai jelenlétét a várban.[107]

A román történetírás által a magyar honfoglalásról rajzolt tendenciózus kép elvetése azonban aligha visz valamivel is közelebb a magyarok erdélyi honfoglalása kérdésének megoldásához. A századforduló magyar történetírásának merev tagadását az erdélyi magyar honfoglalás IX. század végi vagy X. századi (legalábbis Géza fejedelem előtti) voltát illetően[108] – főleg a gyér számú erdélyi magyar régészeti emlékanyag felbukkanása és bizonyos forráskritikai megfontolások alapján – a két világháború között olyan nézet váltotta fel (és ez látszik még ma is uralkodónak a magyar tudományosságban), hogy Erdélyt a magyarok feltétlenül a X. században, valószínűleg a X. század derekán, de talán már 895-ben elfoglalták.[109] Új adatok (főleg rendszeres ásatások eredményeként előkerülő leletek) felbukkanásáig e kérdésről többet mi sem mondhatunk.

Hisszük azonban, hogy van új mondanivalónk a X. századi Erdély politikai viszonyairól és regionális történetéről. Már évtizedekkel ezelőtt felfigyeltek arra, hogy Észak- és Dél-Erdély között számos vonatkozásban olyan különbségek ál-

103 A megyék ábécéjének rendjében l. PESTY 1880, I. 18–19.; WERTNER 1897, 449., 474., 476., 479., 661.; WERTNER 1898, 105., 113., 123., 131. (az itteni dátumok egyikén-másikán az RA keltezése alapján javítottunk).

104 SZÉKELY 1967, 73.; KRISTÓ 1974, 79.

105 SRH II. 492.

106 SRH I. 50.

107 PASCU–RUSU 1968, 153–202. Az ásatás anyaga datálásával kapcsolatban BÓNA ISTVÁN kritikáját. l. GYÖRFFY 1970b, 232–233. 315. jegyzet.

108 TAGÁNYI 1890, 215–216.; KARÁCSONYI 1896, 456., 475–483.; TAGÁNYI 1899, 14. és uo. 1. jegyzet; TAGÁNYI 1901, 227–230.

109 ROSKA 1927, 258–264.; ROSKA 1936, 163–173.; VÁCZY 1938, 490–493. L. még BALÁZS 1939, 6.; JANITS 1940, 3–5.; KNIEZSA 1941, 24.; LÁSZLÓ 1943a, 385.; LÁSZLÓ 1943b, 3.; KNIEZSA 1943, 166.; MAKKAI 1943a, 319–320.; MAKKAI 1943b, 43.; GYÖRFFY 1948, 104. – DARKÓ (1938, 19–20.) és GYÖRFFY (1973a, 10–11.) Erdély IX. század végi (895. évi) teljes elfoglalását hangsúlyozza.

lapíthatók meg, amelyek a X. századi helyzetre vezethetők vissza. Kniezsa István arra mutatott rá, hogy a Marostól délre a szláv helynevek száma sokkal jelentékenyebb, mint Észak-Erdélyben. Délen a románok a szláv helyneveket közvetlenül a szlávból kölcsönözték, szemben északkal, ahol a románok a szláv eredetű neveket is magyar közvetítéssel vették át. A dél-erdélyi gyakorlat azt mutatja, hogy a szlávság itt a románok beköltözése után még sokáig tartotta magát, és csak ezután halt ki.[110] A nyelvészeti érvek tehát arra mutatnak, hogy a (X. századi) erdélyi szlávság nagyobb tömbjei Dél-Erdélyben éltek. Ezt húzza alá, hogy míg Észak-Erdélyben elvétve találunk egy-egy középkori előfordulású magyar törzsnevet, addig Dél-Erdélyből egyet sem ismerünk.[111] Vajon lehet-e arra következtetnünk, hogy a magyarság elsősorban Észak-Erdélyben telepedett meg? Erre látszik utalni Makkai László megfigyelése: Észak-Erdélyben öt autochton, ún. „honfoglalás kori" nemzetség is birtokol,[112] míg Dél-Erdélyben egy sem.[113] Egyfelől a régészet, a ţeligradi és más ásatások, valamint talán Bălgrad vára alapján, megerősíti azt, hogy a bolgárok erdélyi központja Dél-Erdélyben volt, másfelől azonban a X. századi gyér magyar archeológiai anyag inkább a magyarok dél-, mintsem észak-erdélyi megtelepedése mellett tűnik szólni.[114] Nyomatékosan szeretnénk leszögezni: a X. századi Erdély települési és politikai bifurkációját nem kizárásos alapon képzeljük el: délen is éltek magyarok, amint ahogy északon is laktak szlávok; ugyanakkor pedig nem vagyunk bizonyosak abban, hogy az Erdély területéről jelenleg ismert, rendszeres ásatások híján előkerült korai magyar leletanyag pontosan tükrözi a reális települési képet. A fentiek alapján megkockáztatjuk: a bolgárok (törökök és szlávok) erdélyi törzsterülete Dél-, a magyaroké Észak-Erdélyben volt a X. században, de bizonyosan éltek szlávok északon és magyarok délen is. A bolgárok a IX. században délen hozták létre a katonai megszállás rendszerét, itt építettek, illetve birtokoltak várakat, ugyanitt Bălgrad és Jupa szláv politikai szervezet nyomait őrizhették meg. Dél-Erdély szláv lakossága a magyar honfoglalást követően a X–XI. században is helyén maradt. De vajon mi történt a bolgár katonai megszállással és a halványan kirajzolódó szláv politikai szervezettel a honfoglalás korában és az arra következő évtizedekben?

Szent Naum egykorú életiratából a korábbi magyar kutatás a forrás félreértésével jutott ahhoz a következtetéshez, hogy a „peon" (pogány) magyarok támadása elől a bolgárok elmenekültek, s elhagyták földjeiket.[115] Az alföldi terület délkeleti részét 950 táján mindenesetre magyar (türk) szállásterületként – a hagyományos értelmezés szerint a Gyula-törzs szállásterületeként – ábrázolja Konsztantínosz.[116] A IX. századi erdélyi bolgár uralom magyar honfoglalás kori pusztulásáról vagy X. századi továbbéléséről nincs adatunk. Van viszont in-

[110] Kniezsa 1943, 152–154.
[111] Kniezsa 1943, 124.; Makkai 1943b, 21. 15. jegyzet; Kristó–Makk–Szegfű 1973, 32–38.
[112] Makkai 1944, 163–183.
[113] Ezt Makkai (1943a, 323–324.) azzal magyarázza ugyan, hogy az I. István ellen lázadó Gyulák törzséhez tartozó nemzetségek birtokait elkobozták, ám a szintén lázadó Ajtonytól származó Ajtony nemzetség és a Vatától eredő Csolt genus példája ellentmond e magyarázatnak.
[114] L. Váczy 1938, 493.
[115] Bóna 1971, 375–376.; Györffy 1973, 11.
[116] Moravcsik 1950, 176–179. L. Váczy 1938, 490–491.

formációnk a XI. század eleji erdélyi bolgárszláv fennhatóságról. A XIV. századi krónikakompozíció 66. fejezete elmondja: „Ezután [István király] seregét Keánra indította, a bolgárok és szlávok vezérére [dux]. Eme népek olyan helyen laknak, melyek természeti fekvésük szerint igen erősek: ezért sok fáradságba és harci verejtékébe került, míg a nevezett vezért végre legyőzte és megölte. Felbecsülhetetlen mennyiségű kincset szerzett, kivált aranyat, gyöngyöt és drágaköveket, és oda helyezte egyik ősét [proavum], név szerint Zoltánt, aki utóbb ama erdélyi részeket örökölte [hereditavit], ezért köznyelven Erdőelvi Zoltánnak nevezték. Elélt a szent király idejéig és igen öreg ember volt, ezért tette őt a király gazdag nemzetek fölé."[117] Ebből a tudósításból egyértelműen kiderül: Keán az erdélyi bolgárok és szlávok fejedelme volt, mivel a helyébe tett Zoltánt a nép erdélyi (Erdőelvi) Zoltánnak hívta.[118] Ám egy ilyenfajta megállapítás hitele ellen már régóta harcot folytat a szakirodalom.

Mindenekelőtt – nem is teljesen alap nélkül – Erdőelvi Zoltán személyének hitelességét támadta. Ha e Zoltánban Árpád fiát, Zoltánt keressük, a krónikás botlása kétségtelen.[119] De korántsem bizonyos ez; Zoltán az Árpád-ház hiányos genealógiai fáján egyéb helyütt is elfér, lehetett akár Tas fia,[120] akár más. A gyakorlat Istvánra vall: a király fontos posztokra megbízhatóbb, közelebbi rokonait ültette: Csanád és Veszprém ispánok I. István unokaöccsei, Erdőelvi Zoltán meg idősebb atyjafia.[121] A dolog lényegét illetően nem lehetnek kételyeink: István valóban rokonát állíthatta Erdély élére.[122] Az a „vád" is elhangzott, hogy Zoltán és erdélyi helytartósága történeti előképe V. István hercegnek és erdélyi dukátusának, illetve hogy két mozzanat is XIII. századi interpolációra mutat a Zoltánt említő mondatban; egyrészt: Zoltán *örökölte* az erdélyi részeket, másrészt: I. István *gazdag nemzetek fölé* emelte őt.[123] Egyik „vádat" sem tarthatjuk súlyosnak. Magunk – miként erre a szakirodalom gyakran utalt is[124] – Zoltánban inkább az erdélyi vajdák történeti előképét, mintegy az első erdélyi „vajdát" látnánk. A *hereditavit* szónak nem lehet korjelölő szerepet tulajdonítani, V. Istvánnak sem az örökség volt a jogcíme Erdélyre,[125] hanem a ius ducatus. A „gazdag nemzetek"-en (az eredetiben: opulentae gentes) pedig nem szükségszerű a magyarokat, a szászokat és a székelyeket értenünk, természetesen gondolhatunk magyarokra, bolgárokra és szlávokra.

Többen a krónika Keánját – méltóságnévnek értelmezve azt – Sámuel bolgár cárral vélték azonosíthatónak.[126] Ezt az identifikációt az támogathatná, hogy I. István bizánci szövetségben valóban harcolt Sámuel cár ellen,[127] de a lehetőség

117 SRH I. 315–316.
118 L. Ortvay 1892, II. 617., 619.; Melich 1925–1929, 38.
119 Györffy 1948, 169.; Mályusz 1971, 51.
120 Vajay 1967, 76. 50. jegyzet.
121 Mályusz 1942, 260.
122 Pauler 1899, I. 465. 403. jegyzet; Makkai 1944, 187., 189.; Horedt 1958a, 118.; Elekes 1964, 53.
123 Györffy 1948, 169.; Mályusz 1971, 50–51.
124 Szilágyi 1866, 15–16.; Makkai 1944, 187., 189.; Horedt 1958a, 118.; Elekes 1964, 53.
125 Mályusz 1971, 51.
126 Hóman 1912, 111.; Hóman 1935, 179.; Váczy 1938, 503–506.; Györffy 1948, 156.; Györffy 1973b, 266–267. L. még Moravcsik 1969, 170.
127 Bresslau 1883, 592–593.

még nem valóság. Mályusz Elemér szerint a török kagan 'fejedelem' köznévből származó magyar Keán, illetve kán köznév éppen úgy jelölheti egy magyar törzs fejét (duxát), mint a kazárok vagy bolgártörökök fejedelmét.[128] A magyar krónikás anyagban másutt is Keán nyomára bukkanunk. A XIV. századi krónikakompozíció archaikus ízű 30. fejezete szerint Keán Kulánnak a testvére;[129] s Beliud, aki Kulán földjét bírta, oly tanácsot és segítséget adott Géza fejedelemnek, hogy ez elvette Gyula leányát, Saroltát törvényes feleségül. Kulán meg Beliudhoz adta saját leányát, hogy harcoljon fivére, Keán ellen.[130] Ez a Keán földrajzilag a Gyulák szomszédságában élhetett, s talán beleértendő ama tartományi vezérek (provinciales duces) fogalmába, akik sokáig beszéltek e Sarolta szépségéről (a krónika ugyanezen fejezete szerint). Györffy György e Keánt (és testvérét, Kulánt) nem bolgároknak tekinti, hanem magyar törzsfőknek, Géza fejedelem és I. István kortársainak.[131] Magunk úgy látjuk: a magyar krónika 30. és 66. fejezetének Keánját több szempont alapján is azonosnak tarthatjuk: azonos korban éltek, hasonlóan magas társadalmi állást töltöttek be, az Árpádokhoz hol baráti, hol ellenséges szálak fűzték őket, és végül mindkettőjüket Erdélyben kereshetjük.

A szakirodalom azonban más meggondolásból is harcot folytatott a krónika 66. fejezete Keánjának erdélyi illetékessége ellen. A 66. fejezet részletes leírásban elmondja, hogy István király Keán kincseiből felépítette a fehérvári egyházat, majd – nyilvánvaló botlásként – azzal zárja mondanivalóját: de az egyház leégett, mert Gyula ebül szerezte vagyonát.[132] A megértés érdekében utalnunk kell arra, hogy a krónika ezt megelőző (65.) fejezete a Gyula elleni hadjáratról szól, a 67. fejezet pedig arról, hogy István király a Keán elleni hadjárat zsákmányából alapította a budai egyházat. A zavart kétségtelenül az okozza már a 66. fejezet inkriminált helyén, hogy a budai egyház István általi alapítása – a szakirodalom egybehangzó állítása és meggyőző okfejtése alapján – későbbi interpoláció és mint ilyen hitelt nem érdemlő.[133] Mint egyetlen lehetséges és helyes magyarázatot kell elfogadnunk, hogy az eredeti – bizonytalan korú – szöveg Keán kincséből a fehérvári egyházat alapíttatta István királlyal.[134] Ezt az originális tradíciót későbbi interpolátorok két irányban elrontották. Az egyik interpretátor maga Kézai Simon volt, aki a krónika alapszövegének a fehérvári székesegyházra (Albensis Basilica) vonatkozó közlését a fehérvári Szt. Szűz egyházra értelmezte,

[128] Mályusz 1971, 60. – További gondos vizsgálatot igényel a középkori magyar Kán nemzetség eredete. A szakirodalom véleménye megoszlik: egyesek dunántúli származásúnak gondolják (l. Hóman 1912, 109.; Makkai 1943a, 372.; Mittelstrass 1961, 107.), de – tekintettel arra, hogy az egyik XIII. századi krónikás a kortárs Kán nembeli László fia: Gyulát a X. századi erdélyi Gyuláktól eredezteti – óvatosan hangot kapott a genus erdélyi származásának nézete is (l. I. Tóth 1945–1946, 67.; Györffy 1963, 250.; Mályusz 1971, 59–60.).

[129] Györffy 1965, 420.; Gerics 1966, 8. 46. jegyzet.

[130] SRH I. 291.

[131] Györffy 1965, 420–421.

[132] SRH I. 316. – A 66. fejezet zavarosságára l. Karácsonyi 1896, 469–470.; Váczy 1938, 503–504.

[133] Salamon 1878–1885, III. 3–4.; Karácsonyi 1897, 292., 296–297.; Váczy 1938, 504.; Gárády 1939, 71–72., 74–75.; Tóth 1947, 58.; Györffy 1948, 156–158.; Horváth 1954, 299.; Dercsényi 1954, 316.; Fügedi 1959, 18.; Bertényi 1960, 919.; Gerics 1962a, 11.; Mezey 1964, 189. 28. jegyzet; Györffy 1973b, 340.

[134] Váczy 1938, 504.; Tóth 1947, 51.

azaz Székesfehérvárra magyarázta azt, ami eredetileg talán Gyulafehérvárról íródott.[135] A másik (XIII–XIV. századi) interpolátor a budai egyházat is István nevéhez akarván kapcsolni, Keán kincseit a budai egyház alapítására fordíttatta Istvánnal, s ez az interpolátor tette meg a fehérvári egyházat Gyula kincseiből alapítottnak. A 66. fejezet végén olvasható és zavaró „Gyula kincse" passzus tehát nem egy korábbi szövegezés árulkodó nyoma,[136] hanem későbbi interpolátor rontása.[137] Önkényesnek kell tehát minősítenünk a szakirodalom ama eljárását, hogy a 66. fejezet túlnyomó részét – attól a megjegyzéstől kezdve, hogy „ és oda helyezte ősét, Zoltánt" egészen vagy csaknem egészen a fejezet végéig – elvitatta a 66. fejezet elejétől, elvitatta a 66. fejezet ily módon ketté választott részének kapcsolatát, és annak második részét a 65. fejezethez, Gyula történetéhez kapcsolta.[138] E szétválasztás oka voltaképpen a hitetlenség a 66. fejezet kardinális mondanivalójának realitásával szemben, azzal ti., hogy Keán Erdély ura volt. Olyan erősen élt a hit a Gyulák erdélyi uralmáról, hogy Keánnak nem jutott hely Erdélyben. Karácsonyi János egyenesen a krónika zavarosságát látja abban a hírben, hogy Keán országának kormányzója Erdőelvi Zoltán, holott Erdély Gyula országa. Váczy Péter is úgy ítéli meg: a krónika szövegrésze alapján Keán országát valahol Erdély magas bércei között kellene keresnünk; de éppen ezt kizárandó töri derékba a 66. fejezet inkriminált mondatát, s iktatja át tartalmát a 65. fejezethez, Gyula történetéhez, aki – ezt éppen Váczy törekedett igazolni – valóban Erdélyben országolt.[139]

Hol terült el hát a X. században a Gyulák országa? Úgy hisszük, e pillanatban nincs komoly okunk arra, hogy kételkedjünk a Konsztantínosz Porfürogennétoszra építő hipotézisnek a valószínűségében, miszerint a Gyula-törzs szállásterülete még 950 táján is az Alföld délkeleti részén, a Temes, a Tútisz (talán a Béga), a Maros, a Körös és a Tisza vidékén feküdt, s itt érhette a Gyula-törzset a X. század közepén az a bizánci egyházi térítés, amelynek hatása éppen e területen még a XI. század elején Ajtony görög rítusú kereszténységében is megmutatkozott.[140] De vajon hol terült el annak a Gyulának a regnuma, akit I. István 1003-ban fegyverrel győzött le? Az esemény egyetlen originális külföldi forrása, a Hildesheimi Évkönyv nem ad helymegjelölést, míg a magyar elbeszélő források egységesen Erdélyt jelölik meg.[141] A szakirodalom attól függően, hogy a magyar kútfőknek hitelt adott-e vagy sem, elvetette,[142] illetve – újabban – elfogadta a Gyulák erdélyi tartózkodását a X–XI. század fordulójára nézve.[143] További kérdés, hogy a Gyulák Erdély mely részét tekintették otthonuknak. Ortvay Tivadar már a múlt század végén leszögezte: Gyula vezér Gyulafehérvárott székelt,

[135] SRH I. 172., 316. L. Ortvay 1892, II. 610–611.
[136] Vö. Váczy 1938, 503.
[137] Tóth (1947, 52. 81. jegyzet) szerint e rontás – Gyula kincse – a XIV. századi minorita krónikás műve, aki e zavar keltésével „különböző és egymástól – jellemzően – elütőméretű félremagyarázások egész sorozatára nyújtott... módot."
[138] Váczy 1938, 503.; Györffy 1948, 169.
[139] Karácsonyi 1896, 469–470.; Váczy 1938, 503., 485–487.
[140] Moravcsik 1950, 176–179. L. Váczy 1938, 490–491.; Moravcsik 1938, 391–406.
[141] Cat. font. 141.; SRH I. 69., 172., 314.
[142] Karácsonyi 1896, 469.; Hóman 1912, 109–113.; Marczali 1935, 30.
[143] Váczy 1938, 485–489., 492.; I. Tóth 1945–1946, 70–71.

tőle nyerte a helység Gyulafehérvár nevét.[144] Mai napig meggyökeresedett és közhellyé vált a X. századi Gyula és Gyulafehérvár lényegi kapcsolata.[145] Ezt a magyarázatot – a puszta névazonosságon túl – két mozzanat tovább valószínűsítette. Az egyik: a krónikakompozíció 30. fejezete szerint a X. századi Gyulák egyike vadászat közben Erdélyben egy nagy várat (várost; civitatem magnam) talált, melyet a rómaiak építettek.[146] A XIV. századi Pozsonyi Krónika egyedüli hírként, nyilván XIV. századi interpolációként[147] e várost az erdélyi Fehérvárral azonosította.[148] A másik: kézenfekvő volt tehát a római Apulumra, Gyulafehérvár ókori elődére gondolni.[149]

Mi mindezek ellenére sem tartjuk valószínűnek, hogy a Gyulák központja Gyulafehérvárott, azaz Dél-Erdélyben lett volna. Az erdélyi Fehérvár nevével összekapcsolt Gyula név első ízben 1274-ben fordul elő Alba Iule alakban.[150] A következő, ugyancsak Alba Jule formájú névalak 1291-ből való, majd a XIV. századtól mind több adatunk van Gyulafehérvárra.[151] Fehérvár névadójának nem az évszázadokkal korábbi és végül is lázadóként legyőzött Gyulát vagy valamelyik elődét gondoljuk, hanem azt a Gyulát, aki 1201-ben vajda és az erdélyi Fehérvár ispánja volt.[152] Igaz, e Gyula alig egy évig viselte csak a vajdai méltóságot, de a comitatust hosszabb ideig is tarthatta, lehetett tehát olyan karakterisztikus figurája a XII–XIII. század fordulója Fehérvárának, hogy a XIII. század második felétől kezdve egyre inkább tért hódíthatott Fehérvárnak az ő nevével összekapcsolt új elnevezése. Azt, hogy feltevésünkben nem járhatunk téves úton, egy 1267. évi, V. István herceg kancelláriájából való oklevél erősíti meg. Ebben a herceg visszaadatja hívének, (Kán nembeli) Jula fia: Miklósnak azokat az erdélyi birtokokat, melyeket valaha e Miklós őse, Nagy Jula (Jula magnus) örökség címén tartott, s e birtokok sorában az első helyen Jula-Mediesy áll.[153] Nemcsak Gyulafehérvár kaphatta megkülönböztető nevét a Kán nemzetség XII–XIII. század fordulója táján élt nagy hatalmú Gyula nevű tagjától, hanem egy másik helység, Gyulamedgyes is. Miként vélekedjünk a Pozsonyi Krónika imént idézett adatáról? Aligha tévedünk, amikor ezt az „adatot" voltaképpen már interpretációnak tekintjük, a Pozsonyi Krónika interpolátora az első tehát, aki lényegi – de fiktív – kapcsolatba hozta a krónikájában is szereplő X. századi Gyulát Gyulafehérvárral. Annál könnyebben megtehette ezt, mivel a XIV. században már széltében ismert lehetett az erdélyi Fehérvár Gyulafehérvár neve; s voltaképpen szerzőnk nem is tett mást, mint amit a középkori krónikások szívesen és gyakran tettek: etimológiát koholt.

Ha feltevésünk megállja a helyét, Gyulafehérvárral együtt a római Apulum is

144 Ortvay 1892, II. 612.

145 Jancsó 1931, 32.; Váczy 1938, 490–491.; Iczkovits 1939, 6.; Mályusz 1943, 267.; Makkai 1943a, 320.; Györffy 1958, 585.; ifj. Horváth 1967, 107., 109.

146 SRH I. 290–291.

147 A Pozsonyi Krónika önálló betoldásairól l. Domanovszky 1905a, 518–526.

148 SRH II. 33. L. még Pauler 1877, 392.; I. Tóth 1945–1946, 71.

149 Pauler 1899, I. 41.; Váczy 1938, 490–491.; Mályusz 1943, 267.; Makkai 1943a, 320.

150 F. V/2. 223–224.

151 L. Suciu 1967, I. 29.

152 RA 195. sz. L. Suciu 1967, I. 29.: Jula voiwoda et comes Albe Transilvane. – L. hasonlóan Tagányi 1918, 82.; Makkai 1939, 509.

153 US I. 579. sz.

elesik. Igaz, hivatkozhatnánk arra: kérdéses, hogy a római város romjainak említése korai lejegyzésű és hitelt érdemlő mozzanatnak minősíthető-e, amikor az antik romok kultusza csak a XII. században kezdődött.[154] Nem szükségszerű tehát a Gyulák központját római telephelyhez kötni, de teljes bizonyossággal nem is tekinthetjük figyelmen kívül hagyhatónak a krónika e tudósítását.

Úgy hisszük, a magyar krónikák egybehangzó állítását, miszerint a Gyulák országa a X–XI. század fordulóján Erdélyben volt, nem tekinthetjük alaptalannak. Gyulafehérvár (és Dél-Erdély) elestével viszont figyelmünket Erdély más városai (és tájai) felé kell fordítanunk. Ehhez annak megvizsgálása szükséges, hogy honnan származik Erdély neve, mit érthettek a korai középkor századaiban Erdély fogalmán. Erdély (Erdőelve) és Transsilvania (Ultrasilvania) tükörszavak, jelentésük 'erdőn túli'. Mint a szakirodalom rámutatott: az az erdő (silva), mely Erdély (Transsilvania) szavunkban rejtőzik, az Igfon-erdővel azonos.[155] Igfon-erdő a Sebes-Körös jobb partján terül el, a Nagyváradtól keletre húzódó mai Réz-hegységnek (Munții Plopișului) felel meg.[156] Hogy valóban ez lehetett *az* erdő, mutatja, hogy a vele szemben, a Sebes-Körös bal partján fekvő tájegységet már a középkorban Erdőhátnak (ma Királyerdő, illetve Munții Pădurea Craiului) nevezték.[157] S hogy Erdély nevét valóban reálisan létező erdőkről (és nem egy Silvania nevű vidékről[158]) kapta, bizonyítja, hogy Erdélyt 1206-ban „ultra silvas"-nak (erdőkön túlinak) nevezték.[159] Igfont és Erdélyt még a XIII. századi Anonymus is lényegi kapcsolatba hozta egymással, amikor Igfon-erdőt mint Erdély felé elterülőt határozta meg.[160] Erdély területe tehát eredendően a későbbi Közép- és Belső-Szolnok, Kraszna, Kolozs, Doboka megyék és Szatmár megye keleti része területét foglalhatta magában.

Ezt az első pillanatra merésznek tűnő állítást mindenben megerősíti az erdélyi püspökség területi kiterjedésének vizsgálata. Elég egy pillantást vetni a középkori erdélyi egyházmegye térképére,[161] máris látható, hogy az egyházmegye és a történeti (XIV–XV. századi) Erdély politikai-közigazgatási határai két nagy terület esetében nem fedik egymást. Szászföld egy része (Szeben vidéke), mely Erdély területén van, nem tartozik az erdélyi püspökséghez, Közép-Szolnok, Kraszna, Szatmár és Ugocsa megyék viszont, amelyek kívülestek a XIV–XV. századi Erdély politikai fogalmán, az erdélyi egyházmegye részét alkották.[162] A Szászföld egy része (a szebeni prépostság) kívülállását az erdélyi püspökség fennhatóságán a szászoknak adott ama immunitás biztosítja, amely nem korábbi a prépostság alapításánál, azaz a XII. század végénél.[163] Nincs azonban közvetlen ismeretünk Közép-Szolnok, Kraszna, Szatmár és Ugocsa megyék (vagyis

[154] Györffy 1948, 104.
[155] Pais 1926, 120.; Pais 1937, 103. 5. jegyzet. L. még Pesty 1880, II. 5–6.
[156] Az Igfon-erdőre vonatkozó adatokat l. Pais 1933, 282–284.
[157] Györffy 1963. 570. és uo. 13. jegyzet.
[158] Pesty 1880, II. 5–6.
[159] US I. 17. sz.
[160] SRH I. 49.: silva Igfon, que iacet ad Erdeuelu.
[161] Ortvay 1892, térképkötet.
[162] Pauler 1877, 393.; Ortvay 1892, II. 627.
[163] Györffy 1963, 823.

a krasznai, a szatmári és az ugocsai főesperességek[164]) erdélyi egyházmegyéhez való tartozásának okairól, pedig az erdélyi püspökség tekintélyes – Karácsonyi János szerint a legtekintélyesebb[165] – birtokai itt, az egyházmegye északi részén terültek el. 1246-ban a tatárjárás pusztításai következtében IV. Béla király telepítési kiváltságot és immunitást ad Gallus erdélyi püspöknek Fehérvár püspöki székhely és öt főpapi udvarház (curtis) lakói számára. Az öt curtis mindegyike Észak-Erdélyben fekszik: Harina és Bilak Doboka megyében, Gyalu Kolozsban, míg Zilah és Tasnád Közép-Szolnok megyében.[166] Hasonló arányt mutat IV. László 1282. évi oklevele is, melyben a király Fehérvár püspöki székhelynek és 12 püspöki falunak adott kiváltságokat. E 12 falu közül csak kettő fekszik Dél-Erdélyben (Fehér és Torda megyében, ha Torda megye egyáltalán Dél-Erdélyhez vonható), a többi tíz Észak-Erdélyben található: négy falu Kolozs, kettő-kettő Doboka és Közép-Szolnok, egy-egy pedig Szatmár és Bihar megye területén.[167]

Karácsonyi János ezek ismeretében vetette fel, hogy az erdélyi püspökség eredeti területe Közép-Szolnok, Kraszna, Szatmár és Ugocsa megyéket foglalta magában, az egyházmegye első székhelye is itt, Szilágyban volt, Tasnádon, innen került át Kolozsvárra, majd végül Gyulafehérvárott állapodott meg; a püspöki székhely mindig magával vitte Szent Mihály kultuszát, mindhárom helység temploma Szent Mihály tiszteletére épült.[168] A székhelyek váltása (és főleg annak ilyen módja) vonatkozásában állást foglalni természetesen nem tudunk – a püspöki székhely cseréje mindenesetre nem áll példa nélkül a XI. században, a bihari püspökség központja e század vége felé kerülhetett át Biharról Váradra –, de Karácsonyi feltevését az erdélyi püspökség eredeti területéről osztjuk, azzal a két hozzátoldással, hogy a XIII. századi kiváltságolt püspöki curtisok és falvak elhelyezkedéséből adódóan Kolozs és Doboka megyék területét is az erdélyi egyházmegye elsődleges területi állagához gondoljuk számítani, s mivel a szakirodalom megállapítása szerint Ugocsa csak a XII. század második felében kezd benépesedni,[169] Ugocsára ezt követően terjedhetett ki az erdélyi püspökség fennhatósága. Analógiát nyújt erre Máramaros esete, melyet csak a XIII. század végén indult telepítések népesítettek be, s minthogy a települések két egyházmegye, az egri és az erdélyi püspökség, vagyis Bereg és Ugocsa megye területéről történtek, mindkét egyházmegye igényt tartott Máramarosra.[170] Az analógiából az következik, hogy Ugocsát a XII. században az erdélyi egyházmegye területéről (tehát délről és délnyugatról) kiindult rajok népesítették be.

Így tehát az erdélyi egyházmegye legkorábbi területe Közép- és Belső-Szolnok, Kraszna, Szatmár, Kolozs és Doboka megyékre terjedt ki. E területek

[164] ORTVAY 1892, II. 628., 650., 665–666.
[165] KARÁCSONYI 1896, 472.
[166] US I. 81. sz.; US I. 101. sz.
[167] US I. 200. sz. L. még F. IV/2. 67–68.; US I. 225. sz. stb.
[168] KARÁCSONYI 1896, 472–474.; KARÁCSONYI 1904, 35. L. még PETRI 1901, 498–500.; TEMESVÁRY 1922, 1–3.; VORBUCHNER 1925, 7–8.
[169] SZABÓ 1937, 35–38.
[170] BÉLAY 1943, 13–14.; MAKSAI 1940, 28.

– vagy túlnyomó többségük – már a X. században benépesültek,[171] kétségtelenül rendelkeztek azzal a teherbírással, hogy egy püspökség súlyát elviselhessék. Ilyen módon – aligha véletlenül – nagyjából azonos területre terjeszkedett ki mind a politikai értelemben vett Erdély, mind pedig az erdélyi egyházmegye. Ezt további adatok és megfontolások valószínűsítik. 1263-ban a közép-szolnoki Darócudvarhelyet egy oklevél – hunyadi földek társaságában – az erdélyi részekre helyezi.[172] Kniezsa István egyedülállónak nevezte, hogy az erdélyi püspökség nem városról, hanem területről van elnevezve.[173] Ennek oka alighanem az erdélyi püspöki székhely Karácsonyi János által feltett vándorlása, de mindenesetre Gyulafehérvár püspöki székhely voltának másodlagossága lehet.[174]

Eszerint tehát ezen az eredeti erdélyi területen, a későbbi Közép- és Belső-Szolnok, Kraszna, Szatmár, Kolozs és Doboka megyék területén kell keresnünk az erdélyi Gyulák országát is. Ennek direkt bizonyítása az elenyésző számú és szűkszavú forrásanyag miatt nem lehetséges. Ha viszont azt mondanánk, hogy ezt maga a magyar krónikás anyag igazolja, amikor Gyula országát Erdélybe helyezi, ezzel a logikai bizonyításelmélet idem per idem nevű zsákutcájába jutnánk. Feltevésünket tehát csak indirekt módon támogathatjuk meg. Bár történeti kérdésekben nem szívesen hivatkozunk a sokféleképpen értelmezett Anonymusra, e ponton mégis a névtelen jegyző gestájához kell fordulnunk. A remélt közvetett bizonyítóanyagot Anonymus két vonatkozásban is megadja. Érdemes mindkét vonatkozást körüljárnunk.

Az egyik: Anonymus Gyula leszármazását tárgyalva[175] két nemzetség, a Pest megyei Maglód (vagy Gyulazombor) és az erdélyi Zsombor nemzetség hagyományait kavarja össze.[176] Nem is véletlenszerű összekeverésről lehet szó, hanem tudatos tévesztésről. Anonymus a Gyuláktól az erdélyi Zsombor nemet származtatja, a Maglód nemre csak azért van szüksége a névtelen jegyzőnek, mert az etimológia bűvkörében élő gestaíró számára a Gyulazombor (másik nevén Maglód) genus Gyula- előtagjának hangalaki azonossága az erdélyi Gyulával, -zombor utótagjának pedig a Zsomborhoz hasonló hangzása a koncepciót hitelesítette már Anonymus, illetve olvasói számára. Anonymus szerint tehát a Zsombor nemzetség Gyulától eredt. A Zsombor nem birtokai a középkorban (nyilván Anonymus korában is) Észak-Erdélyben, Kolozs, Belső-Szolnok és Doboka megyében, a Szamos vidékén, az Almás-, a Borsa- és a Mélyes-patakok völgyében húzódtak.[177] Ennek az anonymusi leszármazásnak súlyos konzekvenciájára a szakirodalom is ráébredt, arra ti., hogy eszerint a Gyulák országa Északnyugat-Erdélyben feküdt,[178] de oly erős volt a bizalom a Gyulák és Gyulafehérvár összekapcsolásának reális voltát illetően, hogy a Gyulák országának anonymusi

[171] Roska 1936, 161–173.; Balázs 1939, 6., 28.; Maksai 1940, 15–17., 28.; Jakó 1940, 27–30. Nehezíti a tisztánlátást, hogy e terület több részére – pl. Kővár vidékére (l. Szentgyörgyi 1972, 13.) – a XIV. század vége előtt alig van oklevelünk.

[172] Györffy 1964, 7.

[173] Kniezsa 1941, 23.

[174] Györffy (1969, 214.) szerint az első erdélyi püspök térítő püspök lehetett.

[175] SRH I. 61., 69.

[176] Györffy 1965, 427. 66. jegyzet.

[177] Váczy 1938, 487.; Makkai 1944, 166–168.; I. Tóth 1945–1946, 68.; Györffy 1948, 114.

[178] Tagányi 1918, 82.

lokalizációját igazi okok nélkül elvetették. Váczy Péter mintegy „megrótta" Anonymust, aki a Szent István kori Gyula országának Szamos vidéki földrajzi elhelyezésével „egészen önkényesen szűkítette meg a Gyulák birodalmát e vidékre".[179] Inokai Tóth Zoltán azzal lépett túl Anonymuson, hogy a névtelen jegyző „északerdélyi beállítottsága azt a látszatot kelti, mintha a Gyulák esetleg nem is a Maros, hanem a Szamos völgyében székeltek volna".[180] Anonymus tudósításában azonban nem egyszerűen csak annyi van benne, hogy egy XIII. századi gestaíró hol képzelte, hol gondolta a X. századi Gyulák országát, hanem benne rejlik – a zavaró, de könnyen kiszűrhető Maglód–Gyulazombor mozzanat ellenére – ennek az elképzelésnek és gondolatnak az objektivizálása is, hogy ti. a Zsombor nemnek az erdélyi Gyulákra visszamenő eredete nem krónikás kitalálás, hanem a genus nemzetségi hagyományán alapul.[181] Mai módszereink alapján ezt azzal tudjuk valószínűsíteni, hogy a Zsombor nem tagjai között a Gyula név előfordul.[182]

A másik: Anonymus Erdély északnyugati részén a honfoglalás korában egy blak (román) fejedelemséget konstruál, Gelouval az élén.[183] Sajnálatos, hogy a román történetírás még mindig történeti realitásként számol Gelou „vajdaságával", egy régibb szláv politikai alakulatnak a folytatását látva ebben, ahol a politikai hatalom fokozatosan a szlávoktól a románok kezébe ment át.[184] Ugyancsak sajnálatos, hogy még a tárgyszerű régészeti emlékeket is a honfoglalás korára nézve szerfelett ingatag hitelű Anonymus tudósításának rendelik alá. Így eshet meg, hogy Doboka várát Gelou „vajda" várának teszik meg.[185] A magyar történetírás arra mutatott rá: Gelou nem lehetett történeti személy, anonymusi históriájának túlnyomó része irodalmi kölcsönzés eredménye – a többi anonymusi vezérrel együtt Anonymus fantáziájának terméke, hogy a magyarok országukat ne harc nélkül foglalják el –, neve szintén földrajzi névből, a Kolozs megyei Gyalu helység nevéből kelt életre.[186] Hogy Gelou helynévből életre hívott alak, mutatja ezt nemcsak nevének közeli rokonsága Gyalu helység középkori névalakjaival (Golou, Gylo, Galou, Gyolou, Galov stb.), hanem az is: Anonymus ama tájon öleti meg, ahol Gyalu fekszik.[187] De mi adott alapot Anonymusnak arra, hogy Szamos menti központtal ellenséges országot koholjon? Erre a kérdésre már Györffy György szabatos választ adott: „Gelou országának irodalmi előképe a magyar Geula törzsfőnök szállásterülete (országa) volt", illetve Anonymus játékos névválasztással Geula történeti személy földjén hasonló nevű vezért, Gelout konstruált.[188] Ám ennek a megállapításnak a konzekvenciáját

179 Váczy 1938, 487. L. még Mályusz 1940c, 54.
180 I. Tóth 1945–1946, 70.
181 Györffy 1948, 114.
182 Karácsonyi 1900–1901, II. 113. L. még I. Tóth 1945–1946, 68.
183 SRH I. 65–67.
184 Pascu 1964, 98–102.; Pascu 1971, 28–32.
185 Pascu–Rusu 1968, 180.
186 I. Tóth 1945–1946, 63.; Györffy 1948, 22., 25. Anonymus országaira összefoglalóan l. Györffy 1965, 411–434.
187 Györffy 1965, 426. Gyalu helység középkori névalakjaira l. Suciu 1967, I. 261.
188 Györffy 1965, 427., 422.

nem vonta le a szakirodalom. Ez pedig csak az lehet: Gyula országa Anonymus szerint és nyilván a valóságban is Északnyugat-Erdélyben feküdt, azon a területen, ahová a politikai Erdély és az erdélyi egyházmegye eredeti területét is tettük, és központja a későbbi Kolozs megyei Gyaluban vagy környékén volt.

Gyalu viszonylag közel fekszik Igfon-erdőhöz, Erdély névadójához, Igfon pedig a XI. században nevezetes vadászterület volt.[189] Lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy a magyar krónikás anyag közlése szerint a X. századi Gyula vadászat közben talált Erdélyben egy nagy várat, melyet még a rómaiak építettek. Ebben a tudósításban a korábban az Alföld délkeleti részén élt Gyulák erdélyi honfoglalásának története nyerhetett megörökítést. A Gyulák által talált római kori erdélyi vár maga Gyalu is lehetne. Gyalu felett őskori földvár van; a római korban a hely fontosabb településsé vált: katonai tábort (castrumot) – falai még a XIX. században is látszottak – és veteréntelepet létesítettek itt. Az 1950-es években Gyaluban folytatott régészeti ásatások azonban középkori emlékanyagot nem szolgáltattak.[190] Így a Gyulák központját illetően alkalmasint az ókori Napoca helyén létesült, Gyalutól alig 15 km-re fekvő Kolozsvárra is gondolhatnánk, ahol a középkori (X. századi) leletanyag sem hiányzik.[191] Maga Anonymus Gelou várát nem nevezi meg nevén, csak annyit árul el róla, hogy a Szamos mellett van.[192] E kritériumnak Gyalu helység mellett Kolozsvár is eleget tesz. A most folyó kolozsmonostori ásatások esetleg e kérdéshez is nyújthatnak adalékot.[193]

A fentiek alapján a következő képet rajzolhatjuk a X. századi Erdély politikai történetéről. Dél-Erdélyben (a Maros középső folyása mentén és attól délre) a magyar honfoglalás ellenére fentmaradt az egész X. század folyamán egy bolgárszláv fejedelemség, melynek élén a XI. század elején a Keán, azaz egy kagán (fejedelem) állt, akinek testvérét Kulánnak hívták. Északon (a későbbi Közép- és Belső-Szolnok, Kraszna, Szatmár, Kolozs és Doboka megyék területén) a gyéren települt szláv népességre (szilágynagyfalusi halomsír, szamosfalvi hamvasztásos temető[194]) 950 után a Dél-Alföldről a Sebes-Körös és a Berettyó völgyén érkező Gyula-törzs telepszik rá. A két erdélyi politikai alakulat között kapcsolatok jöhettek létre: Keán rokona, Beliud szerepet játszott Gyula leánya, Sarolta és Géza fejedelem házasságának létrehozásában. Ugyanakkor a X. század derekától vagy már elejétől mind északról, mind a Maros völgyén át magyarok érkeztek a bolgárszláv fejedelemség területére, sőt a székvárosban, Bălgradon is telepet létesítettek (marosgombási, magyarlapádi, gyulafehérvári temetők).[195] I. István 1003-ban leverte az északnyugat-erdélyi Gyulát, és országát Magyaror-

[189] Györffy 1963, 570.
[190] Jakó 1944, VIII.; I. Tóth 1945–1946, 82. 157. jegyzet; Rusu 1956, 687–716.; Bodor 1960, 41–54. A gyalui vár képét l. Veress 1901, 227.
[191] Fehér–Éry–Kralovánszky 1962, 27.
[192] SRH I. 67.
[193] Pascu 1974, 60–69.
[194] Bóna 1971, 376.
[195] Roska 1927, 258–264.

sághoz csatolta.[196] Eredendően Gyula szállásterülete, tehát a későbbi Közép- és Belső-Szolnok, Kraszna, Szatmár, Kolozs és Doboka megye területe nyerte a hódító istváni Magyarország oldaláról alkalmazott Erdőntúl, azaz Erdély nevet, és István e területen hozta létre – feltehetően kevéssel 1003 után – az erdélyi püspökséget. Ezzel egy időben vagy némileg korábban megkezdődött a Gyula-törzs szállásterületén a megyeszervezés. Bizonyosan a XI. század elején létesült Doboka megye. Gyula országának északi részét a tiszai Szolnok megyéből kiindulva – nyilván a sótermelés és -szállítás biztonságára ügyelve – szervezték meg. Gyula szállásterületét tehát már korán új szervezésű vármegyék szabdalták részekre. Nem ismerjük annak dátumát, hogy István mikor került konfliktusba Keánnal, és mikor győzte le a bolgárok és szlávok fejedelmét természettől igen megerősített országában, azaz bizonnyal a Déli-Kárpátok zord hegyei között. A Keán elleni hadjáratnak mindenesetre a Gyula elleni fegyveres akciót követnie – és nem megelőznie – kellett, az események logikája mellett a magyar krónika kronológiája is erre mutat. Keán leverése után István az erdélyi püspökség székhelyét Keán központjába, Bălgradba, azaz Fehérvárra helyezi át, miután Keán kincseiből felépíttette a fehérvári egyházat. Az áthelyezett püspökség területi nevét viszi tovább (és nem válik fehérvári püspökséggé), ezzel viszont Erdély fogalma kitágul, és Dél-Erdélyt is magába asszimilálja. István Keán fejedelemségének területére érvényes hatáskörrel – tehát immár Erdélybe – idősebb rokona, Zoltán személyében külön tisztviselőt állít, bizonnyal Fehérvár székhellyel. Ez lehet az előzménye és eredete az egyazon tőről fakadó erdélyi vajdaságnak és eredendően a fél Erdélyt felölelő Fehér megyének.

AZ ERDÉLYI VAJDASÁG KIALAKULÁSA

Ha az erdélyi vajdaság előzményével kapcsolatos feltevéssorozatunk megállja a helyét, érdekes párhuzam adódik a szlavón bánság és az erdélyi vajdaság kialakulása között, csaknem teljes megfelelés. Eszerint tehát, amint a szlavón bánság történelmi előzménye a horvát állam, úgy az erdélyi vajdaságé a bolgárszlávok dél-erdélyi államképződménye. A kora feudális magyar állam két különkormányzatának – a drávántúlinak is és az erdőntúlinak is – egyaránt egy-egy, a magyartól különálló, időben azt megelőző államalakulat léte az oka. A magyar állam tehát két meghódított államalakulatot különkormányzatként integrált magába, az egyiket, az erdélyit, a XI. század elején, a másikat, a tengermellékit, mintegy száz évvel később. E felfogásunk értelmében nem bizonyulnak helytállónak azok a nézetek, amelyek a vajdai intézményt akár a frank-bajor (marchio), akár a bizánci (sztratégosz) közigazgatási gyakorlat átvételéből eredeztetik.[197]

[196] Nem áll meg érvként az az ellenvetés, hogy a magyar krónika szerint I. István hadjárata előtt Gyula *egész* Erdély felett uralkodott (*totius* Ultra Siluam regni gubernacula possidebat, l. SRH I. 314.). Ha Erdélyt eredeti értelemben használta a krónika – ami persze nem valószínű –, úgy megjegyzése igaz lehet. De az *egész* jelzővel mindig csínyján kell bánnunk. A veszprémvölgyi alapítólevél Sztefanosza *egész* Magyarország (πάσης Οὐγγρίας) királyának nevezte magát (CZEBE 1916, 15.). Bárki volt is e Sztefanosz, egész Magyarországa mindenképpen nagyon messze volt területi kiterjedésben akár a XII. századi egész Magyarországétól is.

[197] DEÉR 1934, 197.; ASZTALOS 1936, 184.; MÜLLER 1938, 31–32.; JANITS 1940, 9–10.

Láttuk, hogy a tengermelléki különkormányzat vezetőjének nevét a különkormányzattá tett horvát államiságból vette Kálmán. Vajon honnan ered a vajda név? Ezzel a kérdéssel az erdélyi vajdaság kialakulástörténetének egyik legkritikusabb pontjához érkeztünk. Mindenekelőtt az adatokat vegyük számba! Konsztantínosz 950 táján a honfoglalás előtti magyarok vezetőit – köztük Levedit – vajdáknak (βοέβοδος) nevezi.[198] Az erdélyi vajda legkorábbi történeti előképét az I. István által Keán helyébe állított Erdőelvi Zoltánban láthatjuk. Mintegy évszázadnyi szünet után az 1111. és az 1113. évi zobori oklevelek tanúnévsorában találkozunk a következő erdélyi elöljáróval, Mercurius erdélyi princepsszel. Az újabb adat III. Béla kori lenne, legalábbis IV. Béla herceg 1230. évi oklevelében III. Béla korára vonatkozóan említi Ampudin bán és Leustach vajda nevét. Kérdés azonban, vajon tényleg vajda állt-e Leustach neve mellett III. Béla hivatkozott oklevelében.[199] Vajdák – úgyszólván megszakítatlan folyamatossággal – az 1199. évtől kezdődően fordulnak elő a forrásokban.[200] Régóta felfigyeltek arra, hogy a vajdák listáján 1113-at követően sok évtizedes hézag van, s ennek megmagyarázására különböző elméletek születtek, így az, hogy a méltóság nem volt betöltve, vagy hogy még kialakulatlan volt a kancelláriai gyakorlat.[201] Egy mai neves román történetíró persze ebből is saját tendenciózus állításait igazoló érvet vél kiolvasni: a magyarok még a XII. században is Erdélynek csak egy részét hódították meg, s a román őslakosság ellenállt a principatusnak.[202] Pedig a magyarázat roppant egyszerű. Fentebb részletesen kifejtettük: a tanúnévsorral szemben, mely adott összefüggésben jobbára véletlenszerű szempont – a király melletti jelenlét – alapján tüntetett fel egyes tisztségviselőket, 1192-től kezdve érvényesül következetesen a méltóságnévsor, amelybe már a királyi udvartól távol tartózkodó dignitariusok is bekerülhettek. Semmi rendkívüli vagy gyanút keltő mozzanat sincs abban, hogy a XII. század vége előtt elvétve találkozunk csak erdélyi elöljáróval, míg a XII. század utolsó évtizedétől, a series dignitatum uralomra jutásától folyamatosan ismerjük a vajdák sorát.

Vajda szavunk szláv eredetű.[203] Az ószlávból változatos jelentéssel – 'katonai vezető, hadvezér, a fejedelmi kíséret vezetője, uralkodó, helytartó, fejedelem, herceg' – mutatható ki. Lengyelországban azonban csak a XIII. században lett a vajdaság területi hivatallá, Oroszországban pedig a vajda mindössze a XVI. századtól egyesíti magában az adminisztratív és katonai funkciókat.[204] Kniezsa István még lehetőnek látta a vajda szó átvételét mind az óoroszból, mind a bolgárból vagy a horvátból, a legújabb szakirodalom azonban már az óorosz eredet mellett tör lándzsát.[205] Ebben a kérdésben a szlavistáknak kell az utolsó szót ki-

[198] MORAVCSIK 1950, 170–173.
[199] RA 43. sz.; RA 46. sz.; HO VII. 17. sz.
[200] Az első adatok: RA 183. sz.; RA 185. sz.
[201] FARCZÁDY 1912, 11. 2. jegyzet. Vö. PÓR 1893a, 1.
[202] PASCU 1964, 121.; PASCU 1971, 98–99.
[203] MELICH 1921, 145. L. még SÁGI 1926, 284.; MELICH 1934, 272.
[204] Minderre l. SZREZNYEVSZKIJ 1958, I. 280–281.; Slovník V. 217.; ZSUKOV 1963, 541–542.; BER I. 172–173.; ŁEPKOWSKI 1964, 407.; SZOROKOLETOV 1970, 234.; LECIEJEWICZ 1972, 409. – Itt köszönjük meg H. TÓTH IMRE kandidátus segítségét, amelyet a szláv szakirodalomban való tájékozódásunkhoz nyújtott.
[205] KNIEZSA 1955, I. 546.; BARTHA 1968, 110.; ROT 1973, 244–245. – A vajda szó irodalmát l. MORAVCSIK 1958, II. 93.; ROT 1973, 245.

mondaniuk; magunk azonban annyit megkockáztatunk: a vajda 'területi hatalmat gyakorló vezető' jelentése mind a magyarban, mind a románban tisztábban jelentkezik, mint az átadó szláv nyelvben. Ugyanakkor egy szó eredetének kutatásakor nemcsak a jelentés támogatja a nyelvészt, hanem a történész is adhat segítséget a történeti háttér felvázolásával. E lehetőséggel még akkor is szeretnénk az alábbiakban élni, ha tudjuk is: a vajda szó „őstörténetének" felderítése a szlavisták kompetenciája és – régi adóssága.

Tulajdonképpen már a konsztantínoszi βοέβοδος mintegy fókuszba gyűjti a problémákat. Felmerült, hogy itt nem magyar, hanem bizánci szó lenne,[206] de el is kellett vetni ezt a nézetet, mert a szónak más bizánci emlékekben semmi nyoma.[207] Elhangzott olyan vélemény is, hogy a 950 körül Bizáncban járt magyar követség tolmácsa szláv nyelven tolmácsolta a magyar úr 'törzsfő' szót.[208] Közel áll ehhez, hogy „a tolmács görögösítette a magyar törzsfők címének a magyarországi szlávoknál használatos vojevoda alakját".[209] Legújabban felvetődött, hogy a vojovoda (βοέβοδος) szóval maguk a magyarok hívták Levedit, vagyis a vajda szó még honfoglalás előtti jövevényszó lenne a magyar nyelvben.[210] Ez utóbbi nézetnek az látszik ellentmondani, hogy a vajda méltóságjelölő csak 1199-től nyer polgárjogot a magyarországi írásbeliségben. Legvalószínűbbnek azok a nézetek tűnnek, amelyek még 950 táján is szláv – és a magyar nyelvbe ekkor még át nem került – szónak vélik a βοέβοδος-t, azok tehát, amelyek Konsztantínosz által történt lejegyzését tolmács közreműködése eredményének tartják.

Áttérve most már a vajda elnevezés eredetére, az egyik magyarázat éppen a konsztantínoszi βοέβοδος 'törzsfő' jelentésére épít. Tekintettel arra, hogy Erdélyben a Gyulák révén hosszú ideig fennállt a törzsszervezet, Erdély szláv lakói a meggyökeresedett vajda nevet Gyula törzsfő bukása után a helyére lépett elöljáró neveként használták.[211] Ennek a magyarázatnak a kiindulópontjával már csak azért sem érthetünk egyet, mert felfogásunk szerint a „vajda", az erdélyi elöljáró nem Gyula, hanem Keán bukása után jelent meg, és nem Gyula, hanem Keán területén funkcionált eredendően. Ebből a magyarázatból azonban – s ez másoknál önállóan is hangot kapott – azt elfogadjuk: a vajda elnevezés Erdély bennszülött szlávjaitól ered.[212] A kérdést a megoldás közelébe Makkai László juttatta, aki szerint a magyar királyság erdélyi főtisztviselőjének, a vajdának a címe a honfoglalás előtti erdélyi szláv társadalom nagyobb politikai egységeinek élén álló vajdák emlékét őrzi.[213] Magunk arra gondolunk: a vajda cím a Keán tükörszava. A dél-erdélyi XI. század eleji bolgárszláv fejedelemség vezetőjét mintegy hivatalosan (tehát törökül) kagánnak, azaz 'fejedelemnek' nevezték.

[206] Kniezsa 1955, I. 546.
[207] Moór 1970, 354. – Emiatt is téves Schönebaum (1937, 36–37.) feltevése, aki szerint az első erdélyi vajda a Bizáncban 1176-ban harcolt Leustach Bizáncban nyerte a βοέβοδος címet, ahol a bizánciak e névvel illették őt mint a magyar sereg vezetőjét.
[208] Györffy 1958, 584–585. L. még Janits 1940, 8.
[209] Moór 1970, 354.
[210] Rot 1973, 245.
[211] Pauler 1899, I. 218.; Farczády 1912, 9.; Györffy 1958, 585.
[212] L. Tagányi 1901, 228. l. jegyzet; Deér 1934, 198.; Janits 1940, 8.; Horedt 1958a, 117–118.
[213] Makkai 1943a, 317. – Molnár Erik szerint szláv vajdával Erdélyben már a VI. században találkozunk (Molnár 1949a, 103).

Szláv alattvalói a maguk nyelvén vajdának hívhatták. Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy az ószlávból a воєводა szó 'fejedelem' jelentése kimutatható.[214]

A mai román történetírás az erdélyi vajdaság eredetéről is sajátságos véleményt nyilvánít. A századfordulón Ioan Bogdan még tárgyszerűen feltételezte, hogy a szláv vajda szó román átvétele a VI–IX. században történhetett, és reálisan elismerte, hogy az első román vajda írott forrásban csak IV. Béla 1247. évi oklevelében fordul elő.[215] A felszabadulás előtti román szakirodalomban Ioan Lupaş, Ioan Moga, majd a mai történetírásban Ştefan Pascu egyre inkább elfordult a történeti realitásoktól. Szerintük az erdélyi vajdaság alapvető etnikai elemei a románok. A vajdaság a román országok sajátságos politikai szervezete: a havaselvi, a moldvai és az erdélyi vajdaság szervezete azonos. Így tehát az erdélyi vajdaság nem a magyar királyság alkotása, hanem az erdélyi román őslakosság intézménye. A magyar királyság hasztalan erőltette Erdélyre a principatusi kormányzati formát, végül is el kellett ismernie a vajdát mint Erdély politikai kormányzóját, s ezzel együtt Erdély politikai autonómiáját is.[216]

Az állítólagos erdélyi román őslakosság kérdésére nem szándékszunk visszatérni, a román indítású erdélyi vajdaság kialakulására is csak egyetlen tény tisztázásának erejéig. A mai román történetírás a IX–XIII. századi Erdély területén számos román vajdaságot – Menumorout, Glad, Gelu, majd Ahtum és Gyla vajdaságát – tételez fel. Az anonymusi gesta lapjairól életre keltett román vajdák „hitelére" nem kell szót vesztegetnünk. Az Anonymus nyomán feltett IX. századi románszláv központokban, Gyaluban és Biharon folytatott régészeti ásatások is eredménytelenül végződtek, nem hozták felszínre az állítólagos őslakosság archeológiai nyomát.[217] De a román szakirodalom szerint vajdaságok voltak még a Barcaságban, Fogarasban, Szeben, Hátszeg vidékén és Máramarosban. Mivel igazolja a román történetírás a helyi, területi román vajdák létét? „Erdély területén az egész időszak folyamán minduntalan emlegetnek ilyen vajdaságokat, s élükön álló vajdákat. A legtöbb vajda egyszerű falusi vezető, néhányuk azonban... a hűbéri hatalommal való együttműködés révén a nemesek és tisztségviselők közé emelkednek, mint az a *Voievoda,* aki 1214-ben Doboka grófja vagy egy másik hatalmas, de önkényeskedő embernek ismert *Voievoda,* 1219-ben Bihar várának századosa (centurio-ja) volt." A román őslakosok vezetői – akik a XIII. század elején a vajda (Voiavoda) címet viselték – nem ritkán együttműködtek a magyar hűbérurakkal, így falvak, birtokok tulajdonosaivá váltak. A román történetírás szerint e helyi vajdaságok egész Erdélyre történt kiterjesztéséből született meg az erdélyi vajdaság intézménye.[218] E nézettel szemben könnyen belátható: a források nem vajdákat emlegetnek, az 1214. és 1219. évi adatokban említett személyeknek a Vajda nem címük, hanem nevük,[219] amiként Vajda sze-

[214] Slovník V. 217.

[215] BOGDAN 1901–1902, 191–207.

[216] LUPAŞ 1936–1937, 113.; LUPAŞ 1936–1938, 4–19., 50–69.; LUPAŞ 1943, 60–62., 83–84.; MOGA 1945, 90., 141., 147.; PASCU 1962, 43.; PASCU 1964, 119–121.; PASCU 1971, 98–99., 133–134. L. még PASCU–RUSU 1968, 181.; STOICESCU 1970, 314.

[217] RUSU 1956, 687–716.; RUSU 1960, 7–25., különösen 12.

[218] PASCU 1962, 43., 45., 72.; PASCU 1964, 98–101., 103–104., 109., 119–121.; PASCU 1971, 28–32., 62–81., 98–99. Vö. HOREDT 1958a, 118.

[219] VR 78. sz.; VR 212. sz.

mélynevek gyakran előfordulnak magyarországi oklevelekben az ország különböző pontjain.[220] E Vajdákból már csak személynévi voltuknál fogva sem lehet a XIII. század eleji helyi román vajdaságok létére és nagy számára következtetni.

Semmi kétség nem lehet az iránt: írott forrásban a román vajdai cím (Lytuoy és Szeneslaus „olat" vajdák címe) IV. Béla 1247. évi oklevelében fordul elő első ízben, s ott helyi román vajdákat jelöl, akiknek földjei Dél-Erdélyben Hátszeg táján, illetve a Kárpátoktól délre az Olt vidékén terültek el.[221] E Lythway vajda IV. László kiskorúsága alatt testvéreivel (közülük Barbathot név szerint ismerjük) Magyarország havasokon túli (ultra alpes) részét elfoglalta, de IV. László embere a vajdát megölte, testvérét elfogta.[222] Az első, vitathatatlanul és teljesen Kárpátokon belüli román vajda az 1326. évben előforduló Bihar megyei Negul voyvoda.[223] 1364. évi oklevél szerint Máramaros, Ugocsa és Bereg megyék román falvainak kenézei közösen vajdát választottak maguknak.[224] Az adatok ilyen kronológiai rendje és területi elhelyezkedése megfelel annak az objektív folyamatnak, ahogy a XIII–XIV. században a románok déli és keleti irányból benyomultak Erdélybe. Már IV. Béla említett 1247. évi oklevele – amely a Szörénységben János és Farkas (Ioan és Farcaş) kenézségeiről (kenazatus) szól[225] –, illetve a most idézett 1364. évi diploma is mutatja: a románság elemi szervezete a kenézség volt, több kenézség tömörülése helyi-területi vajdaságokat hozott létre. E román helyi vajdaságok azonban Erdély területén nem lehetnek korábbiak a XIII. századnál, így folytonosságuk már csak ezért sem lehet a román történetírás által feltett IX–X. századi vajdaságokkal.[226] A románok kenéz méltósága magyarországi román vonatkozásban először 1247-ben, másodízben 1263-ban, harmadízben pedig 1315-ben fordul elő szörényi, hunyadi és hátszegi, tehát egyaránt dél-erdélyi területen.[227] A román kenéz (cneaz, cnez) méltóságjelölő délszláv eredetű, s mivel a románok sokáig éltek együtt a bolgárokkal, feltehető, hogy a méltóságnevet is a bolgároktól vették át.[228] Ennek lehetőségét Anonymus igazolja, aki a bolgárok kenézeit (kenezy Bulgarorum) említi.[229]

220 CD III. 193. sz.; W. IV. 108. sz. stb. – A középkori Bán személy- és helynevek nagy számára a magyar nyelvtudomány kielégítő választ adott akkor, amikor feltételezte: a bán szót mind a horvátból, mind esetleg több török nyelvből is átvették a magyarok. Kérdés: a középkori Vajda személy- és helynevek hasonlóan nagy számát magyarázhatja-e a vajda szó egyszeri, egyetlen szláv nyelvből, meghatározott történeti körülmények között és körülhatárolt jelentésben történt átvétele?

221 US I. 82. sz. L. Reiszig 1901, 533–535.; Wertner 1901a, 674–676.; Bogdan 1901–1902, 193–194.; Müller 1938, 25–26.; Elekes 1940, 306–308.; Makkai 1943a, 344.; Makkai 1943b, 20.; Pataki 1944, 90.; Pascu 1962, 116., 122.; Pascu 1964, 102.; Györffy 1964, 4. és uo. 12. jegyzet; Ştefănescu 1970, 24–29.; Pascu 1971, 168.; Columbeanu 1973, 109–118.

222 Györffy 1964, 14–17. (a másik két hasonló tartalmú, e napon kelt oklevél – W. XII. 369–370. sz. – hamis); Györffy 1964, 20–21. (az e napon kelt hasonló tartalmú oklevél – F. V/3. 397–398. – hamis). L. még Petrovay 1911, 614.; Câmpina–Pascu 1962, 146., 148.; Györffy 1964, 15. 64. jegyzet. – Az erdélyi románokra vonatkozó XIII. századi (okleveles) adatok összeállítását l. Györffy 1964, 1–25.

223 Károlyi O. I. 57. sz. L. még Bónis 1947, 386.; Dragomir–Belu 1966, 175.

224 Lehoczky 1890, 164., 155–156.

225 Dragun és Kodoch kenézek (kenasii) Hunyad megyei földjeit 1263-ban említik, l. Györffy 1964, 7.

226 Vö. Pascu 1964, 102.

227 Györffy 1964, 8. 29. jegyzet.

228 Elekes 1940, 301.

229 SRH I. 91. Rogerius caneseus, canesius adatának értelmezésére l. Györffy 1964, 8. 29. jegyzet.

A bolgárban vojvoda (воивода) a török időben (tehát viszonylag későn) jelentett katonai vezetőt, de hasonló jelentésben való meglétét az ószláv nyelvemlékek alapján az óbolgárban is felteszik.[230] Az már Ioan Bogdan óta nem kétséges, hogy a vajda szót a románok a szlávból vették át, még talán az I. évezred vége felé.[231] Noha Nicolae Stoicescu – mint elvet végső fokon helyesen – hangsúlyozza, hogy a méltóságok eredete igen bonyolult probléma, s egy intézmény neve nem bizonyítja szükségszerűen magának az intézménynek hasonló eredetét is,[232] mégis valószínűnek tartjuk, hogy a románság a vajda névvel együtt magát az intézményt (vagy legalábbis annak elemeit) a szlávoktól átvette. Legújabban elhangzott olyan vélemény, hogy a vajda szó a románban is óorosz eredetű.[233] Magunk mind a vajda szó, mind – esetleg – a vajdai intézmény román kölcsönzésénél bolgár eredetre gondolunk.

Fentebb már kifejezésre juttattuk azt a véleményünket, hogy a dél-erdélyi bolgárszláv fejedelmet, kagánt szláv alattvalói vajdának hívhatták. Eszerint a magyar vajda szó bolgárszláv kölcsönzés eredménye. A román–bolgár együttélés huzamos volta az Al-Duna vidékén önként kínálja azt a feltevést, hogy a románok is a bolgárszlávoktól vették a szót (és talán az intézményt is). Ily módon tehát a magyar és román nyelv vajda szava egymástól független, eltérő területen történt szókölcsönzés terméke, az ószláв (óbolgár) воѥводა egymástól eltérő módon fejlődött a magyar nyelvben vajda, a román nyelvben pedig voivod, voevod, vodă szóvá. Nincs igaza tehát sem azon magyar nézetnek, amely a román vajdai intézményben a magyar hatást hangsúlyozta,[234] sem a mai román történetírás ama – már idézett – álláspontjának, amely szerint az erdélyi vajdaság nem a magyar királyság alkotása, hanem a román őslakosság szívós ragaszkodása ősi intézményeihez az oka annak, hogy a magyar állam a románoktól átvette és a románlakta Erdélyre alkalmazta a vajdai méltóságot és intézményt.

Így tehát nem állhat meg a mai román történetírás azon – fentebb említett – feltevése sem, mely szembeállítja az erdélyi princepsi és vajdai tisztet, az elsőben a magyar király által propagált, az utóbbiban pedig ősi román méltóságot keresve. Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy a vulgáris banus alak sem egy csapásra hódított tért a magyarországi oklevelezésben. Kledin bánt 1116–1117-ben a tengermelléki provincia princepsének nevezték. Damján zárai comest még 1188-ban is Dalmácia princepsének mondták. De feltehetően illették a bánt comes és dux névvel is. Hasonló lehet a helyzet a vajda szóval is. Abból a feltevésünkből, hogy az erdélyi vajdaság közvetlenül kapcsolódik Keán dél-erdélyi fejedelemségéhez, nyilvánvalóan adódik: kontinuitásnak kell lennie Keán vajda címe és a vajda titulus 1199. évi első írásos felbukkanása között.[235] A scriptorok azonban vonakodtak 1111-ben és 1113-ban is a vulgáris vajda (voivoda) szó lejegyzésétől, helyette a fejedelem latin szavát, a princepset használták. A XII. szá-

230 BER I. 172–173.
231 BOGDAN 1901–1902, 191–207.
232 STOICESCU 1970, 307.
233 ROT 1973, 245.
234 BÉLAY 1943, 15–16.
235 Elképzelhetetlen tehát MÜLLER (1938, 32.) kombinációjának realitása: a vajda megnevezés alkalmazását egyenesen III. Béla rendelte el.

zad folyamán azonban oly erősen terjedhetett a szláv eredetű vajda szó a magyarok körében is, hogy 1199-ben lejegyezték, és a XIII. században használata általánossá vált.[236] Több nyom is mutat arra azonban, hogy a vajda szó állandó terjedése mellett hosszabb ideig élt a vajda fogalmának jelölésére a német eredetű herceg szó is. A XIII. század elején a vajdai tisztet betöltő és több oklevélben vajdai címet viselő Benedek 1221-ben királyi oklevélben duxként fordul elő, ami köztudottan a herceg szinonimája.[237] Hornecki Ottokar XIV. század eleji osztrák rímes krónikájában is erdélyi herceget (der herzog über walt) említ.[238] A Margit-legenda magyar szövege az 1270-es években vajdai méltóságot viselő Csák nembeli Mátét „erdely matyvs herchegnek" nevezi.[239]

Felfogásunkból következik, hogy a vajdai méltóság eredetileg csak Keán délerdélyi fejedelemségének területére, az ott megszervezett nagy kiterjedésű, fél Erdélyt, az egész déli részt magában foglaló Fehér megye területére terjedt ki, amelyből a többi dél-erdélyi megyék csak később szakadtak ki.[240] Sajnos, a vajdai hatáskör kiterjedésére jobbára csak a tanú- és méltóságnévsorokból tudunk következtetni – ami pedig a vázolt okok folytán mindig bizonytalansági tényezőket hordoz magában –, ugyanis az első ténylegesen intézkedő vajdákról csak az 1210-es években vannak adataink.[241] Elhangzott olyan vélemény, hogy a vajda kezdetben tulajdonképpen (gyula)fehérvári ispán (is) volt.[242] Nemcsak a vajdai méltóság eredetéről fentebb kifejtett koncepciónkkal vág ez egybe, hanem a vajda tisztség legelső adatai – a XII–XIII. század fordulójáról – is megerősíteni látszanak ezt. 1200-ban Eth, 1201-ben Jula vajda és egyszersmind (gyula)fehérvári ispán volt.[243] Nem valószínűtlen, hogy az erdélyi vajda és a (gyula)fehérvári ispán tisztének összekapcsolódására már a XI–XII. század fordulójáról van adatunk. Ferdo Šišić vetette fel, hogy a Gaufredus Malaterra krónikájában említett Vincurius comes Bellegratae, aki 1097-ben a tengerparton fogadta Kálmán király jegyesét, (gyula)fehérvári ispán lehetett, és feltehetően azonos az 1111. és 1113. évi oklevelekben szereplő Mercurius erdélyi princepsszel.[244] A valószínűnek tűnő azonosítás erejét legfeljebb az ronthatja, hogy Székesfehérvár nevének szlávos Belgrad (Idrīsīnél Balliġrāta, Mahmūd Terdžümānnál Usztulnï Belghïrad) alakjával a XII. és a XVI. században is találkozunk.[245]

Tévedés lenne azonban azt gondolnunk, hogy a vajda hatásköre egészen a tatárjárásig csak Dél-Erdélyre terjedt ki.[246] Az 1177 körüli oklevélben (gyula)fe-

[236] Deér 1934, 198.

[237] SO I. 5. sz.; F. III/1. 316–320. L. ifj. Horváth 1966, 49. 193. jegyzet. – 1225-ben ugyancsak királyi oklevélben Velek szerepel duxként: SO I. 8. sz. Sólyom (1966, 74–75.) Veleket bánnak véli.

[238] Cat. font. 1946.

[239] Nyelvemléktár VIII. 82. Vajdai címére l. F. V/2. 223–224. stb.

[240] L. Makkai 1943a, 329.; Makkai 1944, 187–189. E nagy kiterjedésű Fehér megyére l. Pesty 1880, II. 17., 19.; Tagányi 1901, 232.; Jancsó 1931, 37.; Deér 1934, 198.; Asztalos 1936, 184.; Iczkovits 1939, 7.; Mályusz 1940c, 53.; Horváth 1943, 13.; Mályusz 1943, 268–269., 278–279.; Makkai 1943a, 330.; Makkai 1944, 188.

[241] Az első adatok: US I. 19. sz.; VR 134. sz.

[242] Makkai 1944, 187–188.

[243] RA 189. sz.; RA 195. sz.

[244] Cat. font. 977.; Šišić 1914, 383–384. L. még Melich 1925–1929, 243. és 255–256. 5. jegyzet. Suciu (1967, I. 29.) ezt az adatot kérdőjelesen kapcsolja Gyulafehérvárhoz.

[245] Budenz 1861, 290.; Lewicki 1945, 133. (vö. 127.). L. még Györffy 1967, 19.

[246] Makkai 1943a, 329. 4. jegyzet.

hérvári ispánként szereplő Gallust feltehetően azonosítani lehet azzal a Gallusszal, aki 1183-ban Kolozs megye ispánja.[247] Nagyon valószínű, hogy az 1164 körül a dobokai comitatust viselő Eustach azonos a III. Béla korában szerepeltetett Leustach erdélyi vajdával.[248] Az 1215. évben azonban már közvetlen adat is igazolja a vajda dobokai fennhatóságát.[249] A Tiszától a Kárpátokig húzódó Szolnok megye sokáig kívül maradt az erdélyi vajdaság politikai határain. Jól mutatja e két terület szervezeti különállását, hogy a II. András és IV. Béla herceg közötti országmegosztás idején a vajda az Erdélyt kormányzó Béla tisztségviselője, a szolnoki ispán azonban II. Andrásé.[250] Az első kísérlet, hogy a vajda Szolnokra is kiterjessze fennhatóságát, az 1214. évre tehető, ekkor bukkan fel első ízben a vajda egyszersmind szolnoki ispánként.[251] Még fél évszázadnak kellett azonban eltelni ahhoz, hogy ez tartós eredményre vezessen. 1263-tól 1441-ig a vajda megszakítás nélkül viselte a szolnoki comitatust is,[252] ekkortól fennhatósága az egész nagy területű – a középkor későbbi századaiban három részre szakadó[253] – Szolnok megyére kiterjedt.[254] Míg egyfelől tehát az erdélyi vajdaság területi hatásköre a XI–XIII. században fokozatosan nőtt, és a XIII. század második felére a történeti Erdély egészét átfogta, addig másfelől már legalább a XII. századtól kezdve össze is szűkült az erdélyi részeken, hiszen nem terjedt ki joghatósága – legalábbis jog szerint nem – a szász és székely székek területére, továbbá a hét vármegye számos kiváltságolt helységére.[255]

Szólnunk kell röviden Erdély státusának, terminológiai megjelölésének kérdéséről. Erdélyt leggyakrabban „erdélyi részek"-nek (partes transsilvanae) nevezték;[256] a vajdaság (vaivodatus) minősítés ritkán fordul elő.[257] Mivel IV. Béla és V. István hercegek személyében duxok álltak Erdély élén, kijárt Erdélynek a *ducatus* cím.[258] Első ízben 1266-ban, majd ezt követően számos alkalommal *regnumnak* titulálják Erdélyt.[259] A regnum első, 1266. évi adata éppen V. István herceg okleveléből való, aki – mint láttuk – 1262-től a rex iunior címet viselte, filológiailag – király voltánál fogva – tehát szabatosan minősítette Erdélyt királyságnak. Szlavónia regnum címzéséhez hasonlóan Erdély esetében szintén tovább öröklődött e titulus akkor is, amikor Erdélyt már nem királyi rangú herceg kormányozta. A mai román történetírás azonban a regnum címzésből messzeható következtetésre jut: a regnum címből vezeti le, hogy a XIII. században Erdély Magyarországtól külön ország, alkotmányjogi szempontból szuverén állam volt.[260] Pedig e terminológiai fejtegetéseken túl immár Szlavónia analógiája is

247 RA 128. sz.; RA 138. sz.
248 RA 106. sz.; HO VII. 17. sz. Azonosításukra l. Pascu 1971, 133.
249 VR 134. sz.
250 Makkai 1944, 186–187.
251 RA 289. sz.; RA 290. sz.; RA 291. sz.
252 Tagányi 1901, 234.; Janits 1940, 27.; Makkai 1943a, 329. 4. jegyzet; Makkai 1944, 188.
253 Tagányi 1901, 236.; Petri 1901, 78–85.; Makkai 1944, 186.
254 Tagányi 1901, 244–245.; Janits 1940, 28.
255 Janits 1940, 19–21., 23–25.
256 US I. 38. sz.; US I. 63. sz.; US I. 193. sz. stb.
257 US I. 133. sz.
258 US I. 185. sz.; F. VII/4. 223. sz. stb.
259 US I. 113. sz.; F. V/3. 434–436. stb.
260 Pascu 1964, 122.; Pascu 1971, 187.

igazolja: az Erdélyre alkalmazott minősítések – így tehát a regnum cím sem – önmagukban semmit nem mondanak a tartomány szuverenitásáról, és nem tesznek lehetővé az önállóság szintjére utaló reális következtetést.

A SZLAVÓN BÁN ÉS AZ ERDÉLYI VAJDA FUNKCIÓJA

Előre kell bocsátanunk, hogy a báni és a vajdai különkormányzat Árpád-kori funkcionálását csak az 1270–1280-as évekig kísérjük nyomon. A tengermelléki bánságot az 1270-es évek közepén foglalja el és tartja évtizedekig Šubić Pál. A szlavón bánságot az 1270-es évek végétől már jóformán alig engedik ki a kezükből az 1320-as évek elejéig a Kőszegiek és a Babonićok. Az erdélyi vajdaság az 1280-as években Borsa nembeli Rolandé, a következő évtizedekben pedig – mintegy 20 esztendőn át – Kán nembeli Lászlóé. A báni és vajdai különkormányzat Árpád-kori utolsó és Anjou-kori első évtizedei nem a különkormányzat, hanem a tartományuraság történetének lapjaira tartoznak. Azt is már témánk elején közölnünk kell, hogy a báni funkcióval sokszorta több oklevél foglalkozik, mint a vajdaival. Bizonyos folyamatokat és jelenségeket éppen ezért csak a bánok példáján tudunk illusztrálni, nem lehetnek azonban kétségeink afelől, hogy hasonló folyamatok és jelenségek a vajdai méltóságban is lezajlottak, illetve feltűntek.

Jobbára a pozitív adatgyűjtés korszakában, a XIX–XX. század fordulóján többen is összeállították a bánok és a vajdák listáját.[261] Igaz, ma már több helyütt kiegészítésekre, módosításokra szorulnak (egyáltalán: ideje lenne már letörölni a sok évtizedes port az elsősorban Wertner Mór által összeállított listákról, s új archontológiai táblákat összeállítani), de az alapvető következtetések levonására még így is alkalmasak. A bánok esetében 170 év alatt, ahol kisebb hézagoktól eltekintve már a XII. század elejétől folyamatos a lista, az 1270-es évekig mintegy 50 tisztségviselőt, a vajdák esetében 80 év alatt, ahol csak a XII–XIII. század fordulójától tekinthető nagyobb hiányok nélkülinek a lista, az 1280-as évekig mintegy 40 dignitariust számolhatunk össze. (E számokba külön tételként vettük be a báni–vajdai tisztbe újólag visszatérőket, viszont a vicebánokra és alvajdákra nem voltunk tekintettel.) Eszerint tehát a bánok átlagosan háromnégy, a vajdák pedig kétévenként cserélődtek.[262] A bánok átlagarányán kétségtelenül „javított", hogy három bán is (a XII. századi Beloš és Ampudin, valamint a XIII. századi Gutkeled nembeli István) tíz-tíz évet meghaladó ideig viselte a banatust. A vajdák közül egyedül Lőrinc tisztségviselése érte el a tíz évet.

Tudjuk, hogy a bán és a vajda kinevezésének joga a királyé (illetve a területi

[261] Bánok listája: KORBULY 1868, 209–213.; TRUHELKA 1897, 140–145.; KLAIĆ 1899c, 132–138., 234–243.; KLAIĆ 1900, 131–132., 154–173.; BOJNIČIĆ 1900, 121.; WERTNER 1901b, 16–31.; WERTNER 1906, 590., 592.; WERTNER 1909, 377–415. Vajdák listája: WERTNER 1890a, 727.; PÓR 1891a, 108–111.; PÓR 1893a, 3–19.; WERTNER 1893a, 522–526.; WERTNER 1894, 498–502.; WERTNER 1898b, 43–73.; WERTNER 1899d, 116–123., 138–144.; WERTNER 1902a, 496–500.; LUPAŞ 1936–1937, 94–111.; JANITS 1940, 107.; LUPAŞ 1943, 71–83. – A báni és vajdai listákat l. HÓMAN 1935, passim; HÓMAN 1936, passim.

[262] KENÉZY 1869, 313.; KLAIĆ 1899c, 243.; MOGA 1945, 62.

hatalmat gyakorló királyi hercegé) volt,[263] a méltóságok gyakori cseréjéből tehát elsősorban a királyi hatalmat érintő következtetések vonhatók le, mindenekelőtt általános érvénnyel az a megállapítás, hogy a magyar királyok óvakodtak hoszszabb ideig bármelyik hívüket is a báni vagy a vajdai polcon hagyni, ily módon védekeztek az uralkodók ama veszély ellen, hogy a huzamos időt a különkormányzat élén töltő dignitarius nehogy túlzottan nagy hatalomra tegyen szert. Ez a királyi tendencia már szinte a különkormányzatok kialakulásának idejétől jelentkezik. Pl. 1199 és 1203 között öt vajda, 1212 és 1216 között ugyancsak öt bán váltotta egymást, egy-egy tisztségviselő tehát legfeljebb egy évet tölthetett hivatalában.

A XIII. század folyamán e királyi tendenciát azonban már más irányú törekvések is színezik, majd egyre inkább megszabják. Egyrészt a főurak felfigyeltek azokra a lehetőségekre, amelyeket a báni és vajdai méltóság jelenthetett hatalmuk növelése számára, ezért egymással versenyezve törtek e tisztségek elnyerésére. Rátót nembeli Roland bánt pl. vetélytársai intrikái hozták olyan helyzetbe, hogy IV. Béla végül is megfosztotta a banatustól,[264] s azt a rivális Héder nembeli Kőszegi Henrik nyerte el. Másrészt a reális hatalmát a XIII. században mindinkább elvesztő uralkodó számára egy ideig még politikai eszköz volt a tisztségek betöltésével való „játszadozás"; hűséget jutalmazhatott és hűtlenséget büntethetett ezzel. IV. Béla nyíltan hangoztatta, hogy mind Türje nembeli Dénest, mind Gutkeled nembeli Istvánt „hűségének igen kedves odaadása", hadiérdemeik „méltán emelték a királyi kegy magasabb fokaira", a szlavón báni méltóságba.[265] Ugyanakkor a hűtlenekkel szemben úgy éreztette haragját pl. IV. László, hogy a kegyvesztetteket funkciójuktól megfosztotta. A gyakori pártütések, király elleni lázadások adják magyarázatát a szlavón bánok és erdélyi vajdák igen gyors cseréinek az 1270-es években.

Noha nemzetségek de genere megjelölésével csak a XIII. század eleje óta találkozunk, úgy hisszük, nem elsősorban ez adja magyarázatát annak a ténynek, hogy mind a báni, mind a vajdai listán a XIII. század közepe óta megszaporodnak és uralkodóvá válnak a de genere minősítéssel rendelkező, méghozzá nagy és erős nemzetségi kötelékekbe tartozó dignitariusok. Azt jelezheti ez a folyamat, hogy éppen a nagyúri genusoknak volt lehetőségük és erejük arra, hogy a tisztségek betöltésével való királyi „játszadozást" egyre inkább a maguk javára hasznosítsák, kezdetben úgy, hogy bukásuk után újra és újra – és nem sikertelenül – harcba indultak a korábbi tisztség elnyeréséért. Pok nembeli Móric fia: Miklós IV. László uralkodásának tíz éve alatt négyszer nyerte el a vajdaságot, Kőszegi János az 1270-es években, Babonić Radoszló az 1280–1290-es évek fordulója táján három-három alkalommal töltötte be a báni tisztet. E nagyúri családok sarjai később, a XIII. század végén, a XIV. század elején már függetlenítették magukat a tisztségekkel folyó, a király és a birtokosok közötti labdázásoktól, önhatalmúlag magukat minősítették Erdély vajdáinak és Szlavónia bánjai-

263 Janits 1940, 11–12.
264 CD V. 5. sz.
265 CD IV. 205. sz.; CD IV. 406. sz.

nak. Ez már nem is a különkormányzatok, hanem a tartományuraság históriájához tartozik.

Egy-egy tisztség örökletessé tételéhez vezető út első lépcsőfokait már az 1270–1280-as évek előtt megjárták a nagybirtokosok, amikor – persze, eredménytelenül – családi hitbizománnyá akarták változtatni a báni, illetve a vajdai méltóságot. A báni tisztre a XII–XIII. század fordulóján a Bárkalán nem vetett szemet, Kalán püspök, Bánk és a talán ide vonható Pósa négy ízben viselte a gubernatori, illetve báni méltóságot. A XIII. század elejétől a Gutkeledek igyekeztek a banatust kisajátítani; a feltételesen ide sorolható Merkur, továbbá Apaj, István, Joachim, Majádi Miklós és István nyolc alkalommal, az 1205 és 1288 közötti mintegy 80 évben 22 éven át töltötték be a báni tisztet. Az erdélyi vajdaságra a Kánok aspiráltak: a XIII. században a nemzetség négy generációja viselte a vajdai méltóságot, hogy azután a családi műre a dédunoka tegye fel a koronát a vajdai tiszt 20 éves megszakítás nélküli birtoklásával a XIII–XIV. század fordulóján.

Honnan ered és miben jut kifejezésre a bánok és vajdák hatalma? A szakirodalom dezorientáló monotonsággal ismételgette, hogy a bán is és a vajda is királyi helytartó, a király tisztviselője, az uralkodó személyének képviselője, helyettese, Szlavónia és Erdély nádora, tehát nem autonóm helyi hatóság.[266] Ez a nézet túlságosan „közjogias" indítású, bizonyos felszíni jelenségek valóban sugallnak efféle látszatot. Bánok és vajdák egyaránt hangoztatták általában, hogy királyi parancsra járnak el, s a királyi oklevelek is gyakran hivatkoznak a bánoknak és vajdáknak adott mandátumokra.[267] Kledin bán 1116–1117-ben István király parancsából, Maurus tengermelléki exercitator 1182-ben és Miklós bán 1275-ben királyi kegyből minősítette bánnak magát. Ugrin szörényi bán 1268-ban „ex dileccione (Bele)... Regis" (Béla király szeretetéből) eredeztette méltóságát. II. Géza 1158-ban a bánt is ministerei közé sorolta.[268] A fontos akciókat, mint pl. a várföldek visszavételét, királyi megbízás alapján végezték.[269] Számos adat erősíti meg, hogy a bánok királyt helyettesítő mivoltukban intézkedtek. 1248-ban IV. Béla megparancsolta Traunak, hogy úgy engedelmeskedjék István bánnak, mint a királynak. IV. Béla eme Istvánra saját helyettesítését (vices nostras) bízta Szlavóniában.[270] Ilyen megbízást persze más dignitarius is kaphatott,[271] de amíg ezek alkalmiak, konkrét esethez kötöttek voltak, addig a bán (és a vajda) általában ilyen állandó, már a kinevezéssel együtt járó megbízás alapján tevékenykedett.

A bán és a vajda több feladatköre is alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy

[266] A bánra l. Korbuly 1868, 60–73.; Hampel 1869, 364–367.; Marczali 1898, 76–77.; Hóman 1935, 356. A vajdára l. Szilágyi 1866, 77.; Pór 1893a, 1.; Pauler 1899, I. 218.; Farczády 1912, 10., 35.; Jancsó 1931, 50.; Deér 1934, 198.; Endes 1935, 48.; Asztalos 1936, 185.; Müller 1938, 32.; Istványi 1939–1941, 191.; Janits 1940, 11–12.; Lupaş 1943, 62.; Horváth 1943, 12.; Horedt 1958a, 118.

[267] CD II. 178. sz.; CD III. 176. sz.; CD IV. 530. sz.; CD V. 815. sz.; CD V. 941. sz.; CD VI. 76. sz.; CD VI. 121. sz.; W. VI. 247. sz.; CD V. 704. sz. stb.

[268] CD II. Addenda c) 2. sz.; CD II. 178. sz.; CD VI. 104. sz.; W. III. 125. sz.; CD II. 83. sz.; CD II. 84. sz.

[269] CD V. 543. sz.; CD V. 550. sz.; CD V. 625. sz.; CD V. 626. sz. stb.

[270] CD IV. 310. sz.; CD V. 540. sz.

[271] RA 711. sz.; CD IV. 469. sz.; CD V. 586. sz.; W. VII. 329. sz.; F. V/2. 477–478. stb.

a különkormányzat vezetője a király egyszerű tisztviselője és engedelmes alkalmazottja. E funkciók némelyike kifejezetten hiteleshelyi jellegű: a bán és a vajda határjárást végez, birtokot iktat,[272] okleveleket erősít meg és ír át,[273] előtte földet adnak el, peres ügyekben megegyeznek, bevallást tesznek.[274] Ugyancsak szerény helyzetet kölcsönöznek a bánnak azok a XIII. század eleji oklevelek, ahol a bán mint királyi poroszló fordul elő.[275]

Mindezek azonban csak az érem egyik, könnyebben feltűnő oldalát jelentik. A báni és vajdai hatalom voltaképpen két forrásból táplálkozik, eredetileg mindkettő a különkormányzati vezető király által nyert joghatóságának gerincét alkotta, a katonai és az igazságszolgáltatási hatáskörből. IV. Béla a báni hivatal kötelességéül említette, hogy Szlavónia dukátusa különböző részeinek védelmében serénynek kell lennie. V. István herceg 1266-ban eltiltja az erdélyi vajdát a krakkói és igeni hospeseken tett descensustól, kivételt csak abban az esetben tett, amikor István herceg országát veszély fenyegeti. Ekkor a herceg erdélyi országának (regni nostri Transiluani) védelmén és üdvén őrködő vajda köteles a hospesekhez fordulni.[276] Ebből a feladatkörből természetesen adódott, hogy a tatárjárást követően a lázadó, IV. Bélától elszakadni akaró horvátországiakat és Spalato városát a bán és a vicebán fegyverrel szorította az uralkodó iránti hűségre.[277] Aligha szükséges bizonyítani, hogy a szlavóniai és erdélyi haderő feletti rendelkezési jog – még a királyi hadsereg ereje hanyatlásának korában is[278] – milyen hatalmat és tekintélyt kölcsönzött a különkormányzat vezetőjének. De a katonai hatáskör visszaélésekre is alkalmat adott. 1246-ban Hudina comes és négy rokona amiatt panaszkodott a királynak, hogy a bán mindegyiküket fejenként kényszerítette mind a báni, mind a királyi hadseregben teendő hadi szolgálatra, holott földjük haszna ilyen szolgálat költségével nem ér fel.[279]

Még nagyobb befolyást és még tekintélyesebb hatalmat biztosított a bán és a vajda számára az igazságszolgáltatási tevékenység. A különkormányzatok vezetői területük (nem privilegizált) elemei – egyháziak, továbbá a laikus társadalom széles köre – felett a legkülönbözőbb (birtok-, hatalmaskodási és egyéb) ügyekben ítélhettek.[280] Az igazságszolgáltatást a bán és a vajda felhasználják hatalmuk kiszélesítésére. Fontos jogok megszerzéséhez vezették el a bánokat a IV. Béla kori birtokvisszavételek és birtokrendezések, ahol a király képviseletében a panaszosok a bánhoz fordultak, az ő kezébe tették le ügyüket.[281] A bán feladata volt megvizsgálni különböző népelemek státusát, különböző földek birtokhely-

[272] CD IV. 315. sz.; CD IV. 382. sz.; US I. 86. sz.; W. XI. 69. sz.; CD III. 157. sz.; CD IV. 155. sz.; CD IV. 211. sz.; CD V. 819. sz.; CD V. 84. sz.; W. VI. 247. sz.; US I. 38. sz.; CD V. 704. sz. stb.

[273] CD V. 823. sz.; CD V. 842. sz.; CD V. 964. sz.; CD VI. 509. sz. stb.

[274] CD IV. 112. sz.; CD IV. 357. sz.; CD VI. 55. sz.; CD VI. 85. sz.; CD VI. 267. sz.; CD IV. 162. sz.; CD IV. 308. sz.; CD VI. 13. sz. stb.

[275] CD III. 110. sz.; US I. 31. sz. stb.

[276] CD IV. 205. sz.; US I. 113. sz.

[277] CD IV. 406. sz.; CD IV. 408. sz.; CD V. 578. sz.

[278] Molnár 1959, 236–252.

[279] CD IV. 256. sz.

[280] CD II. 94. sz.; CD IV. 91. sz.; CD IV. 268. sz.; F. IV/2. 414.; CD V. 624. sz.; VR 323. sz.; W. III. 150. sz.; F. V/3. 434–436. stb.

[281] CD IV. 67. sz. stb.

zetét.[282] E megbízatás teljesítése során a bánnak emberek társadalmi hovatartozásáról kellett döntenie. Igaz, arra is akad példánk, hogy a bán a királyt kérte bizonyos nemesek szabadságának épen hagyására, vagy hogy a király a bán megkérdezése után döntött emberek jogállásáról,[283] de számos adat igazolja, hogy a bán önállóan ítélt a státusperekben, önállóan hagyott hospeseket várjobbágyi szabadságon, igazolt várjobbágyi állapotot, vagy éppen várnépeket helyezett várjobbágyok közé.[284] Ha imént bizonyos báni funkciók hiteleshelyi jellegűeknek tűntek is, a társadalmi helyzet megítélése és a státus szabad változtatása méltán tekinthető hercegi jogkörnek, olyannak, amilyennel csak IV. Béla és 1262 után V. István hercegek éltek. Ugyancsak uralkodói jogkört gyakoroltak a vajdák, amikor kiváltságokat, immunitásokat adtak az alvinci, a borbereki, a désvári hospeseknek.[285]

Új fejezetet jelent a különkormányzat vezetői igazságszolgáltatásában a generális kongregációk celebrálása. Ez eredendően nádori hatáskör volt,[286] de a XIII. század 70-es, 80-as éveiben Szlavónia területén – úgy tűnik: rendszeresen – a bán tartotta meg ezeket. Jelentőségét tekintve ezek közül messze kiemelkedik Csák nembeli Máté bán 1273. évi kongregációja, ahol a nemesek és a várjobbágyok Szlavónia (a poroszlóállítással, az idézéssel, az egyes vétségek megítélésével, a katonáskodással, a descensusszal, az adómegtagadókkal s ezek garanciáival kapcsolatos) jogainak megtartására és bírái általi megtartatására kérték a bánt. Kőszegi Miklós bán Szlavónia 1278. évi generális kongregációján a zágrábi várjobbágyok szabadságát erősítette meg.[287]

Részint a bán katonai hatalma, részint az igazságszolgáltatás pallosa tette lehetővé, hogy a bán hatalmaskodjék, azaz törvénytelen eszközökkel növelje hatalmát. Az oklevelekből a báni hatalmaskodás számos módja bukkan elő. Gyakori eljárása lehetett a bánnak, hogy olyan faktorokra – egyházra, városra – igyekezett joghatóságát illetéktelenül kiterjeszteni, amelyek immunitást élveztek.[288] Ugyancsak gyakori módja volt vagyona növelésének a birtokfoglalás.[289] Gutkeled nembeli Miklós bán kétségtelenül nehéz helyzetbe került, amikor 1275-ben arról kellett ítélnie, hogy a saját apja, István bán által tetszése szerint (sicut sibi placuit) elvett traui birtokokat visszaadja Trau számára.[290] A báni hatalmaskodások – ha lényegesen kisebb méretekben is – már a tartományurak brutális kilengéseit, atrocitásait idézik.

Dénes horvát-dalmát bán már a XII. század végén Szlavónia iupanusainak (zsupánjainak) tanácsára és ítéletével ítélt.[291] A XIII. században a báni ítéletlevelek sablonos formájává lett annak hangoztatása, hogy a bán Szlavónia orszá-

[282] CD IV. 221. sz.; CD IV. 451. sz. stb.
[283] CD V. 764–765. sz.; CD IV. 529. sz.
[284] CD IV. 514. sz.; CD XIII. 51. sz.; CD V. 52. sz.
[285] US I. 84. sz.; US I. 95. sz.; US I. 205. sz.; US I.262. sz.
[286] Istványi 1939–1941, 54–55., 57.
[287] CD VI. 26. sz.; CD VI. 208. sz.; CD VI. 265. sz.
[288] CD III. 102. sz.; CD III. 224. sz.; CD IV. 521. sz.; CD VI. 27. sz.; CD VI. 197. sz.
[289] CD III. 325. sz.; CD IV. 451. sz.; Reg. Croat. 1075. sz.; CD VI. 51. sz.; CD VI. 52. sz.; CD VI. 276. sz.
[290] CD VI. 97. sz.
[291] CD II. 181. sz.; CD II. 185. sz.

gának nemeseivel együtt ítél,[292] ami mögött persze az a tartalom húzódik meg, hogy a bán körül familiárisaiból báni udvar teremtődött. 1261-ben Roland bán említi is udvarának poroszlóját (pristaldus curie nostre).[293] Gutkeled nembeli István bánnak ugyan Zágrábban báni palotája volt,[294] de a báni itinerárium adataiból arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a bán és udvara a XIII. században „körbejárt".[295]

A báni és vajdai hatalom egyik erőforrását a família, a bán és a vajda familiárisainak tömege jelentette. A különkormányzat vezetői körül már méltóságuk kialakulásakor kikristályosodott egy szolgáló (szerviens) csoport, amely segítette adminisztrációjukat. Dénes bánt poroszlója már 1183-ban urának (dominus meus) nevezte. A vajda officiálisait 1206-ban említik első ízben.[296] A különkormányzati vezetők famíliája különösen a XIII. század közepétől terebélyesedik ki, amikor országszerte rohamosan tért hódít a familiaritás, a magánfamília intézménye. A bánt ettől kezdve számos helyen szerviense képviseli, és a magánfamíliának a különkormányzat vezetésébe történt benyomulásával az ügyek és képviseletek privát és hivatalos jellege meglehetősen egybefolyik. 1256-ban István bán a pakraci kamarába Benedek zágrábi kanonokot és gercsei főesperest küldte, aki ott nem a zágrábi püspököt, hanem a bánt képviselte. 1262-ben László zágrábi ispán ura, Roland bán helyett jelent meg a zágrábi káptalan előtt, s ott a bán által megvásárolt magánföld elhatárolását kérte.[297]

Nevezetes fejezete a báni és vajdai magánfamíliának a szlavóniai és erdélyi megyésispánok bánhoz, vajdához való viszonya. Fentebb már említettük, hogy Dénes bán 1183–1184-ben Szlavónia zsupánjainak tanácsára ítélt. Eme adat szerint tehát a bán már ekkor területének zsupánjai fölé emelkedett, közjogi értelemben felsőbb szervük, felettes hatóságuk volt, de magánjogi kapcsok köztük ekkor még annál kevésbé jöhettek létre, mivel e zsupánok bennszülött horvátországiak voltak, s ráadásul a zsupánia sokkal inkább örökletes zsupáni tisztet élén hordozó nemzetségi szervezet még, semmint szigorúan területi alapon létesült vármegye.[298] A minőségi változást az olyan adatok feltűnése és megsokasodása jelzi, amikor a bán ispánjait szeretett híveinek, az ispánok pedig a bánt uruknak titulálták.[299] Fentebb szerénynek ítéltük meg a hiteleshelyi funkciót ellátó, királyi poroszló feladatkörét vállaló, földet iktató bán hatalmát. Az igazság az, hogy az ilyen bán a XIII. század elejének figurája. A bán ugyan a század második felében is kap királyi parancsot birtok iktatására, de ekkor már magánfamiliárisát, területileg illetékes ispánját küldi az iktatás elvégzésére.[300].

Az első vicebánok és alvajdák a XII. század végén és a XIII. század elején bukkannak fel az oklevelekben.[301] Ezek feltehetően már a tisztség kialakulásától

[292] CD V. 624. sz.; CD V. 711. sz.; CD V. 899. sz.; CD V. 900. sz.; CD VI. 256. sz. stb.
[293] CD V. 711. sz.
[294] CD VI. 403. sz.; CD VI. 518. sz.; CD VII. 29. sz.; CD VII. 31. sz.; CD X. 10. sz.
[295] CD V. 870. sz.; CD V. 873. sz.; CD V. 878. sz.; CD V. 52. sz.; CD V. 53. sz.
[296] CD II. 181. sz.; US I. 17. sz.
[297] MES I. 572. sz.; CD V. 744. sz.
[298] L. Klaić 1958–1959, 130–134.
[299] CD V. 597. sz.; CD V. 653. sz.; CD V. 870. sz.; CD V. 15. sz. stb.
[300] CD V. 760. sz.; CD V. 748. sz.; CD V. 829. sz.; CD V. 869. sz. stb.
[301] Az első adatok: CD II. 217. sz.; CD III. 46. sz.; VR 311. sz.

kezdve a bán és a vajda emberei, szervitorai. Bizonyossá ezt azon típusú adatok teszik, amilyeneket az imént említettünk, vagyis ha a bán a maga vicebánjának, szeretett hívének nevezi a vicebánt, az meg urának a bánt. Ilyenek a XIII. század közepén bukkannak fel nagyobb számban.[302] A bánnak és a vajdának nagyjából erre az időre sikerült elérniük, hogy területileg illetékes ispánjaikat magánjogi fennhatóságuk alá vonják. A magánfamília természetéből következik, hogy a familiárisok különbségtétel nélkül magán- és hivatalos természetű ügyekben szolgálták urukat, sorsuk uruk kezében nyugodott. A különkormányzat vezetői a magánfamília kialakulásával egy időben, a XIII. század közepére szerezték meg azt a jogot, hogy a vicebánt, az alvajdát, továbbá területük ispánjait ők nevezték ki.[303] Ez a körülmény nagymértékben növelte a bán és a vajda hatalmát és tekintélyét tartományukon belül. Ezzel a fejleménnyel viszont Szlavónia és Erdély ispánjai elvesztették a közvetlen kapcsolattartás lehetőségét a királlyal, az ő „kiskirályuk" immár minden vonatkozásban – közjogilag és magánjogilag is – a bán és a vajda lett.

Több más mozzanat is jelzi a különkormányzat vezetői helyzetének, társadalmi állásának erősödését, bár igaz, a kor körülményeihez viszonyítva a bán a korábbi évtizedekben is mindig a legmagasabb méltóságok egyikének számított. Kinnamosz a báni tisztet közvetlenül a király utáni méltóságnak írta.[304] A bán az 1222. évi Aranybullában is ama négy országos főméltóság egyike, amelynek viselője még másik tisztet is betölthetett.[305] A bán és a vajda erejének a XIII. század második felében történt megnövekedése alapjában annak az erőgyarapodásnak a része volt, amely általában a világi nagybirtokosságot e korban jellemezte. Ezen túlmenően erősödésüket jó néhány speciális szempont is indokolta. Jövedelmi forrásaik rendszere a XIII. század második felében állapodott meg, legalábbis az ide vonható legkorábbi oklevelek IV. László koriak (némely ponton korábbiak). Eszerint a bánt Szlavóniában megillette évente a hétdénáros adó, a nyestbőr- és a zsolozsmaadó (victualia = élelmiszeradó), a descensus, a tengerparton vámbevétel, továbbá ítéletei után a törvényesen legyőzött pervesztes földje.[306] A terményjáradékra utaló adónemek a XIII. század végén már pénzjáradékra voltak kommutálva.[307] Az Árpád-kori vajda jövedelmei közül csak az alvinci vám harmadát és a bíráskodás után befolyó pénzjövedelmet ismerjük.[308]. A szlavón bánok a XIII. század közepétől kezdve néhány évtizeden át tervszerűen törekedtek arra – nem is eredmény nélkül –, hogy a spalatói és trau ispáni tisztet, tehát a jelentős dalmát városok feletti közvetlen fennhatóságot elnyerjék.[309]

[302] CD V. 570. sz.; CD V. 597. sz.; CD V. 653. sz. stb.
[303] István bán pl. egyik rokonát tette vicebánná, l. CD IV. 408. sz.
[304] Meineke 1836, 262–263.
[305] Érszegi 1972, 18.
[306] CD VI. 194. sz.; CD VI. 195. sz.; CD VI. 224. sz.; CD VI. 575. sz.; CD VII. 30.; CD VIII. 249. sz.; CD IV. 410. sz.; CD V. 620. sz.
[307] CD VII. 30. sz.
[308] US I. 227. sz.; F. V/2. 223–224. – A báni és vajdai jövedelmekre l. Salamon 1865, 71–72.; Szilágyi 1866, 77.; Korbuly 1868, 73–76.; Hampel 1869, 366.; Bíró 1909, 25.; Jancsó 1931, 50.; Janits 1940, 16.
[309] CD IV. 372. sz.; CD V. 579. sz.; CD V. 585. sz.; CD V. 788. sz.; CD V. 833. sz.; CD V. 850. sz.; CD V. 863. sz.; CD V. 908. sz.; CD V. 913. sz.; CD V. 33. sz.; CD VI. 4. sz.; CD VI. 7. sz. stb.

A bán hatalmának mutatója az is, hogy egyelőre még királyi kamaraként báni kamara létesült, amelyben a bán a király megbízottjaként gyakorolta a pénzverés jogát. A Gutkeled nembeli István bán által 1255-től, majd utódai által vert báni denárok olyan minőséget képviseltek, hogy Károly Róbert pénzreformja kezdetekor, 1323-ban az egységes királyi pénzverés mintájául a báni pénzverést tette, új pénz verését ama régi báni denárok pondusa szerint határozta el, ahogy azok néhai István bán által Béla király idejében verettek. De 1272-ben, miután V. István király a drávántúli kamarahaszna tizedét megítélte az esztergomi érsekségnek, az uralkodó a bán számára a kamarahaszna fejében a drávántúli hétdenáros királyi collectát adta. Ez annyit jelentett, hogy a pénzverésből származó jövedelem – mely az évi pénzújításból adódó bevétel helyett egyenes adó volt – 1272-től nem a királyt, hanem a bánt illette. A báni pénzek felirata azonban sokáig a rex (vagy dux) címét közli, Lendvai Miklós alatt a XIV. század közepén jelenik csak meg először a feliraton a bán neve (MONETA NICOLAI BANI). A báni kamara önállóságát még a gyökeres pénzreformot megvalósító Károly Róbert sem korlátozta.[310] A bán hivatalos voltát, királytól nyert funkcióját kihasználva könnyebben valósíthatott meg olyan szándékokat, amelyek e korban – a XIII. század közepén – a legtöbb világi nagybirtokost, így köztük a bánt is mozgatták. István bán 1251-ben oklevelet adott ki arról, hogy a dalmát tengerparton (Senjjel szemben) várost alapít saját hasznára, a magyar király tiszteletére. A város helyét az odatelepedni akaró rabiaknak adja, a hegy csúcsán a bán saját költségén kastélyt (castellum) építtet. Leendő városát a többi dalmát királyi város által élvezett szabadsággal ruházza fel. 1252-ben ugyancsak István bán a király tiszteletére új szabad falut alapított a szlavóniai Kőrösben (Križevci), a hospeseknek a zágrábi (gréci és zágrábújfalusi) hospesek szabadságát adományozta.[311]

A báni hatalom decentralizációja és a – szeparatista törekvéseiket a báni méltóságban megvalósíthatónak látó – főúri velleitások a báni funkció szétdarabolásában jelentkeztek. A dalmáciai bizánci uralom 1180 körüli megszüntetésével kapcsolatban létesült, de az ekkor még rövid életű külön tengermelléki bánság hagyománya a XIII. század folyamán lényegesen megváltozott viszonyok közepette többször is feléledt, 1225-ben, 1243-ban és 1259-ben. Ezek azonban elvetélt kísérletek voltak a báni hatalom megosztására. Az 1259. évi adat mutatja, hogy ekkor a bán és a vicebán között területi elhatárolódás is volt, ugyanis egy másik 1259. évi oklevélben a vicebán mint tengermelléki bán bukkan fel. 1259. évi diplomák igazolják, hogy a bán helyettese és tengermelléki elöljárója a bán magánszerviense volt. Ilyen viszonyok nem kedveztek a báni hatalom huzamos megosztásának.[312] A szakadás tartóssá az 1270-es évek közepén vált. 1273-ban Móric a tengermelléki bán (és spalatói podesta), a tengermelléki bán helyettese pedig Šubić Pál. A megosztást mutatja, hogy 1275-ben Kőszegi János egész Szlavónia

[310] CD IX. 91. sz.; CD V. 85. sz. A báni pénzverésre l. TRUHELKA 1897, 1–160. (a kérdés máig legalaposabb feldolgozása); HÓMAN 1916a, 329–352., 452–454., 459.; NAGY 1964, 107–117., 146–154.

[311] CD IV. 409. sz.; CD IV. 426. sz.

[312] CD III. 221. sz.; CD IV. 162. sz.; CD IV. 166. sz.; CD V. 633. sz.; CD V. 653. sz.; CD V. 654. sz.; CD V. 655. sz.

bánja, Gutkeled nembeli Miklós pedig egész Horvátország és Dalmácia bánja. 1276-ban azonban már Šubić Pált nevezik bánnak, azaz bizonyosan – mint későbbi oklevelekből tudjuk – tengermelléki bánnak.[313] Ezzel befejezett ténnyé vált a báni méltóság hosszú időre érvényes megosztása. A Šubićok közel 50 éven át családi hitbizományuknak tekintik és a családon belül töltik be a tengermelléki (horvát-dalmát) banatust, örökletes tisztté téve azt, míg a szorosabb értelemben vett Szlavónia (a Dráva–Száva vidéke) bánságáért a századforduló évtizedeiben a Kőszegiek és a Babonićok csatáztak.

A bán hatalmát jelzi titulusa is. Fentebb olyan példákat idéztünk, amikor a bánok a királyi keggyel, a király szeretetével magyarázták bánságukat. A teljes igazság azonban az, hogy már nagyon korán megjelenik a báni tiszt isten kegyéből való eredeztetése is, sőt néhány esetben a kettő párhuzamosan fut egyazon oklevélben. Kledin bán 1116–1117-ben nemcsak István király parancsából, de isten kegyelméből is bánnak minősítette magát. Maurus tengermelléki exercitator 1182-ben szintén megemlítette a királyi kegy mellett az isteni kegyet. Butheco tengermelléki bánt is „dei et regis gratia" lett bánnak ítélték 1259-ben. Ugyanakkor Miklós bán 1240-ben báni titulusában csak az isteni kegyre utalt.[314]

Az uralkodók a bánok és vajdák mindinkább nagyra törő hatalmával szemben érdemben tehetetlenek voltak, bár változatos módokon igyekeztek azt korlátozni, és az általuk kívánt mederben tartani. Ezek egyike a hivatalok adományozásával történt „politizálás" volt, ahol a hűséget a tisztség elnyerése jutalmazta, a hűtlenséget a tisztség elvesztése büntette. Ez csak ideig-óráig érte el célját, amikor a bánok és vajdák kellően megerősödtek, királyi adományozás nélkül vagy uralkodói szándék ellenére kisajátították a hivatalokat. Nagyjából ugyanezt a summázást adhatjuk a báni és vajdai fennhatóság alól való mentesítést osztogató királyi immunitás-adományokról is. Ilyen kiváltságokban részesültek a Drávántúlon a dalmát városok (Zára, Nona, Trau, Sebenico, Almissa), különböző egyházi intézmények: a spalatói érsekség, a zágrábi, a veszprémi püspökség, a topuskói ciszterek, a templomosok, ilyenben a verőcei, petrinjai, samobori, jastrebarskói, gréci (zágrábi) hospesek, végül pedig szép sámmal magánosok, mint pl. Aba nembeli Demeter, a Frangepánok, Tétény nembeli Péter és mások földjei és népei.[315] Hasonló a helyzet Erdélyben is. Ott a német lovagrend, az erdélyi német hospesek, Krakkó, Igen, Ramasz szász hospesei, Torockó állítólag Ausztriából jött bányászai, a désvári, tordaaknai, széki, kolozsi, offenbányai hospesek, a telegdi székelyek univerzitása, az erdélyi püspökség, a kerci ciszterciták birtokai és emberei nyertek immunitást.[316] Mint fentebb láttuk, a

[313] CD VI. 30. sz.; CD VI. 40. sz.; CD VI. 96. sz.; CD VI. 100. sz.; CD VI. 121. sz.; CD VI. 97. sz.; CD VI. 104. sz.; CD VI. 134. sz.; CD VI. 158. sz. L. még CD VI. 578. sz.; CD VII. 86. sz.; CD VII. 144. sz. stb. Vö. CD VI. 376. sz.

[314] CD II. Addenda c) 2. sz.; CD II. 178. sz.; CD V. 633. sz.; CD IV. 112. sz. L. még CD II. 209. sz.

[315] CD II. Addenda c) 2. sz.; CD III. 46. sz.; CD IV. 133. sz.; CD IV. 404. sz.; CD V. 621. sz.; CD II. 83. sz.; CD II. 84. sz.; CD II. 93. sz.; CD II. 315. sz.; CD III. 31. sz.; CD III. 84. sz.; CD III. 300. sz.; CD III. 367. sz.; CD IV. 113. sz.; CD IV. 149. sz.; CD V. 577. sz.; CD VI. 121. sz.; CD IV. 95. sz.; CD IV. 383. sz.; CD VI. 365. sz. stb.

[316] US I. 19. sz.; US I. 43. sz.; US I. 17. sz.; US I. 250. sz. (hamis voltára l. Jakó 1975, 176–181.); US I. 239. sz.; US I. 249. sz.; US I. 437. sz.; US I. 133. sz.; US I. 81. sz.; US I. 200. sz.; US I. 107. sz. stb.

bán és a vajda hatalmaskodásaik, erőszakos akcióik során gyakran megsértették az immunitást, a kiváltságolt területek gazdagsága pedig amúgy is felkeltette a különkormányzat vezetőinek étvágyát. Az immunitás nem védte tehát meg a mentesség birtoklóit a báni és vajdai hatalmaskodásoktól, a XIII–XIV. század fordulójának idején pedig a báni és vajdai méltóságot felhasználó tartományurak joghatóságától, de az immunitások a drávántúli és erdélyi részeken már olyan nagy méreteket öltöttek, hogy a tartományurak megfékezése után a Károly Róbert érdekében működni akaró bánt és vajdát szinte légüres térbe szorították. Ezért az uralkodó 1324-ben és 1325-ben mind Erdély, mind Szlavónia területén minden korábban adott exemptiót érvénytelenített, mindenkit ama területen és minden erdélyi és drávántúli ügyet a vajda, illetve a bán illetékességi körébe utalt.[317] Ha ezt többször maga Károly Róbert és Erzsébet királyné is megszegte,[318] eme, az ismét megváltozott körülmények között hozott királyi intézkedések a korábbi uralkodók által folytatott immunitási politika kudarcának utólagos beismerését jelentik.

Semmi kétség nem fér hozzá, hogy a báni és a vajdai hatalom elsősorban akkor vált veszélyessé a királyi hatalom és az ország egysége számára, amikor a bán és a vajda szlavóniai és erdélyi fennhatóságának a közjogi vonatkozásokon túl magánjogi helyzete is nyomatékot adott. A személyi kapcsolatok és függési viszonyok rendszerének kiépítése – a magánfamília létesítése – mellett elsősorban arra kell gondolnunk: óriási pozíció- és erőtöbbletet jelentett a különkormányzat vezetői számára, ha magánbirtokaik is hivatali ténykedésük színterén, tehát Szlavóniában és Erdélyben terültek el. A XIII. század 70-es, 80-as éveiig a bánok és vajdák általában magyarországi genusok leszármazottai voltak, törzsbirtokaik is a szorosabban vett Magyarországon terültek el. De már ezek a Drávántúlon és Erdélyben csak „vendégeskedő" bánok és vajdák is különböző módokon (királyi adomány, hivatali tisztség, azaz igazságszolgáltatási funkció ellátása révén) birtokokra tettek szert ott. A bánok közül földjei voltak Szlavóniában pl. Türje Dénesnek, Atyusznak, Gutkeled Istvánnak és Miklósnak, Tétény Péternek és főleg Rátót Rolandnak.[319] Erdélyben Lőrinc vajda és Borsa nembeli László vajda rendelkezett birtokokkal.[320] A széttagolódás igazi veszélyét azonban az idézte fel, ha olyan bán vagy vajda lépett tisztségbe, akinek a Drávántúlon vagy Erdélyben tekintélyes birtokai voltak. Ezért ítélhető a territoriális különkormányzat történetében a széttagolódás korábban el nem ért szintjeként a Szlavóniában birtokos Babonićok, a tengermelléken őshonos Šubićok bánsága, illetve az Erdélyben birtokló Kán László vajdasága. De Csák Máté és a többi tartományúr példája a bizonyíték: a Šubićok, Babonićok és Kánok különkormányzatában nem tisztán a territoriális különkormányzati rendszer ülte diadalát, hanem – amennyiben a kettő szétválasztása még elvileg is lehetséges – a tartományúri forma. Ennek megteremtődéséhez a Drávántúlon és Erdélyben, to-

317 AO II. 107. sz.; F. VIII/2. 296. sz.
318 AO II. 406. sz.; US I. 478. sz.
319 CD IV. 205. sz.; CD V. 555. sz.; CD V. 573. sz.; CD V. 689. sz.; CD VI. 204. sz.; CD VI. 232. sz.; CD VI. 319. sz.; CD VI. 355. sz.; CD VI. 377. sz.; CD VI. 484. sz.; CD VI. 513. sz.; CD VII. 112.; CD VII. 134. sz. stb. L. még CD III. 131. sz.; CD V. 873. sz. stb.
320 US I. 192. sz.; W. X. 59. sz.; W. X. 60. sz. stb.

vábbá ahhoz a körülményhez, hogy a tartományuraság mindkét helyütt a bánság (a XIII. század vége óta két bánság) és a vajdaság fennhatósága alatti területen jött létre, eszközt és alkalmat adott a territoriális különkormányzat.

Ha megvonjuk a báni–vajdai igazgatás szuverenitásának mérlegét az 1270–1280-as évekig, számos ponton olyan megállapításra kell jutnunk, amely nem engedi meg, hogy ezt a szuverenitást magasra taksáljuk. A bánok és a vajdák általában nem gyakorolnak felségjogokat (e vonatkozásban még a királyi engedéllyel folyó báni pénzverés sem meríti ki a szuverén és önálló pénzverés, a ius et potestas propriae monetae fogalmát), nem folytatnak önálló külpolitikát, nem adományoznak fennhatóságuk királyi földjeiből, nincs háramlási joguk stb. A bánok és vajdák ereje voltaképpen nem több, mint azon nagybirtokosoké, akik nádori vagy országbírói tisztség birtokában jutottak el a tartományúrrá váláshoz. Ha nem így lenne, a báni és vajdai különkormányzat területén kialakult tartományuraságok mennyiségileg vagy minőségileg különböznének az ország más területein létrejött nagyúri kiskirályságoktól, és más, azokétól eltérő sorsban osztoznának. De ilyent nem tapasztalunk. Vagyis a báni és vajdai hatalom szuverenitását is az ország arisztokráciájának, királyi hatalmának ereje és a kettő közötti erőviszonyok határozták meg. Ennek az erőegyensúlynak a XIII. század végén az oligarchia javára történt megbomlása a báni és vajdai hatalom, még pontosabban: a báni és vajdai méltóságra építő tartományúri hatalom szuverenitását ugrásszerűen megemelte, viszont a XIV. század első felében a királyi hatalom viszonylagos megerősödése e szuverenitás számos megnyilvánulási formáját letörte. Mivel ugyanezek a mozgások a tartományuraságok nem báni–vajdai különkormányzatra támaszkodó részének körében is maradéktalanul érvényesültek, azt kell mondanunk: a magában a báni és vajdai különkormányzatban már pusztán az igazgatás különállása, más területekétől eltérő volta következtében is fellépő belső, immanens centrifugális tendenciák a XI–XIV. században még alárendelt jelentőségűek voltak, csekély szerepet játszottak, inkább potenciális lehetőséget jelentettek egy olyan széttagolódás későbbi (XV. századi) megvalósulása számára, amely immár a báni–vajdai különállás belső sajátjából fakad.

A DRÁVÁNTÚLI ÉS AZ ERDÉLYI FEJLŐDÉS SAJÁTOSSÁGAI

Eme utolsóként említett gondolatunk annak a kérdésnek a vizsgálatát, a vizsgálat szükségességét veti fel, hogy mennyire lehet vagy kell számolnunk már a XII–XIII. században a drávántúli és erdélyi fejlődés sajátságos, a magyarországitól eltérő vonásaival, mennyiben kereshető a báni és vajdai hatalom szuverenitásában a drávántúli és erdélyi különállás eleve adott, a tartományok belső helyzetéből fakadó, immanens volta. A kérdés vizsgálatának régi és új elméletek adnak aktualitást. A transzilvanizmus elmélete az erdélyi különállást még a vajdai hatalom kialakulását megelőző időre, a régi gyula méltóságra vezette vissza, és az erdélyi fejlődést immanens erők munkájának tulajdonította, erdélyi eredetű

sajátosságokkal magyarázta.[321] Ismeretes, hogy a mai román történetírás Erdély középkori történetének minden pontján nagy szerepet juttat a szerinte Erdélyben őshonos román lakosságnak, nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Erdély sajátos fejlődését a románság jelenléte, ősi intézményeihez való szívós ragaszkodása szabta meg. „Ezek a jellemző sajátosságok: a vajdaság (az egész országot átfogó, politikai-közigazgatási szervezési forma), a kisebb vajdaságok, kenézségek, kerületek, székek stb. a hűbéri magyar állam többi részétől eltérő fejlődési vonalat jelölt ki Erdély számára annak a történelmi korszaknak egész tartamára, amíg ehhez az államhoz tartozott, és ez magyarázza meg: Erdély miért nem olvadt be sohasem teljesen a magyar királyságba, miért nem alkotott ezzel együtt egységes, egyetlen országot, hanem két különálló ország maradt."[322] Köztudott, hogy a századforduló erősen közjogias érdeklődésű horvát történetírása a királyi hercegek és bánok drávántúli kormányzásában Horvátország önállóságát látta, s a drávántúli fejlődés magyarországiétól eltérő voltát a szláv (horvát) etnikum jelenlétével magyarázta. Mint Ferdo Šišić írta: 1102 óta ugyan a magyar király horvát király is, de „Magyarország és Horvátország nem alkotott egységes államot a belső kormányzást illetően, hanem mindkét királyság továbbra is külön politikai, területi és etnikai egységet képezett".[323] Ezek a nézetek a mai horvát történetírástól sem idegenek. Nada Klaić szerint az Árpádok uralma Horvátországban csaknem névleges volt.[324]

A drávántúli és erdélyi fejlődés (a báni és vajdai tiszt) analóg voltára a szakirodalom már sokszor rámutatott. A megfelelések okát széles körben fellelhetőnek vélték; magyarázták olyan azonosságokkal, melyeket Magyarországhoz való „kései" csatlakozásukban (a magyar honfoglalás hiányában), a királyi birtok nyomasztó túlsúlyában, a határőrgrófi szervezet (marchionatus) közös meglétében, a magyarországi központtól való távolságukban gondoltak megtalálni.[325] Magunk a báni és vajdai tiszt kialakulását egymáshoz teljesen hasonló módon képzeljük: a Drávántúlon (illetve eredetileg a tengermelléken) és Erdélyben egy-egy korábban ott létezett, de hódítás révén a magyar állam fennhatósága alá került államalakulat, a trpimirovići Horvátország és a keáni Erdély volt az oka e területek különállásának, különkormányzatuk kialakulásának. Az is nyilvánvaló: eme tartományok – a korai időkben kiváltképpen – olyan szintjére jutottak a különállásnak, ahogy ezt korábbi állami létük ereje meghatározta. Külön bizonyítás nélkül is kézenfekvő: az izolációnak, a Magyarországtól való különállásnak erősebbnek kellett lennie a viszonylag fejlett kora feudális államisággal rendelkező Horvátországban, mint a dunai bolgárok államiságának perifériáján fekvő, a katonai megszállás funkcióját Dél-Erdélyben ellátó keáni államalakulatban, vagy mint a magyar és horvát államiság gyepűterületein elterülő, egyikhez is, másikhoz is csak rövid időre csatlakozó, szűkebb értelemben vett Szlavó-

[321] Összefoglaló, bár nem tendencia nélküli cáfolatát l. Deér 1934, 198., 205.
[322] Pascu 1964, 108., 120–121.
[323] Šišić 1962, 248. L. még Gruber 1901, 79–81. stb. Vö. Marczali 1898, 78.
[324] Klaić 1959–1960, 121–163.
[325] Tagányi 1899, 14–16.; Hóman 1921, 173–174.; Marczali 1898, 77.; Hóman 1935, 302.; Makkai 1943a, 329.; Molnár 1949a, 326–327. L. még Deér 1934, 198.; Asztalos 1936, 185.; Müller 1938, 30.; Istványi 1939–1941, 200.; Mályusz 1940a, 346.; Horedt 1958a, 118.

niában. Eszerint tehát vizsgálatainkat három terület – a tengermellék, a Dráva–Száva vidéke és Erdély – fejlődési sajátosságainak felderítésére kell fordítanunk.

Mielőtt ezt tételesen is megkezdenők, egy napjainkig élő tévhitet kell eloszlatnunk. Szerintünk a bán és a vajda létében és munkálkodásában a korai időkben nem az általuk irányított terület különállása jutott elsősorban kifejezésre (bizonyosan nem a báni és vajdai tisztet létesítő és éltető korai királyi hatalom szándéka szerint), hanem az a törekvés, hogy – paradox módon – a különkormányzat mind szorosabban kapcsolja e tartományokat Magyarországhoz, plántálja át a Dráván és a Királyerdőn a magyar államiság intézményeit, és ilyen módon simítsa el az eltérő fejlődésből és a különböző előéletből adódó különbségeket Magyarország és a tartományok között. Igaz, alig van konkrét, kézzelfogható adatunk a bán és a vajda ilyen irányú működésére a korai – XI–XII. századi – évtizedekből (sőt, még adataink is alig vannak), de részint néhány korai forrás, részint pedig a bőségesen előforduló XIII. századi adatok olyan folyamatokról, tendenciákról adnak számot, amelyek nem bonyolódhattak le a bán és a vajda ellenében.

Az egyik nyomon kísérhető folyamat a magyarországi vármegyeszervezet exportja. Azt, hogy a magyar államisághoz frissen került területeket más vonatkozásban is magyarországi erők támogatták, és intézményei kibontakozását a Magyarországgal való asszimiláció irányában segítették elő, frappánsan bizonyítja a zágrábi püspökség alapítása. Az új egyházmegyének püspöke Somogy és Zala megyéből rendelt officinariusokat,[326] magát a püspökséget pedig a Szent István-i alapítású Kalocsának rendelték alá. De visszatérve a megyeszervezésre: számos XIII. századi adat bizonyítja, hogy Zala, Somogy és Baranya megye átnyúlt a Dráván. Ezek részint arról tájékoztatnak bennünket, hogy bizonyos Dráva–Száva közötti helységek (Medjurača, Slanje, Rasinja, Zdenci stb.) e dunántúli megyék valamelyikének a területén fekszenek, illetve hogy a zalai, somogyi várnak a Drávántúlon vannak birtokai.[327] Az adatok minden bizonnyal annak a korai, XII. századi szervezőmunkának a maradványai, amikor a magyar királyok a Dráva–Száva közére a dél-dunántúli megyék fennhatóságát akarták kiterjeszteni. Ez végül is maradandó eredménnyel csak Baranya megye esetében járt;[328] Zala és Somogy megye déli határa a Dráva politikai határrá merevedésétől, a XIII. század közepétől a Dráva vonalát követte, míg a Dráva–Száva közén a sok kis szlavóniai zsupánia (Zagorje, Garić, Garešnica, Rovišće stb.) egyesítésével négy megye: Zágráb, Varasd, Kőrös és Pozsega comitatus alakult. Hasonló folyamat a történeti Erdély területén is lejátszódott. Kalota vidékét keleti irányú terjeszkedése során Bihar megye olvasztotta magába, és csak később, a XIV–XV. században került át Erdélybe, Kolozs megyébe.[329] Még tisztábban mutatja ezt a Tiszától a Kárpátokig húzódó nagy Szolnok megye példája. A történeti Erdély északi részét a Tisza parti Szolnokból szervezték meg, Erdély e ré-

[326] CD I. 162. sz.

[327] PRT I. 129. sz.; CD IV. 83. sz.; CD IV. 256. sz.; CD IV. 327. sz.; CD IV. 315. sz.; CD IV. 422. sz.; CD IV. 526. sz.; CD V. 559. sz.; CD V. 620. sz.; CD V. 739. sz.; HO VII. 109. sz.; CD VI. 255. sz.; CD VI. 509. sz. stb.

[328] Györffy 1963, 253–255.

[329] Jakó 1940, 27–29.; Mályusz 1943, 272.; Györffy 1963, 569–570.

sze csak a XIII. század második felében került az erdélyi vajda fennhatósága alá, és csak ez időtől kezdve értődött bele a történeti Erdély fogalmába.

A másik, a megyeszervezéstől elválaszthatatlan folyamat a magyarországi várszervezet átplántálása a Drávántúlra és Erdélybe. A Dráva–Száva vidékén a magyar szervezés erősen támaszkodott a szlavóniai zsupániákra: így találkozunk az oklevelekben gorai, zágrábi, goricai, kőrösi, podgorjei, rovišćei, zagorjei, dubicai, garići, varasdi, glavnicai, valkói, kalniki, kovázdi, moravčei és oklići várnépekkel, várjobbágyokkal, várföldekkel.[330] Erdély területén pl. a szolnoki, fehérvári, tordai várszerkezet elemei tűnnek elénk a XIII. század második felében.[331] Bizonyosnak kell tehát tekintenünk, hogy a korai időszak (főleg a XII. század) bánjai és vajdái elsősorban arra törekedtek, hogy mindinkább közelítsék a tartományokat Magyarországhoz, és hogy felszámolják az ország különböző részei közötti különbségeket. Hasonló irányba mutattak a jogfejlődés tendenciái is. A poroszlóállítás gyakorlata, a generális kongregációk celebrálása Szlavóniára és Erdélyre is átterjedt.[332]

Ugyanakkor lehetetlen tagadni, hogy már ezek az egységesítő törekvések sem egyenlő eredményt hoztak a különböző tartományokban. A tengermellék (Horvátország és Dalmácia) az a régió, ahol e tendenciák megfeneklettek, illetve nem is tudtak erőre kapni. Horvátországban a magyarországi típusú várszervezet nem vert gyökeret. A létesítésére irányuló vérszegény erőfeszítések egyetlen sovány bizonyítékának azt az adatot tekinthetjük, miszerint 1263-ban a lykai vár földjét említik, ugyanis az oklevélben leírt körülmények megengedik e Lyka (Lyca) azonosítását a Konsztantínosz által említett 14 horvátországi zsupánia egyikével, Lítzával.[333] Nem terjedt el Horvátországban a magyarországi vármegyerendszer sem. Igaz, az egyik konsztantínoszi zsupánia, Brebéri 1251-ben mint comitatus Breberiensis fordul elő IV. Béla oklevelében,[334] de a terminológiai azonosságból még nem következtethetünk az intézmény azonosságára. Ugyancsak nem honosodott meg a tengermelléken a generális kongregáció sem. Adózási tekintetben is konstatálhatjuk a horvátországi különállást: itt sem a marturinát (vagy kunovinát), sem a tributumot nem szedték. Halvány nyomai a horvát izolációnak katonai téren is mutatkoznak: a horvát hadsereget (exercitus chroaticus) három magyar királyi oklevél is (III., illetve IV. Béla oklevele) említi.[335] Ezek közül az egyik a kiállítandó fegyveresek számát illetően a Gvozd hegységet (a trpimirovići Horvátország határát) említi cezúraként.[336] A horvát különállás okaira a horvát történetírás rámutatott. Kétségtelenül a legfontosabb mozzanat az Árpádok tengermelléki uralmának megítélése szempontjából az a körülmény,

[330] CD III. 84. sz.; CD III. 175. sz.; CD III. 213. sz.; CD III. 221. sz.; CD III. 266. sz.; CD III. 323. sz.; CD IV. 329. sz.; CD V. 543. sz.; CD V. 559. sz.; CD V. 625. sz.; CD V. 659. sz.; CD V. 774. sz.; CD V. 821. sz.; W. VIII. 135. sz.; CD VI. 379. sz. stb.

[331] US I. 95. sz.; HO VI. 83. sz.; HO VI. 117. sz. stb.

[332] CD II. 94. sz.; CD VI. 26. sz.; F. VI/1. 118–119. stb.

[333] CD V. 748. sz.; Moravcsik 1950, 144–145.

[334] CD IV. 405. sz.

[335] CD II. 247. sz.; CD IV. 132. sz.; CD IV. 383. sz.

[336] A horvátországi külön fejlődésre l. Pesty 1880, II. 202.; Pauler 1888, 331.; Marczali 1898, 78.; Bíró 1909, 27–31.; Istványi 1939–1941, 199–200.; Klaić 1958–1959, 130–134.; Mandić 1958–1959, 172–183.; Klaić 1960, 116–120.; Elekes 1964, 90. L. még Šišić 1962, 167. – A Gvozd más természetű cezúraként való felbukkanására l. CD IV. 426. sz.

hogy az Árpádok „túl későn” érkeztek az Adria partjára, akkorra a Trpimirovićok már eladományozták az amúgy is szerény királyi birtokokat. Az Árpádoknak ott nem voltak számottevő birtokaik, tengermelléki adományaik ezért részint immunitás-adományok, részint pedig (a horvát zsupániák adományozása, mint pl. Modrusé, Vinodolé, Bribiré) a nagybirtokosi javak bírásának utólagos jogi szentesítését jelentették. Ez a magyarázata annak, hogy Horvátországban sem királyi várszervezet, sem királyi megyerendszer nem jött létre. De nemesi vármegye sem alakult, mivel a zsupániák már a trpimirovići korszakban főúri kézbe kerültek, mielőtt viszonylag erős köznemesi réteg jött volna létre.[337] Az adózási különállás oka is erre a mozzanatra vezethető vissza: azok az adók hiányoztak Horvátországban, melyeket az Árpádok eredetileg földesúri adóként saját magánbirtokaikról szedettek be. A főurak a Trpimirovićoktól nyert immunitásaikra hivatkozva szívósan ragaszkodhattak katonai kiváltságaikhoz, ami Horvátország katonai vonatkozású izolációjára vezetett az Árpád-korban. Az igazságszolgáltatás horvát és magyar különbségeire a „Horvátország szokása szerint” kitételek utalnak. 1361-ben I. Lajos király előírja a horvát-dalmát bánnak, hogy egy birtokperben ne a horvát-dalmát, hanem a magyar szokásjogot alkalmazza.[338] További izoláció forrása volt a tengerparton az erős és fejlett dalmát városok sora, amelyek a hódítók (Velence, Bizánc, Magyarország) gyors változásai ellenére is évszázadokon át a maguk zárt, befelé forduló életét élték.[339] Mindezek alapján nem lehet kérdéses, hogy a tengermellék különállásában a trpimirovići Horvátország államisága maradványainak az Árpádok államiságába való beépülését, végső soron tehát a trpimirovići Horvátország államiságának erejét kell látnunk.

Másként kell megítélnünk Szlavónia és Erdély helyzetét már csak azért is, mert e területeken a magyar foglalás előtt a trpimirovići államhoz hasonló erejű és fejlettségű államképződmények nem léteztek. A szlavóniai és erdélyi különállás vizsgálata ezt a más megítélést mindenben indokolttá teszi. Mindenekelőtt a szlavóniai és erdélyi különállás szimptómái azonosak: mindkét területen korlátozottabb a köznemesség autonómiája, közterhek és szolgáltatások a XIV. századig a szlavóniai és erdélyi nemest is terhelték (adót fizetett, descensust teljesített), a nemesi vármegye tisztikarát nem a vármegye, hanem a tartomány választotta, ráadásul Erdély megyéiben nem is a szokásos négy szolgabírót, hanem csak kettőt, a fő- és az alispánt pedig nem a király, hanem a bán és a vajda nevezte ki.[340] (Olykor fiktív különbséggel is növelték a kutatók a különállás mutatóinak számát: a marturina pl. nem Szlavónia kizárólagos adóneme, hiszen nyestbőradót Magyarország más részein, Erdélyben és Észak-Magyarországon is szedtek.[341]) Ha végigfutjuk a szlavóniai és erdélyi különállás valóságos mutatóit, fel kell figyelnünk arra, hogy egyik sem mutat a XIII. század közepe előtti időre,

337 L. Klaić 1959–1960, 130–134.; Klaić 1960, 116–120.; Klaić 1971, 537.

338 CD VIII. 402. sz.; CD IX. 42. sz.; Alsószl. O. 48. sz. L. Bónis 1972, 90.

339 A dalmát városok viszonyaira l. ifj. Palugyay 1852, 5–12.; Bíró 1909, 6–13., 27–31.; Szabó 1917, passim; Novak 1957, passim.

340 A szlavóniai és erdélyi külön fejlődésre l. Tagányi 1899, 14–18.; Deér 1934, 197–200.; Iczkovits 1939, 11–12.; Balázs 1939, 64–65.; Janits 1940, 16., 38.

341 Klaić 1904, 163. Vö. Györffy 1958, 78. 190. jegyzet.

sőt mindegyik kifejezetten XIII. századi társadalmi–politikai folyamatokhoz, részint a köznemesség kialakulásához, részint a báni–vajdai hatalom területi kiterjedéséhez, illetve a bán és vajda joghatósága erősödésének tendenciájához kapcsolódik. Ennek igazolására fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a nemesi önkormányzat sem Szlavóniában, sem Erdélyben nem kezdődik később, mint Magyarországon,[342] hiszen pl. a rovišćei, zágrábi, orbászi, szolnoki curialis comesszel, vagyis alispánnal már a XIII. század második felében találkozunk,[343] továbbá pl. orbászi szolgabírák már 1273-ban, valkóiak 1303-ban, erdélyiek pedig 1291-ben és 1303-ban felbukkannak.[344] Inkább azt állapíthatjuk meg, hogy a magyarországival egyazon időben indult szlavóniai és erdélyi önkormányzati fejlődés lelassult, teljessé nem vált. Erdély példája jól mutatja, hogy ezt a deformálódást a vajdai, még pontosabban: a vajdaira támaszkodó tartományúri hatalom okozta. Közismert, hogy a szolgabírák száma országosan is csak bizonyos ingadozás után állapodott meg négyben: 1273-ban a zágrábi és kőrösi ispánnal négy-négy nemes és két-két várjobbágy ítél, 1291-ben pedig három zarándi szolgabírát említenek.[345] Hasonló ingadozást látunk Erdély esetében is: 1291-ben hol két, hol négy erdélyi szolgabírát említenek,[346] Kán László vajda nyilván oligarchikus törekvései miatt szívesebben látott két szolgabírát, de még ő is foglalkoztatott ítélkezésében négy nemest.[347] 1314-ben azonban már Kolozsban két, 1315-ben Dobokában is két (esetleg három), 1316-ban pedig Fehér megyében ugyancsak két szolgabírát látunk működni.[348] A szlavóniai és erdélyi különállás indexei tehát egyáltalán nem mutatnak arra, mintha évszázadokkal korábbi, a magyarországitól eltérő államiság maradványait őriznék (ha volt is ilyen korai különállás, azt a XI–XII. század integráló törekvései a forrásszegény korban számunkra nyomtalanul felszámolták), sőt nagyon határozottan eme különállás újsütetű voltára, XIII. századi eredetére utalnak. Vagyis itt, Szlavóniában és Erdélyben a – tartományok egész területére éppen a XIII. században hatalmát kiterjesztő – báni és vajdai különkormányzat működésének eredményei a különállás indexei. Itt a különkormányzat teremtett igazi tartományi különállást. Ez a másodlagos keletkezésű különállás is kialakította a maga szokásrendszerét. Már a XIII. század középső harmadában többször hivatkoznak Szlavónia szokásaira (consuetudo approbata).[349] Az egységesítő, a különállást felszámolni igyekvő tendenciák persze nemcsak a XII. században hatottak. Károly Róbert 1324-ben az összes erdélyi nemest felmentette a victualiák, a ferto-adókivetések és a vajdai descensusok teljesítése alól, majd I. Lajos az 1351. évi Aranybullában a Dráva–Száva közén, Pozsegában és Valkóban lakó nemeseket látta el a bánzsolozsmája (Banzulusmaya) nevű nyestbőradó, illetve minden más exactio alóli mentesség

[342] Balázs 1939, 64.
[343] CD IV. 514. sz.; CD V. 654. sz.; CD V. 970. sz.; US I. 95. sz.
[344] W. IX. 25. sz.; OL Dl. 91153.; US I. 246. sz.; Suky cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz.
[345] CD VI. 26. sz.; HO VIII. 254. sz.
[346] US I. 246. sz.; UGS I. 178. sz.
[347] Suky cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz; Zichy O. I. 142. sz.
[348] Teleki O. I. 16. sz.; AO I. 351. sz.; F. VIII/1. 321. sz. L. még US I. 370–371. sz.; Bánffy O. I. 53. sz.; US I. 440. sz. stb.
[349] CD IV. 95. sz.; CD V. 877. sz.

kiváltságával.[350] Ezzel tehát az Anjou-királyok levették az erdélyi és a drávántúli nemesek válláról az őket sújtó közterheket és a szolgáltatások terhét, szélesebbre tárták e tartományokban a nemesi autonómia megteremtése felé vezető út kapuját.

Az irodalomban gyakran hivatkoznak a poeta non fit, sed nascitur (nem lesz a költő, hanem annak születik) kitételre. Felfogásunk értelmében mind a szlavón bánság, mind az erdélyi vajdaság egy-egy, a magyartól különálló, de fejlettségi szint tekintetében egymástól is különböző államalakulatok emlékei ugyan, de éppen a trpimirovići állam erejéből következően a horvát területek különállása – az integráló tendenciák ellenére is – született (natus), míg az erdélyi vajdaságé a keáni államképződmény gyengesége, a XI–XII. századi egységesítő törekvések sikere és a Magyarország felé ható centripetális erők folytán csak lett, csinált (factus) különállás.

A KÜLÖNKORMÁNYZATI RENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK PERSPEKTÍVÁI

A XIII. században a különkormányzati rendszer báni formája kettős értelemben is fejlődésnek indult Magyarországon. Egyrészt az újabban meghódított területeken alakultak báni különkormányzatok. Ezek sorában a legkorábbi a Déli-Kárpátok déli lejtőire támaszkodó szörényi bánság. Az első szörényi bánnal 1233. évi oklevélben találkozunk, ezt nem sokkal előzhette meg a szörényi bánság létrehozása.[351] A délvidéki bánságok születésének dátuma az 1272. év. Béla macsói hercegnek 1272-ben Kőszegi Henrik által történt meggyilkolását követően – mint már Wertner Mór megfogalmazta – „a megöltnek herczegségét erre a magyar főurak közt osztották fel, kiket – mint eddig a szlavóniai és szörényi bánt – az ország főurai közé felvettek".[352] Béla dukátusából a macsói, a barancsi és kucsói, a sói és ozorai, továbbá a boszniai bánságot szervezték meg a Száva és az Al-Duna vonalától délre. Élükre báni rangban a vezető magyar genusok – a Rátótok, a Pécek, a Héderek és a Gutkeledek – tagjai kerültek.[353] E területek a magyar államhoz feudális expanzió során kerültek, vármegyei előzményeik nem voltak; Magyarországba való beillesztésük első lépését jelentette a báni különkormányzat megszervezése. Exponált földrajzi fekvésük már a XIII. századtól kezdve – a török időkben pedig még inkább – fő feladatukat a katonai teendők ellátásában szabta meg. Báni elnevezésüket bizonyára „mintegy utánzásul" nyerték,[354] vagyis Szlavónia megnevezése szolgálhatott mintául, ugyanakkor Boszniában is már a XII. században Magyarországtól függő báni kormányzat alakult.[355]

350 Hóman 1921, 254–256.; Ench. 221.

351 RA 599. sz. L. még Pesty 1877, 13–14.

352 Wertner 1909, 472. L. még Pauler 1899, II. 305–306.

353 A szörényi, valamint a délvidéki bánok listáinak összeállítását l. Pesty 1875, 368–372.; Pesty 1877, 248–250.; Wertner 1909, 472–474., 478–494.

354 Orthmayr 1871, 26–27.; Hampel 1869, 367–368.

355 Ćirković 1964, 42–43.

Másrészt a különkormányzati rendszer báni formája terminológiai értelemben is fejlődésnek indult. Éppen az imént tettünk említést arról, hogy Magyarország déli határain a XIII. század utolsó évtizedeiben az Adriától az Oltig közel ezer kilométeres hosszúságban báni nevet viselő különkormányzatok sora húzódott. A vajdai elnevezésnek a román etnikumtól független voltára már az erdélyi szász történetírás rámutatott, amikor azt hangoztatta: a főleg románok által lakott Szörénység különkormányzata mint báni és nem mint vajdai különkormányzat kelt életre,[356] sőt amikor a Szörénységet (annak túlnyomó részét) a havasalföldi román állam elfoglalta,[357] élén a ban (amely nevében visszautal magyarországi eredetére) mint a román állam tisztségviselője továbbra is megmaradt.[358] Havasalföld tehát ugyanúgy különkormányzatként asszimilálta magába Olténiát a korábbi magyar államiság emlékeként magyarországi különkormányzati vezetője bán nevének átvételével együtt, miként a XI–XII. századi Magyarország egy korábbi horvát és dunai bolgár államképződmény emlékéül drávántúli és erdélyi különkormányzatot hozott létre ugyancsak az államképződmények bán és vajda nevének kölcsönzésével.

Visszatérve a báni terminológia kiteljesedésének kérdésére, kétségtelenül érdekes fejezete ennek az erdélyi bán problematikája. Amíg csak egyetlen ide vonatkozó adatot – egy 1261. évi oklevél Erney banus quondam Transiluanus adatát[359] – ismerték, addig úgy vélekedett történetírásunk, hogy ez „csak véletlen elírás lehetett", a banus méltóságjelölő Erney nevének tartozéka.[360] Már az gyanút keltő és sajátságos, hogy – mint Karácsonyi János megjegyezte – Erneyt „élte fogytáig a bán czímmel különböztetik meg, és mégsem tudjuk, miféle bán volt".[361] Pedig V. István herceg idézett hiteles 1261. évi oklevele megmondja: erdélyi bán volt. A korszak oklevelei átvizsgálásának eredményeképpen újabb adatok kerültek elő. IV. Béla király 1261. évi diplomája szeretett híveként említi Csák erdélyi bánt, szolnoki ispánt. V. István herceg 1265-ben biztosítván az erdélyi Alvinc hospeseinek szabadságát, azok megtartását parancsba adja bánjai (bani nostri) számára.[362] E három adat tartalmi egybecsengése az erdélyi bán létezéséről, és egyazon korban való felbukkanása kétségbevonhatatlanul bizonyítja: az 1260-as évek elején IV. Béla és V. István Erdélyt is bánsággá akarta átkeresztelni. A koncepció kétségtelenül impozáns: Magyarországot homogén berendezkedésű és azonosan bánság nevet viselő különkormányzatok fogják közre. De Erdélyben és Erdélyre nézve már annyira megszilárdult, polgárjogot nyert a vajdaság elnevezés, hogy az szívósan és eredményesen szembeszállt a bánság terminus terjeszkedésével.

Fentebb úgy foglaltunk állást, hogy a báni és vajdai különkormányzatban fellépő belső, immanens centrifugális tendenciák a XI–XIV. században még alárendelt jelentőségűek voltak, csak a XV. században érték el ezek az immanens erők

[356] Müller 1938, 31.
[357] Szörény XIV. századi történetére l. Györffy 1964, 545–546.
[358] Elekes 1940, 292., 379. A román bán eredetére l. Kniezsa 1955, I. 75.
[359] US I. 95. sz.
[360] Janits 1940, 11.
[361] Karácsonyi 1900–1901, I. 102.
[362] CD V. 704. sz.; US I. 110. sz.

azt a szintet, hogy immár a széttagolódás közel teljes vértezetében fellépő jelenségként mutassák be a báni–vajdai különállást. A XV. századi báni–vajdai hatalomról és joghatóságról Mályusz Elemér adott plasztikus képet. Eszerint a XV. században elsősorban a bán és a vajda vált a széttagolódási tendenciák megvalósítójává. A nádor és az országbíró állandóan az udvarban, a király és a tanács ellenőrzése alatt voltak, a bán és a vajda a központtól távol óriási hatalmat szereztek. A bán és a vajda a legfőbb bírái voltak a drávántúli és erdélyi nemességnek, tőlük nem volt fellebbezés, holott Magyarországon a nemesek pereiben a királyi udvar bíróságai ítéltek. Hatáskörük kiterjedt a magyarországi főurak és főpapok drávántúli és erdélyi birtokaira is. Amíg Magyarországon a megyék főispánjait a király nevezte ki, és így ő is tartotta kezében, addig a Drávántúlon és Erdélyben főispánokat a bán és a vajda familiárisai sorából állított a megyék élére. A magyar megyék nemessége közgyűléseken maga választotta meg szolgabíráit. A Drávántúlon és Erdélyben a bán és a vajda elnöksége alatt valamennyi megyéjük nemessége egyetemlegesen választott minden megye számára szolgabírákat, de nem négyet, hanem csak kettőt megyénként. Ebből következően a tartományokban alacsonyabb szinten rekedt meg az ottani köznemesség önkormányzata. „Vagyis az erdélyi és horvát-szlavón nemes sohasem a királyt látta maga előtt, hanem a vajdát, illetőleg a bánt. Ez vezette hadba, ez ítélt felette a törvénynapokon, a választások ennek ellenőrzése és jóváhagyása mellett mentek végbe s ugyanennek familiárisai voltak mint főispánok a helyi, megyei közigazgatás vezetői. Mivel a nemesség így élete minden szakában a bántól, illetőleg vajdától függött, azoknak hatalma óriási méretűvé nőtt." Mind a bán, mind a vajda olyan területekre is kiterjesztette a XV. században joghatóságát, ahová az eredetileg nem ért el. A bán főkegyúri jogot nyerve az egyház, továbbá a városok, a vajda pedig a szászok és a székelyek fölött érvényesítette fennhatóságát. A vajda ekkor birtokokat és kenézségeket is adományozhatott. Nem hiányzott a méltóság örökletessé tételére irányuló tendencia sem, így pl. a Cilleiek három nemzedéken át adtak bánt.[363]

Mályusz Elemér fejtegetéseinek egyetlen olyan pontja van, ahová őt nem tudjuk követni. Szerinte a báni–vajdai hatalom grandiózus méreteiben „nem a nagybirtok, hanem az állami jogok uzurpálása játszott szerepet"; a báni–vajdai hatalom nagyra növésében „a bíráskodási jog gyakorlása volt a kiindulópont". Aligha lehet elvitatni a territoriális különkormányzattól a joghatóság, az igazságszolgáltatási és katonai szupremácia fontosságát. Azt is hiábavaló dolog lenne tagadni: szép számmal álltak a különkormányzatok élén olyan bánok és vajdák, akik nem vagy szinte nem rendelkeztek birtokokkal az általuk igazgatott tartományban. De semmi esetre sem tekinthető véletlennek, hogy a báni–vajdai különkormányzat minden esetben akkor érte el különállásának maximumát – a XIII–XIV. század fordulóján és a XV. század közepén –, amikor bánjai és vajdái (Šubić Pál, Babonić István, Kán László, illetve Cillei Ulrik és Hunyadi János) a Drávántúl és Erdély legnagyobb birtokosai is voltak egyben. És ez valóban nem véletlen. A hatalom erejét, a joghatóság stabilitását növelte, ha a különkormányzat vezetője a tartomány egy részét (értve ezen egyaránt a tartomány területét és

[363] MÁLYUSZ 1940a, 346–349.

népességét) kettős értelmű függésben tartotta: mind közjogi, mind magánjogi jurisdictiót gyakorolt azon. A két vonal kölcsönösen erősítette egymást: a közjogi fennhatóság számtalan alkalmat biztosított magánhatalma növelésére, a magánjogi fennhatóság pedig tekintélyt, nyomatékot adott hivatali hatalmának. Még a XV. századi Magyarország világi uralkodó osztályát is át- meg átszőtték a familiaritás szálai. Ez az az intézmény, amely mintegy társadalmi tengelykapcsolóként biztosította a gördülékeny összeköttetést a köz- és magánjogi szférák között. A feudalizmus és a föld elválaszthatatlan fogalmak. Még a XIV. század első felétől intézményesen regále politikát folytató uralkodók sem tudtak lemondani magánbirtokaikról, nem véletlen, hogy rendre-sorra felélesztgették a váruradalmakat, királyi birtoktesteket. Még kevésbé függetleníthették magukat a birtoktól (magánbirtokuktól vagy uzurpált királyi–királynéi birtokoktól) az örökletes báni és vajdai tisztet végül is el nem érő különkormányzati vezetők.

Nem zárhatjuk fejtegetéseinket a tartományi különkormányzatról úgy, hogy legalábbis említést ne tegyünk a *kiváltságolt népelemek* problematikájáról. A kérdéskört módszeres vizsgálatban utoljára Mályusz Elemér részesítette Magyarországon. Eszerint a XI–XII. században a magyar királyság politikáját az idegen etnikumok irányában az asszimiláció szabta meg. Változást a XIII. század hozott, mely a szétszórás helyett a tömörítést szorgalmazta. A nemzetiségekben felébredt egységük tudata, de lényegesebb ennél, hogy a változást az állam lényege is sugallta: a király védeni igyekszik a nemzetiségeket a nagybirtokosok fennhatóságától. A nemzetiségek autonómiája csak a rendiség korában, a XV. században alakult ki.[364] Anélkül, hogy a kérdés részletes vizsgálatába bocsátkozni szándékoznánk, néhány reflexiót fűzünk e koncepcióhoz. Magunk nem vagyunk kétségtelenül meggyőződve arról, hogy az -i képzővel ellátott népnevekből alakult helynevek (Oroszi, Tóti stb.) puszta léte és keletkezésük kronológiája megengedné annak kategorikus kijelentését, hogy a magyar királyok nemzetiségi politikájának célja a XI–XII. században „az asszimiláció volt".[365] Kérdés továbbá, egybemosható-e a szétszórtan élő (alkalmasint a Közép-Duna-medencében őslakos) szláv népesség megítélése a nagy tömbben együttélő, később bevándorolt és kiváltságot nyert népelemek megítélésével. Kétségtelen, legkorábban az 1224. évi szász kiváltságlevél, az Andreanum fogalmazza meg a tömörítés programját „az összes nép... egy nép legyen" (universus populus... unus sit populus) gondolata alapján.[366] De aligha vonható kétségbe, hogy az Erdélybe a XII. század közepén bevándorolt német hospesek bizonyos privilégiummal már az Andreanum előtt rendelkeztek. Újabb bizonytalanságok, tévedések forrása lehet a fogalmi tisztázatlanság. Már Mályusz Elemér is utalt az Andreanumtól az autonómia-adományozást elvitató koncepciója kapcsán arra: „sok függ attól, hogy mit értünk autonómián".[367] Magunk is kívánatosnak tartanánk az „etnikai" különkormányzat és az etnikai önkormányzat (autonómia) fogalmának sza-

[364] Mályusz 1939, 257–294., 385–448. A szász önkormányzat kialakulására l. Hanzó 1941, 3–55.; a kunokra l. Györffy 1953, 272. A székelyek kiváltságolásának történetét nem ismerjük, l. Janits 1940, 20.

[365] Mályusz 1939, 288.

[366] US I. 43. sz.

[367] Mályusz 1939, 425.

batos különválasztását. Helyesnek és célravezetőnek látszanék e különállások különböző lépcsőfokai lehető egzakt mutatóinak kidolgozása, függetlenül az e ponton sem megbízható terminológiától, hiszen amíg az universitas Comanorum már 1279-ben előfordul, addig az universitas Saxonum első jelentkezése csak 1497-re tehető.[368] Mindeme és az e problémakörrel összefüggő más kérdéseket eljövendő kutatásoknak kell tisztázniuk. Örvendetes, hogy az utóbbi években előtérbe kerültek a középkori nemzetiségek története kutatásának problémái.[369] Ezek előbb-utóbb elvezetnek majd a kiváltságolt népelemek históriájának marxista igényű kérdésfeltevéséig és a számos nyitott kérdés megválaszolásáig.

Számunkra e pillanatban roppant valószínűnek tűnik, hogy ezt a kérdéskört nem a feudális széttagolódás problémájával kapcsolatban és annak címszava alatt kell majd tárgyalni, amiként az autonómia bizonyos szintjére eljutott nemesi vármegyének sincs helye a feudális széttagolódás formái között. A magyarországi kiváltságolt népelemek is bizonyos területi autonómia birtokában voltak, de területeik kicsinyek és súlytalanok voltak ahhoz, hogy ott a királyi hatalommal szemben igazi és tartós különállás jöjjön létre.[370] Királytól nyert immunitásuk éppen annak meggátlását célozta – koronként változóan hol eredménytelenül, hol eredményesen –, hogy ezek az etnikai különkormányzatok a széttagolódás igazi képviselői, a tartományuraságot kiépítő nagyurak vagy a territoriális különkormányzat vezetője, a vajda fennhatósága alá kerüljenek. A folyamat végeredménye mindenesetre ismert: a XV. században a rendi államba Magyarországon is beépülnek a területi jellegű autonóm intézmények.[371]

[368] Mályusz 1939, 424., 429. – A terminológia kapcsán tisztázásra vár a szász, a székely és a kun székek (sedes) eredetének kérdése, l. Müller 1938, 4.; Bónis 1947, 388–389.; Györffy 1953, 272.; Pascu 1964, 120.; Göckenjan 1972, 125.

[369] Csorba 1971, 153–161.; Nemzetiség 1972, passim.

[370] Deér 1934, 202.

[371] Elekes 1962, 48.

OLIGARCHIKUS TARTOMÁNYURASÁGOK

A TARTOMÁNYURAK KÖRE

Azt a kérdést, hogy kik tekinthetők tartományuraknak, a szakirodalom elméleti igénnyel még nem tette fel. Schönherr Gyula a Henrik-fiakat, Trencséni Csák Mátét, Ákos nembeli Istvánt, László vajdát, az Abákat, a Gutkeledeket, a Hontpaznanokat és Rátót nembeli Rolandot sorolta az oligarchák közé, Hóman Bálint hol Csák Mátét, Pok Miklóst, Aba Amadét, Kőszegi Henriket, a Rátótokat, Ákos Istvánt, Borsa Kopaszt, Kán Lászlót, Frangepán Duimot, Vodicsai (Babonić) Istvánt, Šubić Pált, Csák Ugrint, Dragutin Istvánt, kérdőjelesen Vejtehi Tivadart és Baszarábát, hol a Kőszegieket, a Csákokat, az Abákat, az Ákosokat, a Borsákat, a Kánokat, a Šubićokat, a Frangepánokat, a Hrvatin-rokonságot, a Prijezda-fiakat minősítette az oligarchák (tartományurak) körébe tartozóknak.[1] Újabb történetírásunkban a terminológia sem tekinthető teljesen következetesnek. Miközben általában a XIII–XIV. század fordulója oligarcháit illeti a szakirodalom a tartományúr megjelöléssel, olykor ugyanezt a terminust használják a XV. századi Jiskrára és az Újlakiakra is.[2] Vajon a XV. század oligarchái valóban tartományurak-e a szónak abban az értelmében, ahogy a XIII. század végi előkelőket általában tartományuraknak nevezi szakirodalmunk?

Korántsem pusztán terminológiai játszadozás ez. A nómenklatúra mögött a magyar állam- és társadalomfejlődés lényeges kérdése húzódik meg: egyszeri jelenségek-e a magyar történelemben a tartományuraságok, vagy pedig XIV. század eleji felszámolásukat követően 100–150 évvel később újra életre kelnek? Székely György és Elekes Lajos fejtették ki, hogy a tartományok XIII. század végi rendszerét Károly Róbert végleg megsemmisítette, a magyar történelem során tartományuraságok többbé már nem jöttek létre; a ligaharcok nem vezettek tartományok kiépítésére, a ligák főurai hatalmukat nem alakították át, nem tudták átalakítani tartományi jellegűvé.[3] Magunk mindenben ezt a felfogást osztjuk.

Ugyanakkor – anticipálva későbbi részletes vizsgálataink több eredményét – szembeszökő, hogy a XV. századi oligarchák számos ponton és területen ugyanazon tendenciák megvalósítására törekedtek, amelyek a XIV. század eleji tartományurak politikájának is tengelyében álltak. Folytatódik a főúri birtokkoncentráció XIII. századtól nem szünetelő folyamata. Javaikat a XIII–XIV. század fordulójáról ismert módokon, királyi adomány, házasság, hatalmaskodás, vétel

[1] Schönherr 1902, 383–384.; Hóman 1936, 32–33. old. közt melléklet, 34–35.
[2] Elekes 1952, 342–343.; Kubinyi 1973, 8–9.
[3] Székely 1953, 53–54.; Elekes 1962, 29.; Elekes 1964, 150–151.

stb. révén szerzik. Uradalmakat, várrendszereket hoznak létre. Az oligarchát a XV. században is nagy familiárisi kíséret veszi körül, mely katonai erejének foglalata. A XV. század főurai számos felségjogra tesznek szert: ispánokat neveznek ki, saját birtokaikon saját igazságszolgáltató és adószedő apparátusukat működtetik, azaz ítélkezési hatalmuk a pallosjogot is magában foglalja, ők szedik be az állami adókat, a kamara hasznát, a határvámot. Elnyerik a pénzverés kiváltságát, a főkegyúri jogot, a városok privilegizálásának szabadságát. A XV. századi hatalmas bárók váraikban nagyúri életet vittek, körülöttük a királyi curia mintájára udvar szerveződött, benne hivatalnoki karral és consiliariusokkal.[4] A fentiek alapján bizonyosra vehető: a XV. századi nagybirtokosok hatalma – akár birtokállománya, akár familiáris bázisa, akár joghatóságának horizontális és vertikális kiterjedése – *abszolút értékben* nemcsak elérte, hanem meg is haladta a XIII–XIV. század fordulója tartományurainak hatalmát. Ez azonban az éremnek csak egyik oldala.

Az érem másik oldala viszont az, hogy a XV. századi oligarchák részesedése az állam irányításában, az ország feletti közhatalom gyakorlásában elmarad a XIV. század eleji szint mögött. Számos körülmény egyértelműen erre mutat. A XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekben a belső elnyomó funkciót – hogy milyen eredménnyel, ez későbbi vizsgálatok tárgya – a tartományúri állam képviselte és valósította meg. Egész országrészeket vontak a tartományurak fennhatóságuk alá, kiszorítva és száműzve onnan a királyi hatalmat. Ezekben az évtizedekben nincs is önálló állami (királyi) külpolitika, a tartományurak mindegyike maga gyakorolta saját, kiskirálysága érdekeit legjobban szolgáló külpolitikáját. A királyi hatalom és a bárók XV. századi hatalmi viszonyaiban ilyen kizárólagos bárói túlsúly távolról sem állapítható meg. A XV. századi nagybirtokosok hatalma – akár a királyi hatalomhoz való erőviszonya, akár az állam irányításában való részesedése, akár félszeg próbálkozásai önálló külpolitika vitelére – *relatív értékben* nemcsak hogy nem érte el a XIII–XIV. század fordulója tartományurainak hatalmát, hanem tetemesen el is maradt attól.

Azt, hogy a tartományuraság XIV. század eleji leverését követően a feudális birtok „állam az államban" jellege megmaradt, sőt tovább erősödött, számos, még XIV. századi fejlemény tanúsítja: az exemptiók, az immunitás széles körű elterjedése, az úriszék intézményének megszilárdulása, a pallosjog elnyerése.[5] A XV. században a nagyúri hatalom újabb, fentebb már röviden vázolt „vívmányokat" szerez meg és integrál hatalmi arzenáljába. Az abszolút értéket tekintve növekvő tendenciájú nagyúri potenciál relatíve azonban mégis kevesebbet ér, mint a XIV. század eleji tartományurak kétségtelenül szerényebb hatalmi szintje. A látszólagos ellentmondás csak egyféleképpen oldható fel: annak feltételezésével, hogy a nagybirtokosi hatalom növekedését meghaladó mértékben nőtt az állam más szféráinak ereje, illetve végső fokon a XIV–XV. század folyamán olyan gazdaság- és társadalomfejlődési tendenciák bontakoztak ki és erősödtek

[4] Mindezekre l. ILA 1927, 37–71.; SINKOVICS 1933, passim; MÁLYUSZ 1940a, 337–346.; MÁLYUSZ 1940b, 89–90.; ELEKES 1952, 301–305.; 310–311.; MÁLYUSZ 1957, 51–61.; 564–570.; ELEKES 1962, 22–24.; 29–31.; 42–43.; ELEKES 1964, 150–155.; ENGEL 1968–1970, 337–358., 291–314.; FÜGEDI 1970, passim; KUBINYI 1973, 3–44.; FÜGEDI 1974, 135–215.

[5] ELEKES 1964, 111–112.

meg, amelyek meg tudták akadályozni azt, hogy a világi nagybirtok tényleges, abszolút hatalma növekedésével arányosan legyen képes az államot a maga számára kisajátítani.

Elekes Lajos mutatott rá arra, hogy eme, imént említett gazdaság- és társadalomfejlődési tendenciák az árutermelés és pénzgazdálkodás, a városi elemek erősödésével, a rendi szervezkedés kezdeteivel és előrehaladtával kapcsolatosak. Jól mutatják a bárók hatalmának relatív, az állam erejéhez, hatalmához viszonyítva bekövetkező hanyatlását a bárói politikai mozgolódások ismert XIV–XV. századi eseményei. Károly Róbert területegyesítő politikájának sikerei következtében a bárók új csoportja birtokait és tisztségeit nem tudta a terület és joghatóság szempontjából összekapcsolni, hatalma nem válhatott tartományúrivá. A XIV. század második felében erősödött ugyan a széttagolódás tendenciája, de az egyszerű árutermelés rendjének erősödése ellenében az egymástól izolált bárók e tendenciát nem voltak képesek a tartományi részállam létrehozásáig vinni. E bárói felismerés tükröződik a bárók XV. század eleji szövetségi rendszerének, a ligáknak a megszületésében, amely tehát ilyen módon a feudális anarchia történetileg meghatározott válfaja. A ligarendszer annak beismerése: minden nagyúr önmagában gyengének érezte magát a tisztség, birtok vagy más jövedelemforrás megszerzésére, tehát az állam irányításában való részvétel biztosítására. A bárói ligák széttagolódási kísérleteiben nincs hiány, de a bárói hatalom mértékénél is dinamikusabban fejlődő új gazdasági és társadalmi jelenségek és folyamatok e kísérletek megvalósítását lehetetlenné tették, majd hovatovább halálra is ítélték ezeket az anakronisztikus bárói próbálkozásokat. A rendiség kialakulásától és főleg megszilárdulásától kezdve nincsenek többé ligák és ligaharcok, a bárók elvesztették a hatalom gyakorlásának korábbi lehetőségeit. Ekkor a bárók is – mint a rendek egyike – igyekeztek befolyásukat biztosítani az állam új szervezetében, s e befolyás nem is éppen csekély. A Mátyás halála utáni ellentétek két rendnek, a bárói és köznemesi rendnek a hatalomban való nagyobb részesedésért folytatott harcai merőben más jellegűek tehát, mint a korábbiak.[6] Mindezek alapján a XIV. század eleje utáni bárói törekvésekben legfeljebb a tartományúri hatalom kiépítése irányába ható – végül is sikertelenül végződő – bárói kísérleteket láthatunk, de a XIV–XV. század fordulója vagy a XV. század főurai nem minősíthetők tartományuraknak, sem e főurak birtokkomplexumai tartományuraságoknak.

A tartományuraság ilyen értéktartománya tehát egyrészről csak a XIII–XIV. század fordulójának oligarcháira terjed ki, másrészről segítséget nyújt a tartományuraság fogalmi tisztázásához. A régebbi szakirodalomban egyaránt hangot kapott az a nézet, hogy egy-egy XIV. század eleji kiskirály semmit sem vitatott el a korona felségjogaiból, vagy hogy alattvalói keretekből kinőtt nagybirtokos volt, illetve hogy a királynak de gratia et de iure létező hatalmából adódó jogait teljes mértékben gyakorolta.[7] A szembenállás lényege az: vajon a tartományuraság nagyra nőtt óriásbirtok-e vagy miniatűr állam? A dilemma voltaképpen látszólagos. Tudjuk, hogy a korai feudalizmus viszonyai közepette minden birtok

[6] Minderre l. Elekes 1962, 23–24., 29–31., 42–43.; Elekes 1964, 150–151.
[7] Salamon 1865, 106.; Schönherr 1902, 384.; Ágoston 1913, 51.; Házi 1914, 200.

rendelkezik legalább valami kevéssel az állami funkciók közül. Ilyen módon a birtokot és az állami funkciókat (végső fokon magát az államot) nem lehet szembeállítani. A XV. századi bárói hatalom jellemzése kapcsán ugyanakkor arra a következtetésre jutottunk, hogy a még oly erős bárói hatalom sem azonos a tartományúri hatalommal, jobbára éppen azért, mert a bárói hatalomnak az állam tartalmi-elnyomó és közjogi funkcióit elsődlegesen vagy kizárólagosan reprezentáló vonásai hiányoznak. Ebben az értelmezésben a tartományuraság nem más, mint egy, a feudalizmusban állandóan létező folyamatnak – a nagybirtok állam az államban jellegének – a csúcspontja, az a maximum, amikor a nagybirtok részállam jellege a legerősebb. Több nyugat- és kelet-európai országban, ahol a nagybirtokosi részállam rendszere huzamosan fennmaradt és állandósult, ez a maximum nem egyetlen, rövid időszakra korlátozódó csúcspont, hanem tartós tetőzési állapot. Magyarországon, ahol ez az állapot nem következett be, a tartományuraság azt a nagybirtokot jelenti az általa érvényesített joghatósággal együtt, amely a legmesszebbre jutott el a főúri részállam felé vezető úton, és az állami jogok és feladatok legtöbbjét (lehető maximumát) vállalta át magára. Eszerint tartományuraságoknak a XIII–XIV. század fordulója kiskirályságai minősülnek, tartományuraknak pedig e kor oligarchái.

További kérdés, kiket nyilváníthatunk a XIV. század eleje nagyurai közül tartományuraknak, oligarcháknak. Úgy látjuk, a tartományuraságról mint rendszerről fentebb mondott általános természetű kritériumon túl, amely egyszersmind a tartományurak kronológiai koordinátáit is kijelöli, három további ismérvét állapíthatjuk meg a tartományúrrá minősítésnek. Az első, természetesen adódó követelmény a tartományúr nagybirtokosi mivolta. Mályusz Elemér utalt arra az egyenes arányra, mely a középkori birtokos gazdagsága és hatalma között fennáll. Eszerint minél több jobbágya és jövedelme van a földesúrnak, annál több fegyverest tarthat váraiban, s minél nagyobb a hadereje, annál inkább van módja további birtok- és tekintélyszerzésre.[8] Azt azonban már kevéssé tudjuk Mályusz Elemér koncepciójából magunkévá tenni, hogy a XV. századi tartományúri hatalom kialakulásában nem a magánbirtok, hanem az immunitás a döntő, az, hogy a tartományúr a saját és mások birtokain ítélkezhet.[9] Ezt a felfogást már fentebb, a báni–vajdai hatalom XV. századi szintje megállapítása kapcsán bíráltuk. Sokkal közelebb áll az igazsághoz Kubinyi Andrásnak Mályusz Elemérre hivatkozó megállapítása, mely szerint „a nagybirtok önmagában nem volt elég, hogy territoriális fejedelmi hatalom alapjául szolgáljon, arra az állami jogok egy részének, és főleg a szabadok feletti bírói hatalomnak megszerzése adott csak lehetőséget".[10] Számunkra nem vita tárgya, hogy a tartományúri hatalom kiindulópontját nem „a bíráskodási jog gyakorlása" jelentette,[11] hanem a magánbirtok. Ez a magánbirtok már eleve felmutatott bizonyos állami funkciókat, amelyekhez később újabbak járultak. Mindez azonban a tartományúri hatalom esetében (a közjogi elismerés híján) még inkább a magánbir-

[8] MÁLYUSZ 1957, 51.
[9] MÁLYUSZ 1940a, 345–346.
[10] KUBINYI 1973, 5.
[11] MÁLYUSZ 1940a, 346.

tokhoz kapcsolódik, mint a kinevezett és közjogi feladatokat gyakorló bánoknál és vajdáknál.

A másik ismérv a tartományúr minősítése számára, hogy olyan hűbéri piramis, família élén kell állnia, amely másik hűbéri láncolatba már nem tagozódik be, illetve legfeljebb a királyhoz kötik a tartományurat a szolgálati kötelezettség (servitium) szálai. Ez a kritérium tehát azt írja elő: tartományúr csak olyan nagybirtokos lehet, aki kiterjedt magánfamíliának az ura, s ugyanakkor őt egyetlen más főúrhoz sem kapcsolják a magánjogi alárendeltség kötelékei. E szigorú kritérium alól egyetlen esetben adható felmentés. Ismeretes, hogy több tartományúr a király oldaláról kiinduló halálos fenyegetés elhárításának reményében bukását közvetlenül megelőzően másik, erősebb vagy kevésbé fenyegetett tartományúr famíliájába lépett (mint pl. az Aba nembeli Amadé-fiak belépése 1311–1312-ben Csák Máté klientúrájába).[12] Ez esetekben tehát eltekinthetünk az ismérv érvényesítésétől, hiszen itt voltaképpen magánfamiliárisi függéstől mentesen fejlődött, s annak kötelékét csak a végveszélyben vállaló tartományuraságokról van szó.

A harmadik kritérium merőben politikai jellegű. Azokat az önálló, magánjellegű függéstől mentes nagybirtokosokat minősíthetjük tartományuraknak, akik a királyi hatalom erősítése és a tartományúri hatalom fennmaradása közti kibékíthetetlen ellentét lecsapódásaképpen mind politikailag, mind pedig legtöbbször katonailag, fegyveresen is szembefordultak az uralkodóval. Ezek a csatatereken történt összecsapások a felemelkedő királyi hatalom és a levitézlő tartományurak között a tartományúri hatalom bukásának látványos fejezetét jelentik.

A tartományuraság általános minősítése és kronológiai koordinátái, valamint a most tárgyalt három ismérv alapján 11 oligarchát sorolhatunk a XIII–XIV. század fordulójának tartományurai közé: Csák nembeli Mátét az ország északnyugati részén, a Dunától északra,[13] Aba nembeli Amadét és fiait az ország északkeleti részén,[14] Ákos nembeli Istvánt nagyjából Borsod megye területén,[15] Petenye fia: Pétert hozzávetőlegesen Zemplén megye területén, Héder nembeli Kőszegi Henriket, fiait és unokáit a Dunántúl nagy részén és a Dráva–Száva köze nyugati felén,[16] Borsa nembeli Kopaszt és testvéreit a Tisza, a Körösök és Er-

[12] Kristó 1973, 77–80.

[13] Csák Máté történetére l. Botka 1873; Nagy 1885, 50–51.; Nagy 1886, 22–23.; Pór 1888; Karácsonyi 1900–1901, I. 296., 317–332.; Botto 1901, 116–125.; Wertner 1902b, 104–112.; Rys 1927; Škultéty 1938; Kristó 1973.

[14] Az Amadék történetére l. Pór 1889a, 47–48.; Karácsonyi 1900–1901, I. 3., 23–32., 43–44.; Csoma 1911, 89–92.; Varsik 1952, 221–255.; Györffy 1963, 41–42., 49.; Lamoš 1964, 64–69.; Varsik 1964, 161–163., 170–171.

[15] Ákos István történetére l. Kandra 1884, 114–126.; Karácsonyi 1900–1901, I. 96., 102–104., 115–117.; Ágoston 1913, 25.; Szendrei 1927, 273–275.; Komáromy 1960, 218.; Györffy 1963, 746–747.

[16] A Kőszegiek történetére l. Révész 1891, 49–71., 133–158., 222–246.; Wertner 1895, 42–64., 136–154.; Karácsonyi 1900–1901, II. 145–157.; Székely 1969, 247–248.; Kristó 1975, 251–268.

dély közti területen,[17] Kán nembeli Lászlót és fiait Erdélyben,[18] a Frangepánokat az Adriai-tenger északi partvidékén,[19] Babonić Istvánt és rokonságát a Szávától délre,[20] Šubić Pált és fiait a dalmát tengerpart, Horvátország és Bosznia tekintélyes részén,[21] végül pedig Csanád nembeli Vejtehi Teodort a Szörénység területén a Kárpátok és az Al-Duna közén.[22]

Természetesen szó sincs arról, mintha e 11 tartományúr azonos vagy közel azonos erőt képviselne, vagy mintha megközelítően azonos nagyságú területre terjedne ki fennhatóságuk. Ellenkezőleg: bizonyosra vehetjük, hogy egymással történő összevetésük számos különbséget hoz felszínre mind erejük, mind tartományuk mérete szempontjából. Az egzakt összevetést nehezíti, hogy forrásos bázisuk is igen eltérő, míg egyesekről tekintélyes mennyiségű forrásanyag tudósít, addig másokról alig-alig árulnak el valamit is a kútfők. A nagy számú különbség ellenére is e 11 oligarcha egy alapvető körülményben – s továbbá mindabban, ami ebből következik – egyezik egymással: fenti kritériumaink alapján valamennyien tartományuraknak minősülnek. Az elkövetkezőkben tehát, amikor tartományurakról és tartományuraságokról beszélünk, e 11 oligarchára és az azok fennhatósága alatti területekre gondolunk.

A TARTOMÁNYURAK EREDETE

Molnár Erik úgy foglalt állást, hogy a XIII. század végi tartományurak többnyire új családok leszármazottai, e családok – a Csákok, a Héderek, a Kánok – közszereplése a XII. század közepénél nem nyúlik jobban vissza. Ugyancsak Molnár Erik gondolt arra, hogy az Abák nemzetsége nem kontinuus Aba Sámuellel.[23] Ez utóbbi nézetét frappáns bizonyítékok alapján ma már megcáfoltnak kell tekintenünk,[24] s ez a tartományurak eredetét illető általános megjegyzése iránt is kételyeket ébreszt.

Sajnos, a tartományurak származásának meghatározása nemcsak a legkorábbi időkre vonatkozó forrásanyag hiánya vagy gyér volta miatt ütközik komoly

[17] A Borsák történetére l. Bunyitay 1888, 15–32., 129–155.; Komáromy 1891, 3–7.; Komáromy 1894, 497., 500–501.; Karácsonyi 1900–1901, I. 206–211.; Moga 1945, 65–75.; Györffy 1963, 573., 579.

[18] A Kánok történetére l. Pór 1889b, 137–139.; Pór 1891b, 433–481.; Wertner 1905, 119–126.; Wertner 1908b, 122–137.; Lupaş 1936, 397–403.; Lupaş 1936–1937, 105–110.; Lupaş 1943, 88–96.; Pataki 1944, 13–23.; Moga 1945, 75–85.; Mittelstrass 1961, 107–110.; Pascu 1962, 134–135.; Pascu 1964, 122.; Pascu 1971, 195–202.

[19] A Frangepánok történetére l. Wenzel 1884, 5–26.; Wenzel 1890, 193–216.; Klaić 1899d, 262–274.; Klaić 1901b; Barabás 1909, 145–150.; Thallóczy 1913, XI–XVIII.; Barabás 1914, 674–696.; Šišić 1962, 176.; Kostrenčić 1923, 113–117.; Kostrenčić 1953, 640–642.

[20] A Babonićok történetére l. Pór 1894, 21–39.; Thallóczy 1897, XI–CXX.; Šišić 1962, 178.; Kostrenčić 1953, 652.

[21] A Šubićok történetére l. Salamon 1865, 3–193.; Wertner 1891, 247–262. és melléklet IX. tábla; Pór 1894, 807–815.; Klaić 1897; Marczali 1898, 96–100.; Šišić 1902a, 335–366.; Wertner 1903, 459–460.; Laszowski 1911, 45–53.; Šišić 1962, 176–177., 198., 205–207.; Novak 1932a, 50–53., Novak 1932b, 85–89.; Kostrenčić 1953, 651–655.; Novak 1957, 136–144., 306–307.; Klaić 1958–1959, 130–134.; Ćirković 1964, 77–80., 84–87.; Anđelić 1970, 11–13.

[22] Borovszky 1897, II. 267–268.; Györffy 1963, 839.; Györffy 1964, 538–541.

[23] Molnár 1949b, 94.; Molnár 1949a, 321.

[24] Nagy 1968, 85.

nehézségekbe, hanem azért is, mert a XIII–XV. századok során több tartományúri család eredetét meghamisították, fiktív genealógiával magyarázták. Így két családot, a Babonićokat és a Frangepánokat a római eredet kitüntetésével ruházták fel, a Babonićokat az Ursiniak, a Frangepánokat a Frangipanik közül származtatván.[25] A magyar krónika a Héderek magyarországi bejövetelét Géza fejedelem korára helyezi, a Kán nemzetség egyik XIII. századi tagját, László fia: Gyulát pedig egyenesen a hét honfoglaló vezér egyikéhez, Gyula kapitányhoz kapcsolja. A középkori eredeztetések kulisszái mögé enged bepillantani a magyar krónika méltatlankodása; a krónikás itt amiatt háborog: ha csak hét kapitány foglalta el Pannóniát, és Magyarország csak általuk sokasodott el, honnan származik Ákos, Bor, Aba és a többi nemes magyar nemzetsége, hiszen ezek nem jövevények (hospites), hanem Szkítiából erednek.[26] Ez utóbbi krónikás híradás mutatja, hogy a középkori előkelő származtatás legalább olyan mértékben nyerte indokát az utód XIII–XV. századi kiválóságában (abban a középkori történetszemléletben, amely nehezen tudta elképzelni, hogy egy-egy XIII–XV. századi hatalmasság eredete nem érne fel az országfoglalás idejéig vagy még messzebbre, a római korig), mint az eredeztetés reális valóságtartalmában. Ebből az következik, hogy e középkori genealógiákra csak igen nagy kritikával szabad építenünk.

A 11 tartományúri család közül hét betagozódik a magyar úri nemzetségek sorába, tagjaik gyakran viselik a de genere származásminősítőt. Közülük Kézai és a magyar krónika az *Abákat* anyai ágon khwarezmi (de Corosminis) eredetűnek tünteti fel. Ebben a tudósításban az Aba nem kabar eredetének emléke őrződött meg. Az Abák régiségét Aba Sámuel személye önmagában mutatja, kabar eredetüket pedig az jelzi, hogy szállásterületük olyan vidéken feküdt, ahol ma palócok laknak.[27] Eszerint az Abák régisége a magyar honfoglalást megelőző kabar csatlakozásig vezethető vissza. A *Csákok* nemzetségét Anonymus is és a magyar krónika is a honfoglalás koráig vezeti el, a genus ősatyját, Elődöt, illetve Szabolcsot a honfoglaló hét vezér egyikének téve meg. A nemzetség névadója, Csák (Sac) állítólag Szabolcs unokája, tehát I. István kortársa volt.[28] A nemzetség régiségét számos megfontolás igazolja. Ennek lehet jele, hogy már a XIII. század elején a genus 12, egymással kapcsolatot nemigen tartó ágra osztódott, tagjai 25 megyében birtokosok, közös javaik szinte már nincsenek is a XIII. század elejét követően. Nemzetségi monostoruk már a XII. század első felében létezett (Vértesszentkereszt).[29] A Csákok honfoglalás kori eredetét szinte bizonyosra vehetjük. A *Csanád* nem eredete feltételezhetően legalábbis a XI. század első felére, az Ajtonyt legyőző Csanád személyére visszavezethető. E Csanád előkelő voltára utalhat, hogy I. István király rokona (nepos regis) volt.[30] Bizonnyal téves és pusztán a Gyula nevek azonosságának köszönheti létét a krónika ama származ-

[25] CD II. 332. sz.; CD III. 142. sz.; CD V. 680. sz. (hamis oklevelek).
[26] SRH I. 296., 290., 292–293.
[27] SRH I. 163., 280. Vö. Kovács 1969, 159–178. (A khwarezmi, a kabar és a palóc etnikum azonossága vitatott kérdés.)
[28] SRH I. 41., 99., 290.
[29] PRT I. 10. sz. Közös birtoklásuk egyetlen adatát 1231-ből l. F. III/2. 227–230.
[30] SRH I. 50., 89.; SRH II. 490–492.

tatása, amely a *Kán* nem egyik XIII. századi tagját, László fia: Gyulát a honfoglaló Gyula vezértől eredezteti.[31] E származtatásnak leginkább az mondhat ellent, hogy a X. századi Gyula Erdély északi (északnyugati) felét bírta szállásterületül, míg a Kánok erdélyi birtokai inkább Dél-Erdélyben feküdtek. A Kán (Keán) nem esetleges kapcsolatát a XI. század eleji Keánnal, a bolgárok és szlávok fejedelmével nyitott kérdésként kell kezelnünk. Magunk – a szakirodalom java részének megállapításával egybehangzóan[32] – hajlunk arra, hogy a Kán genusban dunántúli (baranyai) eredetű nemzetséget lássunk. Ennek igazolását – a genus Baranya megyei birtokviszonyain túl és más megfontolások mellett – láthatjuk abban is, hogy Kán László vajda, a XIV. század eleji Erdély tartományura leánynegyed fejében Baranya megyei – nyilván ősi eredetű, örökölt – birtokait adta egy Aba nembelinek.[33] A Kán nemzetség eredete legalább a XII. századig vihető vissza, mivel a genus első ismert tagja, Gyula – szerintünk Gyulafehérvár és Gyulamedgyes névadója – már 1201-ben erdélyi vajdaként szerepel,[34] s a nemzetséget később csakis e Gyula nevéről nevezték (progenies Magni Jule Bani).[35] Hasonló következtetésre juthatunk az *Ákos* nem eredetét illetően is. Ákos nembeli lehetett az 1130-as évek elején szereplő Moynolth, rokona az 1124. évi hamis oklevélben szereplő Ákos comesnek. Ezzel az Ákossal azonos lehet a Kinnamosz által említett Akuszisz, aki 1128-ban a harámi csatavesztéskor a bizánciak fogságába esett.[36] Legalább a XII. századra megy vissza a *Borsa* nem eredete is, a monostoruknak tekinthető Bátor egyháza már 1177-ben felbukkan.[37] Bizonyosan a XII. században, II. Géza király uralkodása alatt telepedett meg Magyarországon a *Héder* nemzetség két őse, Héder (a nemzetség névadója) és Wolfer, akik feltehetően Karintiából költöztek át Magyarország nyugati határvidékére.[38] A magyar nemzetségek sorába vonható hét tartományúri család közül három szinte bizonyosan XI. századi vagy még korábbi eredetű, három további genus legalább XII. századi (ahol a XII. század az eredet terminus ante quemjét adja csak), míg egyetlen nemzetség (a Héder nem) igazolhatóan XII. század közepi, már ami magyarországi megtelepedését illeti. Végső soron már a magyar nemzetségi eredetű tartományúri családok esetében sem bizonyosodik be Molnár Erik állításának igaza, miszerint a XIII. század végi tartományurak többnyire új, közszereplésüket tekintve a XII. század közepénél nem régibb családok leszármazottai. A szorosan vett Magyarország területéről egyetlen tartományurat nem tudunk úri nemzetségbe sorolni, *Petenye fia: Pétert,* ennek családját nem tudjuk a XIII. század közepénél messzebbre visszavezetni; e Péterről az első hamis oklevél 1263-ból, az első hiteles diploma 1283-ból való.[39]

Nem igazolják Molnár Erik feltevését a drávántúli tartományurak leszárma-

31 Vö. Mályusz 1971, 59–60.

32 Hóman 1912, 109.; Erdélyi 1932, 49.; Makkai 1943a, 372.; I. Tóth 1945–1946, 67.; Mittelstrass 1961, 107.; Györffy 1963, 250. L. még Karácsonyi 1901, 772–773.

33 AO III. 189. sz.

34 RA 193. sz.; RA 194. sz.; RA 195. sz.

35 Karácsonyi 1900–1901, II. 280–281.

36 Makk 1972, 43.

37 Györffy 1963, 598–599.

38 PRT I. 15. sz. (hamis). L. még Mályusz 1971, 72–74.

39 F. IV/3. 155–156. (hamis); RA 3258. sz.

zási viszonyai sem. A *Frangepánok* első ismert ősével 1133., a *Babonićok* legkorábbi ismert elődével 1200. évi (hamis) és 1210. évi (hiteles) oklevélben, míg a *Šubićok* nemzetsége első ismert tagjával 1164. évi oklevélben találkozunk.[40] A Frangepánok Krk (Veglia) szigetén, a Babonićok Szlavóniában, a Kupa folyóhoz közeli Sjeničak vidékén bennszülött nemzetségek voltak. A Šubićok esetében, akiknek központja a Konsztantínosz által említett adriai Brebéri zsupániában volt, talán még az is lehetséges, hogy kontinuusak a Trpimirovićok Horvátországa valamelyik családjával (a trpimirovići időszak több oklevele említ az 1060–1080-as években bribiri zsupánokat[41]), jóllehet az ezt direkt módon bizonyító Memoriale hamisítvány.[42]

A tartományurak eredetét tisztázni igyekvő kutatásaink eredményeképpen néhány fontos következtetés adódik. A legfontosabbnak az tűnik: a tartományurak éppen nem új családok leszármazottai voltak, hanem régi, X–XII. századi családok sarjai, olyan családoké, akik királyt, nádort, ispánt, királyi tanácsost adtak már a XII. század vége előtt az országnak, s egyszersmind olyan családoké is, akiknek hatalma minden szállal a kora feudalizmus viszonyaiban gyökerezett, a földben, a munka- és terményjáradékban, tehát az uralmi viszonyok, a bevételek és jövedelmek XIII. századtól kezdve hovatovább anarchikusnak, túlhaladottnak tűnő formáiban. Az ilyen hatalom árnyéka rávetődött a tartományurakra is, kötötte őket a nemzetségi-családi vagyon megszerzésének tradicionális módja, kevéssé voltak családi indíttatásuknál fogva is fogékonyak az új jelenségek iránt akár a gazdasági életben, akár a jövedelemszerzésben. A tartományurakkal nem III. Béla, II. András kora új (részint külföldi eredetű) arisztokráciája vitézlett le, hanem Árpád, Szent István és Kálmán előkelőinek családjai, a régi Magyarország ezzel közel egyidős arisztokráciája. Egyrészről tehát nem lehet alábecsülni a tartományuraság felé vezető út X–XII. századi szakaszának jelentőségét.

Ugyanakkor fenti vizsgálódásainkból az is kiolvasható, hogy a XII. század közepével még korántsem zárult le annak kijelölése, hogy mely nemzetségek későbbi leszármazottai lesznek tartományurak vagy legalábbis pályázhatnak komoly eséllyel a tartományúri posztra. A Héderek csak a XII. század közepén érkeztek Magyarországra, de még a bevándorlók egyikének unokái is Magyarországon kívül töltötték gyermekkorukat.[43] Petenye fia: Péter pedig még a XIII. század második felében is rá tudott lépni arra az útra, amely a tartományúri hatalomhoz vezetett, és végig is tudta járni azt. Ebből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a tartományúri hatalom kialakulása szempontjából a XIII. század a döntő időszak, annak is a második fele. Más úton szakirodalmunk is eljutott ennek felismeréséhez. De a polgári történetírás hol a tatárjárást, hol az ország kormányrúdjánál álló könnyelmű asszonyt vagy serdületlen kisgyermeket tette meg a „hanyatlás" kiindulópontjává, s csak elvétve utalt e folyamatban IV. Béla tatárjárás utáni, a nyugati hűbériség mintájára megvalósított politikájára,

40 CD II. 41. sz.; CD II. 332. sz. (hamis); CD III. 80. sz.; CD II. 96. sz.

41 CD I. 82. sz.; CD I. 85. sz.; CD I. 116. sz.; CD I. 122. sz.; CD I. 125. sz.; CD I. 126. sz.; CD I. 149. sz.

42 SRHVG III. 634–635.

43 W. VI. 216. sz.

mely földbirtokhoz kötötte a hadviselés kötelezettségét.[44] Marxista történetírásunkban Lederer Emma a tartományuraságok eredetét a XII–XIII. század fordulójára teszi, és a királyi birtok robbanásszerű széthullása folyamatának e korra tett – úgy tűnik, mindenképpen antedatált – befejezésével hozza kapcsolatba, melyet IV. Béla tatárjárás utáni politikája, az öreg és az ifjabb király harca, IV. László „gyermekuralma" csak gyorsított.[45] Magunk a tartományúri hatalom megalapozásának folyamatában a XII–XIII. század fordulóját megelőző és követő időszak szerepét egyaránt hangsúlyozzuk, de nem vétjük el az arányokat: a kialakulás szempontjából a XIII. század és főleg a század második fele a döntő szakasz.

Ezt – még a tartományurak eredetének kérdésénél maradva – más oldalról is bizonyítani tudjuk, s egyszersmind érdekes következtetésre juthatunk. A tartományuraságot létrehozó Csák Máténak csak nagyapját ismerjük, korábbi elődeit nem, nagyapjára az első adatunk 1235-ből való, s ő 1245 és 1249 között halt meg.[46] Aba nembeli Amadénak még a nagyapját sem ismerjük, csak apját, akit 1280-ban említenek élőként az oklevelek.[47] Ákos nembeli Istvánnak is csak közvetlen elődjéről, az 1248 és 1272 között szereplő Erney bánról adnak hírt a diplomák.[48] Petenye fia: Péter apjának a nevét csak mint apai nevet említik a XIII. század végén.[49] Borsa nembeli Kopasz nagyapjának csak a nevét ismerjük (Barnabás); apjának nevével (Tamás) 1279-től találkozunk apai névként az iratokban, de cselekvő személyként csupán 1294-ben lép elénk.[50] Csanád nembeli Vejtehi Teodornak még apját sem ismerjük, a genealógiai szakirodalom őt tekinti a Vejtehi család első ismert tagjának.[51] Ezek az adatok félreérthetetlenül arról tanúskodnak, hogy bár a nemzetségnevek divatja csak a XIV. század közepével hagy alább, a XIII. század második felében a nemzetségek burkában nagy önállósággal rendelkező, más nemzetségtagokhoz nem igazodó családok születtek meg. Ezt számos adat látványosan bizonyítja. Csák Máté és első unokatestvére, Márk fia: István 1301-ben ellentétes politikai csoportosulásokhoz kapcsolódtak, az előbbi Vencelhez, az utóbbi Károly Róberthez csatlakozott.[52] A rozgonyi csatában az Amadé-fiak ellen az Aba nem több ága fegyveresen lépett fel.[53] Héder nembeli Köcsky Sándor hadjáratot vezetett királyi megbízásból a Héder nembeli Kőszegiek ellen.[54]

Fentebb arra a következtetésre jutottunk, hogy a 11 tartományúr közül hét besorolható a magyarországi nemzetségek közé, a három drávántúli tartományúr is – noha de genere minősítés nem illette őket – több évszázados múlttal rendelkező generatio leszármazottja. Ebből azonban távolról sem lehet olyan ered-

[44] SCHÖNHERR 1902, 377–378.; HÓMAN 1936, 9., 29.
[45] LEDERER 1961, 106., 157–159.
[46] RA 608. sz.; F. IV/1. 380–381.; HÁZI 1947, 136–137.
[47] HO VI. 190. sz.; Sztáray O. I. 21. sz.
[48] F. IV/2. 16–20.; CD VII. 369. sz.
[49] RA 3258. sz.; W. X. 147. sz.
[50] W. XII. 212. sz.; W. X. 99. sz.
[51] Csáky O. I. 1. 47–49. L. KARÁCSONYI 1900–1901, I. 358.
[52] Prameny IV. 83.; AO I. 22. sz.; F. VIII/1. 26. sz.; AO I. 23. sz.; AO I. 40. sz.
[53] AO II. 92. sz.; AO IV. 161. sz.; F. VIII/2. 250. sz. stb.
[54] HO I. 92. sz.; HO I. 97. sz.

ményre jutni, hogy a tartományuraság nemzetségi alapon jött volna létre. A nemzetségi mozzanatnak annyiban van szerepe a tartományuraság kialakulásában, amennyiben a közösen birtokolt nemzetségi javak felosztása a tartományúrivá váló család ősére is vonatkozott. A nemzetségi birtokok felosztása a XII. század második felében és a XIII. században ment végbe,[55] a XII. századiak tehát nem szemünk előtt játszódtak le, ezeknek már csak eredményeiről, következményeiről értesülünk. A Csákok is bizonnyal a XII. században megosztoztak, mivel 1231-ben már csak erdejük közös. A Gutkeledekről 1280-ban arról értesülünk, hogy birtokokban és más ügyekben is már régebben teljesen különváltak.[56] A Tomajok 1219-ben osztoznak egyik birtokukon. A Hontpaznanok Szegi-ága 1267-ben tesz felosztást javain.[57] A XIII. század második felére és a XIV. század elejére a már korábban kialakult kiscsaládok további osztozása, az egy apától származó testvérek önálló családalapítási akcióját kísérő anyagi különválása a jellemző. 1279-ben Kőszegi Henrik fiai osztoznak Vas megyei javaikon. 1309-ben Kacsics nembeli Falkos fia: Mihály fiai abban egyeznek meg, hogy békésebb időben felosztják majd az atyai birtokot, de mivel most békétlen idő van – quia tempus esset impacatum –, ki-ki annyit szerezzen szabadon, amennyit tud, ám ezeket már később se osszák fel. 1313-ban Babonić fiai „testvéri szeretettel" osztoznak javaikon, hogy mindegyikük használja azt, ami az övé.[58] Mindeme jelenségek egyetlen láncra fűzhetők fel: a tartományuraság *családi* (és nem nemzetségi) alapon jött létre. A nemzetség korábban (még a XIII. század első felében is) erős szálai a század folyamán gyorsan elvékonyodtak vagy elszakadtak. Igaz, még egy évszázadig, a XIV. század közepéig számon tartják a nemzetségi összetartozást; a közös és egyre távolabbivá váló ős tisztelete, a közös nemzetségi monostor és temetkezőhely, valamint a még esetleg fel nem osztott közös birtoktöredékek is ez irányban hatnak, de erősödnek a nemzetségi dezintegráció tendenciái. A távoli őst közelebbire cserélik fel, mint ahogy a Kánok a XIV. század elején már nem a ködbe vesző Keánról, hanem az egy évszázaddal korábban (a XIII. század elején) élt Gyuláról nevezték magukat. A közelebbi ős megválasztása a nemzetségi határok szűkítését jelenti. A Héder nem Kőszegi-ágára alkalmazott Henrik-fiak, az Aba nem Amadé-ágára használt Amadé-fiak minősítés ugyanilyen szűkítést, voltaképpen új közeli ős tiszteletét jelenti.

Georges Duby az állam és a család kapcsolatát vizsgálva érdekes összefüggésre mutatott rá. Eszerint a feudális anarchia (a központi hatalom gyengülése) a családi kötelékek megerősödését és számontartását eredményezi. Mihelyt az állam meggyengül, mihelyt nem képes ellátni az egyén védelmét, kiterjednek a családi kötelékek, és a család védőbástyává alakul. Az állam megerősödésével pedig a család veszít jelentőségéből: a családi kötelékek lazulása folytán az egyén függetlenebbé válik.[59] Úgy ítéljük meg, hogy a magyarországi tartományuraság családi (kiscsaládi) alapon történő felépítésében végső fokon ezek az összefüggések öltöttek testet. A nemzetség már túlzottan előrehaladt a bomlás útján, így ekko-

[55] Szekfű 1912, 21–22.; G. Bolla 1957, 92–93.
[56] F. III/2. 227–230.; F. V/3. 89–90.
[57] VR 214. sz.; F. IV/3. 401–403.
[58] F. V/2. 593–595.; OL Dl. 30294.; CD VIII. 276. sz.
[59] Duby 1972, 803–823.

ra terhet már nem lehetett rárakni, az egyén viszont gyengének bizonyult ilyen roppant feladathoz. Példák tömege igazolja, hogy egy-egy tartományuraság kiscsaládon belüli kollektív erőfeszítések eredménye. A Csákok tartományuraságát három testvér – István, Máté és Péter – alapozta meg, majd István és Máté magtalan halálát követően Péter két fia, Máté és Csák építette tovább, s csak ez utóbbi korai halálával lett egyedül Mátéé. Feltűnően hasonlít ehhez az Abák példája. Ott is három testvér – Péter, Finta és Amadé – építette fel a kiskirályságot, de Péter és Finta fiúörökösök nélkül történt halálával egyedül Amadéra szállt, az ő meggyilkolása után viszont hat fia követte őt a tartományuraság élén. Kőszegi Henriket három (vagy püspök fiát is idevéve négy) fia váltotta fel a kiskirályságban. A Borsák tartományuraságát is Tamás három fia építette fel, mely Roland 1301 táján bekövetkezett halála után fémjelezhető csak öccse, Kopasz nevével. Kán Lászlót az erdélyi kiskirályságban fiai követték. A Babonićok tartományuraságát Babonić és testvérei alapozták meg, majd Babonić fiai: István, János és Radoszló sajátították ki, mivel Babonić több testvére magtalanul halt meg. A Šubić-uralom összekovácsolása Pál nevéhez fűződik, örökébe – testvérei örökösök nélküli halálával[60] – fiai, főleg Mladen és György léptek. Kivételszámba csak a Frangepánok példája megy. Ott az 1133-ban felbukkanó Duim kiterjedt leszármazottai ötöd- és hatodíziglen is következetesen részesednek Krk, Modrus, Vinodol és Senj fennhatóságában. Úgy tűnik, a nemzetségi viszonyok sokkal tovább fennmaradtak, és még a XV. században is anakronisztikus módon konzerválódtak a hatalmi megoszlás egyenlősége terén a periferikus fekvésű és az ország fejlődési tendenciáitól inkább elzárt Krk szigetén. A Krk szigeti kivétel voltaképpen csak a szabályt erősíti, mert ellenpélda jellegénél fogva még élesebben világítja meg e „szabályt": a magyarországi tartományurasági rendszer családi (kiscsaládi) keretekben jött létre. Ez a mozzanat megint azt húzza alá: a tartományuraság kialakulásában a XIII. század második fele a döntő időszak, amikor felgyorsul a nemzetségi kötelékek felbomlásának folyamata. S ha a következőkben többnyire mégis nemzetségi és nem családi (pl. Csákok és nem Trencséniek) néven utalunk egy-egy tartományuraságra, ennek részint stilisztikai okai vannak, részint pedig a tradicionális elnevezések erejét mutatja.

BIRTOKOK

A tartományuraság alapját a tartományúr és családja magánbirtoka jelentette. E magánbirtokok legrégibb rétege a nemzetség, a generatio ősi birtokállománya, illetve ennek ama része, amely a tartományúr családja ősének kezébe került a nemzetségi közös föld felosztásának eredményeképpen. A legtöbb kiskirály törzsbirtoka, továbbá hatalmának centruma ott terült el, ott feküdt, ahol a nemzetség bölcsője is ringott. Az Abák ősi birtokai a róluk elnevezett Abaúj megyében voltak, az Amadé család is itt birtokolt elsősorban, székhelyét az abaúji

[60] Egyedül György öccse hagyott hátra egyetlen, a XIV. század elején még kiskorú fiúutódot, l. WERTNER 1891, 256. és melléklet IX. tábla.

Gönc várában ütötte fel.[61] A Kőszegiek is ott voltak jobbára otthon, ahol még II. Géza király javakat adott a nemzetség őseinek, azaz Vas megye nyugati részén, Németújvár és Kőszeg vidékén, birtok- és hatalmi központjukat Kőszegen alakították ki, ahol a várost is ők alapították.[62] A Borsák szintén régi birtokaikon, Biharban építették ki a tartományuraság magvát Adorján székhellyel.[63] A Frangepánok évszázadokon keresztül Krket és a Krk szigettel szembeni tengerparti területeket birtokolták, uralmi centrumuk is Krk szigetén feküdt.[64] A Babonićok régi szállásbirtoka a Kupa folyó vidékén volt, birtokközpontjukat Sjeničakon építették ki, István bánt Sjeničaki melléknévvel illették a korabeli források.[65] A Šubićok a Scardona (Skradin) melletti Bribirből származtak, hatalmi centrumuk Scardona várában volt.[66]

Ugyanakkor néhány család kiszakadt az ősi nemzetségi fészekből és más, a nemzetségi birtoklástörténet szempontjából másodlagos megszállású területen épített ki tartományuraságot. A Csákok bölcsője Fejér megyében ringott, a Trencséniek mégis Északnyugat-Magyarországon, a Dunától északra hozták létre tartományuraságukat. Az Ákosok minden bizonnyal Biharból jutottak el Borsodba. A Kánok is feltehetően a Dunántúlról (Baranyából) kiindulva érkeztek meg Erdélybe. A Vejtehiek az Al-Duna–Maros közéről tették át működésük színterét a Szörénység területére. Azon tartományurak esetében, akik az ősi nemzetségi birtokokra (azoknak őket megillető részeire) támaszkodva építették fel kiskirályságukat, a nemzetségi eredet hatása tartományúri hatalmuk kialakítására kézzelfogható, de a nemzetségi származás indítása azon családok esetében is bizonyítható, akik a nemzetségi központtól távolabb hoztak létre tartományuraságot. Minden bizonnyal még Csák Máté nagyapja is a Vértes és a Bakony hegységben birtokolt, amiként Csák Máté unokaöccsei még 1326-ban is örökölt birtokokként tartottak Fejér, Komárom és Veszprém megyei földeket. Ákos Istvánnak örökölt Bihar és Szatmár megyei javai voltak. Kán László vajda – mint már említettük – leánynegyed fejében Baranya megyei birtokokat adott. Vejtehi Teodornak szintén voltak örökölt földjei a Maros és az Al-Duna között, Csanád, Krassó és Temes megyében.[67] Bizonyítható tehát, hogy a tartományúri családok magánbirtokainak legősibb rétege a közös nemzetségi birtokok felosztás útján kezükbe került része volt.

Az egész középkoron át a birtokgyarapítás állandó formája volt a *királyi adomány*. Nem lehet itt feladatunk a 11 tartományúr királyi származású birtokainak számbavétele, csak az uralkodói donatiók néhány kérdésének tárgyalására szo-

[61] Az Amadé család abaúji birtokaira összefoglalóan l. Györffy 1963, 49. Gönci székhelyükre l. HO VIII. 330. sz.; HO VII. 247. sz.; HO VII. 340. sz.; OL Fényképgyűjt. N. 175. Gr. Andrássy cs. betléri-ág lvt. Krasznahorkán. Acta extran. familiarum. Fasc. 66. № 3. stb.

[62] A Kőszegiek vasi birtokaira összefoglalóan l. Kristó 1975, 252. Kőszegi székhelyükre l. F. VIII/3. 102. sz.; SO I. 37. sz.; HO VIII. 197. sz.; F. VIII/1. 33. sz.; Zichy O. II. 395. sz. stb.

[63] A Borsák bihari birtokaira összefoglalóan l. Györffy 1963, 579. Adorjáni székhelyükre l. OL Dl. 40323.; HO VII. 276. sz.; Zichy O. I. 167. sz.; AO I. 231. sz.

[64] A Frangepánok birtokaira l. CD II. 247. sz.; CD III. 165. sz.; CD IV. 132. sz.; CD IV. 383. sz.; CD VI. 549. sz.; CD VII. 340. sz. Krki központjukra l. CD II. 392. sz.; CD VIII. 148. sz. stb.

[65] A Babonićok birtokaira összefoglalóan l. Thallóczy 1897, LXXXII–CXVII. István bán sjeničaki (de Stenizuale) jelzőjére l. Dipl. Eml. I. 199. sz.; Dipl. Eml. I. 250. sz.

[66] Scardonai központjukra l. CD VIII. 119. sz.; CD VIII. 256. sz.; Lj. I. 507. sz. stb.

[67] Kristó 1973, 13.; Veszpr. reg. 172. sz.; W. X. 251. sz.; AO III. 189. sz.; Csáky O. I. 1. 47–49.

rítkozhatunk. A birtokadományokat rendszeresen a XII–XIII. század fordulójától, a magyarországi oklevéladás fellendülésétől kísérhetjük nyomon. A Frangepánok és a Babonićok III. Bélától, a Bribiriek II. Andrástól nyerték az első ismert adományokat.[68] De a Héderek példája – akik II. Géza királytól kaptak Magyarországon szállásbirtokot – arra int: a királyi adományozás már a XII. század vége előtt kiterjedt az egyháziakon kívül a világiakra is. A királyi földdonatiók jellegzetes vonása Magyarországon, hogy a kedvezményezett örökre (in perpetuum), illetve örök jogon (iure perpetuo) jutott az ingatlan birtokába. Az Árpád-kori és kora Anjou-kori gyakorlatból alig néhány olyan esetet ismerünk, amikor az adományozás meghatározott időre (a megadományozott élete tartamára) szólt.[69] Legalábbis elvben – nem számítva a magszakadás esetét – a királyi adománybirtok ugyanúgy öröklődött egyenes ágon, mint a szállásbirtok. A magyar birtoklástörténet érdekes fejezete IV. Béla ama – nem folytatott – birtokadományozási gyakorlata 1248-ból, amikor ingatlanokat nem mint királyi adományt, hanem mint (örökölt) szállásbirtokot (terra descensualis) adományozott az uralkodó.[70] A királyi adományok örökletes jellege azt eredményezte, hogy a magánosok kezére került egykori királyi javak csak véletlenszerűnek tekinthető alkalmakkor (magszakadás, oldalági fiúörökös hiánya, fej- és jószágvesztés büntetése esetén) háramlottak vissza a királyra. E visszaháramlási csatornák szűk keresztmetszete alig növelte, ugyanakkor a királyi birtokadományok széles áramban özönlő sodra időről időre megvékonyította a királyi birtokállagot. Ezért kényszerültek ciklikusan visszatérő időszakonként az uralkodók pontosan körülhatárolt minősítésű vagy „feleslegesen" eladományozott birtokok radikális visszavételére. A királyi birtokadományok másik fontos ismérve, hogy a kedvezményezett részéről teljesített szolgálatok kompenzálását jelenti. III. Bélával kezdődik a birtok feltételhez kötött adományozása, e gyakorlat szélesebb körű – bár korántsem általános – elterjedésre IV. Béla tatárjárás utáni korszakában talált. A feltétel általában katonai természetű: a birtok donatiójának katonai szolgálat (fegyveresek kiállítása) a feltétele. Nem nehéz észrevenni, hogy a feltételhez kötött adomány is – a katonai jellegű szempontokon túl – elvben a király birtokháramlási jogának szélesítésére, végső fokon a királyi birtok növelésére irányul, ebben az értelmezésben a direkt birtokvisszavétellel ekvivalens, ha eredményében nem is, létesítése szándékában feltétlenül.

A királyi birtokadományok speciális fejezetét alkotják a *vármegye eladományozások*. Noha számos oklevél és maga az 1222. évi Aranybulla is tudósít erről,[71] a múlt században a várispánságok monográfiája sorra is vette ezeket az eseteket,[72] még legutóbb is olyan vélemény hangzott el, miszerint „az egész megye eladományozása konkrétan csak III. Béla korában és akkor is csak egyetlen megye esetében" fordul elő, illetve: III. Béla alatt „kerül említésre először és

[68] CD II. 247. sz.; Blagay O. 4. sz.; CD III. 206. sz.
[69] F. IV/3. 365–367.; Apponyi O. I. 11. sz.; F. VI/2. 71–72.; VMO I. 2. 82. sz.
[70] MES I. 479. sz.; CD IV. 329. sz.; F. IV/2. 11–12. (hamis). L. még HO VIII. 106. sz.; CD VIII. 7. sz.
[71] MES I. 223. sz.; HO VI. 15. sz.; Érszegi 1972, 17.
[72] Pesty 1882, passim.

utoljára az egyetlen vármegye (Modrus) eladományozása".[73] Sokkal komolyabb problémát jelent annak a szakirodalomban régóta kísértő dilemmának az eldöntése, vajon birtokdonatióról[74] vagy tisztségadományozásról[75] van-e szó a comitatusok elörökítése esetében. Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk: a középkori oklevelek számos olyan „comitatus"-ról (Wztumpna, Hydegsed, Hotuon, Gordua, Kunig stb.) tesznek említést, amelyek soha nem minősültek vármegyének a szó középkori értelme szerint sem.[76] Az itt megfigyelt terminológiai bizonytalanság segít a vármegye eladományozások értelmezésében is. Mindenekelőtt külön kell választanunk a drávántúli és dráváninneni comitatusok elörökítésére vonatkozó adatokat. III. Béla a Modrus comitatushoz tartozó összes földet, III. Béla vagy Imre a bribiri, II. András az egész Gora comitatust, Vinodol comitatust, IV. Béla a cetinai iupanatus egész földjét, Dreżnik comitatust, az egész novaki supanatust, IV. Béla fia: Béla herceg Dubica, IV. László Moravče és Garešnica, Károly Róbert pedig Gatska és Dreżnik comitatust adományozta el.[77] Néhány esetben a vár és tartozékai elörökítése utalhat a comitatus eladományozására: V. István Kalnik, IV. László Garić, III. András Vrbas, Glas, Petrinja, Vinodol, Selen, Oklić, Podgorje és Samobor várakat ajándékozta el.[78] 1278-ban a Kőszegiek a két Pzet, Gerče, Gaj, Dreżnik és Újvár comitatusokat engedik át a Babonićoknak.[79] A XIII–XIV. század fordulóján a zágrábi püspökség birtokában bukkan fel Csázma, Ivanić, Gora, Vaška, Szerdahely, Dubrava és Kalnik comitatus.[80] Aligha szorul bővebb igazolásra, hogy a drávántúli „comitatusok" egy része sem a magyar, sem a horvát értelmezés szerint nem tekinthető vármegyének, más része csak horvát–szlavón értelmezés – nemzetségi szállásterület – alapján minősül „megyének"; erre a tényre még a latin nyelvű oklevelek is olykor a zsupanatus délszláv terminussal utalnak. A drávántúli comitatusok esetében tehát nem magyarországi típusú vármegyét adományoztak el az uralkodók, hanem kis területű – comitatus névvel jelölt – uradalmakat és olyan nemzetségi területeket, amelyek (mint pl. Šubićok és a bribiri comitatus példáján láthatjuk[81]) már korábban, a királyi adományozást megelőzően amúgy is a nemzetség birtokában voltak.

Magyarországi vármegye eladományozására – nem tekintve itt természetesen

[73] BARTHA 1968, 115., 118.

[74] HAJNIK 1888, 5.; PAULER 1899, II. 227–228.; GÁBOR 1908, 189.; LEDERER 1961, 179.; ifj. HORVÁTH 1966, 12.; BARTHA 1968, 115.

[75] KLAIĆ 1958–1959, 130–134.; KLAIĆ 1960, 116–120.

[76] W. IV. 130. sz.; W. IX. 213. sz.; Zichy O. I. 167. sz.; AO I. 329. sz.; CD IX. 76. sz. L. még PESTY 1880, I. 8–9., 11.; PESTY 1882, 201.

[77] CD II. 247. sz.; CD IV. 466. sz.; CD III. 84. sz.; CD III. 102. sz.; CD IV. 383. sz.; CD IV. 212. sz.; CD IV. 470. sz.; CD IV. 513. sz.; THEINER I. 86. sz.; CD VI. 107. sz.; CD VI. 195. sz.; CD VI. 324. sz.; CD VI. 454. sz.; CD VIII. 355. sz.; CD IX. 89. sz.; CD IX. 122. sz.; CD IX. 124. sz.; CD IX. 98. sz.; CD IX. 72. sz.

[78] CD V. 5. sz.; CD VI. 175. sz.; CD VI. 365. sz.; CD VII. 133. sz.

[79] CD VI. 207. sz.; CD VI. 224. sz. L. még CD VI. 306. sz.

[80] CD VI. 548. sz.; CD VII. 325. sz.; CD VIII. 7. sz.; CD VIII. 31. sz.; CD VIII. 94. sz.; CD VIII. 133. sz.; CD VIII. 231. sz.; CD VIII. 237. sz.; CD VIII. 289. sz.; CD VIII. 314. sz.; CD VIII. 373. sz.; CD VIII. 404. sz.; CD VIII. 459. sz.

[81] KLAIĆ 1958–1959, 130–134.

a királyi család tagjainak adott comitatusokat[82] – a XIII. század második fele előtt nincs közvetlen adatunk (Esztergom megyének az esztergomi érsekség számára történt 1215. évi állítólagos elörökítéséről szóló oklevél 1288 után készült hamisítvány[83]), de későbbi adatokból úgy tűnik, már II. András adományozott el magyarországi megyét, Locsmándot.[84] A pontosan meg nem határozott korban élt Anonymus Zaránd comitatust Árpád által Veleknek adományoztatta.[85] A kalocsai érsek 1227 előtt pénzért és cserebirtokért megszerezte Pozsega várát tartozékaival együtt.[86] Magyarországi megyék eladományozására direkt adataink az 1260-as évektől kezdődnek. IV. Béla Sempte és egész Locsmánd comitatust, V. István Esztergom comitatust, IV. László Ung comitatust, III. András az északnyugat-magyarországi Újvár (Holics), Pozsega és Esztergom comitatust, Vencel király Nyitra és Trencsén comitatust, Károly Róbert Nyitra, Komárom és Bars comitatust örökítette el.[87] Trencséni Máté 1318-ban Nyitra megyét egyik familiárisának adta.[88] A magyarországi vármegye eladományozások gyakorlatának fontosságát nem szabad túlértékelnünk. Károly Róbert csupa olyan megyét adományozott el, amelyek akkor nem az ő, hanem Csák Máté fennhatósága alatt voltak.[89] Sempte, Locsmánd és Újvár pedig kis területű comitatusok, eladományozásuk meggátolta nemesi megyévé alakulásukat, így letöröltettek a középkori Magyarország megyetérképéről.[90] Vencel megyeadományai Csák Máténak sokkal inkább egy már korábban megszerzett foglalás utólagos jogi szentesítését jelentették, semmint számottevően új donatiót.[91]

Adataink alapján úgy tűnik: a XIII. század első felében a megyeadományozás még inkább földadományt, a comitatus királyi kézen levő földjei elörökítését jelenti. Az 1193. évi modrusi adomány kifejezetten „a Modrus megyéhez tartozó összes föld tartozékaival és jövedelmeivel" történő örökadományáról szól. II. András 1207-ben Gora földet összes tartozékaival a cisztercieknek adja, míg 1211-ben egész Gora megye adományáról szól a topuskói cisztercita monostor számára. Analógiás alapon arra is gondolhatunk, hogy amikor II. András Cetina földet 1210-ben Domaldnak s Gečke földet 1219-ben a templomosoknak adta, itt két horvát–szlavón típusú zsupánia eladományozásáról van szó. IV. Béla 1244-ben a cetinai zsupanatus egész földjét adományozta a spalatói érsekségnek. IV. László még 1277-ben is hangoztatta, hogy Garešnica megyét a nyestbőr- és hétdénáros adóval együtt nem tisztségként, hanem örök birtokul örökítette el a

[82] CD III. 189. sz.; W. I. 110. sz.; W. VII. 354. sz.; CD V. 649. sz.; W. III. 64. sz.; F. IV/3. 365–367.; CD VI. 300. sz.; HO VI. 187. sz.; F. VI/2. 71–72. stb.

[83] MES I. 208. sz. L. Marsina 1971, 156.

[84] W. VIII. 34. sz. L. Kristó 1969, 133–135.

[85] SRH I. 105–106.

[86] CD III. 237. sz.

[87] W. III. 1. sz.; W. VIII. 33. sz.; W. VIII. 34. sz.; MES I. 743. sz.; W. XII. 413. sz.; Apponyi O. I. 11. sz.; Apponyi O. I. 19. sz.; CD VII. 304. sz.; HO VI. 336. sz.; AO I. 22. sz.; F. VIII/1. 26. sz.; F. VIII/1. 31. sz.; F. VIII/1. 29. sz.; MES II. 806. sz.; F. VIII/2. 15. sz.; MES II. 895. sz.

[88] F. VIII/2. 58. sz.

[89] Székely 1953, 45., 62–63.

[90] Locsmánd megyéjének felbomlási folyamatára részletesen l. Kristó 1969, 131–144. L. még Pauler 1899, II. 227–228.

[91] Kristó 1973, 36.

zágrábi püspökségnek.[92] Ezt a megállapításunkat, hogy ti. a XIII. század első felében általános gyakorlatként, de olykor még a század második felében is a megyeadomány birtok- és nem tisztségadományt jelent, megerősítik az olyan adatok, melyek a már eladományozott megyében ispánról szólnak. Gora megye 1207 táján jutott a topuskói ciszterek kezére, de gorai ispánnal 1225-ben is találkozunk, s 1228 körül arról értesülünk: Gorában Kálmán szlavón herceg állított ispánt. Gorai ispán még 1256-ban is felbukkan. De ugyancsak találkozunk pl. semptei ispánnal 1274-ben annak ellenére, hogy Sempte comitatust IV. Béla már évekkel korábban eladományozta. 1283-ban garešnicai ispán tűnik elénk, pedig Garešnica megyét – igaz, IV. László pontosan hangoztatta: nem tisztségként, hanem örök birtokul – még 1277-ben eladományozta.[93] A megyeadomány világosan birtokadományt jelent Gora esetében: II. András 1211-ben leszögezte: a topuskői cisztercitáknak egész Gora megyét adta, kivéve azonban a templomosok és hat nemzetség birtokait;[94] az adomány tehát Gora megye királyi tulajdonú részeire terjedt ki, s a donatio nem foglalta magában az egyházi és világi magánbirtokokat.

Már a XII. század végétől gyakran előfordul a megye eladományozásokról szóló oklevelekben, hogy a birtok elörökítése jövedelemadománnyal van összekötve, vagyis a kedvezményezett korábban király által beszedett adók és behajtott jövedelmek birtokába jut. Béla herceg 1269-ben részletesen felsorolja, hogy Dubica comitatus templomosok számára történt adományozásával a megadományozottak Dubica megyében minden joghatóságot, a nyestbőradó és báni descensus begyűjtésének jogát, a megye összes jövedelmét elnyerték, a herceg csak a lucrum camerae címén egész Szlavóniában szedni szokott collecta behajtásának jogát tartotta fenn magának. Béla herceg még azt is hozzáteszi, hogy egyetlen bán, egyetlen hercegi udvarbíró és egyetlen comes sem ítélkezhet – és nem tehet descensust – a Dubica megyei emberek felett.[95] Az adózási jog mellett a megye feletti ítélkezés jogának biztosítása (bíráskodási immunitást már a Modrus megyét 1193-ban elnyerő Bertalan comes kapott[96]) voltaképpen ki nem mondott tisztségadományt, a megyésispáni tiszt örökletes eladományozását jelenti. Erre sem kellett azonban sokáig várni. Jól mutatja ezt Esztergom megye példája. Az esztergomi vám esztergomi ispánt illető egyes részeit már korábbi királyok az esztergomi káptalannak adták, a vám utolsó részét V. István adományozta a káptalannak. V. István 1270. évi donatiója az esztergomi érsek és érsekség számára Esztergom megyéről – jóllehet a donatiónak csak említése maradt fenn egy más vonatkozású diplomában és nem maga a donatiós oklevél – nyilván a szuverén anyagi alapját vesztett esztergomi ispán tisztének eladományozását is jelentette.[97] S valóban, 1272-től az esztergomi érsekek – Fülöp, Miklós,

[92] CD II. 247. sz.; CD III. 49. sz.; CD III. 84. sz.; CD III. 82. sz.; CD III. 150. sz.; CD IV. 212. sz.; CD VI. 195. sz.
[93] CD III. 224. sz.; CD III. 266. sz.; CD V. 540. sz.; W. XII. 102. sz.; CD VI. 377. sz.
[94] CD III. 84. sz.
[95] Theiner I. 86. sz.
[96] CD II. 247. sz.
[97] MES I. 742. sz.; MES I. 743. sz.

Lodomér, Tamás – viselték az örökös ispáni címet, illetve az megillette őket.[98] Nyitra megyének a nyitrai püspököt illető, Károly Róbert által tett adománya után János püspök is örökös nyitrai ispánnak címeztette magát.[99] Az ungi megyeadományt követően Aba Amadé ungi megyésispánként fordul elő (és Ung megyei földet adományoz).[100] 1323-ban Károly Róbert Dreżnik comitatust mint királyi tisztséget az uralkodó tetszése szerinti időre Frigyes comesnek, a Frangepánok egyikének adta.[101] Az 1270-es évektől az örökös tisztségviselés titulusa más esetekben is felbukkan. 1270-ben Csák bán – ismeretlen okokból – örökös bakonyi ispánként szerepel.[102] Az örökletes méltósághoz nemcsak királyi kegy folytán lehetett jutni. A Frangepán családból való Guidót a senjiek 1271-ben örökös podestává választották, s ezt a titulust a Frangepánok későbbi leszármazottai is viselték.[103] A velencei Liber Pactorum 1300 táján az egyik Frangepánt (Duim comest) Krk örökös urának nevezi.[104] Šubić Mladen önhatalmúan ruházta fel önmagát 1312-ben Zára örökös ispánjának címével.[105]

Ismeretes, hogy még marxista történetírásunkban is milyen nagy szerep jutott a tartományuraságokat létrehozó okok sorában a vármegyék eladományozásának.[106] Ennek fontosságát, jelentőségét nem lehet tagadni. De a tények tükrében e szerepet a reális szintre kell leszállítani. A tartományúri családok sorában a Frangepánok 1193-ban Modrust, II. András alatt Vinodolt, a Šubićok a XII–XIII. század fordulója táján Bribirt, Aba Amadé IV. László korában Ungot, a Babonićok 1293-ban szlavóniai várakat és birtokokat, talán zsupániákat (Vrbas, Glas, Petrinja, Vinodol, Selen, Oklić, Podgorje, Samobor), Csák Máté 1302-ben Nyitrát és Trencsént nyerte el királyi adományként.[107] A lista önmagában is szegényes. Ha pedig a donatio évszámait is figyelembe vesszük, azt látjuk, hogy az adományozás időpontjaiban a tartományúri család már az elnyert terület, joghatóság és méltóság teljes vagy csaknem teljes birtokában volt. Ennek igazolását a Bribiriek (Šubićok) és Csák Máté esetében már elvégezte a szakirodalom.[108] Kézenfekvő ez a Babonićok esetében, akik az 1293-ban nekik juttatott megyék közül többet már 1280-ban birtokoltak.[109] Könnyen belátható továbbá a Frangepánok esetében, ha elfogadjuk, hogy az 1193-ban megadományozott Bertalan comes nem azonos a kortárs krki comesszel, Bertalannal, hanem a nemzetségnek

[98] CD V. 85. sz.; MES I. 773. sz.; F. V/2. 43–48.; MES I. 786. sz.; HO IV. 37. sz.; F. VI/1. 269–270.; PALUGYAY 1863, 523–525.; Apponyi O. I. 26. sz.; F. VIII/2. 58. sz. – Fülöp érsek már 1264-ben örökös ispánnak nevezte magát, de 1264-ben azonos napon kelt másik oklevelében már elhagyta címéből a comes perpetuus titulust, l. W. III. 75. sz.; F. IV/3. 240–241.

[99] Apponyi O. I. 26. sz.; F. VIII/2. 58. sz.

[100] HO VI. 271. sz.; OL Dl. 96038.

[101] CD IX. 98. sz.

[102] HO III. 12. sz. Az örökös ispánokra l. PESTY 1882, passim; HAJNIK 1888, 3–5., 55., 57.; HÓMAN 1936, 30–32. Hunyadi János besztercei örökös ispánsága és a Mátyás-féle örökös ispánságok – XIII. századi előzményeikhez hasonlóan – nem jártak súlyosabb következményekkel, l. ELEKES 1964, 194–195. Vö. MÁLYUSZ 1940a, 343–344., 363.

[103] CD V. 48. sz.; CD VII. 68. sz.; CD VIII. 260. sz.; CD X. 339. sz. stb.

[104] Dipl. Eml. I. 199. sz.

[105] CD VIII. 256. sz.

[106] LEDERER 1961, 115.

[107] CD II. 247. sz.; CD IV. 383. sz.; CD IV. 466. sz.; W. XII. 413. sz.; CD VII. 133. sz.; AO I. 22. sz.; F. VIII/1. 26. sz.

[108] KLAIĆ 1958–1959, 130–134.; KRISTÓ 1973, 36.

[109] CD VI. 306. sz.

eredendően modrusi és vinodoli ágából származott.[110] Amadé 1290 előtti ungi érdekeltségéről is van adatunk.[111] Ilyen módon a megye eladományozás legtöbbször már csak a birtoklás „törvényesítése” volt. A tartományúri hatalom birtokbázisának kialakulásában tehát a döntő szerepet nem a királyi megye eladományozásoknak, hanem a nagybirtok belső, immanens erőinek kell tulajdonítanunk.

A XIII. század első évtizedeitől lép a magánbirtok gyarapításának módozatai közé az *adásvétel.* A XII. század végétől, a következő század elejétől kezd a birtok mozgékonnyá válni, ekkortájt már gyakrabban találkozhatunk pénzért történő birtokelidegenítésekkel.[112] A legtöbb birtokeladást a tulajdonos szüksége, pénzhiánya motiválta.[113] A földéhes nagybirtokosok vétel útján sok-sok birtokhoz jutottak. Csák Máté a Pozsony megyei Vöröskő vár és tartozékai felét 200 márkáért és egy katonai páncélért vette meg. Aba Amadé és testvérei az abaúji Felidát 80 márkáért, két jó lóért és két pár öltözetért szerezték meg. A Kőszegiek Pozsony és Moson megyei szőleikhez vásárlás útján jutottak. A Babonićok különösen sok pénzt költöttek földek vásárlására, számos birtokuk – Dubica, Podgorje, Gora, Zágráb stb. megyékben – ilyen módon került tulajdonukba.[114] Pénzvagyonuk lehetővé tette, hogy a tartományurak zálogügyletek útján rendszeresen szaporítsák birtokaik számát. A zálogkölcsönök gyakorlata éppen úgy megfigyelhető a Csákoknál, a Kőszegieknél, mint a Babonićoknál.[115] Gyarapodott a tartományurak birtoka igazságszolgáltató működésük eredményeképpen is. Aba Amadé, Borsa Roland nádorként, Kán László vajdaként jutott birtokokhoz.[116]

A tartományúri családok pénzvagyona, vitalitása tűnik ki a *cserék* vizsgálatakor is. Csák István 1275-ben, Kőszegi Miklós 1280-ban, Kőszegi János 1288-ban, Aba Amadéék 1280-ban, Csák Máté 1295-ben úgy cserél birtokokat, hogy a cserebirtokon felül különböző összegű pénz (20–300 márka) lefizetésével teszi ekvivalenssé a cserét.[117] A csere e módja nemcsak a tartományúri családok erejét, hanem érdekét is jelzi. A XIII. század közepétől kezdve a nagybirtokosok és a tartományúri családok erőteljes lépéseket tesznek szórt birtokaik *koncentrálására.* Ez idő óta ez a törekvés hatja át birtokpolitikájukat, ezért cserélnek ingatlanokat, olyan birtokokat vásárolnak és kérnek az uralkodótól, amelyek elősegítik birtokaik tömbösítését. Megjelennek az oklevelekben a birtokmozgások indokaiként a föld távoliságára, a közeli föld előnyeire történő utalások.[118] IV. Béla 1254-ben olyan földet ad Ákos nembeli Erneynek, mely Dédes vára számára hasznos és szükséges volt. Babonić István 1273-ban olyan földet vásárolt, amely szomszédos volt testvére, Radoszló földjével. Csák István 1274-ben azért

[110] Barabás 1909, 145–150.; Barabás 1914, 680–685.
[111] HO VI. 201. sz.
[112] Lederer 1932, 15–16.; G. Bolla 1957, 87.
[113] CD VI. 231. sz.; CD VI. 267. sz. stb.
[114] F. VI/2. 45–46.; HO VI. 190. sz.; F. V/2. 593–595.; CD IV. 357. sz.; CD VI. 379. sz.; CD VI. 392. sz.; CD VI. 503. sz.
[115] HO VI. 192. sz.; CD VI. 422. sz.; AO I. 103. sz.; CD VII. 166. sz. stb.
[116] W. IX. 343. sz.; W. XII. 516. sz.; US I. 333. sz.; US I. 335. sz.
[117] W. IX. 74. sz.; CD VI. 312. sz.; F. V/3. 442–444.; Sztáray O. I. 21. sz.; W. XII. 451. sz.
[118] F. IV/3. 256–258.; HO VIII. 145. sz.; MES II. 152. sz.; MES II. 201. sz.

cserélt földeket a barsi várjobbágyokkal, mert azok földje számára hasznosabbnak (utilior) bizonyult. Babonić Radoszló 1292-ben minden oldalról saját javai között fekvő ingatlant vett meg. Šubić Pál 1299-ben szinte csupa olyan malmot, földet, szőlőt vásárolt meg, melyek saját malmaival, földjeivel, szőleivel határosak. Kán László 1313-ban olyan földet kap csereként, mely saját birtokaival szomszédos. Babonić István is 1316-ban saját földjei melletti ingatlant vesz meg.[119]

A tartományurak igen sok birtokának megszerzésében közvetlenül vagy közvetve szerepet játszott az erőszakos foglalás, a *hatalmaskodás*.[120] Hatalmaskodások már a XI. században előfordultak ugyan,[121] de gyakrabban csak a XIII. század elejétől kezdve jelentkeztek. A hatalmaskodás (factum potenciale) terminus elsőként 1224. évi oklevélben bukkan fel.[122] 1228 táján Lőrinc volt gorai és podgorjei ispán 24 falut és két egyházat égetett fel Podgorjében – pénzt remélve ott. 1250-ben pápai oklevél arról tudósít, hogy Magyarország nádora és más mágnásai erőszakosan descensust tesznek az esztergomi érsekség falvain, e falvak javait az emberek tiltakozása ellenére ingyen elragadják.[123] A hatalmaskodásban a legnagyobb hatalmú tartományúri családok jártak az élen. Nincs terünk a végeláthatatlan áradatban özönlő tartományúri hatalmaskodások részletezésére vagy akár csak felsorolására sem. Mindössze néhány példa kiragadására vállalkozhatunk. Csák Máté nádorsága idején a Hontpaznan nembeli Kázmér-fiak öt várát hatalmaskodva elfoglalta; más Hontpaznan nembelieket Máté megölt, javaikat elvette. A Balassáktól Máté hét várat foglalt el erőszakkal. Az Abák a Balogsemjén nembelieket birtokaikból kiűzték. Ákos István Bátori Berecknek okozott károkat. A Nagymihályiak javait az Amadé-fiak és Petenye fia: Péter dúlták fel. A Kőszegiek több Hahót nembeli nemes várát foglalták el, és birtokaikat lerombolták. Henrik bán serege Valkó megyét feldúlta. Kán László vajda Erdélyben és Erdély határán számos ingatlant hatalmaskodva elfoglalt.[124]

A hatalmaskodás nemcsak brutális erőszak alkalmazásában nyilvánult meg, hanem a presszió különböző módjainak gyakorlásában is. Csák Máté a Mezőpilis nembeliektől úgy vásárolta meg Ugróc várát tartozékaival együtt, hogy a tulajdonosokat fogsággal és halálos fenyegetéssel kényszerítette az adásvételre. Kőszegi János nyomása, a halált és a birtokvesztést célzó fenyegetése bírta csak rá a Ják nembelieket, hogy jogos örökségükről lemondjanak. Kőszegi Henrik lehetetlenné tette, hogy a nála zálogban levő birtokot jogos tulajdonosai visszaválthassák, mivel a zálogról szóló oklevél visszaadásától a tartományúr önkényesen elzárkózott. Egy Tomaj nembeli nemes a Borsa Bekétől való félelem mi-

119 RA 1021. sz.; CD VI. 21. sz.; W. IX. 88. sz.; CD VII. 99. sz.; CD VII. 289. sz.; US I. 335. sz.; CD VIII. 345. sz.

120 Ágoston 1913, 34–36. Vö. Ila 1927, 38. 20. jegyzet.

121 Závodszky 1904, 169.

122 G. Bolla 1957, 87–88.; Gerics 1969, 628–629.

123 CD III. 266. sz.

124 Csáky O. I. 1. 29–32.; OL Dl. 40363.; OL Dl. 65733.; F. VI/1. 219–221.; AO I. 113. sz.; W. XII. 516. sz.; Sztáray O. I. 105. sz.; CD VII. 92. sz.; W. X. 62. sz.; CD VIII. 217. sz.; AO I. 344. sz.; Bánffy O. I. 42. sz.

att adta el birtokát e Bekének. Olykor a foglalást fiktív adásvételi oklevél kiállításával igyekeztek törvényesíteni.[125]

Változatos módokon a tartományurak óriási birtokokat harácsoltak össze saját tulajdonukban. A leghatalmasabb kiskirályok, a Trencséniek és a Kőszegiek legalább ötven-ötven várat mondhattak magukénak, s aligha túlzunk, ha magánbirtokaik számát családonként félezerre taksáljuk; mindkét tartományúri családnak egyénenként közel húsz-húsz megyében voltak birtokaik.[126] Ezzel a magánhatalommal a többi tartományúr – a Dalmáciában birtokos Šubićokat kivéve, akiknek hatalmát viszont a magyarétól eltérő horvát viszonyok miatt nem tudjuk várak és vármegyék számával jellemezni – nem versenyezhetett. Több (négy-nyolc) vármegyére terjedt ki a hozzávetőlegesen családonként 10–15 várral (s ebből következően 100–150 birtokkal) rendelkező Abák, Borsák, Kánok hatalma.[127] Részint más mutatók alapján legalább ilyen súlyúnak tűnik a Frangepánok és a Babonićok magántulajdona is, a Babonićok kezén volt várak száma is 20 körül mozog.[128] A csak egy megyében (vagy egy megye nagyságú területen) birtokos tartományurak is számottevő magánbirtok felett rendelkeztek. Az Ákosoknak Borsodban két váruk és 33 falujuk volt.[129] Petenye fia: Péternek négy-öt vár szolgált, s csupán egy vára (Borostyán) is 17 tartozékot számlált.[130] Vejtehi Teodor Miháld várát tartotta, emellett szórt birtokai több megyében feküdtek.[131] Ezeknek az adatoknak a tükrében nem lehet kétségünk: a tartományúri hatalom az arisztokrácia magánbirtokából nőtt ki.

GAZDASÁG

A magyar marxista történetírás megállapítása szerint a korai és a virágzó feudalizmus közötti határvonal Magyarországon a XIII. század közepén húzható meg, ez időtől kezdve lehet számolni a természeti gazdálkodás rendjének bomlásával, illetve a társadalmi munkamegosztás eredményeképpen az árutermelés és pénzgazdálkodás kialakulásával és előretörésével, továbbá a városiasodás és a városfejlődés valódi kezdeteivel.[132] A tartományuraság időszakában, a XIII–XIV. század fordulóján a természeti gazdálkodás és az árutermelésen alapuló pénzgazdálkodás egymás mellett élt,[133] a korszak okleveleiből elénk táruló kép tökéletesen igazolja ezt. A birtokok cseréje mellett a XIII. század elejétől létezik

[125] OL Dl. 1371.; W. XII. 505. sz.; HOklt. 108. sz.; AO I. 184. sz.; Bánffy O. I. 60. sz.; F. VI/1. 219–221. L. Ench. 190.

[126] Kristó 1973, 80–81., 159–161.; Kristó 1975, 252–254.

[127] Mindezekre l. Karácsonyi 1900–1901, I. 43–44., 210–211.; Pór 1891b, 475–476. Az itt található vár- és birtokszámok a kiadatlan oklevelek alapján növelhetők. L. az Abákra: OL Dl. 75156.; OL Dl. 75196.; OL Dl. 75218.; a Borsákra: OL Dl. 86488.; OL Dl. 31063.; OL Dl. 31197.; a Kánokra: OL Dl. 29994.; OL Dl. 30595. stb.

[128] A Frangepánokra l. Klaić 1901b, 75–143.; a Babonićokra l. Thallóczy 1897, XCVIII–CXVI.

[129] Györffy 1963, 746.

[130] F. VIII/2. 124. sz.; US I. 382. sz.; AO II. 30. sz.; Sztáray O. I. 105. sz.

[131] Györffy 1964, 547–548.; Csák O. 18. sz.; AO II. 136. sz.; Csáky O. I. 1. 47–49.

[132] Lederer 1961, 143–156.; Vita 1968, passim.

[133] Molnár 1949b, 28–30., 33–34.

és egyre inkább tért hódít a birtokok pénzen történő adásvétele. A pénzgazdálkodás meghonosodása teszi lehetővé a nem azonos értékű birtokok cseréjét, azaz a két ingatlan értékkülönbözetének pénzben esedékes kiegyenlítését.[134] V. István herceg a váradi egyháztól elvett föld cseréje fejében ekvivalens pénzt vagy földet ígért.[135] De olykor még egyetlen birtok ellenértékét is részint a pénz, részint a pénz szerepét játszó javak alkotják. Csák Máté Vöröskő várának és tartozékainak felét 200 márkáért és egy előkelő katonai páncélért vette meg. Aba Dávid fiai egy földrészhez 80 márka, két jó ló és két pár öltözet fejében jutottak.[136] Az 1230-as évektől kezdve tűnnek fel a rendezett kölcsönügyletek, amelyek előbb a zálogba vett föld megszerzésére, később pedig terményének hosszabb ideig való élvezésére irányultak.[137] A XIII. század vége felé a bán ítélt abban a kérdésben, hogy a tizedet pénzben vagy kepében fizessék-e, illetve az alvajda állapította meg, hogy a hatalmaskodás fejében pénzben kirótt büntetést a pénz értékének megfelelő birtokban is teljesíteni lehetett.[138] Ugyancsak ekkortájt olvashatunk a zsolozsma nevű victualia (élelmiszeradó) commutatiójáról, vagyis egy terményjáradékforma pénzen történő megváltásáról.[139] Amadé nádor 1300-ban akként foglalt állást, hogy pénztartozást földben egyenlítsenek ki. Ugyanakkor 1304-ben egy felperes (aki Amadé nádor törvényszéke előtt kereste igazát) nem fogadta el, hogy az alperes tíz márka pénz helyett tíz márka értékű földdel fizessen.[140] 1312. évi adat szerint a hitbér akár pénzben, akár ingatlanban kiadható.[141] Vencel király a Kőszegieknek pénzt, Ákos Istvánnak értékes javakat (res preciosas) adott.[142] II. Károly szicíliai király eredendően évi száz uncia (márka) arannyal jutalmazta Šubić Pált szolgálataiért, de ez a juttatás rövidesen gabonára váltódott át.[143] Babonić István bán bort és pénzt kért a zágrábi egyháztól Medve várának megőrzése fejében.[144]

Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a tartományurak részállama a természeti gazdálkodás és az árutermelés–pénzgazdálkodás egymás mellett élő jelenségei közül melyiket tekintette gazdasági alapjának, viszonylag egyszerű dolog. A XIII. század végi, XIV. század eleji oklevelek a tartományurak területére vonatkozóan a nyugati határszéltől Erdélyig, a Szepességtől Szlavóniáig hemzsegnek a békétlen idő (tempus impacatum), az idő gonoszsága (malicia temporis),[145] illetve az utak veszélyei (discrimina viarum) vagy hasonló értelmű kifeje-

[134] A Csákok esetében: W. IX. 74. sz.; W. XII. 451. sz.; az Abák esetében: Sztáray O. I. 21. sz.; a Kőszegiek esetében: CD VI. 312. sz.; F. V/3. 442–444.

[135] F. IV/3. 296–297.

[136] F. VI/2. 45–46.; HO VI. 190. sz.

[137] Lederer 1932, 16–20.

[138] CD V. 900. sz.; F. V/3. 434–436.

[139] CD VII. 30. sz.

[140] HO VII. 255. sz.; AO I. 80. sz.

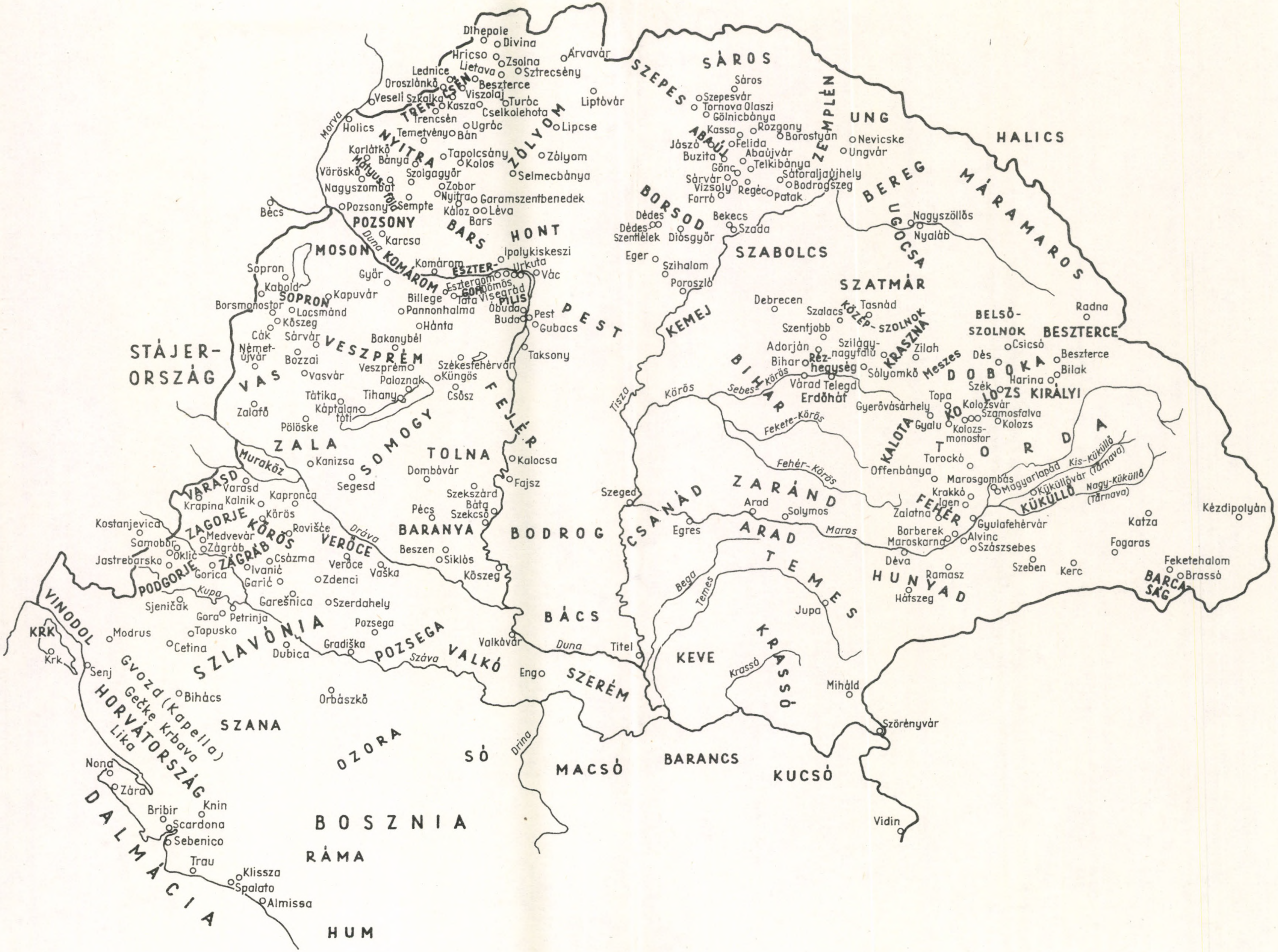
[141] F. VIII/5. 43. sz.

[142] MES II. 598. sz.; AO I. 47. sz.

[143] CD VIII. 12. sz.; CD VIII. 26. sz.; CD VIII. 50. sz.

[144] CD VIII. 277. sz. További példákat l. Kristó 1973, 142–143.

[145] CD VI. 379. sz.; W. IX. 301. sz.; F. V/3. 470–471.; MES II. 278. sz.; W. X. 62. sz.; F. VII/5. 345. sz.; W. X. 194. sz.; HO IV. 70. sz.; F. VIII/1. 59. sz.; Wertner 1908a, 383.; Véghely 1870, 626.; Beke 1889, 578–579.; US I. 306. sz.; US I. 313. sz.; OL Dl. 30294.; F. XI/1. Supplementa 15. sz.; AO I. 361. sz.; US I. 346. sz.; ZOklt. I. 110. sz.; US I. 377. sz.; US I. 378. sz.; SO I. 72. sz.; AO II. 198. sz.; HO I. 97. sz.; F. VIII/6. 92. sz.; AO II. 342. sz.; Dipl. Eml. I. 339. sz.

Dlhepole
Divina
Hricso
Zsolna
Árvavár
Lietava
Sztrecsény
Lednice
Oroszlánkő
Beszterce
Veseli
Szkalka
Viszolaj
Kasza
Turóc
Trencsén
Cselkolehota
Liptóvár
Holics
Ugróc
Lipcse
Temetvény
Bán
Marva
TRENCSÉN
NYITRA
ZÓLYOM
Karlátkő
Tapolcsány
Bánya
Kolos
Zólyom
Vöröskő
Szolgagyőr
Selmecbánya
Nagyszombat
Zobor
Nyitra
Garamszentbenedek
Bécs
Pozsony
Sempte
Kálóz
Léva
Bars
POZSONY
BARS
HONT
Karcsa
Duna
MOSON
KOMÁROM
Komárom
Ipolykiskeszi
Sopron
Győr
ESZTERGOM
Esztergom
Urkuta
Vác
Kabold
Dömös
Visegrád
Tata
Billege
PILIS
SOPRON
Kapuvár
Borsmonostor
Pannonhalma
Óbuda
Pest
Buda
Locsmánd
Kőszeg
Hánta
Gubacs
PEST
Cák
Sárvár
Bakonybél
Német-újvár
VESZPRÉM
STÁJER-ORSZÁG
Bozzai
Veszprém
Székesfehérvár
Taksony
Vasvár
Paloznak
Küngös
VAS
Tátika
Tihany
Csősz
Káptalan-tóti
Zalafő
Pölöske
FEJÉR
SOMOGY
ZALA
TOLNA
Muraköz
Kanizsa
Kalocsa
Dombóvár
VARASD
Varasd
Segesd
Fajsz
Krapina
Kalnik
Kapronca
Szekszárd
Báta
Pécs
Szekcső
ZAGORJE
Kőrös
Kostanjevica
KŐRÖS
Rovišće
Dráva
VERŐCE
BARANYA
BODROG
Samobor
Medvevár
Zágráb
Oklić
Csázma
Verőce
Beszen
Siklós
Jastrebarsko
ZÁGRÁB
Ivanić
Gorica
Vaška
PODGORJE
Garić
Zdenci
Kőszeg
Kupa
Garešnica
Szerdahely
VINODOL
Sjeničak
Gora
Petrinja
BÁCS
KRK
Modrus
Topusko
Pozsega
Krk
Cetina
SZLAVÓNIA
Dubica
Gradiška
POZSEGA
VALKÓ
Valkóvár
Duna
Titel
Száva
Senj
Gvozd (Kapella)
Gečke Krbava
Lika
Engo
SZERÉM
Bihács
Orbászkő
HORVÁTORSZÁG
SZANA
OZORA
SÓ
Drina
MACSÓ
BARANCS
KUCSÓ
Nona
Zára
Bribir
Knin
Scardona
Sebenico
BOSZNIA
Trau
RÁMA
Klissza
Spalato
Almissa
DALMÁCIA
HUM
SZEPES
SÁROS
Sáros
Szepesvár
Tornova
Olaszi
Gölnicbánya
ABAÚJ
Kassa
Rozgony
Borostyán
ZEMPLÉN
UNG
Jászó
Felida
Nevicske
Ungvár
HALICS
Buzita
Abaújvár
Telkibánya
Gönc
Sárvár
Sátoraljaújhely
Vizsoly
Regéc
Bodrogszeg
Forró
Patak
BEREG
MÁRAMAROS
BORSOD
UGOCSA
Dédes
Bekecs
Nagyszöllős
Szenthelek
Diósgyőr
Szada
Nyaláb
Eger
SZABOLCS
Szihalom
Poroszló
SZATMÁR
Debrecen
Tasnád
KÖZÉP-SZOLNOK
Szalacs
KEMEJ
Szentjobb
BELSŐ-SZOLNOK
Radna
BESZTERCE
KRASZNA
Adorján
Szilágy-nagyfalu
Zilah
Csicsó
Dés
Beszterce
Bihar
Rézhegység
Meszes
Sólyomkő
DOBOKA
Bilak
BIHAR
Sebes-Körös
Várad
Telegd
Szék
Harina
Körös
Erdőhát
KOLOZS
KIRÁLYI
Tisza
Topa
Kolozsvár
Gyerővásárhely
Szamosfalva
Kolozs
Fekete-Körös
Gyalu
Kolozs-monostor
KALOTA
TORDA
Torockó
Fehér-Körös
Kis-Küküllő
Offenbánya
Marosgombás
Magyarlapád
Küküllővár (Tárnava)
Nagy-Küküllő
(Tárnava)
Szeged
CSANÁD
ZARÁND
Arad
FEHÉR
KÜKÜLLŐ
Krakkó
Kézdipolyán
Igen
Solymos
Zalatna
Egres
ARAD
Maros
Gyulafehérvár
Katza
Borberek
Maroskarna
Alvinc
Fogaras
Szászsebes
Déva
TEMES
Bega
Temes
Feketehalom
Brassó
HUNYAD
Ramasz
Szeben
Kerc
BARCASÁG
Hátszeg
Jupa
KEVE
KRASSÓ
Krassó
Mihald
Szörényvár
Vidin

zésektől.[146] A közbiztonság nyomorúságos helyzetére a tartományúri részállamok területén számos adat utal. A Babonićok és a Gutkeledek háborúskodása az 1270-es években elzárta a Horvátország és Szlavónia (a tengerpart és Zágráb) közötti utat. Különösen a Kőszegiek tartománya szerzett e tekintetben kétes hírnevet magának. 1309. évi oklevél szerint naponta történtek ott rablások és emberölések, kifosztották a Kőszegiek territóriumában a boszniai és a csanádi püspököt, fogságba vetették ott Benedek választott erdélyi püspököt és Csák Ugrin követét.[147]

Ilyen viszonyok természetesen nem kedveztek a *kereskedelemnek*. A Kőszegiek már az 1270-es években, a Frangepánok pedig a XIV. század első éveiben kifosztottak egy-egy velencei kereskedőt. A Babonićok és a Gutkeledek imént említett fegyveres összecsapásai – amint az oklevél is említi – a kereskedők elől is elzárták a tengerpart és az ország belső területei közötti utat.[148] Kán László erdélyi vajda a szászoknak megtiltotta, hogy tartományán átjárhassanak. Aba Amadé a kassai, Csák Máté a nagyszombati kereskedőket zaklatta.[149] A XIII–XIV. század fordulóján Šubić Mladen bán a Drinánál elzárta a kereskedők elől a Bosznián át Ragusába vezető utat.[150] A Šubićok már az 1280-as években kirabolták egy zárai polgárt, s még az 1330-as években is közönséges útonállók módjára kifosztottak nonai embereket.[151] Šubić Pál klientúrájába fogadta a dalmáciai kalózokat, akik az Adriai-tenger túlsó, apuliai partjain adóztatták a népeket a maguk és Pál bán hasznára, továbbá kegyetlenkedéseikkel e kalózok súlyos károkat okoztak az itáliai tájakon.[152] Madius, az eseményekkel egykorú dalmát krónikás puritán egyszerűséggel írja a Šubićokról: a kereskedőket kirabolták.[153]

Az anarchikus állapotok, melyek az oligarchák területén uralkodtak, hovatovább már olyan stádiumba jutottak, hogy a tartományurak elemi – saját javaikat érintő vagy külpolitikájukkal kapcsolatos – érdekeit sértették. Ez a mozzanat magyarázza, hogy a tartományurak ilyen (és csakis ilyen) esetekben felemelték szavukat a különben általuk is szívesen táplált és szított anarchikus állapotok ellen. Érthető, hogy Aba Amadé szót emelt ama rablás ellen, amely éppen saját kassai officiálisának kereskedőjét érte.[154] Gentilis nyomására Kán László is kénytelen volt megengedni az átjárást tartományán a szebeni szászok egyeteme számára, illetve kénytelen volt legalábbis szóban kinyilvánítani a kereskedés szabadságát földjén.[155] A Babonićok politikai okokból biztosították több alkalommal is a dogét, hogy a velencei kereskedőknek szabad közlekedést garantálnak tartományukban, és megvédik e kereskedőket ott.[156] Aktuálpolitikai megfonto-

[146] W. IX. 431. sz.; OL Dl. 39092.; W. V. 113. sz.; US I. 265. sz.; US I. 275. sz.; Csák O. 5. sz.; F. VIII/5. 13. sz.; CD VIII. 208. sz.; US I. 334. sz.; F. VIII/1. 303. sz.; OL Dl. 38917.; Prameny IV. 224.

[147] CD VI. 224. sz.; VMO I. 2. 66. sz.

[148] W. XII. 222. sz.; Dipl. Eml. I. 233. sz.; CD VI. 224. sz.

[149] US I. 314. sz.; TUTKÓ 1861, 207–211.; F. VIII/2. 58. sz.

[150] CD VIII. 36. sz.

[151] CD VI. 555. sz.; Dipl. Eml. I. 306. sz.

[152] CD VIII. 239. sz.

[153] SRHVG III. 647.

[154] F. VI/2. 339.

[155] US I. 314. sz.

[156] CD VII. 373. sz.; Dipl. Eml. I. 250. sz.

lások hozták létre a Šubićok kevés számú kereskedelmi kiváltságlevelét is. 1302-ben a spalatói kereskedőknek biztosítják a közlekedés és a kereskedés szabadságát Horvátország és Bosznia területén, s abban az esetben ígérnek védelmet a Spalatóba tartó kereskedőknek, ha hozzájuk hűek maradnak. 1333-ban a Trauval kötött béke egyik pontja előírja a klisszai vár útjának használatát a kereskedő traui polgárok számára.[157]

Károly Róbert uralkodása minden szakaszában fontos feladatának tartotta a bel- és külkereskedelem zavartalanságának biztosítását. Már 1316-ban szabad közlekedést ígért az országba javaikkal és áruikkal jövő kereskedőknek, ha azok a Száva kikötőjében általa épített királyi vár alatt a szokásos vámot és harmincadot megfizették. Fontos intézkedést hozott 1336-ban Károly Róbert, amikor János cseh királlyal való tárgyalás után szabályozta a Morvaországba Budáról Holicsig magyar területen vezető út vámjait. Ez az út – mint a magyar uralkodó írja – a háborús és békétlen időktől kezdve rosszakaratú emberek fortélyai és a jogtalan vámkivetések miatt (itt Csák Máté ténykedésére kell gondolnunk) majdnem teljesen és mostanáig elnéptelenedett.[158]

A középkori kereskedelmi tevékenységtől elválaszthatatlan a *vámok* kérdése. A tartományurak kereskedelmet gátló politikája nemcsak a kereskedők közönséges zaklatásában, áruik elvételében nyilvánult meg, hanem vámok elfoglalásában és sok-sok jogtalan vám – megannyi jövedelmi forrás – létesítésében is. Nem véletlen, hogy a Károly Róbertet 1307-ben királyuknak elfogadó főurak szorgalmazták az elfoglalt királyi és királynéi vámok visszaszolgáltatását, illetve hogy maga Károly Róbert 1321-ben kinyilvánította: új vámok állítása uralkodói felségjog.[159] Csák Máté a nyitrai püspökség 13 vámját, egyik szerviense pedig a bakonybéli apátság komáromi kikötő- és piacvámját foglalta el.[160] Aba Amadé és fiai számos vámot létesítettek erőszakosan és törvénytelenül.[161] Kőszegi János a Lőrinte nembeliektől birtokaikra és vámjaikra vonatkozó összes okleveleiket elvette.[162] Borsa Roland a kolozsi Gyerővásárhely vámját hatalmaskodva jogos tulajdonosától elvette.[163] A Babonićok is több jogtalan vám- és harmincadhelyet létesítettek.[164] Babonić János bán 1320-ban a bánságban gyakorolt királyi (!) joghatóságára hivatkozva adományoz vámszedési jogot egyik szerviensének a Kőrösből Zágrábba vezető úton.[165] A királyi javak és jogok tartományúri kézre kerülését mutatja, hogy a zárai kikötői vám kétharmadáról, amely mindig is a magyar királyokat illette, 1311-ben azt mondták, hogy a vámrészt Šubić Pál horvát bán bírja.[166] A fentiek alapján semmi kétségünk nem lehet, hogy a tartományurak változatos módokon gátolták a kereskedelmet, és vonták meg a ke-

157 CD VIII. 24. sz.; CD X. 39. sz.
158 Dipl. Eml. I. 266. sz.; Dipl. Eml. I. 339. sz.
159 F. VIII/1. 105. sz.; CD IX. 1. sz.
160 F. VIII/2. 58. sz.; AO I. 361. sz.
161 Tutkó 1861, 207–211.
162 AO III. 65. sz.
163 F. VI/2. 24.
164 CD VIII. 301. sz. L. még CD VIII. 276. sz.
165 CD VIII. 467. sz.: „actoritate (!) regia qua fungimur in banatu".
166 CD VIII. 249. sz.

reskedelem felvirágzását lehetővé tevő feltételeket, ugyanakkor brutálisan törtek a sorvadó kereskedelem minden hasznának maguk számára történő lefölözésére.

Hasonlókat állapíthatunk meg a tartományurak *várospolitikájáról*. Ritkaságszámba megy egy-egy kiváltságlevél (mint pl. a Csákok privilégiuma Komárom, vagy a Kőszegiek privilégiuma az általuk alapított Kőszeg számára[167]), ami pedig korántsem jelenti önmagában az abban foglalt szabadságok megvalósulását. Annál több viszont az olyan adat, amely a tartományurak részéről a városokat, városias jellegű településeket ért támadásokról ad számot. Csák Máténak Pozsony, Nyitra, Szepes, Zólyom, Nagyszombat,[168] Aba Amadénak és fiainak Kassa, Sárospatak,[169] a Kőszegieknek pedig Sopron, Vaška, Eng, Csázma, Vasvár, Győr elleni fellépéseiről maradtak ránk oklevelek.[170] Úgy tűnik, Sárospatak felégetésében Ákos István fiainak is volt szerepe.[171] A Borsák esetében csak arról értesülünk, hogy leverésüket követően a király hívei sok oppidumot állítottak vissza az uralkodó számára.[172] Kán László vajda 1299-ben a katzai (szász) hospesektől III. András nevében olyan szolgáltatást akart kicsikarni, amely alól már IV. Béla felmentette őket.[173]

Külön tárgyalás illeti meg a Šubićok várospolitikáját, mivel a Bribiri család tartományuraságának léte és ereje nem kis mértékben a dalmát városok maguk alá gyűrésétől, alávetésétől függött. A Šubić Pálra vonatkozó első, 1273. évi adatok arról tanúskodnak, hogy Pál tartományurasága kiépítését éppen a dalmát városok elleni támadással kezdte: kezeseket szedett a trauiaktól, hogy neki szolgáljanak, descensust tett, mind ő, mind testvérei sok jogtalanságot okoztak Trau városának.[174] A Šubićok akciói a dalmát városok ellen sikerrel jártak, az 1273-tól eltelt mintegy két évtized alatt a Bribiri család tagjai sorra elnyerték Spalato, Bribir, Sebenico, Trau, Nona, Almissa, Scardona comesi tisztét[175] (olykor, mint 1290-ben Nonában, még a podesta méltóságot is Šubić töltötte be[176]), így Bribiri György 1294-ben méltán viselhette a tengerparti városok, 1298-ban pedig Dalmácia városai comesének címét.[177]

Már Spalatói Tamás megírta, hogy Šubić Pál egyik elődje, a spalatói comessé választott Bribiri Gergely nem tartózkodott Spalatóban, vicariusát küldte oda; s ha jött is, nem a város, hanem saját jövedelmei érdekelték. A város vezető nélkül maradt, a rossz uralkodott el.[178] Mivel a Bribiriek és a dalmát városok érdeke sem rövid, sem hosszú távon nem egyezett meg, gyakoriak voltak a súrlódások.

[167] F. VIII/1. 119. sz.; F. VI/2. 402–403.; F. VIII/3. 102. sz. L. KARÁCSONYI 1903, 372.

[168] W. V. 60. sz.; F. VII/5. 345. sz.; F. VIII/2. 31. sz.; F. VIII/2. 58. sz.; F. VIII/3. 18. sz.; Zichy O. I. 250. sz.; F. VIII/2. 200. sz.; F. VIII/6. 92. sz.; Archiv mesta Trnavy č. 10. OL Filmtár C 207. doboz.

[169] TUTKÓ 1861, 207–211.; F. VIII/1. 219. sz.; AO I. 237. sz.; Zichy O. I. 260. sz.

[170] W. V. 43. sz.; W. V. 112. sz.; W. V. 113. sz.; HO II. 23. sz.; CD VI. 324. sz.; CD VIII. 217. sz.; CD VII. 284. sz.; HO V. 49. sz.; AO I. 305. sz.; F. VIII/2. 69. sz.

[171] KOMÁROMY 1903, 120–121.

[172] Zichy O. I. 198. sz.

[173] W. V. 138. sz.

[174] CD VI. 39. sz.; CD VI. 40. sz.

[175] Az első adatok: CD VI. 44. sz.; CD VI. 182. sz.; CD VI. 346. sz.; CD VII. 39. sz.; CD VII. 153. sz.; CD VIII. 234. sz.

[176] CD VI. 578. sz. L. még CD VII. 200. sz.

[177] CD VII. 152. sz.; CD VII. 263. sz.

[178] SRHVG III. 586–587.

1284–1285-ben Pál bán hadsereget követelt Trau városától Spalato ellenében, s a trauiak hiába tiltakoztak a bán erőszakossága ellen, a bán kérését teljesíteniük kellett.[179] A scardonaiak 1297-ben Pál bán szövetségében Spalatóra támadtak.[180] 1308-ban újra szembekerült Trau városa és a Šubić család. Jóllehet kezdetben Trau tiltakozott a Bribiriek jogtalan zaklatásai ellen, végül mégis Trau kényszerült arra, hogy elégtételt adjon „bűneiért", ürü, bárány, bor, sárgadinynye és pénzösszeg juttatásával vezekeljen lázadásáért, s el kellett viselnie Pál bán fia: György comes „megválasztását" Trau kapitányává. A Šubić család végül is nagy kegyesen visszaveszi a várost szeretetére és kegyére, de hűséget és alázatot követel Trautól.[181] A városok ilyen megaláztatása az 1310-es évek második felében a Šubićok elleni fegyveres felkeléshez vezetett, előbb Trau, majd Sebenico csapott össze a Šubićokkal.[182] Maga Velence, Šubić Mladen bán szövetségese elismerte: a bán Sebenico földje és emberei szabadságának eltörlésére, teljességgel saját uralma alá igázásukra törekedett, jóllehet a sebenicóiak mindazon tiszteletet és szolgálatot készek voltak Mladennek megadni, amit apjának, Pál bánnak is megadni szoktak.[183] Sebenico városa 1324-ben immár velencei fennhatóság alatt így tekint vissza a Šubićok korszakára: „Sebenico hosszú ideig Pál és Mladen volt bánok átkos zsarnoksága alatt és alávetésükben volt, a városban a zsarnokok ellenében senki nem mert szólni a másik érdekében vagy a város javára, s így a város folyamatosan a legrosszabb helyzetben volt."[184] Madius történetíró ekként foglalja össze a Šubićok horvátországi és dalmáciai ténykedését: a bán rectorai és officiálisai naponta sok rosszat tettek, az egyházak jövedelmeit elvették, a házasság szentségét nem tisztelték, az asszonyokat és a leányokat meggyalázták, a kereskedőket kirabolták, a dalmát polgárok földjeit és birtokait erőszakkal elvették és egymás között sorshúzás útján felosztották, a túszokat felakasztották, a nemeseket lefejezték.[185]

A tartományurak brutális várospolitikájának áldozatul estek a települések piacai is. A kolosi fórumot Csák Máté, a kassait Aba Amadé, a váradit pedig Borsa Roland tette tönkre.[186] Egy kereskedelemellenes politika természetszerűen nem lehetett várospártoló, és egy, a városokban csak gazdasági hasznot látó és azt mohón és könyörtelenül lefölöző várospolitika nem gyámolíthatta a kereskedelmet sem.

Maguk a városok tisztán látták, hogy a tartományurak és a királyi hatalom harcában az utóbbi táborában a helyük. A városok és a városias elemek több csatában Károly Róbert oldalán fegyveresen is szembefordultak a tartományurakkal. Károly Róbert 1312 óta, Erzsébet királyné, majd még I. Lajos is szá-

179 CD VI. 420. sz.; CD VI. 442. sz.

180 F. VII/4. 246. sz.

181 CD VIII. 151. sz.; CD VIII. 164. sz.; CD VIII. 166. sz.; CD VIII. 167. sz.; CD VIII. 145. sz.; CD VIII. 175. sz.

182 Trau: CD VIII. 324. sz.; CD VIII. 374. sz.; CD VIII. 412. sz.; CD VIII. 448. sz.; Lj. I. 509. sz. Sebenico: Dipl. Eml. I. 276. sz.; CD VIII. 455. sz.; Lj. I. 489. sz.; CD IX. 29. sz. = CD IX. 85. sz.; CD IX. 172. sz.

183 Dipl. Eml. I. 276. sz. L. még CD IX. 48. sz.

184 CD IX. 172. sz.

185 SRHVG III. 647.

186 AO II. 342. sz.; TUTKÓ 1861, 207–211.; US I. 165. sz.

mos kiváltság juttatásával kárpótolja a városokat a tartományurak által elszenvedett károkért, és jutalmazza is őket a király oldalán kimutatott hűségükért. Így jutott privilégiumok birtokába a szepesi szászok communitasa,[187] Sopron,[188] Kassa,[189] Kolozsvár, Zsolna, Trencsén, Zólyom, Bihács, Nagyszombat, Pozsony, Kőszeg, Beszterce és Debrecen városa.[190] Úgy tűnik, Máramaros hospesei is kivették részüket a tartományurak elleni harcból.[191]

Amint nincs adatunk a tartományurak kereskedelem- és várospártoló tevékenységéről, ugyanúgy arról sem szólnak az oklevelek, hogy az oligarchák akár új bányákat nyitottak volna, akár a már működő bányákat tervszerűen és gondosan művelték volna. Annál inkább értesülünk azokról a visszaélésekről, vandál foglalásokról, amelyeket a tartományurak követtek el a bányák és a bányajövedelmek terén. Csák Máté szerviense az egyik Hont megyei ezüstbánya jövedelmét bitorolta. Aba Amadé Gölnic bányavárost, Kán László pedig a radnai ezüstbányát foglalta el, továbbá Dés, Kolozs és Szék falvakat az ottani kamarai hivatallal együtt.[192] Ezek az adatok arra mutatnak, hogy a tartományurak beültek a már megnyitott bányákba, azok jövedelmeit élvezték, de a bányászat jelentőségét nem ismerték fel, tehát bányapolitikájuk rablógazdálkodás volt.

Voltaképpen mind a kereskedelemmel, mind a városokkal, mind pedig a bányászattal kapcsolatos tartományúri politika azonos ismérvet visel magán, a parazita jelleget, az imént említett rablógazdálkodás ismérvét. A tartományurasági rendszernek tudomásul kellett vennie az árutermelés és pénzgazdálkodás elemeinek jelenlétében megmutatkozó virágzó feudális kori viszonyokat, de a tartományuraság mégsem ezt a gazdasági alapot építette tovább; a tartományuraság nem élt, hanem visszaélt ezekkel az új viszonyokkal. Nem támogatta a kereskedelmet, hanem útonállásaival, sűrűn elhelyezett vámjaival, magánútjaival éppen gátolta mind a bel-, mind a külföldi árucserét.[193] Nem ismerte fel a városokban rejlő politikai erőt, hanem csak gazdasági erőforrást látott bennük, olyan gazdagságot, amelyet érdemes kisajátítani, és nyers erővel szándékozik ezt elérni. Nem döbbent rá a bányászat fontosságára sem. A tartományuraság életmegnyilvánulásai egyértelműen arra mutatnak, hogy a rendszer a kora feudalizmus gazdasági alapján, a természeti gazdálkodás rendjén épült fel, s mint ilyen képtelen volt a virágzó feudalizmus új jelenségei – az árutermelés és pénzgazdálkodás – lényegének megértésére. Ezzel magyarázható a tartományúri rendszer ama mohó

[187] F. VIII/1. 203. sz.; F. VIII/1. 208. sz.; F. VIII/5. 40. sz.; F. VIII/2. 4. sz.; Illéssy 1899, 15.; SRH I. 488. L. Domanovszky 1922, 9.; Fekete Nagy 1934, 271–272.; Székely 1953, 43–44.

[188] F. VIII/2. 5. sz.; HO II. 23. sz.; Sopr. tört. 66. sz.; F. VIII/2. 19. sz.; HO II. 34. sz.; HO II. 46. sz.; Sopr. tört. 118. sz.

[189] F. VIII/2. 75. sz.; Thallóczy 1879, 147–149.; Horváth 1861, 115.; OL Fényképgyűjt. N. 175. Gr. Andrássy cs. betléri-ág lvt. Krasznahorkán. Acta extran. familiarum. Fasc. 66. № 3.; Horváth 1861, 119. L. Hajnik 1868, 145–146.; Csoma 1911, 89–90.; Varsik 1952, 226–255.; Lamoš 1964, 64–69.; Varsik 1964, 161–163., 170–171.

[190] US I. 346. sz.; F. XI/1. Anecdota Solnensia 1. sz.; Iványi 1914, 139.; F. VIII/6. 92. sz.; Alsószl. O. 23. sz.; Archiv mesta Trnavy č. 10. OL Filmtár C 207. doboz; F. VIII/3. 111. sz.; F. VIII/3. 102. sz.; US I. 478. sz.; F. IX/3. 119. sz.

[191] AO I. 456. sz.

[192] MES II. 741. sz.; Tutkó 1861, 207–211.; US I. 319. sz.

[193] W. XII. 284. sz.: Abawta strata; MES III. 168. sz.: via Chakyut, szembeállítva ezzel a via publica. L. Györffy 1963, 422.; Szabó 1969, 165.

brutalitása, amellyel egy csapásra igyekezett minden új jövedelemforrást a maga számára biztosítani anélkül, hogy egy másodszori jövedelemnyerésnek akár elvi lehetőségét is meghagyta volna.

Nem mond ellent ennek a tartományurak pénzvagyonban értendő gazdagsága sem.[194] Minden tartományúr sok-sok pénzt fordított újabb birtokok, uradalmak vásárlására, a birtokkoncentráció folyamata elősegítésére, pénzüket kiterjedt zálogügyletek révén földbe fektették. Néhányan – mint Csák Máté a cseh királynak vagy Babonić János a velencei dogénak[195] – külországi fejedelmeknek is kölcsönöztek pénzt. A tartományurak pénze nem a tartományurak árutermeléséből származott, hanem éppen a mások által folytatott árutermelés brutális kisajátításából, hasznának erőszakos lefölözéséből, a kereskedők, a városok és a bányák kifosztásából. De más módokon is gyűlt a tartományurak pénze. Az oligarchák fogságából csak váltságdíj lefizetése ellenében lehetett szabadulni.[196] A XIII. század elejétől vannak adataink arra, hogy egy-egy udvari tisztség betöltéséért – márpedig a tartományúri családok legtöbbje tartósan viselt udvari méltóságokat – rendszeres (évi 300–1000 márka között ingadozó) pénzjuttatás járt.[197] A pártállás megváltoztatása is pénzbevételt eredményezett a tartományúr számára.[198] Ugyancsak komoly pénzeket jelentett az oligarchának az általa folytatott – alább még tárgyalandó – adóztatás, vagy más faktorok (pl. az egyháziak) összegyűjtött adóinak lefoglalása.

Nem lehet tagadni, hogy ezek a pénzjövedelmek az árutermelés és pénzgazdálkodás, a virágzó feudalizmus viszonyai térhódításából eredtek. A tartományurak kezére azonban nem saját árutermelő tevékenységük eredményeképpen jutottak, hanem akár közvetlen, akár közvetett módon a mások (elsősorban jobbágyok) által folytatott árutermelés hasznának lefölözéséből származtak. A naturális gazdálkodás talaján felépülő tartományúri rendszer a maga diktálta célok érdekében felhasználta és külsődlegesen magához adaptálta ugyan az új gazdasági alap termékét, a pénzt, de éppen a pénzt „előállító”, s azt hasznosan forgató társadalmi erők elleni támadásokkal, sőt egy-egy vandál támadás esetén maguknak a termelőerőknek az elpusztításával az új gazdasági alapot is fenyegette. Éppen ezért vált össztársadalmi érdekké és feladattá a XIV. század elején már anarchikus gazdasági alapra épülő és puszta létével, valamint barbár akcióival az új gazdasági jelenségeket veszélyeztető tartományúri rendszer felszámolása.

194 A nagybirtokosok pénzkiadásaira l. Molnár 1949b, 45–46.
195 Reg. dipl. III. 107. sz.; Dipl. Eml. I. 268. sz.
196 AO I. 47. sz.; MES II. 738. sz.; W. XII. 384. sz.; HO VI. 235. sz.; W. X. 122. sz. stb.
197 F. III/1. 205–206.; W. XI. 388. sz.; HO VIII. 149. sz. Vö. F. IV/3. 495–502.; F. V/2. 337–339.; CD VIII. 145. sz. (IV. Béla 1251-ben a lovászmesteri tiszt és a varasdi ispáni méltóság közti különbséget négy varasdi föld adományozásával egyenlítette ki, l. CD IV. 403. sz.) L. Molnár 1949b, 45.
198 MES II. 588. sz.; F. VIII/1. 625–626.

A tartományúri rendszer famíliái voltaképpen az oligarchák nemesi bázisát jelentik; amint a szerviensi intézmény első magyar monográfusa, Szekfű Gyula megjegyezte: hogy „a nagybirtok a benne levő energiához képest, megfelelő tényleges hatalmat tudott gyakorolni, ennek törvényes alapja a famíliának létezése".[199] Elekes Lajos ama megjegyzésével, hogy a familiaritás végső fokon a természeti gazdálkodás viszonyaiban gyökerezik,[200] lényeges szempontra irányította a figyelmet. A magyar marxista történetírás jelentős eredménye annak kimutatása, hogy a nyugat-európai hűbéri kapcsolat és magyarországi familiaritás lényegében megfelel egymásnak.[201] S ha alább magyarországi vonatkozásban magunk is szólunk hűbéri viszonyról, nem feledkezhetünk el arról, hogy a megfelelés valóban csak a lényegi rokonságra terjed ki, s távolról sem jelenti a nyugat-európai és magyarországi intézmény akár minden fontos részletre kiterjedő azonosságát. A szakirodalom által felsorolt különbségek mellé – Magyarországon ritka a birtokkal, birtok-haszonélvezettel történő javadalmazás, a kapcsolat lazább, jogilag kevésbé szabályozták, a hierarchia nem olyan teljes és merev, mint Nyugat-Európában – még egyet tehetünk: Magyarországon a familiaritás Nyugat-Európához képest későbbi fázisban jött létre. Nem az abszolút időskálán való eltérésre gondolunk itt, arra, hogy amíg Franciaországban már a IX–X. században kialakult a hűbéri piramis s Németországban is a XI. század folyamán előrehaladt a hűbéri függés rendszerének kiépülése, addig Magyarországon csak a XIII. század közepétől kezdve terjed el a magánfamília intézménye, hanem arra, hogy amíg Nyugat-Európában a hierarchia teljesen vagy részben kialakult formában már a kora feudális viszonyok közepette jelen van, addig Magyarországon csak a virágzó feudalizmus kezdetével együtt született meg az intézmény, s elterjedése már a virágzó feudális kor évtizedeire esik. Más szóval: a magyarországi familiaritás ugyanúgy bizonyos fáziskésésben volt saját gazdasági alapjához képest, aminthogy a tartományuraság is már anarchikusnak számító gazdasági alapon nőtt fel.

A familiaritás és a tartományuraság elméletileg azonos helyzete adja magyarázatát, hogy a XIII. század közepétől kezdve több évtizeden át a két intézmény egymás mellett futó síneken halad előre, azaz a XIII. századi magánfamília fejlődése egyik fő mozgatója a tartományúri hatalom kialakulásának, s ez a fejlődés a XIII–XIV. század fordulóján a tartományúri hatalom viszonylagos megerősödésében, vitalitásában kulminál. A folyamatot úgy kell elképzelnünk, hogy a XIII. század közepétől kezdve a família mind nagyobb egységet fog át, s ezzel párhuzamosan egyre csökken a más hűbéruraktól független szeniorok száma. Egyetlen példával illusztráljuk állításunkat: Dénes fia: Tamásnak minden bizonnyal voltak szerviensei, maga Tamás (mint zólyomlipcsei várnagy) a Balassa családbeli Donch mester famíliájába épült be, Donch famíliája viszont bekerült

[199] Szekfű 1912, 47.
[200] Elekes 1962, 108–109. 15. jegyzet; Elekes 1964, 102–103.
[201] Lederer 1961, 159–160.; Elekes 1964, 102–103., 108–109.; Elekes 1968, 83.

Csák Máté klientúrájába.[202] Fentebb, amikor körvonalaztuk a tartományurak köre megállapítására szolgáló ismérveket, egyik kritériumként azt állapítottuk meg: a tartományúrnak olyan hűbéri piramis, família élén kell állnia, amely másik hűbéri láncolatba már nem tagozódik be, illetve legfeljebb a királyhoz kötik a tartományurat a szolgálati kötelezettség szálai.

A hűbéri kötelék kialakulásának már érintett gazdasági alapja mellett fontos tényezője a világi uralkodó osztály körében végbement társadalmi differenciálódás. A formálódó família első tagjai az uralkodó osztály alsó szegélyén elhelyezkedő elemek voltak, akik a királyi hatalom fokozatos visszaszorulása és a királyi támogatás fokozatos csökkenése miatt önmagukban már képtelenek voltak puszta létük fenntartására, a királyi szerviensek szövetségest kereső akciói (az 1222. évi Aranybulla szerint a királlyal való szövetség tervei, az 1231. évi Aranybulla szerint pedig az egyházi nagybirtokosság uszályába kapaszkodó próbálkozásai) sorra-rendre kudarcot vallottak. A zágrábi vár bizonyos jobbágyai 1257-ben a szegénység terhétől nyomva földjeikkel együtt egyházi szolgálatra adták magukat. Az alsó-jamnichai nemzetség tagjai kicsiny voltuk miatt (propter paucitatem ipsorum) helyezték magukat 1283-ban a Babonićok védelmébe.[203]

Természetesen nemcsak önkéntes csatlakozással terjedt a familiaritás köre, hanem a nagybirtokosok megvesztegetés vagy erőszak alkalmazásától sem riadtak vissza. A Monoszlói család tagjai szerződésben tettek ígéretet arra, hogy egymás szervienseit nem fogadják be. A Babonićok Szana megyében adomány, megegyezés, eskü révén kísérletet tettek familiárisok elcsábítására. Aba nembeli Lipóci Sándor nem hajolt néhány, a király iránt hűtlen báró hízelkedésére vagy fenyegetésére, és szilárdan kitartott Károly Róbert oldalán. 1323-ban az uralkodó azért adta vissza a királyi kegyre tért nemeseknek birtokaikat, mert nem önként, hanem erőszaktól kényszerítve követték a király ellenségeit.[204] A korszak számos dokumentumában hangoztatják: a nemesek önként annak szolgálhatnak, akinek akarnak, de erőszakkal nem kényszeríthetők egyetlen báró famíliájába sem. Már az 1273. évi szlavóniai kongregáció egyik végzése biztosítja a szlavóniai nemesség számára annak megválasztását, hogy a nekik tetsző bárókkal együtt vonulhatnak hadba. Az 1298. évi törvény egyik cikkelye világosan megfogalmazza: a nemesek szolgálhassanak, akinek akarnak, önkéntes akaratukból, de ha valaki a hatalmasok közül a nemeseket arra kényszeríti, hogy neki szolgáljanak, s őket emiatt személyükben vagy vagyonukban megsérti, közösíttessék ki. A Károly Róbertet királyuknak elfogadó bárók 1307. évi oklevele is biztosítja az ország nemeseinek azt a természetes szabadságát, hogy akaratuk szerint választhassák meg urukat. Gentilis arra intette Csák Mátét: a nemeseket az ország szokása szerint ne kényszerítse szokatlan szolgálatra, engedje őket szabadon szolgálni annak, akinek akarnak. 1311-ben Amadé nádor özvegye és fiai kötelezték magukat, hogy a nemeseket hagyják szabadon a királynak vagy annak szolgálni, akinek akarnak, károkat emiatt nem okoznak nekik. 1313-ban a Babonićok osz-

[202] OL Dl. 40320.; Csák O. 6. sz.; Csák O. 7. sz.
[203] CD V. 587. sz.; CD VI. 370. sz.
[204] CD VI. 373. sz.; CD VIII. 276. sz.; CD VIII. 269. sz.; HO I. 89. sz.

tozkodásánál a zágrábi püspök hangoztatta: az ország összes nemesei földjeikkel együtt szabadok, annak szolgáljanak, akit kiválasztottak. Károly Róbert 1323-ban a század eleje viszonyaira visszatekintve állapította meg: a bárók az ország összes nemeseit szolgálatukra kényszerítve magukhoz kapcsolták, s szolgálatukban tartották, nem engedték a királyhoz szolgálatra menni őket.[205] A XIII. században még nem ritka eset, hogy egy-egy birtokos több dominusnak is szolgált, ami a familiárisi kötelékek laza voltára enged következtetni. Péc nembeli Benedek előbb Kőszegi János hadseregében, majd Péc Dénes zászlaja alatt harcolt. Osl nembeli Sur előbb a Csákok, majd a Kőszegiek familiárisa volt.[206] De már a XIII. század végétől megjelennek és az idők haladtával egyre sűrűsödnek azok az adatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy egy-egy nemes (és családja) a szenior családja több nemzedékének szolgált. Ez a szerviensi kapcsolatok állandósulására, megszilárdulására mutat. Egy 1298. évi adat szerint Berkez comes már Pethune Péternek, majd e Péter fiának is szolgálatában állott. A vasvári polgárok volt bírájának fia a Kőszegiek három, egymást követő generációjának szolgált. Ugyanezt több más nemesről is olvashatjuk.[207]

A familiárisi rendszer terjedése maga után vonta a nemesek megszerzése, famíliába való kényszerítése érdekében folyó harcok élesedését. Mivel a família kiterjedése a bárók hatalma hatósugarának növekedését is jelentette, a XIII. század végén szükségszerűvé vált a nagy klientúrával, tehát erős hadsereggel rendelkező bárók fegyveres összecsapása. Ezekben az évtizedekben karddal a kézben a csatatereken vagy várostromokban találkoztak, ki-kiújuló ellenségeskedéseket folytattak egymással a Csákok és a Hontpaznanok, a Kőszegiek és a Csákok, az Ákosok és az Abák, a Miskolcok és az Ákosok, a Babonićok és a Kőszegiek, a Gutkeledek és a Babonićok, illetve ezeknél jóval korábban, a XIII. század első felében a Šubićok és Domald.[208] Ezek eredményeképpen néhány, tartományúri hatalom kiépítésén munkálkodó család (a Hontpaznanok, a Gutkeledek egyik-másik ága) olyan súlyos veszteségeket szenvedett, hogy tartományuraságuk épületét felhúzni és tető alá hozni már nem volt képes, míg a többi család – a Csákok, a Kőszegiek, az Abák, az Ákosok, a Babonićok – esetében e csatározások nem jártak az erőviszonyok kiegyensúlyozottsága miatt tartományúri ambícióik visszaszorításával, viszont hozzájárultak az egyes tartományurak közötti területi határok pontosabb megvonásához és érdekszféráik elkülönítéséhez. Eme, a XIII. század végén jobbára végbement hallgatólagos megosztozások a tartományurak között az ország területein bizonyos stabilitást és nyugalmat biztosítottak a tartományúri családoknak belső feladataik ellátásához.

Éppen a tartományúri hatalom kiépítésének biztosításáért folytatott harcok végső fázisai adják magyarázatát, hogy a tartományurak famíliáiból általában hiányoznak vagy csak elvétve vannak abban képviselve – mint pl. Csák Máté kli-

205 CD VI. 26. sz.; RHMA 637.; F. VIII/1. 105. sz.; VMO I. 2. 82. sz.; Tutkó 1861, 207–211.; CD VIII. 276. sz.; CD IX. 100. sz. L. Székely 1969, 247.

206 HO I. 48. sz.; Árpádk. okl. 120. sz.; W. IX. 305. sz.

207 W. X. 202. sz.; AO I. 305. sz.; OL Dl. 40372.; ZOklt. I. 193. sz.

208 Csáky O. I. 1. 29–31.; OL Dl. 40363.; Apponyi O. I. 68. sz.; W. IV. 17. sz.; W. V. 61. sz.; W. XII. 384. sz.; Leveles 1927, 175–176.; CD VI. 207. sz.; CD VI. 306. sz.; CD VI. 224. sz.; CD IV. 466. sz. – Domald történetére l. Milinović 1886; Sufflay 1907, 71., 140–141.; Šišić 1962, 185.

entúrájában az Abák bizonyos ágai, Aba Amadéében a Balassák, a Borsákéban a Gutkeledek nemzetségének egyes tagjai, a Šubićokéban pedig a Stjepanićok (Hrvatin és fiai), a Nelipićek és a Kurjakovićok[209] – a nagy hatalmú bárók, akik korábban maguk is tartományúri hatalom kiépítésére irányuló terveket szövögettek, s eme tervezgetéseik éppen későbbi szeniorjaik közbelépése folytán váltak semmivé. A tartományurak famíliáinak dandárját kis- és középnemesek alkották. Valóban csak néhány kivételt említhetünk, mint pl. a Kőszegiekkel szembeforduló Nádasd nembeliek egyik ágát, akiknek tagjairól az oklevél azt állapítja meg: a Kőszegi János hatalmának alávetett földön egyedül maradtak meg Károly Róbert híveiként.[210] A kis- és középnemesek nagy többségének sem ereje, sem bátorsága nem volt, hogy birtokán maradva nyíltan farkasszemet nézzen a hatalmas tartományurakkal; ha nem akart a tartományúr klientúrájába lépni, birtokait és javait az oligarcha önkényének hátrahagyva elmenekült ősi fészkéből, s útja többnyire – mint ezt a XIV. században felemelkedő köznemesi eredetű családok, a Szécsiek, a Szécsényiek, a Losonciak, a Köcskiek, a Kanizsaiak, a Bátoriak és mások példája bizonyítja[211] – Károly Róbert táborába vezetett.

A tartományúr magánfamíliájába lépett nemesek helyzetéről részint a familiárisi szerződések, részint pedig az oklevelek ezreinek utalásai adnak tájékoztatást. Sajnos, a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekből nagyon kevés szerződés maradt ránk. Egy 1283. évi megállapodásban az alsó-jamnichai nemzetség tagjai örökletesen elfogadták Babonić Radoszló comest és utódait védelmezőjükül és oltalmazójukul; s annak fejében, hogy szenioruk vállalja minden zaklatóval szemben védelmüket, s hogy ígéretet tett nemességük szabadságának oltalmazására, átadják szenioruknak örökölt birtokaik egy részét összes jövedelmével együtt.[212] III. András király 1298-ban familiáris szerződésben biztosítja szeretetéről és veszi védelmébe Ákos Istvánt, aki viszont a királynak örök hűséget fogad.[213] A Kőszegiek 1313-ban szolgálatukba fogadták Bugar Istvánt összes rokonaival együtt, s ígéretet tettek, hogy új szervienseiknek semmi kárt nem okoznak, hanem inkább nagyon is szeretni fogják őket, és Bugar István rokonát is kiemgedik a fogságból, s összes birtokát (vára kivételével) visszaállítják neki.[214] Pető mester szatmári ispán 1317-ben, amikor Mihály mester „isten akaratából" az ő (Pető) szolgálatára adta magát, ezért Mihályt megadományozza Szatmár megyében az (al)ispánsággal és két vámszedőhellyel vagy a tárnokmesterséggel, to-

[209] SRH I. 488–489.; Csák O. 11. sz.; Csák O. 14. sz.; F. VIII/2. 184. sz.; F. VIII/2. 250. sz.; AO II. 260. sz.; Zichy O. I. 250. sz.; AO II. 78. sz.; Zichy O. I. 283. sz.; F. VIII/3. 73. sz.; AO II. 92. sz.; AO IV. 161. sz.; F. VI/2. 340.; Tutkó 1861, 207–211.; AO I. 271. sz.; AO II. 114. sz.; CD VIII. 4. sz.; CD VIII. 75. sz.; CD VIII. 89. sz.; CD VIII. 72. sz.; CD VIII. 402. sz.; CD VIII. 119. sz.; CD VIII. 137. sz.; CD VIII. 256. sz.; CD IX. 42. sz. L. még Kristó 1973, 115–116.; Zolnay 1937, 26.; Thallóczy 1905, 33–43.; Sufflay 1907, 140–144.; Gruber 1886, passim.

[210] F. VIII/3. 271. sz.

[211] OL Dl. 99892.; CD VIII. 6. 70. sz.; Leveles 1927, 180–183.; AO I. 265. sz.; F. VIII/1. 236. sz.; AO I. 476. sz.; AO I. 585. sz.; Bánffy O. I. 61. sz.; Bánffy O. I. 94. sz.; Bánffy O. I. 127. sz.; HO I. 85. sz.; HO I. 97. sz.; HO I. 101. sz.; AO I. 574. sz.; SO I. 90. sz.; AO II. 150. sz.; F. VIII/5. 97. sz.

[212] CD VI. 370. sz.

[213] HO VI. 322. sz. L. Erdélyi 1922, 252.; Bónis 1947, 155., 226–228.

[214] Zichy O. I. 171. sz. L. Pór 1890, 219–224.

vábbá 20 márkával, palliummal és tunicával, továbbá majdan egy faluval, ha a király Petőnek falut ad.[215]

Az oklevelekben található utalások szerint a szenior elsősorban földdel, kezdetben meghatározott időre szóló, beneficiális jellegű adományozással, majd röviddel később birtokok örökadományával honorálta szerviense szolgálatait.[216] A dominus seregvezetéssel, megyésispáni, alispáni, várnagyi méltósággal bízhatta meg familiárisát.[217] Elvétve még arra is akad egy-egy példa, hogy a tartományúr szerviense irányában királyi felségjogot gyakorolt. Aba Amadé nádor a neki szolgáló ungi várjobbágyokat kivette a várjobbágyi állapotból, és a királyi szerviensek közé sorozta őket. Babonić János bán a neki tett szolgálatokért egyik familiárisának birtokán „királyi joghatósággal" vámszedést engedélyezett, és meghatározta a vám összegét.[218]

A familiáris több rétegű szolgálattal tartozott urának; részint gazdasági, részint jogi, részint pedig katonai jellegű kötelezettségei voltak. Mint officiális birtokkezelő, birtokigazgató feladatokat látott el.[219] A szerviens fellépett ura helyett annak mind közjogi, mind magánjogi képviseletében.[220] A szerviensi állás a XIII–XIV. század fordulóján leginkább katonai természetű kötelezettséggel járt. A kor oklevelei tele vannak a familiárisnak ura magánhadseregében való katonáskodására utaló adatokkal.[221] Egyetlen diploma enged arra következtetni, hogy – legalábbis Csák Máté tartományuraságában – a familiárisi jogállás szigorú katonáskodási kényszert jelentett.[222] Nem lehet itt feladatunk, hogy tételes felsorolást adjunk a tartományurak szervienseiről, a Csákok és a Kőszegiek esetében különben is elvégeztük ezt már.[223] A két nagy tartományúr famíliájába állt, oklevelekben említett családok száma egyenként 60–70 körüli. Tudnivaló azonban, hogy az oklevelek korántsem minden szerviens családról adnak számot, főleg a nagyobb tömeget kitevő kisnemesi és várjobbágyi családokat hiába keressük az iratokban, rájuk csak az oklevelek személytelen „hadinép" megjelölései utalnak. Ha ehhez hozzávesszük, hogy igen sok tartományúri szerviens maga is rendelkezett saját klientúrával, könnyen belátható, hogy a leghatalmasabb oligarchák – a Csákok, a Kőszegiek – katonaköteles szervienseinek száma, azaz teljes mozgósítás esetén familiárisi seregeinek létszáma hatalmuk csúcspontján több ezer fő lehetett.

Pusztán a familiaritás mennyiségi oldaláról kiindulva azonban elhamarkodott dolog lenne a tartományúri família erejére nézve messzevezető következtetéseket levonni. E ponton kell hivatkoznunk azokra a fékező erőkre, amelyek a magyarországi magánfamília kései, XIII. századi kialakulásából adódtak. Igaz ugyan,

[215] AO I. 386. sz. L. HOLUB 1917, 197–199.

[216] F. V/3. 201–203.; Egri kápt. m. lt. 15. 2. 1. 3. OL Filmtár 1341. doboz; Egri kápt. m. lt. 15. 2. 1. 7. OL Filmtár 1341. doboz; CD VIII. 286. sz. stb. A szerviensnek adott szeniori adományokról l. ILA 1927, 65.

[217] SRH I. 488.; F. VIII/2. 58. sz.; AO I. 386. sz. stb.

[218] OL Dl. 40366.; CD VIII. 467. L. még HO VIII. 204. sz.

[219] F. VIII/2. 58. sz.; W. X. 147. sz.; CD V. 559. sz.; CD VI. 211. sz.; HO VIII. 204. sz. stb.

[220] OL Dl. 30589.; Kolozsvári Tört. Lt. 1. 2. OL Filmtár 4767. doboz = OL Dl. 36610.; OL Dl. 30595.; US I. 333. sz.; CD VI. 352. sz.; CD VI. 379. sz. stb.

[221] F. VI/2. 187.; AO I. 237. sz.; HO VII. 177. sz.; CD VIII. 423. sz.

[222] HÁZI 1914, 200–201. 4. jegyzet.

[223] KRISTÓ 1973, 115–128.; KRISTÓ 1975, 258–260.

hogy a XIII. század végén és a következő század elején a familiaritás intézménye viharos gyorsasággal nyert teret, de éppen emiatt s a magyarországi írásbeliség adott szintje következtében a familiárisi viszony létesítését nem követte nyomon pontos és írásba foglalt jogi szabályozás, gyors üteme folytán nem ölelte fel a társadalom lehetséges egészét, a magánszerviensi kapcsolatok hierarchiája éppen ezért hézagos, egyenetlen volt. Ennél is fontosabbnak véljük, hogy a magyarországi birtokviszonyokat nem járta át a familiaritás, a XIII–XIV. század fordulójára tulajdonképpen igazi, a királyi adományozásból származó vagy a nemzetségi viszonyokból eredő birtokjogokkal azonos erejű familiárisi birtokjog nem jött létre; a szeniornak általában semmi fennhatósága nem volt szerviense ama birtokai felett, amelyeket az famíliába lépése előtt akár királyi donatióból szerzett, akár nemzetségi–családi birtokként örökölt, akár saját pénzén vásárolt. A magyarországi familiaritás kései, XIII. századi kialakulása adja magyarázatát, hogy a magánfamíliába belekényszerült szerviens, akinek talán még apja is, de nagyapja bizonyosan csak a királytól függött, többet megőrizhetett a királyhoz való kapcsolataiból,[224] mintha már sok nemzedék óta magánfamíliában élt volna családja. Amennyire igaz, hogy a XIII. század második felében a familiaritás és a tartományuraság intézménye egymással párhuzamosan halad előre, s a XIII–XIV. század fordulóján a magánfamília mintegy beletorkollik a tartományuraságba, annyira igaz az is, hogy már a XIII. század végén megkezdődik a szerviensek kiválása az oligarchák famíliájából, és kezdetét veszi a királyhoz való csatlakozásuk folyamata.[225] A XIV. század elején felgyorsul ez a folyamat, a jobbára erőszakosan, akarata ellenére, a választás lehetőségének kizárásával egy-egy tartományúr famíliájába kényszerített nemesség a Károly Róbert által megtestesített királyi hatalom erősödésével egyenes arányban lép ki a tartományurak klientúrájából, vállalja a tartományurak erre következő bosszuló akcióit birtokai és családtagjai ellen, és csatlakozik mind nagyobb számban a királyhoz.[226]

Végső fokon tehát azt állapíthatjuk meg: a magánfamília, annak kialakulása a tartományúri hatalom köznemesi-bárói bázisát, katonai erejét jelentette, azt a módot, ahogyan a tartományúr megsokszorozhatta befolyási körét,[227] és ugyanakkor alig egy-két évtizeddel később magának a tartományúri rendszer bukásának egyik kardinális okát is éppen a magánfamília, annak bomlása szolgáltatta.

EGYHÁZ

Az egyház szervezetét átható sok évszázados tradíciók, a számos országból összegyűlt és hasznosított tapasztalatok, a tagadhatatlan, bár koronként változó, hol erősödő, hol visszaszoruló nemzetközi kötődés és a kultúra, a művelődés monopóliumának birtoklása azt eredményezték, hogy a magyarországi egyházi

[224] L. Elekes 1964, 108–109.
[225] SO I. 48. sz.; W. X. 279. sz. A familiárisi kapcsolatok Magyarországon Nyugat-Európánál gyorsabban és könnyebben történt felbomlására l. Mályusz 1940a, 326.
[226] OL Dl. 98087.; AO I. 360. sz.; Apponyi O. I. 27. sz.; OL Dl. 31199.; Zichy O. I. 186. sz. stb.
[227] Kubinyi 1973, 31.

birtok a feudalizmus korai évszázadaiban a termelés technikája, a munkaszervezés, a birtokigazgatás területén egyaránt élen járt az országban, megelőzve e téren mind a királyi, mind a világi magánbirtokot, a szellemi élet vonatkozásában is csak a – szintén egyháziak révén színvonalat jelentő – királyi udvar versenyezhetett vele. A feudális széttagolódás dinasztikus országmegosztások formájában jelentkező korszakában az egyházi birtok súlya folytán a széttagolódás bázisát nemritkán éppen az egyházi nagybirtokosok jelentették, sőt a XI–XII. században kifejezetten az egyházi előkelők játszottak fontos szerepet a dinasztia férfitagjai közti országmegosztások létesítésében, fenntartásában, továbbá a királyi család tagjai közötti ellentétek szításában vagy elsimításában. Ismeretes pl., hogy a XII. század utolsó éveiben II. András herceg dukátusát főleg az egyháziak – néhány megyéspüspök és a pannonhalmi apát – Imre-ellenes összeesküvésének köszönhette.[228] Már a XII. század vége óta megfigyelhető, hogy az egyház hatalma növekedésében nem elhanyagolható rész jutott a királyi család egymással rivalizáló tagjai egyházi adományainak. II. András herceg 1198-ban nyilván azért részesítette bíráskodási immunitásban a zágrábi püspökséget, hogy Imre király elleni akciójában az egyházmegyét a saját oldalára állítsa, viszont Imre király 1199-ben azért adott descensus- és adó-kiváltságot ugyancsak a zágrábi egyháznak, mivel a püspökség hű maradt Imréhez, és emiatt sok kárt szenvedett el.[229] Ilyen és más – itt most nem részletezhető – körülmények vezettek el az 1230-as években, a második Aranybulla és a beregi egyezmény körüli időben a magyarországi egyháznak az ország életében játszott hegemón szerepéhez, ahhoz a fejleményhez, hogy a magyarországi egyházi nagybirtok feljutott hatalma, befolyása csúcspontjára.

Az egyházi nagybirtok azonban mégiscsak nagybirtok volt, felépítésében, törekvéseiben hasonló a világi nagybirtokhoz.[230] Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy a XIII. század közepétől kezdve a főpapság a már korábban, illetve ekkortájt nyert immunitásaira támaszkodva tartományszerű területeket épített ki, illetve törekedett kiépíteni,[231] sőt az egyházi nagybirtoknak ekkor még a világi nagybirtoknál előbbre tartó szervezettsége, nagyobb ereje, fejlettebb volta egyenesen megkövetelte azt, hogy a nagyúri széttagolódásnak, a nagybirtokosi állam az államban eszme megvalósításának élharcosa és zászlóvivője az egyházi nagybirtokosság legyen. Elsőként a leghatalmasabb és politikailag is vezérszerepet betöltő esztergomi érsekség kísérelte meg, hogy az államban külön állammá szervezze magát. Az 1260-as évek elején IV. Béla királytól széles körű kiváltságokat kapott. Az uralkodó felmenti az esztergomi egyház népeit, kondicionáriusait és nemeseit a királyi udvarbíró, az ország nádora, a megyésispánok és más bírák ítélete alól, s azt a privilégiumot adja, hogy minden ügyükben csak az esztergomi érsek által kijelölt bírák: az egyház nádora, udvarbírája vagy terrestris comese ítélhessen. Az érsekség adómentességet kap továbbá, s elnyeri azt a jogot, hogy az ország nemesei birtokaikat az esztergomi egyházra hagyhatják, és magukat más harcos nemesek (nobilium exercituantium) módjára az esztergomi

228 W. VI. 127. sz.
229 CD II. 280. sz.; CD II. 315. sz.
230 Lederer 1961, 161.
231 Székely 1967, 91.

egyháznak szolgálatra alávethessék.[232] V. István 1270-ben Esztergom megyét az érseknek és az érsekségnek, a comitatushoz tartozó teljes vámot pedig az esztergomi káptalannak adta örök jogon.[233] Az 1270-es évektől kezdve az érsekeket valóban megillette Esztergom megye örökös ispáni címe. V. István király 1272. évi oklevele tovább bővíti az esztergomi egyház kiváltságait: megismétli, hogy az érsekségnek saját nádora van s joghatósággal rendelkezik bármilyen ügyben ítélni az egyház összes nemese felett, megbosszulni e nemesek hűtlenségét, felakasztatni az érsekség territóriumában elfogott tolvajokat és útonállókat. Ha az érsekség nemesei és kondicionáriusai nem engedelmeskednének és a szokott szolgálatokat nem teljesítenék, az egyház nádora bárhol elfoghatja és elítélheti őket.[234] Az esztergomi érsek azzal a kiváltsággal is rendelkezett, hogy megváltoztathatta egyes emberek jogállását, státusát. Lodomér érsek 1291-ben bizonyos Karcsa falusiakat az érseki nemes jobbágyok sorába emel, s őket csak az érseki udvar nádorának bírósága elé állni kötelezi.[235] Az érseki curia palatinusával nemcsak a XIII. század végén, hanem a XIV. század első évtizedeiben is találkozunk.[236]

Az esztergomi egyházéhoz hasonló privilégiumok birtokába jutott a zágrábi püspökség is. IV. Béla király 1269-ben, megerősítve II. András király 1217. évi oklevelét a zágrábi egyház kiváltságairól, messzemenő jogokkal ruházta fel a zágrábi egyházmegyét: felmentette a püspökségnek a banatusban levő népeit a báni descensus, továbbá a báni és megyésispáni joghatóság alól, helyreállította az egyház népeinek collecta alóli mentességét, mivel a zágrábi püspökök mindig hűek voltak a királyi koronához.[237] A bíráskodási immunitás adja magyarázatát, hogy a XIII. század vége felé a zágrábi püspök udvarbírájával találkozunk az oklevelekben.[238] A zágrábi egyházmegye a báni és megyésispáni joghatóság alóli mentességet későbbi szerzeményű, IV. Lászlótól és III. Andrástól kapott birtokaira nézve is elnyerte.[239] A comes terrestris tiszte a zágrábi püspök vonatkozásában is feltűnik.[240] A XIII–XIV. század fordulója táján a zágrábi főpap ugrai és vaškai ispánjaival találkozunk.[241]

Mindezek a vonások természetesen nem csupán az esztergomi érseket és a zágrábi püspököt jellemzik. Benedek kalocsai érseknek már 1253-ban tárnokmestere van, s az érsek maga ugyanekkor az egész Szerémségben (per totam Sirmiam) a comes tisztségét töltötte be.[242] A nonai püspök is régi szokás alapján a megüresedett zupanatust laikusnak, scardonai Radoslav Lubačićnak adta az egyháznak tett szolgálataiért élete tartamára.[243] A XIV. század elején János nyitrai püspök

[232] MES I. 618. sz. L. LEDERER 1961, 161. Az egyházi nemeseknek az országos nemesekétől eltérő jogállására l. HOLUB 1947.
[233] MES I. 743. sz. L. MES I. 742. sz.
[234] MES I. 777. sz.
[235] MES II. 295. sz.
[236] W. V. 32. sz.; F. VIII/2. 102. sz.
[237] CD V. 973. sz.; CD V. 80. sz.
[238] CD VI. 462. sz.; CD VII. 88. sz.
[239] CD VI. 174. sz.; CD VI. 195. sz.; CD VII. 254. sz.
[240] CD VIII. 123. sz.
[241] CD VII. 198. sz.; CD VIII. 94. sz.
[242] CD IV. 469. sz.
[243] CD VIII. 25. sz.

is elnyerte az örökös nyitrai ispán címet. A zágrábi püspök környezetében ugyanúgy előfordul a prothonotariusi tiszt (a notariusok mestere méltóság), mint a vasvári káptalannál, vagy a jegyzői poszt az erdélyi püspök mellett.[244] Kőszegi Péter veszprémi püspök Vámos falusiakat az egyház harcos jobbágyai közé helyez át.[245]

Az egyház harcos jobbágyai és az egyházi nemesek (a predialisták) számának növelése az egyház katonai erősítését szolgálta, s erre inkább már csak akkor került sor, amikor mind fenyegetőbbé vált a tartományurak egyház elleni támadássorozata. Adatainkból kitűnően elsősorban a zágrábi püspökök tettek komoly lépéseket katonai erejük növelésére. De még a zágrábi főpapok esetében is csak az 1290-es években sűrűsödnek a püspök birtokadományozó oklevelei, s ebben, valamint a következő évszázad első tizedében bukkannak fel nagyobb számban az egyház prediálisai.[246] A más predialisták módjára és mintájára (more et consuetudine predialium nostrorum aliorum) tett püspöki birtokadományok voltaképpen az egyháznagyok famíliát (katonai erőt) teremtő, teremteni próbáló akciói voltak. Örökös nélkül elhalt egyházi nemes birtoka a zágrábi püspökre szállt vissza. A főpap ilyen adománynál azt is kikötötte, hogy ha a megadományozott (azaz a prediális) hűtlenségbe esnék vagy a köteles szolgálatot elmulasztaná, elesne a föld birtokjogától. Más esetben a várjobbágyból lett prediális tett ígéretet arra, hogy ő és örökösei a birtok után minden szolgálatot teljesíteni fognak, a collectákat fizetik, s tisztában volt azzal, hogy hűtlensége esetén a birtoktól meg kell válnia.[247] A zágrábi püspök változatos módon növelte familiárisai számát. Egyszer egy családot szegénységükből és éhezésükből mentett ki, s a család hálájából birtokát a püspöknek adta, másszor Károly Róbert olyan jogon adományozott zágrábi várjobbágyokat a főpapnak, ahogy a püspök más vazallusokat is birtokolt. Más esetben a püspök egy prediálisa vásárolt birtokát is „more... predialium" tartotta.[248] Az ingatlanoknak a predialitás jogán való adományozása megint nemcsak a zágrábi püspök sajátja, ilyen természetű donatiót tett a templomosok preceptora is.[249] Az egyháznagyok azonban, amikor a XIII. század legvégén intenzíven hozzáláttak fegyveres erejük kiépítéséhez, magánfamíliájuk számbeli felduzzasztásához, már behozhatatlan hátrányba kerültek a világi nagybirtokosokkal szemben.[250] Az egyházi magánhadsereg elkésett kialakulása, kezdeti hiánya, későbbi gyengesége nagymértékben megkönnyítette a tartományurak radikális térhódítását az egyházi nagybirtok és az egyházi hatalom rovására.

A tartományurak koruk emberei voltak, a középkoré, semmi csodálnivaló nincs abban, ha gondolatvilágukat, bizonyos tetteiket nem valamiféle tudatos istentagadás, hanem a belejük ivódott ösztönös vallásosság szabta meg. Csák Máté hasonnevű nagybátyja végrendeletében több birtokot hagyott a szigeti apá-

[244] Tk. I. 245. sz.; Tk. I. 251. sz.; AO I. 315. sz.; AO I. 305. sz.; BEKE 1889, 580.
[245] HO V. 57. sz.
[246] CD VII. 145. sz.; CD VII. 146. sz.; CD VII. 246. sz.; CD VIII. 31. sz.; CD VIII. 133. sz. L. még CD VIII. 231. sz.; CD VIII. 459. sz.
[247] CD VIII. 31. sz.; CD VIII. 94. sz.; CD VIII. 204. sz.; CD VIII. 265. sz.; CD VIII. 339. sz.
[248] CD VII. 288. sz.; CD VIII. 195. sz.; CD VIII. 7. sz.
[249] CD VIII. 240. sz.
[250] LEDERER 1961, 161–162.

cákra és az esztergomi érsekségre.[251] Ákos István alapította és dotálta a diósgyőri és a dédes-szentléleki pálos kolostorokat.[252] A Kőszegiek rendszeresen támogatták a borsmonostori apátságot, Stájerországban megvédték a seitzi és a geirachi kolostorokat, szeretetükbe vették az új lechnitzi rendházat.[253] Borsa Kopasz Váradon oltárt emeltetett és donatióval látott el.[254] A Frangepánok XII. századi őse monostort alapított Krk szigetén, a család a XIII–XIV. század fordulóján élő tagjai a karthauziakat kiváltságokkal ruházták fel.[255] A Babonićok egyik XIII. század eleji őse már földadományban részesítette a templomosokat, a XIII. század végén és a XIV. század elején István bán és fiai a topuskói, valamint a Krajnában fekvő landstrassi (kostanjevicai) monostorokat ruházták fel birtokokkal, s a topuskói egyházban oltárt építettek.[256] Šubić Pál és felesége a Scardona mellett felépített egyházat a ferenceseknek adták, a szerzeteseket ellátták a szükséges javakkal; Pál más alkalommal johanniták számára tett adományt.[257] Kőszegi (Nagy) Henrik fia: Péter püspökként a veszprémi egyházmegye élén állt, Borsa Roland fia: László is papi pályára lépett, váradi, majd gyulafehérvári kanonok, dobokai, illetve telegdi esperes lett, Šubić Pál egyik leánytestvére, Stanislava pedig apácafőnök.[258] Ám ha a hiányos adatok közelebbi bepillantást engednek a tartományúr magánéletébe, olykor roppant tanulságos kép kerekedik ki. Madius történetíró Šubić Mladenről azt jegyezte fel, hogy gyakran olvasott bibliát. Ez abban a korban – laikusról lévén szó – az eretnekséggel volt egyenértékű.[259] Kán László leányát dinasztikus okból férjhez adta István szerb király schismaticus fiához.[260] Csák Máté papjait az egyház politikai indítékból exkommunikálta. Így Máté számára kiközösített pap, István szkalkai apát celebrálta a misét, s Máté hitehagyottakkal, kiközösítettekkel, irreguláris papokkal vétette magát körül, akik elvégezték az istentiszteletet.[261]

Mindezek ellenére a tartományuraknak az egyházak ellen intézett támadásait nem az oligarchák hitbeli ingatagságából vagy keresztény meggyőződésük hiányából, tehát nem lelki indíttatású tényezőkből kell levezetnünk. Nem lehet itt feladatunk, hogy akár csak felületesen is számot adjunk azokról a vandál akciókról, brutális támadásokról, amelyeket a tartományurak példátlan kegyetlenséggel folytattak egyes püspöki székhelyek, egyházi testületek vagy egész egyházmegyék ellen. Úgy hisszük, a megkárosított egyházak hevenyészett listája is ké-

[251] W. IX. 257. sz.; MES II. 162. sz.

[252] AO I. 70. sz.; F. VIII/6. 32. sz.; F. VIII/6. 36. sz. L. Kandra 1884, 123.

[253] W. IX. 122. sz.; HO III. 17. sz.; W. IX. 305. sz.; SO I. 37. sz.; F. V/3. 385–386.; F. V/3. 441–442.; F. VI/2. 67.; F. VIII/1. 65. sz.; AO I. 204. sz.; F. VIII/4. 91. sz.; F. VIII/2. 110. sz.; F. VIII/2. 144. sz.; F. VIII/3. 31. sz.; F. VIII/3. 205. sz.; F. VIII/3. 300. sz.; CD VIII. 190. sz.; F. VIII/1. 127. sz.

[254] Bunyitay 1886, 71.

[255] CD II. 76. sz.; CD II. 77. sz.; CD VIII. 148. sz.; CD VIII. 288. sz.; CD VIII. 312. sz. L. még CD IX. 64. sz.; CD IX. 133. sz.

[256] CD III. 80. sz.; CD VII. 177. sz.; Blagay O. Okleveles Függelék 2. sz.; CD VIII. 10. sz.; CD VIII. 23. sz.; CD IX. 22. sz.; CD IX. 30. sz. L. még CD X. 76. sz.; CD X. 117. sz.

[257] CD VII. 289. sz.; CD VIII. 55. sz. L. még CD VIII. 434. sz.; Dipl. Eml. I. 277. sz.

[258] Karácsonyi 1900–1901, II. 149.; Bunyitay 1883, II. 76–77.; Salamon 1865, 112–113.

[259] SRHVG III. 648. L. Salamon 1865, 177.

[260] VMO I. 2. 73. sz.; SRH I. 486. L. Wertner 1890b, 576–578.; Wertner 1899d, 119.; Lupaş 1936, 399.; Pataki 1944, 19–21.; Pascu 1962, 134–135.; Pascu 1964, 122.

[261] F. VIII/2. 58. sz.

pet ad e támadások intenzitásáról. Csák István Tatától foglalt el birtokot, Csák Péter Veszprémet, Csák Máté Nyitrát, Esztergomot, Turócot rombolta földig, és Máté megrövidítette Garamszentbenedeket, Pannonhalmát, Pozsonyt és Kolost.[262] Az Ákosok az egri egyháznak okoztak károkat.[263] A Kőszegiek Vasvár, Pécs, Pannonhalma, Borsmonostor, Csázma, Zágráb, Veszprém, Bakonybél, Esztergom javait dúlták és bitorolták.[264] A Borsák Ugocsa tizedeit jogtalanul behajtották, Mindszent monostorát megostromolták.[265] Kán László az erdélyi püspökség zaklatása mellett Kolozsmonostor, Kalocsa, Egres ingatlanait uzurpálta.[266] A Babonićok a topuskói egyház földjét foglalták el.[267]

Ezek mögött az akciók mögött minden esetben a tartományurak ama igénye, az igény érvényesítésének ama óhaja húzódott meg, hogy az egyházak vessék alá magukat az oligarcháknak. Ezt a megállapításunkat sorra-rendre bizonyítják az adatok. 1300-ban Mihály zágrábi püspök és a Babonićok a maga nemében páratlan egyezményt kötöttek. Ebben a zágrábi főpap teljesen meghódolt a Száva-vidéki tartományuraknak; kötelezte magát, hogy minden jóval ellátja őket, nem okoz károkat nekik (vagy ha mégis, úgy elégtételt ad), szolgálni fogja őket, erőit bárki ellen – a királyt kivéve – értük kiállítja, de még királyi támadás esetében is titokban pénzt ad nekik, ellenük nem támad, a királynál se vesztükre, hanem javukra munkálkodik, nem bosszulja meg a Babonićok által neki 1299-ben okozott károkat, s végül meghatározott időre még két káptalani kikötőt ad az oligarcháknak.[268] Kőszegi Henrik a XIV. század elején oly módon jutott hozzá a pécsi egyházmegye összes jövedelméhez, hogy a püspökség élére önhatalmúan hívét, Miklós éneklőkanonokot (cantor) állította, aki Kőszegi Henriket nyíltan urának tekintette, és 30–40 milesszel szolgált a tartományúrnak.[269] Kán László rokona, Péter püspök halála után igyekezett megtartani vagy növelni befolyását az erdélyi püspökségben úgy, hogy előbb saját fia főpappá választásához ragaszkodott, majd erről ugyan letett, de az egyház összes várai és javai visszaadását annak feltételéül szabta, hogy a káptalan újabb jelöltjét, Benedeket válassza meg, ami végül is megtörtént.[270] Madius arról tudósít, hogy Šubić Mladen megvetve a katolikus egyházat, maga állított püspököket, apátokat és apácafőnököket.[271]

A tartományurak fennhatóságának elismertetésére mutat számos további kö-

[262] W. II. 224. sz.; W. IX. 215. sz.; F. VIII/1. 29. sz.; F. VIII/2. 31. sz.; F. VIII/2. 58. sz.; MES II. 738. sz.; MES II. 739. sz.; MES II. 776. sz.; F. VIII/6. 121. sz.; F. VIII/1. 317. sz.; PRT II. 83. sz.; PRT II. 235. sz.; PRT II. 100. sz.; MES II. 481. sz.; AO II. 342. sz.

[263] F. IV/2. 16–20.; F. VIII/1. 43. sz.

[264] HO IV. 43. sz.; HO IV. 58. sz.; F. VI/2. 17–20.; Pór 1889c, 408–420.; VMO I. 2. 70. sz.; PRT II. 83. sz.; HO V. 46. sz.; F. VI/1. 141.; HOklt. 123. sz.; AO I. 235. sz.; F. VIII/2. 2. sz.; F. VIII/2. 110. sz.; CD VII. 284. sz.; CD VI. 324. sz.; ZOklt. I. 70. sz.; ZOklt. I. 77. sz.; MES II. 443. sz.; MES II. 598. sz.

[265] US I. 225. sz.; AO II. 198. sz.

[266] US I. 314. sz.; VMO I. 2. 44. sz.; US I. 317. sz.; Beke 1889, 583.; F. VII/5. 344. sz.; Beke 1889, 579.; US I. 328. sz.

[267] CD VI. 461. sz.; CD VI. 515. sz.

[268] CD VII. 343. sz.

[269] Pór 1889c, 408–420.; VMO I. 2. 70. sz. Miklósra l. Szőnyi 1929, 465., 474.

[270] VMO I. 2. 44. sz.; US I. 317. sz. L. még Fraknói 1901b, I. 132–135.; Temesváry 1922, 112–119.

[271] SRHVG III. 647–648.

rülmény. Így pl. az, hogy a jászói konvent Aba Amadét, az erdélyi káptalan Kán Lászlót nevezte 1310-ben urának.[272] Az egyházfő nemritkán a tartományúr helyettesítésére vagy kíséretében való megjelenésre vállalkozott. Károly Róbert 1309. évi koronázásakor a Kőszegieket a győri postulatus, a Babonićokat a csázmai főesperes, Šubić Pál bánt pedig a spalatói érsek képviselte.[273] Amikor 1312 januárjában a Kőszegiek Fürstenfeldben megerősítették a köztük és Frigyes osztrák és stájer herceg között kötött szövetséget, e szerződés megújításakor a Kőszegiek tanácsosai sorában a győri püspök is jelen volt.[274]

Az oklevelek hol a Kőszegiek és Kán László potencia laicalisa, hol a Babonićok potestas secularisa (világi hatalma) miatt panaszkodnak.[275] Megfigyeléseink arra mutatnak, hogy vandál pusztításba a tartományurak ott kezdtek, ahol elmaradt az egyházi testület irányukban történő feltétlen meghódolása. Sok egyéb példa mellett világosan utal erre a magyarországi püspökök V. Kelemen pápához intézett levele: eszerint Tamás esztergomi érsek Károly Róbert felmagasztalására adta magát, s épp e hűsége miatt támadt a főpapra az uralkodó egyik ellensége, Trencséni Máté.[276] Kevés olyan pap akadt, mint János küküllei főesperes, aki Kán László prothonotariusa volt, vagy a már említett István szkalkai apát, aki Csák Máté udvari papjának szerepére vállalkozott.[277] Az egyháziak túlnyomó többsége burkoltan vagy nyíltan szembefordult a tartományurakkal: egyesek, igaz, félelmükben, kompromisszumos megoldásokat kerestek,[278] de csakhamar rájöttek, az oligarchákat nem elégíti ez ki, a tartományurak feltétel nélküli meghódolást, teljes alávetést akartak. Erre azonban az egyháziak nem voltak kaphatók, ráébredtek arra a veszélyre, amit a tartományurak jelentettek a világi hatalomtól független egyházi hierarchia számára, s idővel mind külkapcsolataikat, [279] mind belső erőiket a tartományurak ellen mozgósították.

Az oligarchikus tartományuraság két dolgot köszönhet az egyháznak. Az egyik maga a minta a tartományuraság számára, amelynek kiépítésére irányuló törekvéseiben az egyházi nagybirtok – korábbi fejlődési előnyeiből adódóan – megelőzte a világi nagybirtokot. Ám az egyházi nagybirtok XIII. század elejéig-közepéig érvényes gazdasági hegemón szerepe a század második felében elveszett. Számos oka van ennek. A jobbára még XI. századi eredetű egyházi birtok erősen – a világi birtokénál sokkal inkább – szórt jellegű birtokkonglomerátum volt. Visszavetette az egyházat az a sikertelen próbálkozás, hogy éppen e szórt birtokszervezet hátrányait kiküszöbölendő, a tizedet már a XIII. század első felében pénzben szedhesse. E kísérlet fiaskója azt eredményezte, hogy a fuvarozási robotszolgáltatások változatlan vagy növekvő terhe fékezőleg hatott az egyházi birtok fejlődésére. Éppen eme próbálkozások miatt is az egyház viszonylag később kezdett birtokai koncentrálásához, s az erősen szórt birtokszervezet miatt sokkal kevésbé tudott látványos és gyors eredményeket felmutatni, mint a világi

272 HO VII. 332. sz.; OL Dl. 30595.
273 VMO I. 2. 65. sz.
274 F. VIII/1. 235. sz.
275 Pór 1889c, 408–420.; VMO I. 2. 70. sz.; US I. 317. sz.; CD VIII. 209. sz.
276 MES II. 776. sz.
277 Suky cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz; Pataki 1944, 15–17.; F. VIII/2. 58. sz.
278 Pór 1889c, 408–420.; US I. 317. sz.; MES II. 738. sz. stb.
279 F. VIII/7. Appendix 1. sz.; F. VIII/7. Appendix 2. sz.; MES II. 776. sz.

nagybirtok. Gátolta az egyházi tartományuraság kiépülése irányába mutató törekvések sikerét, hogy ehhez az egyház általában „törvényes" eszközöket vett igénybe.[280] A XIII. század eleje óta viharos gyorsasággal fejlődő világi nagybirtok fokozatosan fölé nőtt az egyházinak. Az egyházi nagybirtok mintha túlzottan bízott volna a sérthetetlenség, a szellemi vezető szerep, a gazdasági hegemónia – évszázadok alatt kialakult, ám éppen most szertefoszló – tradíciójában. Későn figyelt fel az oligarchák részéről fenyegető katonai veszélyre, későn kezdett hozzá saját katonai ereje, harcos magánfamíliája kiépítéséhez. Így az egyház a világi előkelőkkel szemben nemcsak gazdaságilag, hanem politikailag–katonailag is csatát vesztett.

A másik dolgot, az egyház tradicionális gazdagságát, amit a tartományuraság az egyháznak köszönhet, egy kissé az egyház játszotta az oligarchák kezére: nem figyelt fel az egyház a látható, érzékelhető jelenségek veszélyeire, érzéketlen volt a társadalomfejlődés őt érintő tanulságai iránt. Az egyháznak a tartományurak kezére jutott gazdagságával (kinccsel, birtokkal, jobbággyal) azonban ugyanolyan mohón, tékozló és parazita módon bántak a tartományurak, mint a király, a városok vagy a nemesek javaival. Mintha érezte volna a tartományúri rendszer, hogy az idő ellene dolgozik, hogy a gazdaságfejlődés kirántja lába alól a talajt, hogy emiatt mintha nem lett volna türelme és ideje egyezkedni és olykor megalkudni is. A tartományuraság az egyháztól is mindent és azonnal, fenntartás nélkül követelt ugyanúgy, mint akár az utak kereskedőitől vagy a városok kézműveseitől. Az oligarchiának ez a társadalmilag determinált mohósága szembefordította magával az egyházat. Az egyház kezdetben potenciálisan, később ténylegesen is a király által vezetett, városok és köznemesek–bárók alkotta tábor tagjának számított, amelynek – osztályostársaihoz hasonlóan – elemi érdeke volt az oligarchikus tartományúri rendszer bukása.

JOBBÁGYSÁG, TELEPÍTÉSEK

A szlovák, a román, a horvát és a magyar nemesi–polgári történetírás két vonatkozásban is erősen idealizált képet rajzolt a tartományurakról. Egyrészt teljesen indokolatlanul, anakronisztikus módon nemzeti szálakkal szőtte át a tartományurak történetét. A XIX. századi szlovák nemzeti megújhodás Csák Mátéban a szlovákok nemzeti hősét kereste, tartományában az önálló szlovák államiság történeti előképét látta.[281] Ioan Lupaş úgy értékelte Kán László kiskirályságát, mint első – de korántsem utolsó – példáját annak, hogy az erdélyi vajda a magyar király fölé nőtt.[282] Ioan Moga az erdélyi vajdák (Borsa Roland, Kán László és társaik) érdemét abban látta, hogy a regnum Transsilvanumot mint az autonómia kifejezőjét megszilárdították, és azt a szuverenitás, a magyar királyságtól való függetlenedés útjára vezették.[283] Ferdo Šišić szerint Šubić Pál bán

280 L. Lederer 1961, 161.
281 Paulíny-Tóth 1868, III. 53–192.
282 Lupaş 1936, 403.
283 Moga 1945, 143., 68., 76.

bölcs, határozott, megfontolt egyéniség volt, aki felújította a horvát nemzeti uralkodók (a Trpimirovićok) idejét; Šišić emellett Šubić Mladenről is oly képet formált, hogy Mladent kibírhatatlan és rosszindulatú zsarnoknak csak a horvátság, a horvát nép ellenségei gondolták, holott Mladen jelentős független horvát uralkodó volt.[284] Ugyanakkor Botka Tivadar Csák Mátét, Kandra Kabos Ákos Istvánt, Hóman Bálint pedig a Csák–Aba-párt tagjait minősítette hazafiaknak.[285]

Másrészt a tartományurak mindegyik monográfusa az általa feldolgozott oligarchát igyekezett tisztára mosni a vandalizmus, a brutalitás vádjai alól. Salamon Ferenc szerint Šubić Pál nem fajult zsarnokká, nem tett olyan sötét dolgokat, mint a Kőszegiek vagy Csák Máté. Pór Antal úgy ítélte meg, hogy Kán László nem kegyetlenkedett, nem embertelenkedett. Thallóczy Lajos szerint a Šubićok, a Frangepánok és a Babonićok nem a magyar királyi hatalom ellen törtek. Marczali Henrik az egyébként általa kemény jelzőkkel elítélt tartományuraknak mintegy javukra írja, érdemeikül állítja, hogy egyikőjük sem mert a korona után nyúlni, az előttük is szent volt.[286] Acsády Ignác és Ágoston Péter szerint tartományában Csák Máté enyhébb terheket szabott meg, emiatt népszerű volt „munkásai" körében, illetve Máté a népre (és a kisnemességre) támaszkodott, az ő támogatásuk biztosította Máté tartományának fennállását Máté haláláig.[287] Ez utóbbi gondolatok még Molnár Erik munkásságában is visszhangot kaptak, sőt – téves irányban – tovább épültek. Molnár Erik parasztvédő politika folytatását tulajdonítja a tartományuraknak: Csák Máté enyhítette a kizsákmányolást, eltörölte a tizedet, megszerezte a parasztság szeretetét. Molnár Erik szerint Máté kormányzó apparátusa kisebb nemesekből és jobbágy familiárisokból került ki, a nemes és a jobbágy ügyeiben egyazon bíróság járt el, új telepítésű falvainak messzemenő önkormányzatot biztosított. Mátét maguk a feudálisok a parasztság szövetségesének tekintették, aki csapásokat mért a feudális erőkre.[288]

Molnár Erik téves értékelését már Székely György bírálta, s kijelölte az értékelés helyes útját, miszerint a XIV. század elején a király politikája haladó jellegű volt, s a tartományurak nem folytathattak parasztpártoló politikát.[289] Az oklevelek teljes egyértelműséggel tanúsítják ez utóbbi megállapítás igazát. A királyi, a nemesi, az egyházi birtokok elfoglalásáért indított tartományúri támadások közvetlenül a falvak népeit, a termelő jobbágyságot károsították. Csák Máté rohama az őt kiközösítő esztergomi érsek birtokai ellen olyan pusztítást eredményezett, hogy néhány faluban csak kevés lakos élte túl a támadást, a legtöbb település azonban teljesen elnéptelenedett: a jobbágyok elmenekültek, Máté börtöneibe kerültek vagy elpusztultak. A nyitrai egyház elleni fegyveres akciókkal a parasztság tömeges kiirtása, tönkretétele járt együtt.[290] A Száva vidékén a XIII. század vége felé hosszú időn át folyó belháborúk (a Babonićok, illetve a Kősze-

[284] Šišić 1962, 205–206.; Šišić 1902a, 366.
[285] Botka 1872, 190.; Kandra 1884, 118., 120.; Hóman 1935, 593.
[286] Salamon 1865, 100–101.; Pór 1891b, 442.; Thallóczy 1897, C.; Marczali 1911, 183–184.
[287] Acsády 1948, 95–96.; Ágoston 1913, 51.
[288] Molnár 1949b, 76–77., 96–97., 100.
[289] Székely 1953, 35–50., 52–53.
[290] MES II. 738. sz.; F. VIII/2. 58. sz.

giek és a Gutkeledek csatározásai) is földek pusztásodásához vezettek. A Frangepánok meg nem térített károkat okoztak Krk sziget lakóinak, ők vágatták a commune berkeit és erdőit, ökröket vettek el elégtétel nélkül, őrizetlenül hagyott állataik (lovak és ökrök) pusztításokat tettek a krkiek szőleiben és kertjeiben.[291]

Súlyos veszteségeket okoztak a tartományurak az árutermelő jobbágyságnak, illetve végső fokon az egész paraszti árutermelésnek. Csák Máté egyik szerviense a nyitrai püspök jobbágyaitól a kálozi vámon javaikat elvette. Máté másik szerviense, a nagyhatalmú Aba nem egyik tagja az áruikkal együtt birtokaikra viszszatérő jobbágyokat fényes nappal kirabolta. A Kőszegiek egyik familiárisának kliensei a veszprémi káptalan sok nemes jobbágyán akkor ütöttek rajta, amikor azok áruval megrakodva közúton (in via publica) haladtak.[292] A tartományurak és szervienseik gyakran – közönséges útonállók módjára – elvették a jobbágyoktól állataikat (főleg ökreiket),[293] ilyen módon közvetlen termelőeszközeitől fosztották meg a parasztságot.

Súlyos terhet jelentettek a jobbágyságnak a tartományurak adóztatásai. A XIII. század második felében kialakulnak a földesúri pénzterhek, ami újabb érvágást jelent a paraszti árutermelésen, amennyiben a földesúr ily módon lefölözhette és le is fölözte a paraszti árutermelés pénz formájában jelentkező hasznát. Erre az időre a földesúr számára teljesítendő adónemek száma megnőtt: földesúri teherré válik a királyi rendkívüli adó (collecta), és földesúri szolgáltatás lett a szabadok dénáraiból (füstpénz) is;[294] vagyis a földesurak mind több állami adó behajtásának jogát megszerezték. Ez részben „törvényes" úton, királyi kiváltság formájában történt. IV. László király 1275-ben azt a privilégiumot adja István királyi apródnak, hogy Szlavónia banatusában lakó népei a jövőben a nyestbőradót és az élelmiszeradót (zulusma) ne a szlavón bánnak, hanem uruknak fizessék. Erzsébet királyné Verőce megyei nemeseknek ugyancsak 1275-ben olyan szabadsággal ad csereföldet, hogy a föld nyestadó-collectájából és a föld népei királynénak fizetendő adóiból a tulajdonosok a harmadrészt tartsák meg.[295] A királyi adók földesúri kézbe kerülésének másik módja a tényleges hatalom „jogának" érvényesítése volt,[296] vagyis a földesurak külön uralkodói felhatalmazás híján is éltek új adók kivetésének és királyi adók maguk javára történő behajtásának felségjogával, mivel ezek véghezviteléhez kellő erővel rendelkeztek.

A tartományurak bevételeik, jövedelmeik gyors növelése céljából gyakran nyúltak az adóztatás eszközéhez, az egyházi tized mellett a királyi adókat is rendre ők szedték be. Gentilis sommásan említi, hogy Csák Máté az esztergomi, váci, nyitrai, egri, veszprémi és más egyházak népeire és vazallusaira gyakorta collectákat rótt ki. Máté az esztergomi egyház birtokain minden nagyobb állat után 40, az aprómarhák után 20, a jobbágyok minden egyes kisgyermeke után pedig 4 dénárt hajtott be. Máté Trencsén megyei (meghatározott várkerületekben lakó) jobbágyaitól egy alkalommal mansiónként, illetve curiánként egy tren-

291 CD VI. 379. sz.; Lj. I. 336. sz.
292 F. VIII/2. 58. sz.; AO II. 28. sz.; Veszpr. reg. 90. sz.
293 OL Dl. 75517.; OL Dl. 75518.; F. VIII/2. 58. sz. stb.
294 SZÉKELY 1953, 12.
295 CD VI. 120. sz.; CD VI. 129. sz.
296 ECKHART 1908, 71–72.

cséni mérő zabot és egy szekér szénát gyűjtetett be. Ugyancsak Csák Máté súlyos adókivetést rótt a nagyszombati polgárokra.[297] Šubić Pál dalmáciai kalózai az Adriai-tenger túlsó, apuliai partján szedtek be jogtalanul adókat a maguk és uruk, Pál számára. Adókivetést gyaníthatunk ama hír mögött, hogy a Frangepánok jogtalanul kaptak Krk város és districtus embereitől garasokat.[298] A tartományurak személyes kiadásaik terhét gyakran a népre hárították adó formájában. Csák Máté kétszer is vetett ki collectát a nyitrai püspök összes népeire, először a Rátót nembeli Domokosnál levő foglyai visszaváltásáért, majd ama lakodalom költségeinek fedezéséért, melyet leánya és az osztrák herceg között tervezett. A Babonićok elmulasztották a fizetés határidejét Németországban fennálló tartozásuk kiegyenlítésére, s így adósságuk nagy összegre növekedett. E pénzösszeg előteremtése érdekében Szana megyére collectát róttak ki.[299] Olykor a tartományurak politikája közvetve idézte elő alattvalóik adóterheinek növekedését. A trauiak Šubić György comesért 300 libra fizetésére voltak kötelezve 1300-ban Velence számára. Velence egyébként nemcsak Trautól, de Dalmácia más városaitól is szedett ekkortájt adót, amelyből a doge ama híveinek adott elégtételt, akiknek az almissaiak (nyilván nem a Šubićok tudta nélkül) már régóta károkat okoztak.[300]

A tartományurak természetesen nemcsak pénz- és terményjáradék formájában sajátították el az alávetettek (jobbágyok, városiak) javait, hanem szívesen alkalmazták szolgáltatásaik sorában a robotot. A nyitrai püspök a munkajáradék különböző formáinak egész sorát írja le, amelyeket Csák Máté tartományában a nyitrai püspök jobbágyai kénytelenek voltak teljesíteni, miközben a püspök népeit Máté officiálisai ütlegelték a robotra: Trencsénben falat erődítettek, Tapolcsányban árkot ástak, a köveket bástyákba építették, meszet oltottak, vízvezetéket fektettek le, állatkertet kerítettek el, a várba élelmet szállítottak, továbbá szántottak, sarlóztak, szénát takarítottak be, fát fuvaroztak. A scardonai polgárok 1304-ig Scardona váránál őrszolgálatokat teljesítettek, szőlőket, földeket műveltek, vizet szállítottak Šubić Pál bán számára, de ez évben eme és más szokott szolgálataikat jobbára pénz fejében megváltották.[301]

Azt, hogy a XIII. század végén a tartományúr jobbágyai milyen szorosan az oligarcha és mennyire nem a királyi hatalom függésében éltek, plasztikusan mutatja az 1288. évi vinodoli statútum.[302] Ez a maga nemében páratlan értékű jogtörténeti emlék részletes képet ad a Frangepánok fennhatósága alatti Adria-parti terület, Vinodol XIII. század végi viszonyairól. A statútumban a bánról egyáltalán nem olvashatunk, László királyról is csak a keltezésben. A magánföldesúri hatalom más faktorokat kiszorító (a király, a bán befolyását teljesen kiiktató) hegemón szerepére utal a vinodoli törvényben a knez (a Frangepán családbe-

[297] VMO I. 2. 82. sz.; MES II. 738. sz.; Csák O. 15. sz.; Archiv mesta Trnavy č. 10. OL Filmtár C 207. doboz.
[298] CD VIII. 239. sz.; Lj. I. 336. sz.
[299] F. VIII/2. 58. sz.; CD VIII. 301. sz.
[300] CD VII. 328. sz.
[301] F. VIII/2. 58. sz.; CD VIII. 72. sz.
[302] Kiadva: Kostrenčić 1923, 145–157., mai horvát szövege: 163–176. Irodalmát és értékelését l. Šišić 1962, 253.; Kostrenčić 1923, 138–145., 191–193.; Kostrenčić 1949, 131–152.; Kostrenčić 1953, 640–642.

li comes) társadalmi állása. Vinodolban a knez az abszolút tekintély; mivel a Frangepánok II. András adományából elnyerték Vinodol comitatust,[303] így közjogi hatalmuk magánjogi fennhatósággal párosult. A knez törvényszéki hatalmat gyakorolt, emberének bármilyen ügy tárgyalásánál jelen kellett lennie, magának a kneznek joga volt mind a nemesek, mind az egyházi személyek, parasztok és általában minden ember felett ítélni, joga volt descensust tenni, őt illette minden örökös nélküli föld. A paraszt szabad költözése a knez akaratától függött. Tanulságos képet nyújt a knez jövedelmeinek, bevételeinek áttekintése: a kneznek fizetett bírságot a tolvajláson kapott betörő, az erőszakoskodó, továbbá aki házába fogadja a comitatus (knežstvo) száműzötteit, aki elmarasztaltatott verekedésben, sebesítésben, vérengzésben, aki asszonnyal erőszakoskodott, aki hamisan tanúskodott; a knez jövedelmeit gazdagította a hanyag pap, a bűbájos nő, a túlbuzgó bíró büntetése is. A hamis poroszló minden vagyona a knezre szállt. De minden föld, szőlő, vagyon vagy más birtok után is jövedelem illette a knezt. A knez árulójának személye és vagyona felett a kneznek volt hatalma, kénye-kedve szerint bosszút állhatott rajta. Ha a vinodoli statútum tanulságait a speciális vinodoli helyzet – a szabad parasztság XIII. századig virulens volta, a közjogi és magánjogi fennhatóság több évtizedes egybeesése – miatt Magyarország más vidékeire sok vonatkozásban nem is tekinthetjük érvényesnek, a tartományúrivá növő magánföldesúri hatalom korlátlanságáról a középkori magyar állam egy pontján a törvény megbízható és életteli képet ad.

A jobbágyságnak a XIII. század második felében osztályharcos mozgalom során kivívott szabad költözése a századforduló évtizedeiben a tartományurak általi szabad költöztetésévé változott. Csák Máté az esztergomi egyház falvaiból a házakat elhordatta. Ugyancsak Máté a Bán faluban lakó embereket saját birtokaira kényszerítette áttelepedni, s a jobb épületeket és házakat is átszállíttatta oda. Máté a Divék nembeliek jobbágyait is elvitte eredeti lakhelyükről.[304] A veszprémi egyház paloznaki jobbágyai pervesztesek lévén, s a rájuk rótt 110 márka büntetést még földjük és szőlejük átengedésével sem tudván maradéktalanul letörleszteni, a Balaton-vidékről elszöktek, s a Baranya megyei Siklóson telepedtek le, de az egyik Kőszegi onnan erőszakkal visszahozatta őket Paloznakra.[305]

A paraszti szabad költözésnek tartományúri szabad költöztetéssé válása önmagában jelzi, hogy az oligarchák által folytatott telepítő politika kisugárzásait, következményeit nem szabad túlértékelnünk. A korábbi szakirodalom különösen Csák Máté telepítéseit kísérte nagy figyelemmel, miközben alaposan eltúlozta annak mind méreteit, mind jelentőségét.[306] A Csák Máté telepítései kapcsán legújabban elvégzett analízis[307] e túlzó nézeteket nem igazolta több vonatkozásban sem. Kiderült, hogy Máté telepítő politikája semmiféle cezúrát nem jelent a magyarországi telepítések történetében. A király által a XII. század közepe óta tömbszerűen, majd falvanként folytatott telepítést a XIII. század második felé-

303 CD III. 219. sz. (hamis); CD IV. 383. sz.
304 MES II. 738. sz.; F. VIII/2. 58. sz.; OL Dl. 49032.
305 Veszpr. reg. 29. sz.
306 ŠKULTÉTY 1938, 9. 5. jegyzet. Vö. SZÉKELY 1953, 47.; FÜGEDI 1953, 227. 7. jegyzet.
307 KRISTÓ 1973, 152–156.

től az egyházi és a világi nagybirtokosok is átvették és folytatták.[308] Éppen e korszakban ösztönzőleg hatott a telepítésekre a jobbágyság osztályharcban kivívott szabad költözése.[309] Észak-Magyarországon Mátéval egy időben mások is (pl. a Balassák) telepítettek,[310] kiemelkedik közülük egy Máté-szerviens, Galgóci Aba tevékenysége, aki hozzávetőleg négy falut telepített Nyitra megyében.[311] Az adatok tükrében ennél lényegesen nagyobb telepítő tevékenységet Csák Máté sem igen folytathatott. A nyitrai püspök 1318-ban összefoglalóan említi a Máté által összegyűjtött új falvakat, a lehotákat. Mivel telepítő oklevele ránk maradt, Dlhepole kétséget kizáróan Máté alapítása. Különböző megfontolások alapján Máté telepítéseinek lehet tartani Cselkólehotát, Viszolajt és talán Divinát, valamint Temetvény vár lehotáját.[312] A tartományurak közül a Kőszegiek telepítő tevékenysége érdemel még említést. Kőszegi Miklós már 1284-ben az Ebed-fiak Cák nevű birtokán Újfalu néven falut épített. István veszprémi püspök 1313-ban a Szil nevű püspöki földet adta a Kőszegiek egyik familiárisának, hogy az e földre népeket és jobbágyokat gyűjtsön.[313] A jobbágyoknak és olykor még a jobbágyok házainak is a tartományúr birtokára való erőszakos áttelepítése jelzi: a tartományurat a telepítésben nem jobbágyvédő politika, hanem más szempontok vezették; a számottevő telepítési kedvezményeket sem elsősorban a telepített vagy áttelepedni kényszerült parasztság kapta, hanem a falusi bírák (Dlhepole esetében a németes nevű soltész, Sildelmanus) vagy a telepítő vezetők (Szil esetében István mester, a Kőszegiek dombói várnagya).

A tartományúri telepítések igazi mozgatóereje kellő számú jobbágysereg, munkáskéz biztosítása, végső fokon a várak kiszolgálása, élelemmel való ellátása volt.[314] Fentebb már utaltunk azokra a vandál pusztításokra, sorozatos háborúskodásokra, amelyek kitöltötték a tartományuraságok életét. Arról is említést tettünk, hogy a tartományúri magánfamília fő feladata a katonai teendők ellátása volt, illetve hogy – úgy tűnik – a tartományúr szerviensének lenni szigorú katonáskodási kényszer – erőszakos vagy önkéntes – vállalásával járt. Joggal feltehetjük, a tartományurak pénzük jelentős részét zsoldos seregeik összetoborzására és fenntartására fordították. Csák Máté 1312 tavaszán 1700 zsoldos lándzsás vitézt küldött hadba, zsoldos serege jobbára csehekből állt. A Kőszegieket németek segítették Károly Róbert ellen. A Babonićok Stájerországból hoztak zsoldosokat.[315] Mindezek a mozzanatok, továbbá a tartományurak várainak hozzávetőleges számáról fentebb adott áttekintés egyaránt arra mutatnak: a tartományurak területén „militarista" viszonyok uralkodtak. Ebbe a képbe illeszke-

[308] Elekes 1964, 99–100.
[309] Székely 1967, 86–87.
[310] Zolnay 1937, 28.; Fekete Nagy 1941, 98.; Weber 1908, 3–4.; Csák O. 12. sz.; Székely 1953, 47.
[311] Csák O. 3. sz.; OL Dl. 95240.; Fügedi 1938, 300–301.
[312] F. VIII/2. 58. sz.; Sasinek 1871, 46–47. = Zsilinszky 1872, 43–45.; OL Dl. 10917.; Csák O. 16. sz.; OL Dl. 38917.; Fügedi 1938, 305.
[313] F. VII/2. 228.; Zichy O. I. 168. sz.
[314] Békefi–Tagányi 1914, 333.; Lukinich 1943, 18–19., 23–24.; Gáčová 1945, 51–52.; Bónis 1947, 375–376.; Lederer 1961, 179.
[315] SRH I. 487–488.; F. VIII/1. 205. sz.; F. VIII/1. 207. sz.; F. VIII/2. 69. sz.; AO I. 574. sz.; W. IV. 108. sz. stb.

dik be az oligarchák telepítési politikája is: ez a politika létét és intenzitását katonai szempontoknak köszönhette.

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a tartományuraknak sem a jobbágyok iránt tanúsított viselkedése, sem a tartományúri telepítő tevékenység nem mutat arra, mintha az oligarchák parasztvédő politikát folytattak volna. Ellenkezőleg: adatainkból az derül ki, hogy egyrészről nagyfokú szenvtelenséggel pusztították a jobbágynépességet, tették tönkre a paraszti árutermelést és a paraszti termelőerőket, másrészről a terhek végsőkig történő fokozásával, a pénz-, a termény- és a munkajáradék, a változatos adónemek kombinált alkalmazásával – kétségtelenül eredeti és elemi érdekeik ellenére – hasonló eredményhez, a paraszti termelés megbéklyózásához jutottak el. A parasztságot a tartományurak részéről ért atrocitások és mindenekelőtt a békés termelő munka feltételeinek hiánya, a tartományúri territóriumokban állandósult zűrzavarok, hadiállapotok potenciálisan és ténylegesen is arra az oldalra állították, ahol a király vezetésével, a városok és a köznemesek-bárók részvételével már széles egységfront alakult ki a tartományurak ellen.

POLITIKA

A tartományúri hatalom megalapozásában és kialakításában fontos szerepet játszottak a különféle vezető *tisztségek,* a király által eszközölt kinevezések. Csák Máté apja és apjának testvérei az 1270–1280-as években több alkalommal betöltötték a nádori, országbírói, tárnokmesteri, asztalnokmesteri, szlavón báni, erdélyi vajdai tisztet és számos megye (Bánya, Bars, Szolgagyőr, Pozsony stb.) élén állottak megyésispánként.[316] Jellemző hatalmukra, hogy 1278 júniusában IV. László király környezetében csupa Csák nembeli világi tisztségviselőt találunk: Pétert nádorként, a kunok bírájaként és somogyi ispánként, Ugrint tárnokmesterként, Mátét soproni és bányai ispánként, végül Istvánt asztalnokmesterként és pozsonyi ispánként.[317] Aba Amadé testvérei, Péter és Finta nádori, országbírói, tárnokmesteri, vajdai, megyésispáni méltóságokba emelkedtek az 1270–1280-as években. Ákos István apja, Erney a XIII. század 60–70-es éveiben az országbírói, tárnokmesteri, vajdai és megyésispáni posztokig jutott. Kőszegi (Nagy) Henrik az 1244–1274 között eltelt három évtized alatt hol nádor, hol országbíró, hol szlavóniai vagy sói és ozorai bán, hol más tisztséghez kapcsoltan vagy önállóan megyésispán volt. Ismeretes, hogy e tisztségek betöltése évi 300–1000 márka pénzbeli juttatással volt összekötve, továbbá hogy az e minőségben a királynak tett „szolgálatok" birtokadományok jogcímét jelentették, a királyi tanács munkájában való részvétel pedig közvetlen beleszólást jelentett az ország ügyeinek irányításába, magában hordta annak gyakran realizálódó lehe-

[316] Az alábbi archontológiai adatokat l. Karácsonyi 1900–1901, I–III. passim; Wertner 1909, 377–415., 472–494.; Wertner 1906, 583–609.; Pór 1893a, 3–19.; Wertner 1898b, 43–65.; Wertner 1899d, 116–123.; Wertner 1897, 439–486., 653–679.; Wertner 1898a, 105–133.; Wertner 1907, 1–69., 161–198., 327–354.; Wertner 1899a, 638–672.

[317] HO VIII. 149. sz.

tőségét, hogy egy nagybirtokos vagy nagybirtokosi csoport teljesen saját befolyása alá vonja az uralkodót.

Éppen ezért érthető, hogy a tartományúri hatalmat megalapozó apák nemzedékétől e vonatkozásban a tartományúri rendszert megteremtő, kiépítő fiúk generációja sem maradt el. Csák Máté III. András alatt lovászmester, majd nádor lett, közben megyésispáni tisztet is betöltött. Károly Róbert, hogy megnyerje magának Mátét, az ország első tisztségének minősített tárnokmesterségre emelte.[318] Aba Amadé IV. László és III. András alatt is betöltötte a nádori tisztet, IV. László idején országbíró is volt, ezek mellett megyésispánként több megye élén állt. Ákos István a XIII. század végén az országbírói, királynéi tárnokmesteri és megyésispáni polcra emelkedett; a XIV. század elején Vencel király – bizonyosan a hozzá történt csatlakozást honorálva – tisztségeket (honores) adott Ákos Istvánnak.[319] Petenye fia: Péter egy időben talán a zempléni és ungi comitatus méltóságát viselte.[320]

A közméltóságok betöltése is tükrözi azt a tüneményes karriert, amelyet a Kőszegiek (Nagy Henrik fiai) befutottak. Az 1270-es évektől kezdve több évtizeden át Miklós öt, János három alkalommal a nádorságig vitte. A három testvér öszszesen csaknem tíz alkalommal került a szlavón bánság élére, amiből nem nehéz észrevenni ama igyekezetüket, hogy Szlavóniát, ahol egyébként szép számmal feküdtek magánbirtokaik is, közjogilag fennhatóságuk alá akarták vonni. Márpedig ismeretes az állam szétforgácsolódása, a részfejedelemségek kialakulása szempontjából az a veszély, amelyet a funkciónak a birtokkal és a hűbéri befolyással való területi egybeesése jelentett.[321] A Kőszegiek szolgáltatják a legbeszédesebb példáit a bárói hűtlenségnek, annak az egyébként törvényszerű folyamatnak, hogy a királyi hatalom gyengülése idején az oligarchák minden korábbi társadalmi kényszert (királyi auktoritást, egyházi normákat) lerázva magukról a saját önös érdekeik útját járják, ahol immár ők használják fel saját politikájuk eszközeként mind a királyt, mind az egyházat. A Kőszegiek – Karácsonyi János számítása szerint – ötször lázadtak fel IV. László király ellen.[322] A Kőszegiek az első bárók Magyarországon, akik egy királyi herceget (Macsói Bélát) kardélre hánytak, két királyt és egy herceget (IV. Lászlót, III. Andrást és IV. László öccsét, András duxot) fogságukban tartottak.[323] Minden visszatérésük azonban a korábban megtagadott király hűségére együtt járt újabb magas tisztségek elnyerésével.

Borsa Roland közel egy évtizedig állt vajdaként Erdély élén. Udvari tisztségeket töltött be Borsa Kopasz és Borsa Beke is (lovászmester, királynéi tárnokmester) a megyésispáni tisztek mellett. Kán László mintegy 20 éven át volt annak az Erdélynek a vajdája, ahol tekintélyes nagyságú magánbirtokai feküdtek. Megint csak a hatalom örökletessé tételének előrehaladott kísérletével találkozunk a Šu-

[318] VMO I. 2. 82. sz.
[319] AO I. 47. sz.
[320] F. VIII/5. 67. sz. (Évszáma – 1320 – hibás, l. Karácsonyi 1900–1901, I. 162. 4. jegyzet.)
[321] Elekes 1964, 107.
[322] Karácsonyi 1900–1901, II. 151.
[323] Cat. font. 208.; W. IV. 18. sz.; W. XII. 102. sz.; W. IV. 17. sz.; CD VII. 92. sz.; CD VII. 102. sz. stb. L. Szabó 1886, 10., 27.; Szabó 1884, 97–113.

bićok esetében. Šubić Pál mintegy négy évtizeden át viselte a horvát–dalmát bán funkcióját. E tisztségben őt fia, Mladen követte, akit II. Mladennek neveztek, s ő maga is használta neve mellett a secundus megkülönböztető jelzőt. Pénzein is BAN MLADEN SECVNDVS alakban íratta nevét.[324] Az 1290-es években a Šubićok támogatásának elnyeréséért III. András törvényes magyar király és Martell Károly, aki magát magyar királynak tekintette, egymással vetélkedve[325] adják Šubić Pálnak egész Horvátországot, továbbá a tengermelléki bánságot. Martell Károly adománya hangoztatja ugyan a donatio beneficiális (Pál életére szóló) jellegét, III. András adománya, bár fegyveres szolgálathoz kötötte azt, mégis a banatus méltóságát örökletesen adományozza.[326] A Šubićok tehát legalábbis jogilag és 1322-ben történt bukásukig ténylegesen is örökletessé tették családjukban a horvát–dalmát báni tisztet. Hasonló törekvéseket a szlavón báni poszt vonatkozásában a Babonićoktól sem lehet elvitatni; a Babonićok két nemzedékében a XIII–XIV. század folyamán többen viselték Szlavónia bánjának méltóságát. A Frangepánok – a Velencével legkésőbb a XII. század elején kötött, s időről időre megújuló szerződések alapján[327] – voltaképpen örök jogon bírták a krki comitatust, még ha ez jogi szentesítést nem is nyert minden egyes szerződéskötés alkalmával.[328] Viszont Senj városa 1271-ben örökletesen a Frangepánokat választotta podestává és rectorrá, s ezt az örökös podestai címet a Frangepánok később is következetesen használták.[329]

A XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekben a tartományurak kihasználták a magyar trón betöltése körül támadt zavarokat, sőt e zavarok előidézése nem kis mértékben éppen a tartományurak érdeke volt, akik ily módon tevékenyen részt vállaltak e zavarok szításában, egyes trónkövetelők igényeinek felkarolásában. Természetesen nem lehet feladatunk, hogy részletesen beszámoljunk az egyes oligarchák bonyolult diplomáciai manővereiről, a főbb vonulatok különben is ismertek és jobbára kielégítően kidolgozottak szakirodalmunkban. Magunk arra mutatunk rá itt mindenekelőtt, hogy a bárók eme több pólus körül elhelyezkedő és e pólusok között a maguk haszna érdekében ügyesen egyensúlyozó politikai alapállása nem a XIII. század végéről datálódik, és nem azonnal külkapcsolatok létesítése formájában realizálódik. Előzményekként a királynak és a királyi hercegeknek a XII. század végétől meg-megújuló, a dinasztikus országfelosztások rendszerének felújulásában jelentkező harcai tekinthetők. E harcok főleg a XIII. század 50–60-as éveiben, a IV. Béla király és V. István herceg közti fegyveres összecsapások idején élesedtek ki, nagy lehetőséget biztosítva a báróknak előnyökkel járó pártváltoztatásokra, adományokkal (birto-

[324] CD VIII. 253. sz.; CD VIII. 264. sz.; CD VIII. 266. sz.; CD VIII. 274. sz.; Dipl. Eml. I. 256. sz.; CD VIII. 402. sz.; Lj. I. 489. sz.; Lj. I. 507. sz.; CD IX. 42. sz.; TRUHELKA 1897, 18., 108–109. Egyetlen esetben Subić György is használta neve mellett a secundus szót, l. CD VIII. 322. sz. Nem királyi vonatkozásban a sorszám előfordulására l. CD III. 295. sz.

[325] ĆIRKOVIĆ 1964, 78.

[326] CD VII. 86. sz.; CD VII. 144. sz.; CD VII. 184. sz.

[327] CD II. 41. sz.; CD II. 92. sz.; CD II. 298. sz. stb. Egyetlen kivételként a XIII. század közepén került ki néhány évre Krk kormányzása a Frangepánok kezéből, l. CD IV. 318. sz.; Lj. I. 107. sz. L. még W. XI. 340. sz.; W. VII. 376. sz. (dátumára vö. Lj. I. 122. sz.); W. XI. 341. sz.

[328] CD II. 92. sz.; CD II. 298. sz. Vö. W. XI. 340. sz.; W. VII. 376. sz.

[329] CD V. 48. sz.; CD V. 59. sz.; CD VII. 68. sz.; CD VIII. 260. sz.; CD IX. 133. sz.; CD X. 339. sz. stb.

kokkal és tisztségekkel) jutalmazott „hű" szolgálatokra. Ezen a ponton az oligarchikus tartományuraság rendszere jól kitapinthatóan és közvetlenül épül a dinasztikus országfelosztás rendszerére. A IV. Béla és V. István közötti harcokban a tartományúri hatalom megalapozásán fáradozó családok közül a Kőszegiek és az Ákosok IV. Béla, a Csákok és a Kánok V. István oldalán álltak,[330] de pl. a Kánok, miután István hercegtől visszakapták az ősüktől egykor elkobzott erdélyi birtokokat, IV. Béla pártjához csatlakoztak.[331]

Amikor V. István 1270. évi trónra kerülésével megszűnt a dinasztikus országfelosztások rendszere, s egyben az uralkodó ellenében kijátszható másik belföldi fejedelmi központ, a Kőszegiek Csehországba futottak, és a cseh királyt próbálták V. István ellen fordítani.[332] Ettől kezdve a tartományurak gyakran folyamodtak külországi támaszhoz, hogy ilyen módon teremtsenek belviszályokat, olyan zavaros állapotokat, melyek eleve garantálják „halászatuk" sikerét. A Kőszegiek 1278-ban Velencei Andrást, a későbbi III. Andrást hozták be az országba. Még ez évben a morvamezei csatában győztes Rudolf királynak is felajánlják szolgálataikat. Ekkortájt kezdődik a délnyugat-magyarországi tartományurak (a Babonićok és a Kőszegiek) nápolyi érdeklődése is.[333] Az 1290-es évek elején a Kőszegiek, a Babonićok és a Šubićok szakítva a III. András iránti hűséggel, Martell Károly nápolyi trónörökös magyarországi trónigényét támogatják.[334] A Frangepánok is tájékozódtak ekkortájt Nápoly felé, de Albert görzi és tiroli gróffal is ez időben kötöttek szövetséget.[335] 1300-ban a Kőszegiek, a Babonićok, a Frangepánok és a Šubićok mellett a Csákok és a Borsák is úgy foglaltak állást, hogy a közben elhunyt Martell Károly fia: Károly Róbert Magyarországra induljon. Pár hónappal később azonban már a Csákok és a Kőszegiek is III. András környezetében bukkannak fel.[336]

III. András 1301. évi halálát követően Csák Máté, Aba Amadé, az ország igen hatalmas fejedelmei (potentissimi principes) Károly Róberthez csatlakoztak, s őt királynak nevezték szóval, de nem tettel. Kőszegi Henrik a cseh Vencel táborába állt. Hamarosan azonban Csák Máté is Vencel magyarországi trónigényének szekértolójává vált, majd miután elnyerte Venceltől Nyitra és Trencsén megyét, valamint a nyitrai Bajmóc várát, eloldotta az őt Vencelhez kötő köteléket, s fegyveresen is fellépett a cseh uralkodó ellen, külön egyezséget kötött Rudolf osztrák herceggel.[337] A tartományurak közül Vencelhez állt Ákos István is.[338] De már 1307-ben a Károly Róbertet királyuknak elfogadó tartományurak sorában találjuk Aba Amadé és Borsa Kopasz mellett Ákos Istvánt is.[339] A Borsák

[330] F. IV/3. 346–347.; F. IV/3. 384–387.; W. VIII. 31. sz.; F. IV/3. 407–409.; CD VI. 34. sz.; W. IX. 40. sz.; US I. 102. sz.; US I. 579. sz. stb.

[331] F. IV/3. 407–409.; W. VIII. 133. sz.

[332] W. III. 152. sz.; HO VI. 131. sz.; HO II. 6. sz.; W. IV. 18. sz.

[333] CD VI. 211. sz.; F. V/2. 455–457.; Blagay O. 14. sz.

[334] CD VII. 58. sz.; Dipl. Eml. I. 108. sz.; CD VII. 28. sz.; CD VII. 94. sz.; CD VII. 86. sz.; CD VII. 101. sz.; CD VII. 57. sz. stb.

[335] CD VII. 28. sz.; CD VII. 85. sz.; Frangepán O. I. 51. sz.

[336] CD VII. 320. sz.; W. V. 168. sz.; Lj. III. Dodatak 95. sz.

[337] SRH I. 479.; Prameny IV. 83.; AO I. 22. sz.; AO I. 23. sz.; F. VIII/1. 26. sz.; F VIII/1. 146. sz.; Cat. font. 1920.

[338] AO I. 47. sz.

[339] F. VIII/1. 105. sz.

azonban még 1307 elején is Ottó király hívei voltak, ugyancsak Ottó táborában bukkan fel 1306-ban Kőszegi Henrik. A krónikakompozíció szerint Ottót más nemesek mellett a Kőszegiek hozták Magyarországra. Röviddel utóbb Kán László vajda Erdélyben fogságra vetette Ottó királyt.[340] Frangepán Duim és Babonić Radoszló II. Károly híveiként Nápolyba utaztak ugyancsak 1306-ban, de Duim szemmel láthatóan nem tudott Velence szorításából szabadulni, a Babonićok Frigyes osztrák herceget mondták 1308-ban uruknak, Babonić István bán pedig 1310-ben már a velencei dogét nevezte urának és barátjának.[341] Jóllehet a Babonićok az 1310-es években formálisan Károly Róbert hívei, Frigyes római királyhoz fűződő kapcsolataik sem szakadtak meg, hiszen birtokaik egy része a birodalom területén feküdt.[342] A Šubićok 1314-ben velencei polgárokká lesznek.[343] A Kőszegiek már 1312-ben Frigyes osztrák és stájer herceggel kötöttek szövetséget.[344] Petenye fia: Péter orosz herceget akart Károly Róbert ellenében Magyarországra hozni, Csanád nembeli Vejtehi Teodor a vidini despota hatalmára támaszkodva vívott csatát Károly Róbert híveivel szemben.[345]

A tartományurak gyakori pártváltoztatásai – a királyi uralmat erősítő Károly Róbert ellenében – külső báziskereső akcióik sorába tartoznak, ugyanakkor a trónkövetelők (Vencel vagy Ottó) Magyarországra kerültével az oligarchák számottevő anyagi előnyökhöz jutottak támogatásuk fejében. Eme előnyök egyike a magas méltóságok elnyerése volt.[346] Sajnos, a XIII–XIV. század fordulója zavaros évtizedeinek archontológiáját éppen a több trónkövetelő egyidejű magyarországi jelenléte miatt, továbbá annak következtében, hogy a tisztüktől megfosztott oligarchák nemcsak magát a címet, de a címmel járó joghatóságot sem tették le, nem lehet pontosan összeállítani. Az állam szétdarabolását nyíltan mutatja, hogy már a XIII. század végén egyazon időpontban működő két nádor (dunántúli és dunáninneni) funkcionálásáról vannak adataink.[347] A XIV. század első évtizede fontos szerződéseiben és okleveleiben rendre 3–3 nádor fordul elő egy-egy iratban (mindegyikben szerepel Aba Amadé, mellette még Roland, Apor, István, Borsa Kopasz és Trencséni Máté nádorok nevével találkozhatunk).[348] A zavaros időben megszerzett címeiket a tartományurak később, bármiféle királyi jóváhagyás vagy megerősítés nélkül is viselték.[349] Csák Máté,[350]

340 F. VIII/1. 104. sz. (helyes napi dátumát l. OL Dl. 1701.); F. VIII/1. 96. sz.; SRH I. 483.; SRH II. 48.

341 CD VIII. 109. sz.; Dipl. Eml. I. 238. sz.; CD VIII. 141. sz.; Dipl. Eml. I. 250. sz.

342 CD VIII. 226. sz.; CD VIII. 361. sz.; CD VIII. 342. sz.

343 Dipl. Eml. I. 256. sz.; Dipl. Eml. I. 257. sz.; Lj. I. 431. sz.; F. VIII/6. 35. sz. L. még Dipl. Eml. I. 275. sz.; Dipl. Eml. I. 276. sz. (napi dátumát l. Lj. I. 486. sz.).

344 F. VIII/1. 235. sz.

345 AO I. 372. sz.; F. VIII/2. 124. sz.; GYÖRFFY 1964, 547–548.

346 Pl. AO I. 47. sz.

347 HOklt. 140. sz.; US I. 261. sz. (dátuma 1298-ra javítandó, l. WERTNER 1893a, 525.; KARÁCSONYI 1900–1901, I. 26. 9. jegyzet). L. GERICS 1962b, 655.

348 F. VIII/1. 74. sz.; AO I. 124. sz.; F. VIII/5. 15. sz.; VMO I. 2. 39. sz. L. SZÉKELY 1953, 34. 106. jegyzet; SZÉKELY 1967, 93.

349 LEDERER 1961, 159.

350 F. VIII/1. 119. sz.; HO I. 76. sz.; BOTKA 1873, 66.; Csák O. 6. sz.; MES II. 836. sz.; OL Dl. 37262. stb. Kivételek: OL Dl. 75517.: Matheus magister Tauernicorum domini Regis; SASINEK 1871, 46–47. = ZSILINSZKY 1872, 43–45.: Matheus de Trenchinio.

Aba Amadé,[351] Ákos István,[352] Borsa Kopasz[353] nagy következetességgel nádornak (palatinus) címeztette magát. Kőszegi Henrik magát szlavón bánnak, Kőszegi János nádornak íratta.[354] Kán László címe okleveleiben szinte kivétel nélkül erdélyi vajda és szolnoki ispán.[355] Frangepán Duim krki (vegliai) ispánnak,[356] Babonić István és János (szlavón) bánnak,[357] Šubić Pál általában a horvátok bánjának és egész Bosznia urának, Šubić Mladen pedig a horvátok és (egész) Bosznia bánjának tituláltatta magát.[358]

Ha korábbiakban elmondottakon túl a tartományúri hatalom szuverenitásának mutatóit kívánjuk meghatározni, alapvetően abból a tényből kell e helyütt is kiindulnunk, hogy a tartományuraság az állami funkciók maximumát igyekezett a maga számára kisajátítani. Ezt a megállapítást a kor oklevelei egzakt módon igazolják. A Károly Róbert, valamint a Rudolf osztrák és stájer herceg szerződéséhez csatlakozó egyházi és világi előkelők Károly Róbertet „magnificus princeps"-nek (nagyságos fejedelemnek) nevezték.[359] Ugyancsak a „magnificus princeps" titulussal tisztelte meg István nádor Aba Amadét és Borsa Bekét, a karthauzi rendfőnök Kőszegi Henriket, a nyitrai káptalan Csák Mátét, a velencei doge és Sebenico városa pedig Šubić Mladent.[360] A XIV. századi krónikakompozíció Csák Mátét és Aba Amadét igen hatalmas fejedelmeknek (potentissimi principes), a Pozsonyi Krónika a Kőszegieket nagy fejedelmeknek (magni principes) nevezte.[361] A szász plébánosok Kán László vajdát „illustris princeps"-nek (kiváló fejedelemnek), a velencei doge Šubić Pál bán fia: Pál traui ispánt „egregius et potens princeps"-nek (kiváló és hatalmas fejedelemnek) címezték.[362] Kijárt a princeps minősítés Šubić Mladen számára Zára városa, sőt

[351] Zichy O. I. 94. sz.; OL Dl. 96039.; OL Dl. 40366.; OL Dl. 71908.; AO I. 164. sz.; OL Dl. 75152.; Fekete Nagy 1930, 200–202. stb. A nádori cím nemritkán udvarbírói és megyésispáni címmel egészült ki; zalai ispán: HO VII. 235. sz.; zempléni, borsovai, újvári ispán, udvarbíró: OL Dl. 96043.; zalai, karakói ispán, udvarbíró: HO VII. 242. sz.; zalai ispán, kun bíró: HO VII. 245. sz.; zalai, karakói ispán, kun bíró: W. X. 250. sz.; szepesi ispán: F. VIII/1. 118. sz.; OL Dl. 75052.

[352] AO I. 47. sz.; AO I. 70. sz. (borsodi ispán is); Egri kápt. m. lt. 15. 2. 1. 7. OL Filmtár 1341. doboz; F VIII/6. 32. sz.; F. VIII/6. 36. sz.

[353] F. VIII/1. 128. sz. (kun bíró és szatmári ispán is); Zichy O. I. 139. sz.; AO I. 231. sz.; OL Dl. 31197.; OL Dl. 40349.; OL Dl. 47949. (kun bíró is) stb.

[354] Henrik: Zichy O. I. 117. sz. (somogyi, tolnai ispán is); AO I. 84. sz. (királyi tárnokmester, somogyi, tolnai, baranyai, bodrogi ispán is); AO I. 350. sz. stb.; János: HO IV. 77. sz.; F. VIII/1. 65. sz. (soproni és mosoni ispán is) stb.

[355] US I. 277. sz.; OL Dl. 40468.; OL Dl. 30589.; Pataki 1944, 15–17.; Kolozsvári Tört. Lt. 1. 2. OL Filmtár 4767. doboz; OL Dl. 29994.; US I. 314. sz.; OL Dl. 30595.; US I. 276. sz. (szolnoki ispáni címe nélkül) stb.

[356] CD VIII. 148. sz.; Dipl. Eml. I. 258. sz.

[357] István: Blagay O. Okleveles Függelék 2. sz.; CD VIII. 23. sz.; Dipl. Eml. I. 250. sz. stb.; János: CD VIII. 467. sz.; CD IX. 10. sz.

[358] Pál: CD VII. 289. sz.; CD VIII. 89. sz.; CD VIII. 95. sz. (helyes évi dátuma: 1311) stb.; Mladen: Dipl. Eml. I. 256. sz.; CD VIII. 402. sz.; Lj. I. 507. sz. stb.

[359] F. VIII/1. 74. sz.

[360] AO I. 47. sz.; F. VIII/1. 127. sz.; HOklt. 174. sz.; Lj. I. 431. sz.: magnificus et potens princeps; Lj. I. 489. sz.

[361] SRH I. 479., 487.; SRH II. 46.

[362] US I. 314. sz.; F. VIII/6. 35. sz.

XXII. János pápa részéről is.[363] V. Kelemen pápa feltehetően Kőszegi Henriket Szlavónia hercegének, Ottokar von Steier krónikás pedig bizonyára Kán Lászlót erdélyi hercegnek (der herzog über walt) írta; Šubić Pál magát pénzein hercegnek (DVX PAVL) nevezte.[364]

A tartományúri hatalom szuverenitásának további mutatója lehet a *pénzverés*. Miután igazolást nyert, hogy Csák Máté nem vert pénzt,[365] voltaképpen csak a Kőszegiek és a Šubićok pénzveréséről ránk maradt adatok bizonyítják, hogy a legerősebb, a részállam jelleg kifejlesztésében leginkább előrehaladt tartományurak folyamodtak a pénzveréshez. A Kőszegiek pénzverése a szlavón báni pénzverés része (legalábbis formailag), a Šubićoké, akik közül mind Pál bán, mind Mladen bán veretett pénzt, velencei minták után induló, de önálló.[366] Az 1330-as években – úgy tűnik – a Frangepánok is kísérletet tettek, hogy „hamis" solidusokat verjenek velencei mintára.[367]

A tartományúri hatalom szuverenitása mutatóinak számbavétele során vissza kell kanyarodnunk a tartományurak *külpolitikájához*. Fentebb már példák kíséretében rámutattunk arra, hogy az oligarchák saját támaszuk, külországi bázisuk biztosítása, megerősítése érdekében gyakran fordultak segítségért szomszédos fejedelmekhez, olykor csak meghíva, olykor rá is ültetve azokat a magyar királyi trónra. A tartományurak külpolitikája azonban nem csupán egyirányú, a külországi uralkodókban támaszt kereső, tehát az alá-fölérendeltségi viszonyon felépülő külpolitika. Elekes Lajos azt emelte ki, hogy a „tartományurak önálló külkapcsolatai összekuszálták a királyi külpolitika szálait, eleve kétessé tették eredményességét. Az interregnum időszakában nem beszélhetünk állami külpolitikáról".[368] A tartományúri külpolitika fontos összetevőjét jelentették azok a házassági kapcsolatok, amelyeket a magukat fejedelemnek érző és tekintő oligarchák külországi fejedelmi családokkal kötöttek. Ákos István fia számára Bauarinus bajor herceg leányát szerezte meg feleségül, s így tehát a Wittelsbach-házzal került rokoni összeköttetésbe; a menyegzőt Diósgyőrött számos magyar tartományúr (magnifici principes) jelenlétében ülték meg. Kán László leányát a szerb Nemanjida-dinasztia egy tagjához, az éppen trónon levő István király fiához adta. A görzi gróf családjával mind a Babonićok, mind a Šubićok házassági kapcsolatokat létesítettek, illetve törekedtek létesíteni. Csák Máté leányát az osztrák herceggel szerette volna meg házasítani. A Babonićok rokonságot tartottak a velencei Morosini családdal (amelyből III. András király is származott).

[363] CD VIII. 247. sz.; CD VIII. 273. sz.; CD VIII. 374. sz. stb. – A princeps szó a XIII. század végi oklevelekben többször bizonyosan hadvezér jelentésben szerepel (ld. W. XII. 5. sz.: Kőszegi Henrik princeps; W. IX. 159. sz.; Csák Máté princeps; vö. F. V/2. 169–171.: Kemény fia: Lőrinc princeps), ezeket vizsgálódásainkból kirekesztettük.

[364] CD VIII. 132. sz.; Cat. font. 1946.; TRUHELKA 1897, 18., 108–109.

[365] HÓMAN 1915, 33–34.; KAHLER 1972, 10–11. Vö. F. VI/2. 300–301.

[366] Henrik bán, illetve a Kőszegiek pénzének említését ld. AO I. 495. sz.; VMO I. 1. 174., 268. A Šubićok pénzverésére ld. TRUHELKA 1897, 17–18., 108–109. (a pénzek rajzai és feliratai); KOSTRENČIĆ 1953, 652., 656–657. között melléklet (a pénzek képe).

[367] TRUHELKA 1897, 18., 154.

[368] ELEKES 1964, 130–131.

Šubić Pál bán nőtestvére Tiepolo Lőrinc velencei doge fiával lépett házasságra. A Šubićokat felesége révén II. Károly nápolyi király is rokonainak nevezte.[369]

A tartományurak erejére mutat, hogy beavatkoztak más országok trónviszályaiba, saját részállamuk megvédése vagy határainak kiterjesztése érdekében szuverén uralkodók módjára hadakoztak vagy kötöttek békét szomszédos államok uralkodóival. Aba Amadé komoly segítséget nyújtott Władysław Łokieteknek a lengyel trón elnyeréséért folytatott harcában. A Kőszegiek 1289-ben Albert osztrák herceggel, Csák Máté 1315-ben János cseh királlyal, a Šubićok 1319-ben Milutin szerb királlyal háborúskodtak.[370] A Babonićoknak Stájerországban és Karintiában birtokaik lévén, ezen hercegségek ügyeibe is bekapcsolódtak. A Frangepánok Krk szigetének birtoklása kapcsán Velence, Modrus, Vinodol és a dalmát tengerpart más területei kapcsán pedig Magyarország dolgaiban voltak érdekeltek. A Šubićok önálló tényezőkként több alkalommal Velencével kötöttek fegyverszünetet.[371]

Amint a királyi hercegségek szuverenitása, úgy a tartományuraságok szuverenitása szintjének is igazi mutatója az arisztokrácia ereje, ennek az erőnek, hatalomnak a viszonya a királyi táboréhoz. A dinasztikus országfelosztások rendszerének az 1260-as évekbeli fénykorát, szuverenitása maximumát követően tovább nőtt az arisztokrácia ereje és tovább csökkent a királyi hatalom súlya. A nagybirtokosok erejük tudatában lehántották magukról az országfelosztás nagyúri érdekeltségét egyre kevésbé leplező dinasztikus burkot, többé már nem a királyi család tagjainak uszályában, hanem azoktól függetlenedve és azok ellenében önállóan törtek a széttagolódás mind végletesebb formái felé. Ha a királyi hercegségek szuverenitásának magyarországi maximumát abban határoztuk meg, hogy hosszas fejlődés eredményeképpen csaknem önálló államiságban tetőződött, akkor az oligarchikus tartományuraság szuverenitásáról azt kell mondanunk: az arisztokrácia XIII. századi gyors fejlődésének hatására, építve a dinasztikus országfelosztások nagyúri „profitjára" is, ez a tartományúri rendszer elérte a központi királyi hatalomtól mindenben független tartományi állam szintjét, amelynek *rész*állam volta jobbára csak a formális jogi elismerés hiányában öltött testet.

KÖZIGAZGATÁS

A fentebbi tények egyértelműen arra mutatnak, hogy a tartományurak „megelégedtek" annak a legmagasabb közjogi méltóságnak (a nádori, a szlavón báni, az erdélyi vajdai méltóságnak) a bitorlásával, amelyet egy uralkodó megbízása alapján elértek, s közvetlenül maguk nem neveztek be a magyar trónért a XIV.

[369] AO. 47. sz.; VMO I. 2. 73. sz.; SRH I. 486.; Blagay O. XXXI.; CD VII. 349. sz.; F. VIII/2. 58. sz.; Blagay O. 33. sz.; Wertner 1891, melléklet IX. tábla; CD VII. 184. sz.; CD VII. 315. sz. stb. L. Hóman 1936, 54.

[370] Karácsonyi 1900–1901, I. 28.; Dabrowski 1921, 78–79., 82–84.; Cat. font. 787–788.; Cat. font. 1833–1856.; Prameny IV. 223–224.; Pór 1894, 142–145.; Dinić 1961, 8–10.; Ćirković 1964, 85. L. még Székely 1953, 36.

[371] W. IV. 108. sz.; CD VI. 579. sz.; CD VII. 177. sz.; Blagay O. Okleveles Függelék 2. sz.; CD VIII. 141. sz.; Lj. I. 390. sz.; Dipl. Eml. I. 258. sz.; Lj. I. 254. sz.; CD VIII. 355. sz.; CD VII. 62. sz.; W. V. 70. sz. stb.

század elején folyó harcokba, szemmel láthatóan maguk nem törekedtek a királyi korona elnyerésére; még az Ottó királlyal együtt a koronát is évekig magánál tartó Kán László sem kísérelte meg, hogy a koronát fejére illessze.[372] A tartományurak eme tartózkodásának oka nem bizonyos pápai állásfoglalások tiszteletben tartásában, még kevésbé a korona előttük is szent voltában kereshető,[373] hanem más tényezőkben. Elekes Lajos szerint a tartományurak a királyt „azért nem fosztották meg véglegesen uralmától, mert szükségük volt rá, mintegy a mérleg nyelveként egymás ellensúlyozására".[374] Magunk úgy látjuk: az Árpádokkal rokon királyi házból származó uralkodók teljes félreállítása és maguk királlyá avatása olyan hatalmas lépés lett volna, amelynek megtételére a tartományurak első (vagy akár még második) generációja nem vállalkozhatott.[375] De különuralmuk ilyen értelmű jogi szentesítése hiányában is királyi felségjogok garmadáját bitorolták, maguk a tartományurak is szívesen vehették, ha alattvalóik szuverén fejedelemnek (princeps) tekintették és titulálták őket. Éppen fejedelmi jogkörük jogi elismerésének hiánya adja magyarázatát annak, hogy nádort egyetlen világi oligarcha sem tartott.

Egyebekben viszont a tartományurak udvarukat a királyi udvar mintájára szervezték meg. A tartományurak szervienseik sorából[376] maguk köré tanácsot szerveztek meghatározott funkciókkal rendelkező dignitariusaikból. A forrásokból kitűnően udvarbírája Csák Máténak, Aba Amadénak, Kőszegi Jánosnak, Kán Lászlónak,[377] tárnokmestere Csák Máténak,[378] asztalnokmestere Kán Lászlónak,[379] pohárnokmestere Kőszegi Jánosnak,[380] kancellárja Aba Amadénak,[381] notariusa, prothonotariusa, a notariusok élén álló mestere a legtöbb tartományúrnak volt.[382] Udvarukban orvost a Šubićok tartottak.[383] A tartományúr a maga közjogi funkciója helyettesítésével is szerviensét bízta meg, Kán László alvajdája egyik familiárisa, Ákos nembeli Torockói Ehellős volt.[384] A nagybirtokost körülvevő, szervienseiből verbuválódó magántisztviselők rendszere természetesen nemcsak a tartományurakra, hanem más bárókra is érvényes,[385]

372 Vö. Pataki 1944, 19.

373 Révész 1891, 235.; Marczali 1911, 183–184.

374 Elekes 1964, 107.

375 Kristó 1973, 156–157.

376 Szekfű 1912, 43–45.

377 HO VII. 302. sz.; HO VII. 303. sz.; HO VII. 304. sz.; HO VII. 284. sz. (dátumaikra – 1309–1310 – l. Karácsonyi 1900–1901, I. 324. 6. jegyz.); OL Dl. 75052.; AO I. 19. sz.; Zichy O. I. 142. sz.

378 Apponyi O. I. 20. sz.; MES II. 206. sz. (1287. évi kelte téves); F. VIII/1. 146. sz.; MES II. 699. sz.; MES II. 700. sz. L. még Boreczky 1904, 12–13.

379 Zichy O. I. 142. sz.

380 HO VII. 122. sz.

381 OL Dl. 83974–83975.; F. VIII/1. 129. sz.

382 Csák Máté: MES III. 63. sz.; MES III. 107. sz. Aba Amadé: HOklt. 140. sz. Kőszegiek: W. VIII. 199. sz.; F. V/3. 442–444.; CD VII. 110. sz.; F. VIII/1. 57. sz.; F. VIII/1. 79. sz.; AO I. 103. sz. Kán László: Suky cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz; Pataki 1944, 15–17.; US I. 314. sz. Frangepánok: CD VII. 68. sz. Babonićok: CD VI. 379. sz.; CD VI. 389. sz.; CD VI. 470. sz.; CD VIII. 345. sz. Šubićok: CD VII. 349. sz.; CD VIII. 46. sz.; CD VIII. 402. sz.; CD IX. 16. sz.; CD IX. 42. sz.

383 CD VII. 152. sz.; CD VIII. 46. sz.

384 US I. 299. sz.; Suky cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz; Pataki 1944, 15–17.; OL Dl. 29109.; Teleki O. I. 16. sz.; Kolozsvári Tört. Lt. 3. 1. Gr. Wass lt. OL Filmtár 4767. doboz. L. még US I. 379. sz.; Beke 1889, 583.

385 W. I. 35. (évszáma helyesen: 1276); HO VIII. 273. sz.; W. V. 103. sz. stb.

amint más előkelő is megjutalmazta valamelyik familiárisát egy bizonyos közjogi méltóság helyettesének tisztével.[386]

Lényegesen több problémát vet fel a tartományurak helyi–területi szerveinek vizsgálata. Minden jel arra mutat, hogy a tartományurak nem érintették a vármegyeszervezet létét, fennállását. A tartományurak általában maguknak tartották fenn a joghatóságuk alá tartozó megyék – vagy legalábbis a fontosabb megyék – ispáni tisztét. Csák Máté trencséni, Aba Amadé szepesi, Ákos István borsodi, Petenye fia: Péter – úgy tűnik – zempléni és ungi, a Kőszegiek somogyi, tolnai, soproni, mosoni, baranyai, bodrogi, vasi, zalai, a Borsák bihari és szatmári, Kán László szolnoki, a Frangepánok krki ispáni címet viseltek a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekben.[387] Olykor azonban a comitatus élére is familiárisaikat állították. A nyitrai ispáni méltóságot 1318 előtt Csák Máté szerviense, Kacsics nembeli Mihály fia: Simon viselte. Az sem igényel külön bizonyítást, hogy Aba nembeli Péter a századforduló éveiben csak Aba Amadé kegyéből tölthette be az újvári ispán tisztét.[388] A tartományúri részállam megyéi tehát a közigazgatás szempontjából is az oligarcha kormányzása alatt álltak.

A közigazgatás magánjellegűvé fejlődésére éles fényt vet a curialis comesi tiszt[389] átalakulása királyi tisztségviselőből privát dignitariussá; 1214-ben már magánosok curialis comesét említik.[390] A XIII. század közepétől a mindinkább alispáni értelmet nyerő curialis comes egyre gyakrabban mint egy-egy megye (Zala, Rovišće, Nyitra stb.) ispánjának vicecomese fordul elő.[391] A tartományurak időszakában ez a gyakorlat a legáltalánosabb körben elterjedtté vált. Csák Máté pozsonyi ispánsága idején – 1296-ban – pozsonyi curialis comese egyik vezető szerviense, Vörös Ábrahám volt. A valkói curialis comes 1303-ban Csák Ugrin bácsi, szerémi és valkói ispánt urának, magát pedig Ugrin officiálisának nevezte. Amadé nádor azért titulálta Miklóst szepesi várnagynak és saját alispánjának (vicecomiti suo), mert a szenior töltötte be – mint fentebb említettük – a szepesi comitatus méltóságát. 1314-ben Tenke Pál annak a Kőszegi Andrásnak a zalai curialis comeseként bukkan elénk, aki ebben az időben zalai megyésispán volt.[392] Ezek az adatok megengedik annak feltételezését, hogy az egyes tartományurak fennhatósága alatti megyékben (Borsod, Krk, Nyitra, Sáros, Baranya stb.) felbukkanó alispánok erre utaló közvetlen adatok híján is a megyésispáni címet birtokló tartományúr vagy vezető tartományúri familiáris szerviensei voltak.[393] A közigazgatás hűbéri jellegű felépítésére szép példát szolgáltat egy 1278. évi oklevél; eszerint a szlavón bánnak viceiudexe, annak pedig

[386] AO I. 386. sz. L. Holub 1917, 197–198.

[387] OL Dl. 10917.; F. VIII/1. 118. sz.; OL Dl. 75052.; AO I. 70. sz.; F. VIII/5. 67. sz.; Zichy O. I. 117. sz.; F. VIII/1. 65. sz.; AO I. 84. sz.; ZOklt. I. 111. sz.; AO I. 29. sz.; F. VIII/1. 128. sz.; US I. 277. sz.; CD VIII. 148. sz. stb.

[388] F. VIII/2. 58. sz.; OL Dl. 83155.; OL Dl. 75178.; HO VII. 323. sz. stb.

[389] L. CD III. 31. sz.; US I. 17. sz.; CD III. 84. sz. stb.

[390] W. VI. 224. sz.

[391] RA 711. sz.; CD IV. 514. sz.; W. VIII. 56. sz. stb.

[392] W. V. 103. sz.; OL Dl. 91153.; Fekete Nagy 1930, 200–202.; AO I. 317. sz.; HO VII. 362. sz.

[393] HO V. 52. sz.; CD VIII. 87. sz.; Csák O. 4. sz.; OL Dl. 71757.; OL Dl. 67685. (ez utóbbi oklevélben a baranyai curialis comes és a négy szolgabíró Károly királyt nevezik uruknak). Csák Máté nyitrai alispánját későbbi oklevél Máté officiálisának mondja, l. F. VIII/2. 58. sz.

curialis comese van.[394] A familiáris viszonynak a közigazgatás területén jelentkező továbbépülésére több adat is mutat: 1291-ben az erdélyi alvajda helyettesét említi oklevél, 1293 körül pedig a szabolcsi vicecurialis comest, azaz az alispánhelyettest.[395]

A XIII–XIV. század fordulója körüli oklevelekben a tartományurak több alispánja egyszersmind a megye egy – többnyire igen jelentős – várának várnagyi tisztét is betöltötte. Így Csák Máté területén Beke curialis comes mint komáromi várnagy is, Aba Amadé domíniumán Miklós vicecomes mint szepesi várnagy is elénk tűnik. Más esetben, így Kán László territóriumában László dévai várnagy egyenesen hunyadi ispánként szerepel.[396] Ismerve azonban a korabeli oklevelek ingadozó terminológiáját a comesi és curialis comesi tiszt vonatkozásában,[397] Lászlót sem kell pusztán eme oklevél alapján ispánnak tekintenünk, könnyen lehet, hogy csak vicecomes volt.[398] Természetesen olyanfajta általánosítástól is óvakodnunk kell, hogy az alispáni és várnagyi tiszt egyazon kézben történő összpontosítását a tartományurak kezdeményezésének tekintsük, hiszen a két funkció összekapcsolása mind III. András, mind Károly Róbert időszaka alatt több ízben is előfordul olyan területek vonatkozásában (Pozsega, Pozsony, Óbuda, Solymos–Arad),[399] amelyek kívül maradtak a tartományi részállam határain, illetve a vonatkozó adat időpontjában még nem estek a részállam fennhatósága alá. Ez bevett gyakorlattá vált az 1310-es éveket követően a tartományuraktól a királyi uralom alá visszakerülő területeken (Szepes, Sáros, Léva–Bars, Kapu–Sopron, Trencsén stb.).[400]

Ha magát a kezdeményezést nem a tartományuraknak, hanem a királynak, illetve a megye ispánjának kell is juttatnunk, nem lehet vitás, hogy a XIII–XIV. század fordulója táján az állandósult háborús viszonyok közepette mind a várak, mind a várnagyi tiszt nagy fontosságot nyertek. Egy-egy király iránt hűtlen királyi várnagy (mint pl. Bugar fia: Márton) a rábízott királyi várat (Trencsént) rövidesen a tartományúr kezére juttathatta, ugyanakkor a királyi vagy magán szolgálatban álló, urukhoz hű várnagyok (mint pl. Horsundorphi Wluingus vagy Beremeni István) komoly személyi és anyagi áldozatok árán is megvédték a rájuk bízott várat (Korlátkőt, illetve Siklóst).[401] A várak jelentősége indíthatott néhány tartományurat arra, hogy a megyeszervezet mellett várszervezetet hozzon létre. Csák Máté egyik keltezetlen oklevele Kasza, Oroszlánkő, Lednice, Beszterce, Hricsó, Lietava, Sztrecsén (mindegyik egy-egy trencséni vár) provinciát említ; a provincia szót akár megyével, akár várkerülettel visszaadhatjuk. Aba Amadé szintén keltezetlen diplomája Sárvár castellacióját területi vonatkozás-

394 CD VI. 208. sz.

395 UGS I. 178. sz.; Zichy O. I. 91. sz.

396 OL Dl. 50261. (l. HO VII. 304. sz.); Fekete Nagy 1930, 200–202.; HO VIII. 291. sz.

397 Csekei Pál és Beke hol nyitrai és komáromi ispánként, hol ugyanezen megyék alispánjaként szerepel: Csák O. 4. sz.; HO I. 73. sz.; AO I. 115. sz.; HO VII. 302. sz.; HO VII. 303. sz.; HO VII. 304. sz.; HO VII. 284. sz.; OL Dl. 50261.

398 Holub (1917, 193.) szerint az alispáni székben azért találkozunk gyakran várnagyokkal, mert a főispán nagyon megválogatta, hogy ki legyen a várnagya. L. még Szekfű 1912, 41.

399 CD VII. 212. sz.; HO VI. 329. sz.; MES II. 673. sz.; OL Dl. 91166.

400 F. VI/2. 342–343. (éves dátuma: 1316); Komáromy 1903, 121.; AO I. 372. sz.; OL Dl. 86942.; OL Dl. 86948.; OL Dl. 86944.; Iványi 1936, 229. 10. jegyzet stb.

401 W. XII. 468. sz.; MES II. 481. sz.; AO II. 105. sz.; AO II. 241. sz.

ban említi, amit várkerület szóval fordíthatunk.[402] Ezekből az adatokból legfeljebb csak gyaníthatjuk, hogy Észak-Magyarország két jelentős tartományura a vármegyék érintetlenül hagyása mellett a vármegyéknél lényegesen kisebb területű várispánságokat hozhatott létre, nagyjából olyan közigazgatási egységeket, amilyenek a magyarországi feudalizmus fejlődésének korai szakaszában léteztek. E várkerületek – az egyik adatból kitűnően – adózási egységet jelenthettek, egy-egy vár (közvetlen) környezetének falvait tömöríthették magukban, fő feladatuk a várak katonáskodó elemeinek élelemmel való ellátása lehetett. Ha feltevésünk megáll, eme archaikus várkerületek az észak-magyarországi tartományurak területén meghonosodott „militarista" viszonyoknak köszönhették létüket.

Figyelmünket a továbbiakban is a vármegyék felé kell fordítanunk. Ismeretes, hogy az erősödő nagybirtokosság fojtó öleléséből szabadulni igyekvő királyi szerviensség szűkös anyagi viszonyai következtében nem gazdaságilag, hanem csakis a gazdasági alaptól távol eső területen, az igazságszolgáltatás terén gondolhatott a nagybirtokosoktól való függetlenedésre, az önálló cselekvési terrenumra. Anélkül, hogy magát ezt a királyi hatalom által is támogatott fejlődési folyamatot részleteiben végigkísérnénk, az e folyamat eredményeképpen kiformálódó új vármegyei vezetésre, a 2–4 főből álló szolgabírói testületre kell utalnunk, végső soron arra, hogy a királyi vármegye nemesi megyévé váltódott át.[403] A vármegye új közigazgatási rendjében a megye élén álló comest (ispánt, illetve főispánt) a király nevezte ki, az alispánt a (fő)ispán jelölte ki, míg a szolgabírákat korábbi felfogás szerint a köznemesek választották, s a király eleinte megerősítette őket, újabb nézet szerint – legalábbis baranyai és pozsonyi adatok alapján – a szolgabírákat is a király bízta meg.[404] A vitatott kérdésben ma még egyértelmű bizonyossággal állást foglalni aligha lehet, mivel egyaránt találunk adatot a szolgabírák nemesek által történt állítására, a provinciabeliek általi választásra és a király megerősítésére, illetve végül a király által eszközölt „deputatióra".[405] Könnyen elképzelhető, hogy ez az amúgy is tarka kép a tartományurak időszakában még tovább színesedett, amennyiben joggal feltehető: részállamukban a tartományurak tevőlegesen beleszólhattak a szolgabírák kiválasztásába.[406] Ezt közvetlenül nem áll módunkban igazolni, de legalább a valószínűség erejével bíró feltételezés szintjén tudjuk az állítást dokumentálni a tartományurak és a szolgabírák közötti kapcsolat, együttműködés kimutatásával.

A zalai szerviensek 1232. évi ítéletlevelétől[407] a tartományúri hatalom kiépítéséig eltelt több évtized alatt a tartományi részállamok számos megyéjében létrejött és kialakult a szolgabírói intézmény. Általános elterjedésére mutat, hogy még a XIII. században az ország olyan, egymástól távol eső pontjain felbukkan,

[402] Csák O. 15. sz.; OL Dl. 75196.
[403] Általánosságban: Tagányi 1899, passim, különösen 12–16.; Elekes 1964, 103–104.; Székely 1969, 244–248. Az egyes megyék vonatkozásában: a három Szolnok és Doboka megye: Tagányi 1901, 244., 249.; Szatmár megye: Maksai 1940, 26.; Nógrád megye: Makkai 1954b, 43.; Bihar megye: Györffy 1963, 579.; Szabolcs megye: Mező–Németh 1972, 7. stb.
[404] Tagányi 1899, 12–13.; Gerics 1969, 619.
[405] F. VIII/1. 226. sz.; HO VIII. 254. sz.; W. X. 285. sz.; US I. 440. sz. stb.
[406] Molnár 1949b, 86.
[407] CD III. 325. sz.

mint Orbász és Bereg, Hont és Hunyad.[408] A tartományuraknak tehát realitásként kellett számolniuk a szolgabírák létével. Azt, hogy a szolgabírák akár hajlandóságból, akár kényszerből együttműködtek a tartományúrral, számos adat igazolja. A XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekben Csák Máté részállamában a nyitrai, a honti, a komáromi szolgabírákkal találkozunk, akik bekapcsolódtak a Máté és vezető szerviensei (pl. udvarbírája) által intézett ügyek lebonyolításába; peres ügy lezárására, jogtalan földhasználattól való tiltásra, perhalasztásra kaptak megbízást. A lazán Csák Máté tartományához tartozó Liptóban 1314-ben a liptói officiális (tulajdonképpen alispán) úgy nyilatkozott, hogy „simul cum probis viris Judicibus" szokott ítélni.[409] Aba Amadé a négy zempléni szolgabírónak több alkalommal is adott feladatot a vitatott igazság kiderítésében, föld értékének becslésében.[410] Amadé egy oklevelében Aba nembeli Péter újvári comest és a négy újvári szolgabírót (akikkel egyébként igen sűrűn találkozunk a XIV. század első évtizedében[411]) rokonának és barátainak nevezi, ami a négy újvári szolgabíró gyakori szereplésének is magyarázatát adja a század elején: a tartományúr, Amadé szerviensei voltak.[412] Baranyai szolgabíráknak Kőszegi Miklós adott felhatalmazást, hogy hatalmaskodás ügyében ítélhessenek. Kőszegi András vasi kongregációján az egyik vasi szolgabíró járt el a tartományúr érdekében. A négy tolnai szolgabíró Kőszegi János tolnai ispánnal együtt adott ki oklevelet birtokhasználatot érintő perben. Kőszegi András parancsára a győri káptalan négy nemes jelenlétében tett tanúságot birtokügyben.[413] A négy bihari szolgabíró Borsa Beke bihari ispán társaságában ítélt. Borsa Kopasz több alkalommal ült együtt törvényt a szatmári szolgabírákkal. Kopasz nem egyszer adott alkalmi megbízást vizsgálat lefolytatására, ítélet kimondására ugyancsak a négy szatmári szolgabíró számára. Kopasz nádor egyik oklevelében a négy szabolcsi szolgabírára is utalt.[414] Erdélyben két provinciális szolgabíró Kán László vajda ítélete nyomán földet iktatott. László vajda udvarbírája egy perben úgy foglalt állást, hogy a peres felek négy nemes ítéletének vessék alá magukat. E négy nemes egyike László vajda asztalnokmestere, tehát a tartományúr vezető familiárisa volt.[415] De bizonyára Ákos István is együttműködött a borsodi, Petenye fia: Péter is a zempléni szolgabírákkal, hiszen mind borsodi, mind zempléni szolgabírák gyakran szerepelnek a XIV. század eleji oklevelekben.[416]

Amennyire ezt a rendelkezésre álló igen gyér számú adatból meg lehet ítélni, a tartományurak szolgabírái köznemesi (kisnemesi) helyzetű emberek lehettek,[417] akik számára tehát társadalmi pozíciójuk sem tette lehetővé az oligarchával való

[408] W. IX. 25. sz.; F. VI/2. 216–217.; W. IX. 404. sz.; HO VIII. 291. sz.

[409] AO I. 115. sz.; OL Dl. 74458.; HO VII. 302. sz.; HO VII. 303. sz.; HO VII. 304. sz.; HO VII. 284. sz.; OL Dl. 74666.

[410] OL Dl. 96043.; HO VIII. 330. sz.; HO VII. 247. sz.

[411] OL Dl. 83155.; HO VII. 315. sz. (Péter itt kimaradt comes címét l. OL Dl. 60151.); OL Dl. 83157.; HO VII. 323. sz.; OL Dl. 75178.; HO VII. 305. sz.

[412] HO VII. 320. sz.: noster proximus et nostri amici estis reuerendi.

[413] W. X. 285. sz.; OL Dl. 94060.; AO I. 321. sz.; AO I. 388. sz.

[414] AO I. 29. sz.; F. VIII/1. 128. sz.; Zichy O. I. 167. sz.; AO I. 231. sz.; OL Dl. 90747.; F. VIII/5. 43. sz.; Zichy O. I. 166. sz.

[415] Suky cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz; Zichy O. I. 142. sz.

[416] HO V. 52. sz.; F. VIII/1. 226. sz.; OL Dl. 40310.; OL Dl. 1734.; OL Dl. 57239. stb.

[417] Suky cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz; Zichy O. I. 142. sz.; OL Dl. 94060.; AO I. 388. sz.

sikeres szembenállás lehetőségét. Egyrészt tehát a tartományurak részállamuk közigazgatási irányításába bevonták a szolgabírói intézményt is, elsősorban azon megyékben, ahol ennek az intézménynek a kialakulása megelőzte a tartományúri rendszer létrejöttét. Ha közvetlen adatunk nincs is arra, hogy az oligarchák maguk jelölték volna ki a szolgabírákat, mindenesetre a gyakorlat ehhez az eljáráshoz közel lehetett, mivel több esetben is sikerült valószínűsítenünk, hogy a szolgabírák a tartományúr familiárisai voltak. Ez végső fokon a szolgabírói intézményt, a nemesi megyét megteremtő szándékkal pontosan ellentétes eredményt jelentett: a tartományúri rendszer szolgabírói intézménye és nemesi vármegyéje nem biztosított a köznemességnek az igazságszolgáltatásban vezető szerepet, nem teremtett meg autonóm nemesi közigazgatást, ellenkezőleg: a szolgabírói intézmény és a nemesi megye a tartományúri hatalom gépezetének járszalagjára kényszerült.

Persze, ez bizonnyal nem súrlódások, összeütközések nélkül történt. A tartományúri hatalom megalapozásának időszakában, IV. László uralkodása alatt Somogy megyei nemesek ítélkezés céljából Kőszegi Henrikhez küldték a négy szolgabírót, mivel Henrik a király parancsára generális kongregációkat tartott, s azokon Henrik a somogyi szolgabírákkal ítélt.[418] A somogyi nemesek eme cselekedetéből még a szolgabíráknak az intézkedésben a királyi felhatalmazással rendelkező Henrikkel azonos jogállása tűnik ki, az a köznemesi igény, hogy még a királyi parancsból törvényt ülő báró mellett is az ítélkezés köznemesi kontrolljának szerepét betöltsék. A somogyi példa és az ebben tükröződő köznemesi igény nyilván nem egyedi, nem elszigetelt jelenség. Az ilyen esetek viszont arra figyelmeztethették a tartományurakat, hogy mindama megyékben, amelyekben a tartományúri hatalom kialakulásáig nem jött volna létre a nemesi megye szervezete, az oligarchák ne szorgalmazzák a szolgabírói intézmény megszületését, mert e lépésükkel könnyen a palackba zárt szellemet szabadíthatták volna ki. Ezzel magyarázható, hogy a tartományuraságok több megyéjében a szolgabírákra utaló első, legkorábbi adatok csak a tartományúr bukását követő – olykor közvetlenül követő – időben jelennek meg, illetve korábbi egyedi előfordulásuk után rendszeres szereplésük ez időtől kezdődik. Kán László volt tartományában a kolozsi szolgabírák 1314–1315-ben, a dobokaiak 1315-ben, a Fehér megyeiek 1316-ban, Csák Máté egykori territóriumában a barsiak 1321-ben, a trencséniek 1324-ben bukkannak fel.[419] Az a nemesi megye kialakulása felé mutató folyamat, mely az orbászi szolgabírák, illetve a zágrábi és kőrösi ispánnal együtt ítélő négy-négy nemes és két-két várjobbágy 1273. évi szereplésével elindult,[420] a Babonićok fennhatósága alá került Száva vidéki megyékben elakadt. Másrészt tehát a tartományuraknak nem fűződött érdekük a nemesi megye és a szolgabírói intézmény további elterjesztéséhez, így azon megyékben, ahol a tartományúri rendszer kialakulása megelőzte a nemesi megye és a szolgabíróság létrejöttét, a tartományurak megakasztották a köznemesség autonóm közigazgatási szerve-

418 Zichy O. I. 117. sz.
419 Teleki O. I. 16. sz.; Teleki O. I. 17. sz.; AO I. 351. sz.; Teleki O. I. 18. sz.; F. VIII/1. 321. sz.; OL Dl. 86942.; OL Dl. 86948.; AO II. 128. sz.
420 W. IX. 25. sz.; CD VI. 26. sz.

zetté fejlődésének folyamatát, az ilyen irányú fejlődést visszafogták, retardálták, amivel végső soron megnyújtották az általuk kisajátított királyi vármegye élettartamát.

Nincs egyetlen olyan adatunk sem, amely annak feltételezésére alapot adhatna, hogy a tartományurak érdemben változtattak volna a faluvezetés tradicionálisan kialakult villicusi rendszerén. Erre idejük sem, okuk sem lehetett, ez a kérdés a nagyhatalmú tartományurakat közelebbről aligha érdekelhette. Eszerint tehát az oligarchák közigazgatási téren tett változtatásai, újításai kivétel nélkül a közigazgatás magasabb szintjeire, az uralkodó osztály körére korlátozódtak. Udvarukat a királyi udvar mintájára építették fel, a területi–helyi apparátust csakúgy, mint udvarukat következetesen a familiaritás alapján, hozzájuk feltétlenül hű szerviensekből állították össze, ily módon nemcsak udvari dignitariusaikat, de fő- és alispánjaikat és – ahol az intézmény kifejlődött – talán szolgabíráikat is hűbéri kötelék fűzte hozzájuk. A tartományurak területén előforduló várak és várnagyok nagy száma, a várnagyok beépülése alispánként a tartományuraság közigazgatásába a katonai szempontok fontosságában, az ott uralkodó „militarista" viszonyban leli magyarázatát. A tartományurak tehát olyan közigazgatási rendszert hoztak létre, mely alkalmas volt az azt kialakító hatalom, a tartományuraság hathatós támogatására, s igazán nem az oligarchák szubjektív szándékain múlott, hanem mindenekelőtt az objektív körülményeken, elsősorban a közigazgatás alapját jelentő tartományúri familiaritás instabilitásán, szakítószilárdságának gyenge voltán, hogy ez a jól felépítettnek tűnő közigazgatási rendszer a tartományuraságokat ért királyi támadások hatására, illetve a tartományúri hatalom gazdasági alapjának elvékonyodásával kártyavárként omlott össze.

JOGHATÓSÁG

Ismeretes az a nézet – elsősorban Mályusz Elemér munkáiban kapott hangot –, amely a tartományok kialakításában a döntő tényezőt a „bírói jogkör"-ben, „a szabadok feletti bíráskodásnak a megszerzésé"-ben, tehát végső fokon az igazságszolgáltatásban látja.[421] Magunk a tartományúri hatalom létrejötte meghatározó tényezőjének, a tartományi irányú fejlődés kiindulópontjának a feudális nagybirtokot tekintjük ugyan és nem a bíráskodási jogkört, de nem bagatellizálhatjuk el a tartományi részállamok megszületésében a joghatóság, az igazságszolgáltatás szerepét sem.

A kérdéskör fontosságára már önmagában az immunitások léte és jellege figyelmeztet. Immunitáson (exemptión) adózás (munka-, termény- és pénzjáradékot egyaránt jelentő szolgálat) és joghatóság (igazságszolgáltatás) alóli mentességet értünk. Marxista irodalmunk hívta fel a figyelmet arra, hogy az immunitás a nagybirtoknak a természeti gazdálkodás rendjében elfoglalt helyzetére vezethető vissza, illetve hogy a nagybirtok maga igazgatta a birtokán élők ügyeit, e közigazgatási és igazságszolgáltatási jogköre – ha a megyésispán és a királyi közegek által némileg korlátozva is – már a XI–XII. században, az immunitások

421 MÁLYUSZ 1940a, 345–346.; MÁLYUSZ 1940b, 89–90. L. még KUBINYI 1973, 5.

kifejezett adományozása előtt fennállott.[422] Ilyen módon egy csapásra megoldódik a Váczy Péter és Pleidell Ambrus között az 1930-as években kerekedett polémia kardinális kérdése, hogy ti. Magyarországon a XIII. század elején alakul-e csak ki az immunitás vagy pedig már a XI. század elejétől jelen van.[423] Nem lehet vitás, hogy az egyházak a XI. század első éveitől kezdve – a pannonhalmi apátság már 1002-ben[424] – királyi oklevelek révén immunitást szereztek maguknak.[425] Az is bizonyos, hogy a világiak számára adott immunitással csak közel két évszázados „késéssel", a XII. század végén találkozunk. Igen korai világi immunitás-adomány pl. a III. Béla király által a Frangepánoknak Modrusszal együtt adott 1193. évi privilégium; eszerint Modrus föld emberei egyetlen bíróság elé sem tartoznak állni, csak saját uruk (illetve a Modrus földön tartózkodó bán) elé.[426] Kétségtelenül frappáns párhuzamnak kínálkozik, ha arra utalunk: „Magyarországon – eddigi ismereteink szerint – az első világi oklevélnyerő (destinatarius) részére kiállított oklevél 1162-ből, III. István királytól maradt fenn, és eddig az időpontig csak egyházak részére kiállított adománylevelek és végrendeletek ismeretesek",[427] márpedig azt senki nem gondolhatja komolyan, hogy világit 1162 előtt nem ért volna birtokadomány. Hasonló a helyzet a világiak immunitásával is: a XI–XII. században saját népeik felett az igazságszolgáltatás jogát a világi birtokosok királyi felhatalmazás nélkül, pusztán birtokosi voltuk jogánál fogva, a birtokbírás jogcímén gyakorolhatták. A XII. század végétől feltűnő, a XIII., de majd főleg csak a XIV. században elterjedő,[428] király által világiaknak adott immunitások évszázados gyakorlat jogi szentesítését jelentették. A szakirodalom kétségtelenül helyesen utalt arra, hogy az így nyert immunitások belejátszottak a nagybirtokosok megerősödésébe, önálló ténykedésük határainak kiszélesítésébe, végső soron a tartományúri rendszer kialakításába,[429] de a hangsúlyt nem az immunitások király révén nyert voltára kell helyeznünk, hanem arra, hogy az immunitást a nagybirtok a természeti gazdálkodás viszonyai közepette minden jogi elismerés hiányában is már élvezte.

A nagybirtok számára a következő lépés joghatóságának nem saját népeire történő kiterjesztése volt. Ezt a célt királyi támogatással, királyi tisztségviselőként tudta elérni. A világi előkelők nádorként, udvarbíróként, szlavón bánként, erdélyi vajdaként a funkció jellegéből adódóan rendelkeztek az igazságszolgáltatás jogával.[430] Különböző tisztségekben királyi megbízásból földeket iktattak, birtokokat határoltak el, földek tulajdonjogáról adtak jelentéseket, hiteleshelyi jellegű feladatokat teljesítettek: okleveleket állítottak ki földeladásról, földajándékozásról, zálogosításról, birtokmegosztásról, átírtak és megerősítettek királyi és más diplomákat.[431] A tematikus felsorolásból is láthatóan széles joghatósá-

422 Elekes 1962, 52.; Molnár 1949a, 325.
423 Váczy 1931, 33–40.; Pleidell 1934, 42–55.
424 Györffy 1973b, 242.
425 Pleidell 1934, 44–47.
426 CD II. 247. sz.
427 Gerics 1967, 590.
428 Elekes 1964, 111–112.
429 Schönherr 1902, 383.; Farczády 1912, 13.; Pleidell 1934, 55.; Bónis 1947, 210.
430 W. IV. 166. sz.; CD VI. 208. sz.; F. V/2. 223–224. stb.
431 Kristó 1975, 256–257.

guk további tágításához különleges királyi megbízatások járultak hozzá. IV. László király Csák Máté nagybátyját, Máté nádort királyi felhatalmazással ruházta fel, hogy Máté országszerte megfékezhesse a gonosztevőket. E hatalmával élve tartott Sopron városában kongregációt, s ott az ország rosszakarójának kikiáltott Péter soproni polgárt lefejeztette. Kőszegi Henrik ugyancsak IV. Lászlótól nyert teljes felhatalmazást arra, hogy Somogyban generális kongregációkat tartson, és ott a gonosztevőket fej- és jószágvesztésre ítélhesse.[432]

A fejlődés utolsó fázisaként – s ez már a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekre, a tartományúri hatalom kialakulását követő időszakra esik – az oligarchák királyi megbízás, királyi felhatalmazás nélkül terjesztették ki joghatóságukat tartományuk minden rendű és rangú népelemére. Ezen a ponton is jó szolgálatot tett a tartományuraknak a királytól egykor nyert nádori, báni, vajdai stb. cím megtartása nevük mellett, mert joghatóságuk kiszélesítéséhez – amit egyébként erejükre támaszkodva vittek véghez – ez szolgáltatta a jogi szentesítést, a legalitás mázát. Tartományi méretű joghatóságuk gyakorlása a már korábban tárgyalt adóztatás mellett elsősorban igazságszolgáltatási teendők ellátását, ítélkezést jelentett. Tekintettel arra, hogy a tartományurak különbségtétel nélkül igazságot szolgáltattak tőlük csak közjogilag, a közjogi méltóságok bitorlása folytán függő embereknek éppúgy, mint a tőlük magánjogi függésben levő szervienseiknek,[433] igazságszolgáltató tevékenységük kapcsán a közjogi és a magánjogi jelleg egybefolyt, reménytelen vállalkozás lenne meghúzni a cezúrát, hogy a közjogi jelleg mikor váltott át magánjogira és fordítva.

A tartományurak is látták azt az anyagi és politikai erőt, amelyet az igazságszolgáltatás jelentett, ezért erőszak árán is ragaszkodtak ahhoz, hogy tartományuk minden egyes embere az ő bíróságuk elé álljon. A nyitrai püspök 1318-ban azzal vádolta Csák Mátét, hogy kizárta őt az igazságszolgáltatásból, és Máté minden ügyet magának tartott fenn. Az Amadé-fiak 1311 októberében ígéretet tettek, hogy ez időtől kezdve nem kényszerítik a nemeseket arra, hogy az ő és officiálisaik bírósága elé álljanak.[434] A Babonićok javaiknak 1313-ban történt megosztozásánál külön rendelkeznek az igazságszolgáltatásról. Eszerint a kisebb ügyekben mindegyikük rendelkezik a bíráskodás jogával, a súlyosabb ügyeket azonban közösen tárgyalják meg.[435] Az igazságszolgáltatás gyakorlása anyagi hatalmat, politikai erőt biztosított. Az ország szokása szerint a peres birtok egy része a bíró kezére szállt.[436] Olykor meg éppen a tisztség és a joghatóság volt az eszköze hatalmuk további kiterjesztésének. A Kőszegiek maguk nem birtokoltak Bodrog megyében, de egy időben viselték a bodrogi ispáni címet, s az innen adódó joghatóság révén közjogi (és esetleg magánjogi) fennhatóságuk alá vonhatták a Duna–Tisza közének egy bizonyos területét.[437] A bíráskodást az anyagi előnyökön kívül politikai haszon is követhette. Amikor per támadt egy zárai ember és a bribiriek között, a zárai Lompre Scardonába ment Šubić Pál bán színe

[432] HO V. 51. sz.; Zichy O. I. 117. sz.
[433] Ez utóbbira l. F. VII/5. 260. sz.; W. X. 283. sz.; AO I. 287. sz. stb.
[434] F. VIII/2. 58. sz.; Tutkó 1861, 207–211.
[435] CD VIII. 276. sz.
[436] W. XII. 516. sz.; US I. 333. sz.; US I. 335. sz. stb.
[437] Zichy O. II. 395. sz.

elé, hogy tessék neki, s a bán ennek megfelelően hirdetett ítéletet. A nyitrai püspök is panaszkodott Csák Mátéra, aki teljesen egyoldalú és pártos ítéleteiben: a püspök ellenfeleinek mindent elhisz, a püspöknek semmit.[438]

E tényezőkkel magyarázható tehát, hogy a tartományurak makacsul ragaszkodtak ahhoz: tartományuk minden alattvalója náluk keresse igazát. Így érthető, hogy a tartományúr bírósága előtt a nemeseken kívül egyháziak, jobbágyok, a dalmát tengerparton pedig városok és városiak is megjelentek.[439] A tartományurak ítélőszéke elé került perek anyaga igen széles kört fog át, a leggyakrabban mégis birtok-,[440] hatalmaskodási[441] és emberölési (sebesítési) ügyekben kellett ítélniük.[442] Hogy egyik-másik tartományúr közvetlen igazságszolgáltatási hatásköre milyen szélesen érvényesült, az 1288. évi vinodoli statútumból láthatjuk.[443]

A tartományurak területén az igazságszolgáltatás több szinten bonyolódott le. A legfőbb bíró a részállamban maga a tartományúr volt. Az ő elnökletével összeült bíróság teátrális formák között végezte dolgát, számos oklevél utal arra, hogy – nyilván a királyi ítélkezés mintájára – az oligarcha nemesektől körülvéve ítélkezett.[444] Az általunk számba vett 11 tartományúr legtöbbje gyakran forgatta az igazságszolgáltatás fegyverét. Közülük is kiemelkedik Aba Amadé, akinek tollából (nevével ellátottan vagy *Damus pro memoria* formában, de ez utóbbi esetben is bizonyosan tőle származóan) közel 40 ítéletlevél maradt ránk. A csaknem 40 oklevélben előkerülő ügyek legtöbbje jelentéktelennek tűnő ügy (elzálogosított föld kiváltása, perhalasztás, idézés, iktatás stb.),[445] s hogy mindezekről oklevelek készültek, Amadé adminisztrációját dicséri, ám végső soron nyilván az a tartományúri igény húzódik meg emögött, hogy tartományában minden ügy eljusson az oligarcha bíróságához. Mindenesetre Amadé jogszolgáltatása nemcsak mennyiségileg emelkedik a tartományúri átlag fölé. Úgy tűnik, Amadé ügyes kézzel a különböző szintű bírósági fórumokhoz való utalásokkal juttatta kifejezésre a perek (vagy a peres személyek) hierarchiáját. 1309 táján egy ügyet a király elé utal, „quia uestra magnitudo est caput nostrum principale". Más esetben ahhoz ragaszkodott, hogy egy per Péter újvári ispán és a négy szolgabíró bíróságától az ő különleges bírósága elé tétessék át. Ismét más esetben bírójához utalta az ügy további folytatását.[446]

Fentebb említést tettünk arról, hogy az 1270-es években a Csák és a Kőszegi család tagjai (és persze mások is) generális kongregációkat hívtak össze egy megye vagy egy országrész (Szlavónia) számára.[447] Külön erre történő utalás híján

[438] Lj. I. 363. sz.; F. VIII/2. 58. sz.

[439] OL Dl. 1706.; Veszpr. reg. 29. sz.; OL Dl. 29109.; CD VIII. 130. sz.; CD VI. 185. sz.; Lj. III. Dodatak 92. sz.; Lj. I. 253. sz.

[440] AO I. 287. sz.; F. VIII/1. 128. sz.; OL Dl. 31197.; OL Dl. 47949.; Beke 1892, 503.; OL Dl. 40468.; Kolozsvári Tört. Lt. 1. 2. OL Filmtár 4767. doboz; CD VIII. 226. sz.; CD VIII. 402. sz. stb.

[441] ZOklt. I. 98. sz.; HO VII. 301. sz.; Zichy O. I. 166. sz.; CD VII. 279. sz. stb.

[442] Botka 1873, 66.; Csák O. 6. sz.; CD VI. 99. sz. stb.

[443] Kostrenčić 1923, 145–157.

[444] Zichy O. I. 167. sz.; Suky cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz; CD VII. 279. sz.; CD VIII. 402. sz. stb.

[445] HO VII. 245. sz.; HO VII. 289. sz.; Zichy O. I. 139. sz.; OL Dl. 57228.; OL Dl. 75215.; OL Dl. 82909.; OL Dl 75151. stb.

[446] Zichy O. I. 145. sz.; HO VII. 320. sz.; OL Dl. 83158.

[447] CD VI. 26. sz.; CD VI. 208. sz.; F. V/2. 477–478.; HO V. 51. sz.; Zichy O. I. 117. sz.; W. IX. 285. sz. stb.

is feltehetjük, hogy az ekkori kongregációkat még királyi felhatalmazás alapján tartották meg.[448] Nagyon nehéz feladat annak meghatározása, hogy hol húzható meg a királyi megbízásból, illetve királyi megbízás nélkül összehívott kongregációk közti határvonal. Mindenesetre az 1288-ban Kőszegi János nádor által Vas megye számára tartott generális kongregáció nélkülözhette a királyi felhatalmazást,[449] mivel a Kőszegiek ekkortájt oppozícióban voltak IV. Lászlóval. Nagyjából ez időtől számíthatjuk a tartományurak önálló kezdeményezésre öszszehívott kongregációit. A források szerint Babonić János egy,[450] Csák Máté,[451] Aba Amadé,[452] Kán László két-két,[453] Borsa Kopasz[454] és a Kőszegiek háromhárom kongregációt celebráltak.[455] Bizonyosra vehetjük azonban, hogy további kutatások e számokat még növelni fogják. E kongregációkat általában egy vagy két megye nemesei vagy bármilyen kondíciójú emberei számára rendezték, és ott az alkalmilag felmerült kérdésekben foglaltak állást, illetve ítéltek, olykor a megye szolgabíráinak közreműködésével. A tartományurak e gyűléseket általában „hivatalos" minőségükben mint nádorok, szlavón bánok és erdélyi vajdák hívták össze. A kongregációk tartása természetesen nemcsak a tartományurakra jellemző. 1312 decemberében Mihály újvári ispán a megyebeli Forró faluban, 1317-ben pedig Donch mester Liptóban tartott kongregációt.[456] A tartományurak leverését követően királyi felhatalmazás alapján meglehetős rendszerességgel rendeztek kongregációkat akár megyésispánok vagy éppen alispánok is.[457]

A tartományúr gyakran valamelyik szerviensére ruházta igazságszolgáltatási jogkörét. Mint fentebb említettük, négy oligarcha – Csák Máté, Aba Amadé, Kőszegi János és Kán László – külön udvarbírát tartott. A Csák Máté által megbízott Márton mester a nyitrai püspök megyéjében (Nyitrában) párbajt ítélt meg, tolvajokat akasztatott fel, rablások ügyében mondott ítéletet és a püspök megyéje összes ügyeit magának vindikálta.[458] Ebből arra következtethetünk, hogy e Márton tulajdonképpen Csák Máté Nyitra megyei bírája volt. Ezt a feltevést egy másik adat erősíti meg, mely Bábi Móricot Máté nádor által a nyitrai provinciában állított bírónak (iudex) nevezi.[459] Aba Amadé iudexével és viceiudexével számos oklevélben találkozunk.[460] Ez a gyakorlat sem csak a tartományúri igazságszolgáltatás sajátja. A XIII. század végén a somogyi ispán viceiudexe bukkan elénk. Más adat szerint a szlavón bánnak is van viceiudexe. A XIV. század elején a valkói ispán szerepel bán viceiudexeként.[461]

448 Istványi 1939–1941, 54–55.
449 HO VII. 164. sz.
450 CD IX. 19. sz.
451 HO I. 76. sz.: Csák O. 8. sz.; Házi 1914, 200–201. 4. jegyzet.
452 OL Dl. 96039.; OL Dl. 96042.; OL Dl. 96043.; HO VIII. 330. sz.
453 OL Dl. 30589.; Zichy O. I. 135. sz. L. Janits 1940, 39.
454 F. VIII/7. 278. sz. (gyanús); AO I. 238. sz.; OL Dl 40349.
455 HO VII. 164. sz.; AO I. 317. sz.; OL Dl. 94060.; HO VII. 362. sz.
456 HO VII. 342. sz.; OL Dl. 84684.
457 AO I. 391. sz.; F. VIII/2. 10. sz.; AO I. 392. sz.; AO I. 498. sz.; AO I. 557. sz.; Iványi 1936, 229. 10. jegyzet stb.
458 F. VIII/2. 58. sz.
459 Fügedi 1938, 291–292., 292. 3. jegyzet.
460 OL Dl. 83158.; OL Dl. 57228.; HO VII. 254. sz.; OL Dl. 75155.; OL Dl. 75156.; HO VII. 332. sz.
461 W. V. 152. sz.; CD VI. 208. sz.; OL Dl. 91161.

A tartományúrnak igazságszolgáltatási területen való helyettesítését nemcsak az udvarbíró vagy e célra állított iudex és viceiudex láthatta el, hanem az oligarcha alkalmilag is megbízhatta familiárisait ítélkezéssel. Amikor a budai káptalan 1302-ben perbe fogta néhány szőlőművesét Kőszegi Henrik tárnokmester és szlavón bán előtt, mert a kondicionális szolgálatot megtagadták, Henrik ez ügyben Martinus Gallicust állította maga helyett bírónak.[462] Erdélyben Kán László mellett Ehellős alvajda is ült törvényt.[463] A Borsák részállamában szembeötlő a kondicionárius eredetű, adorjáni várnagyi méltóságot viselő Zudus mester aktív szerepe az igazságszolgáltatásban: két ítéletlevele is ránk maradt.[464] Ez annak a már más oldalról bizonyított megállapításnak az igazát húzza alá, miszerint a tartományurak megbízható és kulcsszerepet betöltő várnagyaikat más tisztséggel és megbízatással is felruházták: az alispáni tiszt mellett az ítélkezés jogával is.

Kevéssé világos a Csák Máté tartományára vonatkozó, igazságszolgáltatással kapcsolatos néhány tudósítás valóságos értelme. 1317-ben Máté egyik familiárisa népeit és jobbágyait egy évre felmentette az alól, hogy Máté pecsétjét elfogadják. Ide kívánkozik az az adat is, hogy Máté a pecsétek adományozására minden évben a püspök jobbágyaitól 15 márkát kapott.[465] A pecsét feltehetően a joghatóságot, a bíráskodási hatáskört szimbolizálja itt, s talán értelmezhetjük adatunkat oly módon, hogy Csák Máté tartományában lehetőség volt (bizonyos) bíráskodási hatáskör évenként pénzen történő megváltására.

Minden ismert adat arra mutat és összegzésképpen azt állapíthatjuk meg, hogy a tartományurak részállamában minden joghatóságot a tartományúr gyakorolt, közvetlenül vagy közvetve az ő kezében összpontosult az igazságszolgáltatás is, a részállamok legtöbbjéből kiszorultak a királyi és egyházi igazságszolgáltatás szervei. A bíráskodás eme „függetlensége" részint mutatója a tartományi állam szuverenitásának, részint pedig a tartományurak ama felismerését jelzi, hogy az igazságszolgáltatás maga is eszköze a tartományuraság további területi és társadalmi erősödésének.

A TARTOMÁNYÚRI RENDSZER BUKÁSA

A tartományurak leverése elhúzódó folyamat. Az egyházak részéről a tartományurakat (a Kőszegieket, Kán Lászlót és Csák Mátét) ért kiközösítések, továbbá Gentilis pápai legátus békéltető akciói hatástalan volta és kudarca jelezte:[466] a tartományurakat sem az egyház, sem a diplomácia fegyvere nem tudja térdre kényszeríteni, uralmukat valójában csak katonai eszközökkel lehet megtörni. Nem számítva most Károly Róbert 1302. évi fegyveres rohamát Buda el-

[462] AO I. 37. sz.
[463] OL Dl. 29109.
[464] OL Dl. 40323.; HO VII. 276. sz. Eredetére l. Jakó 1940, 333., adorjáni várnagyságára l. AO I. 101. sz.
[465] MES II. 836. sz.; F. VIII/2. 58. sz.
[466] MES II. 598. sz.; VMO I. 2. 73. sz.; VMO I. 2. 82. sz.

len, valamint Esztergom 1306. évi elfoglalását[467] (amelyek közül főleg az előbbi sokkal inkább a rivális Vencel király elleni akció még, mintsem a tartományúri hatalom megtörésére indított hadjárat), Károly király első alkalommal 1311 őszén vezetett hadat egy tartományúr, Csák Máté ellen.[468] A következő év pedig mindjárt az uralkodó nagy sikerét hozta: a rozgonyi csatában[469] Károly Róbertnek először sikerült győznie egy tartományuraság, az Amadé-fiak ellen, ennek eredményeképpen lehetősége nyílt a következő években megszilárdítania a királyi hatalmat az ország szepesi és sárosi határszélein, és ezzel kitörnie a tartományurak alkotta gyűrűből, kapcsolatot teremtenie Lengyelországgal. A rozgonyi csata még akkor is nagy sikere a királyi hatalomnak, ha az Amadé-fiakat Rozgonynál segítő Csák Máté erejét e csata nem is törte meg, annyi haszna mindenesetre még Máté vonatkozásában is volt a király számára, hogy egyszer s mindenkorra elejét állták e csata és annak következményei Máté keleti irányú terjeszkedésének. Sőt Rozgony végső soron még azért is érzékeny veszteséget jelentett Máté számára, mert az Amadé-fiak vereségével erős, noha hozzá csak frissen csatlakozott szerviensei buktak el a csatatéren.[470]

A királyi katonapolitika a tartományurak ellenében újra aktívvá csak 1315-ben, a szepesi–sárosi konszolidáció után vált. Károly Róbert és János cseh király összehangolt és egyeztetett kétirányú akciója Csák Máté ellen csak szerény eredményeket hozott: Károly Róbert a Duna-parti Visegrád, János király pedig a Morva menti Veselí várát foglalta vissza Mátétól.[471] Az 1315 körüli években szabadult fel – elsősorban a Balassa családbeli Donch mester tevékenységének eredményeként – Liptó, Zólyom és Árva vidéke is Csák Máté uralma alól.[472] 1313 vége és 1315 augusztusa közé kell tennünk Kán László erdélyi vajda halálát és tartományának szétesését. 1315 nyarán jelenik meg Erdély élén Károly Róbert hű vajdája, Miklós.[473] Egy 1317. évi királyi oklevél arról tudósít, hogy Kán László fiai és Ákos István fiai ellen az uralkodó hívei Déva vára előtt csatát vívtak. Ebből az oklevélből azt is kiolvashatjuk, hogy e csata Károly Róbert sikerével végződhetett, mivel Kán László fiai 1317-ben már a király oldalára álltak.[474]

Az 1316. év a királyi hatalom további megerősödése szempontjából a legsikeresebb esztendők egyike.[475] Károly Róbert – tartalmi átírásban (1437) ránk maradt – 1316. július 6-án Adorján vár alatt kelt oklevele arra enged következtetni,[476] hogy a Borsák elleni királyi hadjárat 1316 nyarán zajlott le; mindenesetre meggondolkodtató, hogy mind a Debrecen mellett lefolyt csatára, mind az ador-

[467] Csáky O. I. 1. 32–33.; HO I. 74. sz.

[468] AO I. 215. sz.; CD VIII. 248. sz. Károly Róbert 1311. nov. 8-án Vác mellett keltez, l. AO I. 218. sz. A királyi itinerárium – Ráth 1861, 47–49.; Šišić 1902b, 134–136.; Sebestyén 1938, 32–35. – általában segítséget nyújt a tartományurak elleni királyi hadjáratok datálásához.

[469] SRH I. 487–489.; SRH II. 284.; Pekár 1904, 51. A rozgonyi csata királyi oklevelekben olvasható leírásának tipológiáját l. Kristó 1973, 104–105. 592. jegyzet.

[470] Kristó 1973, 77–78.

[471] OL Dl. 45853.; Prameny IV. 223–224.

[472] F. VIII/2. 17. sz.; F. VIII/2. 21. sz.; OL Dl. 40428.; Archív Okol. 18. sz.

[473] F. VIII/1. 252. sz.; US I. 342. sz.; US I. 343. sz.; AO I. 351. sz.

[474] Györffy 1964, 547–548.

[475] L. Györffy 1964, 539–540.

[476] OL Dl. 107383.

jáni várostromra legkorábban utaló oklevelek 1317-ből valók.[477] A gyanút azonban több körülmény eloszlatja: 1317 májusi oklevél már szól a Borsák elleni – igaz, a diploma szerint „diebus preteritis" (az elmúlt napokban) folyt – hadjáratról. Egy másik 1317 májusi oklevél is megemlékezik a hűtlen Kopasz és Beke nyílt lázadásáról a király ellen, s a velük vívott csatáról.[478] Egy 1317 januári oklevél szerint Petenye fia: Péter a hűség útjáról letérve Kopasz volt nádorhoz, a király nyilvánvaló ellenségéhez csatlakozott, részt vett.annak összes galád cselekedeteiben.[479] Két, általunk csak kivonatban ismert, egyaránt 1315 júliusi keltű oklevél egyike arról ad hírt, hogy Károly Róbert egy hívének a Szöllős és Nyaláb várak megszerzésében kimutatott szolgálataiért Szatmár megyei földeket ad, melyeket Kopasz nádortól és fiától hűtlenség miatt vett el. A másik oklevélben Károly Róbert ugyanezt a hívét jutalmazza ugyancsak Szöllős és Nyaláb várak visszafoglalása körül szerzett érdemeiért újabb Szatmár megyei birtokokkal, amelyeket István nádor (Ákos István értendő rajta) fiaitól hűtlenségük miatt vett el, mivel a hasonlóan hűtlen Máté hadseregét Patak királyi városra vezették, és azt felégették.[480] Ez megnyitja azt a lehetőséget, hogy a Borsák már 1315-ben kiváltak a király táborából (Kopasszal nádorként utoljára 1314 júliusában találkozunk[481]), illetve hogy Ákos István fiai apjuknak bizonnyal még 1315-ben bekövetkezett halála[482] után előbb Csák Máté, majd Kán László fiai klientúrájába kapcsolódva igyekeztek tartományuraságukat megőrizni, de Károly Róbert – bizonnyal még 1316 táján – Dédes várukat megvívatta, Diósgyőr várukat a hozzá tartozó 13 borsodi birtokkal együtt 1319-ben eladományozta.[483] 1316-ban Károly Róbert híve, Fülöp szepesi és újvári ispán az abaúji Regéc várat sikerrel ostromoltatta feltehetően Petenye fia: Péter ellenében,[484] aki – mint láttuk – belekeveredett a Borsák 1315–1316. évi lázadásába. Petenye fia: Péter zempléni uralmát azonban a király 1316-ban még nem tudta megtörni. Ugyancsak 1316-ban Károly Róbert hadsereget küldött a Drávántúlra a Kőszegiek ellen,[485] maga pedig a baranyai Kőszeg vár ostromát irányította a Kőszegiek ellenében.[486] Lehet, hogy 1316-ra kell tennünk Csanád nembeli Vejtehi Teodor bán uralmának felszámolását is, hiszen a király serege – 1317. évi oklevél szerint – csatában győzte le a vidini despota által támogatott Teodort, s a Teodor által tartott Miháld várát a király számára visszavette.[487] Az 1316. év mérlege igen kedvező Károly Róbert szempontjából: ebben az esztendőben megtörte a Borsák és a Vejtehiek hatalmát, ekkorra felszámolta Kán László fiai és Ákos István

[477] Apponyi O. I. 27. sz.; Zichy O. I. 278. sz.; F. VIII/2. 16. sz. (hamis vagy gyanús, l. Karácsonyi 1900–1901, II. 350.).
[478] AO I. 387. sz.; HO VII. 348. sz.
[479] AO I. 372. sz.
[480] Komáromy 1903, 120–121. L. még Komáromy 1894, 498–501.
[481] AO I. 319. sz.
[482] István nádor 1315. évi oklevelét l. F. VIII/6. 36. sz.
[483] AO II. 294. sz.; Zichy O. I. 198. sz. L. még AO I. 410. sz.; AO I. 186. sz. stb.
[484] F. VI/2. 342–343. (keltére l. Karácsonyi 1902, 128.); Komáromy 1903, 121. L. Györffy 1963, 135.
[485] AO I. 329. sz. (évi dátuma 1316-ra javítandó, l. Karácsonyi 1900–1901. II. 157. 2. jegyzet)
[486] AO I. 360. sz.; Zichy O. I. 186. sz.; CD VIII. 353. sz.; CD VIII. 357. sz.; CD VIII. 360. sz.
[487] Györffy 1964, 547–548. L. még Csák O. 18. sz.; AO II. 136. sz.; Györffy 1964, 551–552.

fiai tartományuraságát, hozzákezdett Petenye fia: Péter és a Kőszegiek uralma korlátozásához. E sikereket elősegítette, hogy Csák Máté tartományuraságában éppen 1316-ban Máté egyes szervienseinek lázadása folytán komoly belső nehézségek támadtak,[488] illetve hogy Aba Amadé 1312-ben legyőzött fiai 1316-ban fegyveresen is támogatták Károly Róbertet a Borsák elleni harcában, amint egy 1317 májusában kelt, s Amadé nádor fia: Jánost a király hívének nevező oklevél hírül adja.[489]

1317-ben az uralkodó hosszas ostrom után Komárom várát foglalta el Csák Máté ellenében.[490] 1318 márciusi oklevél említi első ízben Aba Amadé fiai elfordulását Károly Róberttől, és felkelését a király és hívei ellen.[491] Az Amadé-fiak (köztük János) lázadása eszerint 1317 májusa és 1318 márciusa között, legvalószínűbben 1317 folyamán történt. Károly Róbert váraikat (Nevicske, Ung) megvívatta, birtokaikat elvette.[492] 1319-ben Károly Róbert a német segítséget igénybe vevő Kőszegiek ellen fordult,[493] a király seregei Zalafőnél és a vasi Kőszegnél legyőzték a Kőszegieket, s több dunántúli várurat (Kaboldot, Pölöskét, Kanizsát) elvették tőlük.[494] 1319-ben, majd 1321-ben azonban az ország keleti részén, Erdélyben újból zavarok támadtak, előbb Majos fia: Majos (aki az 1310-es évek elején még királyi pohárnokmester, besztercei ispán és Károly Róbert hű familiárisa volt[495]) ütött pártot a király ellen, majd Emich fia: Miklós fogott fegyvert az uralkodóval szemben. E Miklós – úgy tűnik – Kán László fiainak a szerviense volt, tehát legalábbis az egyik erdélyi zavargás mögött a hatalmuktól megfosztott, s színleg a király pártjához csatlakozott László-fiak álltak. Majos Kán László halála után Észak-Erdélyben léphetett az elhunyt tartományúr örökébe (örökölt birtokai is ott, Doboka és Kolozs megyében feküdtek), mindenesetre már 1316-ban Károly Róbert ellenében a Borsákat segítette a Debrecen melletti csatában és Sólyomkő várának – végül is sikertelen – felmentésében. Majos elsősorban a félrevezetett és Károly Róberttel szembefordított erdélyi szászságra támaszkodhatott. Adatainkból úgy tűnik, a Borsa tartományuraság leverését követően királyi kegyelmet nyert Kopasz is végül a hűtlen Majos oldalán kötött ki, s ténylegesen is támogatta Majost a királyi sereg elleni harcában. Majost a királyi seregek előbb Csicsó váránál (Belső-Szolnok megye), majd a Kolozsvár vidéki Topánál verték le 1316 és 1319 között, legvalószínűbben 1319-ben.[496] Emich fia: Miklós (az oklevelek Vas melléknévvel illetik) is Észak-Erdélyben (Doboka

488 Csák O. 9. sz.; Házi 1914, 200–201. 4. jegyzet; Csák O. 10. sz.; Csák O. 11. sz.; Csák O. 12. sz.; Csák O. 13. sz.; Csák O. 14. sz.

489 HO VII. 348. sz.

490 OL Dl. 40363.; AO I. 400. sz.

491 AO I. 413. sz.

492 AO II. 30. sz.; ZOklt. I. 136. sz.; F. VIII/3. 7. sz.; F. VIII/2. 72. sz.; AO I. 516. sz.; Archiv Mesta Košic, č. 19149. stb.

493 SO I. 71. sz.; F. VIII/2. 69. sz.; AO I. 574. sz.; CD IX. 100. sz. stb.

494 HO I. 97. sz.; HO I. 101. sz.; SO I. 90. sz.; AO I. 574. sz.

495 US I. 326. sz.

496 Majos lázadására l. Zichy O. I. 198. sz.; F. VIII/2. 124. sz.; OL Dl. 62169. (éppen a kritikus helyen hiányos kiadása: F. VIII/2. 147. sz.); AO II. 112. sz.; Hóman 1921, 254–256.; AO II. 198. sz.; F. VIII/5. 97. sz.; AO II. 352. sz.; F. VIII/3. 173. sz. L. még AO II. 35. sz.; OL Fényképgyűjt. N. 175. Gr. Andrássy cs. betléri-ág lvt. Krasznahorkán. Acta extran. familiarum. Fasc. 66. № 3.; AO II. 348. sz.

megyében) birtokolt, Kán László halálát követően várnagyként – bizonnyal a belső-szolnoki Csicsó vár várnagyaként – szerepel.[497] Majos leverését követően csatlakozhatott Kán László lázadó fiaihoz, Csicsó várát is nekik ajánlhatta fel, sőt fegyveresen szembefordult a királlyal, de végül is a király hívei 1321-ben kiegyeztek vele, így Vas Miklós visszatért a Károly Róbert iránti hűségre.[498] Mind Majos, mind Miklós lázadásának közös jegye, hogy mindketten élvezték a zempléni tartományúr, Petenye fia: Péter támogatását.[499] Ezek a lázadások azonban egyszersmind a már legalább 1316 óta a királlyal szembenálló Péter hatalmának végnapjait is jelentik. Legkésőbb 1321-re Károly Róbert megvívatta Péter zempléni várait (Borostyán, Bodrogszeg, Borkó), és az oligarcha birtokait elkobozta.[500] 1321-re tehát az uralkodónak sikerült Kelet- és Északkelet-Magyarország (Erdély és a zempléni vidék) pacifikálása.

1321. március 18-án – tetterős, cselekvőképes egyenes ági utód híján – meghalt Csák Máté.[501] Gutkeled nembeli Amadé fia: Miklós, a király híve, Károly Róbert parancsára azonnal betört a Mátyusföldre, saját katonaságával sorra elfoglalta és királyának átadta Máté várait. Az oligarcha várnagyai az ellenállás kilátástalanságát látva rendre meghódoltak, s a király kegyére kényszerültek.[502] Az év közepén Károly Róbert is megjelent Máté egykori tartományában, ahol ez időre az utolsó ellenálló fészkek, Trencsén és Léva is királyi kézre kerültek.[503] Csák Máté halálával Északnyugat-Magyarország visszatért Károly Róbert hatalmába.

Csák Máté tartományának elfoglalása után gondolhatott csak arra Károly Róbert, hogy figyelmét az ország délnyugati részére, az Adria és a Száva vidékére fordítsa, ahol a Šubićok és a Babonićok személyében az Anjouk magyarországi trónigényének legkorábbi felkarolói és élharcosai tevékedtek, akik azonban – éppen eme helyzetüket is felhasználva – igen erős tartományi államokat hoztak létre, olyan szuverén képződményeket, amelyek puszta léte felett a központi királyi hatalom erősítésén fáradozó uralkodó nem hunyhatott szemet. Először a Šubićok kerültek sorra. 1322 januárjában Sebenico és Trau ligát kötött és háborút indított a Šubićok ellen. Mladent hatalmas bárói is – a Kurjakovićok, a Stjepanićok, a Mihajlovićok –, akik eddig félelemből szolgáltak neki, most elhagyták, hadsereget indítottak ellene. A Babonićok és a boszniai bán csapataival kiegészült sereg – úgy tűnik – Babonić János bánnal az élen megfutamította Mladent, a sebenicóiak és a trauiak pedig velencei gályák és zsoldosok segítségével a Šubićok városait, Almissát és Scardonát foglalták el és égették fel. A kutyaszorítóba került Mladen Károly Róbert segítségét kérte. A Kninnél tartózkodó magyar uralkodó azonban nem nyújtott támaszt és vigaszt Mladennek, hanem kíséretébe vette és fogolyként magával vitte Magyarországra. Ezzel összeomlott a

[497] AO I. 351. sz.; OL Dl. 31065.
[498] Miklós lázadására l. F. VIII/2. 143. sz.; US I. 382. sz.; US I. 383. sz.; US I. 541. sz.; US I. 551. sz. L. még Hóman 1921, 254–256.; US I. 443. sz.; US I. 444. sz.
[499] F. VIII/2. 124. sz.; US I. 382. sz.
[500] F. VIII/2. 124. sz.; AO II. 30. sz.; AO IV. 161. sz.; F. VIII/2. 293. sz.
[501] Prameny IV. 257.; SRH I. 490. és 490. ** jegyzet. L. Botka 1872, 190–193.
[502] OL Dl. 72510.; CD IX. 100. sz.
[503] F. VIII/6. 59. sz.; OL Dl. 68092.; OL Dl. 49021.; AO I. 583. sz.; F. VIII/2. 127. sz.; OL Dl. 70609.; HO III. 56. sz.

Šubićok nagy kiterjedésű tartományurasága.[504] A Babonićokra a következő évben, 1323-ban került sor. Károly Róbert elmozdította a Šubićok leverésével hatalmában még inkább megnövekedett Babonić Jánost a szlavón báni méltóságról, s helyébe a tartományurak (a Kőszegiek, Csák Máté) elleni harcban nagy érdemeket szerzett Gutkeled nembeli Amadé fia: Miklóst nevezte ki. Ám 1323 augusztusában Babonić János és fia megakadályozták Miklós bán eljutását a tengerpartra, mire a bánnal levő magyarok – amint Madius krónikás írja – megverték a Babonićok seregét. A közjogi méltóságtól való megfosztás és a katonai vereség megadta a kegyelemdöfést a Babonićok tartományuraságának is.[505] A Drávántúlon egyedül – szabályt erősítő kivételként – a Frangepánok nem kerültek nyílt, fegyveres oppozícióba Károly Róberttel, igaz, ők a szlavóniai–dalmáciai viharok (1322–1323) után is csak félhittel szolgálták a magyar királyt,[506] hitük másik fele a velencei dogéé volt.[507]

Az 1320-as évek elején a Kőszegiek egyes tagjai is Károly Róbert hűségére tértek,[508] de távolról sem állítható, hogy ezzel az uralkodó az egész országot pacifikálta volna. 1326-ban a Kőszegiek és a Babonićok – akik rokoni kapcsolatban álltak egymással[509] – egyazon időben lázadtak fel Károly király ellen. A királyi sereg szlavóniai (Kapronca) és vasi (Sárvár, Újvár, Kőszeg) várakat ostromolt és vett el a Kőszegiektől. A Kőszegiek zendülését követően Károly Róbert úgy kívánta elszigetelni őket német szövetségeseiktől, hogy a német határon, Zagorjában levő váraikért (Korpona, Koztol, Wzturch) az ország belsejében fekvő, Baranya, Tolna és Bodrog megyei javakat kaptak cserébe. A Babonićok lázadását az akkori szlavón bán, Ákos nembeli Mikcs verte le, váraikat (köztük Sjeničakot) megvívta, elfoglalta.[510] 1329. évi adat szerint Erdélyben Kán László fiai egészen mostanáig (usque nunc) a király más hűtleneivel szövetkezve lázadásokat szították, dúlták, pusztították a királyi javakat.[511] A Babonićok és a Kőszegiek sem tudtak egykönnyen belenyugodni vesztett pozícióikba, nehezen tűrték nyakukon a győztes magyar király iránti „hűség" igáját. Nyilván összehangolt akció eredményeképpen a Babonić család részéről Sjeničaki István bán fiai 1336. január 7-én, a Kőszegi család részéről pedig Lékai János és testvérei 1336. január 20-án Bécsben beléptek Albert és Ottó osztrák, stájer és karantán hercegek szolgálatába.[512] A legtovább a dalmát tengerparton tartottak az egykori Šubić-szerviensek, főleg a Kurjakovićok és Nelipićek, illetve maguk a Šubićok által táplált zavarok. A lázongó horvát urakat csak I. Lajos 1345. évi hadjárata térítette a magyar király iránti engedelmességre.[513]

[504] SRHVG III. 646–648.; CD IX. 48. sz.; CD IX. 50. sz.; CD IX. 55. sz.; Lj. I. 517. sz.; Dipl. Eml. I. 282. sz.; CD IX. 74. sz.; CD IX. 76. sz.; THALLÓCZY 1905, 6–8. L. ŠIŠIĆ 1902a, 335–366.
[505] SRHVG III. 650.; CD IX. 104. sz.; CD IX. 127. sz.
[506] CD IX. 98. sz.; CD IX. 122. sz.; CD IX. 471. sz.; CD IX. 124. sz. stb.
[507] Lj. I. 254. sz.; Dipl. Eml. I. 312. sz. stb.
[508] F. VIII/2. 201. sz.; F. VIII/6. 70. sz.; HORVÁTH 1861, 114.; CD IX. 100. sz.; ZOklt. I. 125. sz.; F. VIII/2. 252. sz. stb.
[509] CD IX. 339. sz.; CD IX. 343. sz.; CD IX. 353. sz.
[510] SO I. 90. sz.; HO I. 99. sz.; HO V. 104. sz.; SRHVG III. 653.; CD IX. 296. sz.; CD IX. 318. sz.
[511] AO II. 348. sz.
[512] CD X. 184. sz.; PÓR 1893b, 181.
[513] SRHVG I. 177–178.

A levert tartományuraknak és leszármazottaiknak csak egy része maradt meg – ha lázadozva és a hűséget többször megtagadva is – a magyar korona fennhatósága alatt. A tartományúri családok másik része elhagyta Magyarországot. Csák Máté unokái Sziléziában találtak otthonra.[514] Az Amadé-fiak Lengyelországba menekültek, közülük egy lehetett az alapítója a lengyel Homodey családnak.[515] Az osztrák Pernstein család a Kőszegiek egyik ágából ered.[516] Vejtehi Teodor bán sógora, Orosz Iván Bulgáriába szökött, mint a bolgár cárok hadvezére és diplomatája fényes pályát futott ott be.[517] Régóta kísért a szakirodalomban az a – mai napig sem igazolt – gyanú, hogy Kán László fiai vagy Szerbiában vagy Havasalföldön találtak menedéket.[518]

A tartományurakat Károly Róbert, maradékaikat I. Lajos egy emberöltő alatt leverte. Az általuk képviselt rendszer ugyancsak egy emberöltőnyi ideig Magyarországon uralkodó berendezkedés volt. Nem véletlen, hogy a tartományurak közül többnek az emléke helynevekben megőrződött. A nyugat-szlovákiai Mátyusföld neve még azt is megőrizte, hogy Csák Mátét kortársai nem Máténak, hanem Mátyusnak nevezték. Ugyancsak őrá utal a Csák(i) út elnevezés több Bars megyei falu határában.[519] A XVII. századtól kezdődően nem egy abaúji község (Regéc, Telkibánya, Gönc) határában bukkan fel az Amade vára, Amadi vár elnevezés.[520] A Diósgyőr határában előforduló Erenyő helynév Ákos Erney emlékét őrzi.[521]

A továbbiakban röviden azokat az okokat foglaljuk össze, amelyek a tartományúri rendszer bukásához vezettek. Ezen okokat marxista történetírásunk elvi megalapozottsággal már jórészt tisztázta,[522] ugyanakkor e dolgozat korábbi fejezeteiben magunk is kitértünk a bukást előidéző okokra. Kétségtelen, hogy az okok hierarchiájában a *gazdasági* vonatkozásúakat illeti az első hely. A magyarországi tartományúri rendszer minden ízében a természeti gazdálkodás viszonyaiból nőtt ki, éppen ezért nem értette, nem érthette meg az árutermelés, a pénzgazdálkodás, a kereskedelem, a városi irányú fejlődés lényegét. A tartományuraság Magyarországon fáziskésésben volt önmaga gazdasági alapjához képest, kialakulása és megalapozása is már kettős, a természeti gazdálkodást és az árutermelést egyaránt magában foglaló gazdasági alapon történt, ahol a naturális gazdálkodás kiterjedését mind szűkebb – de persze még mindig elég tágas – térre szorította vissza a társadalmi munkamegosztás jelentkezése és előrehaladása. Ez pedig nem kevesebbre utal, mint arra, hogy idővel egyre kisebb területre szorult vissza a gazdasági alap ama faktora, amelyen a tartományuraság fel-

514 Wertner 1902b, 104–112.
515 Daróczy 1930, 31–32.; Varsik 1952, 253. Vö. AO II. 86. sz.
516 Wertner 1895, 143.; Stessel 1896, 429–432.; Karácsonyi 1900–1901, II. 155.
517 Györffy 1964, 540.
518 Pór 1891b, 480–481. (hogy egy Gutkeled nembeli nagybirtokos valóban a szerb királyhoz csatlakozott, l. AO II. 114. sz.); Lupaş 1936, 403.; Pataki 1944, 32. L. még Moga 1945, 83.; Pascu 1971, 202.
519 Jeršová 1947, 405–407.; Györffy 1963, 422. Mátét, Csák Máté nagybátyját is a magyar nyelvű „Szent Margit élete" Matyvsnak nevezte (l. Nyelvemléktár VIII. 82.).
520 Schram 1973, 20., 22.; Györffy 1963, 89.
521 Györffy 1963, 774.
522 Székely 1953, 20–21., 35–37.; Lederer 1961, 174.; Elekes 1964, 108–109.; Székely 1967, 93. L. még Benczédi: Vita 1968, 32.

épült. De a tartományi berendezkedést a XIV. század eleji Magyarországon nem csupán a mélyben ható spontán gazdaságfejlődési tendenciák ítélték halálra. Ez a halál különben is lassú lett volna, amint hogy maga a természeti gazdálkodás is csak lassan vesztett tért. Gyors halált jelentett viszont a tartományurak élősködő, parazita és a mohóságban határokat nem ismerő gazdálkodása, az a vandál rablógazdálkodás, mely nem metszette a fát, csak gyümölcsét szedte le, nem táplálta a juhot, csak szüntelenül nyírni és fejni akarta. A tartományuraság nem szubjektív mulasztásból, hanem objektív, a természeti gazdálkodáson alapuló helyzetéből adódóan mondott le, volt kénytelen lemondani a gazdaság – az arányaiban mindinkább az áru- és pénzforgalmon felépülő gazdaság – fejlesztéséről.

A tartományúri hatalom bukásának *társadalmi* okait fentebb bővebben tagláltuk. Rámutattunk arra, hogy a tartományurak ellenében olyan széles egységfront jött létre a király vezetésével, a köznemesek–bárók, egyháziak, városiak és jobbágyok részvételével, amely egységfront minden tagjának elemi érdeke volt a tartományúri berendezkedés felszámolása. Anélkül, hogy akár az egyháziak vagy akár különösen az árutermelést képviselő városi elemek és jobbágyok szerepét, súlyát lebecsülnénk ebben az egységfrontban, mindenekelőtt a tartományúri hatalom köznemesi bázisának ingatag voltát kell hangsúlyoznunk, azt a körülményt, hogy a familiaritás még korántsem kötötte szorosan a magánszervienst urához; lehetővé vált, hogy a magánfamiliáris megőrizzen valamit azokból a kapcsolatokból, amelyek őt korábban a királyhoz fűzték, illetve ebből adódóan bekövetkezhetett, hogy már az 1290-es évektől kezdődően mind nagyobb számban (az 1310–1320-as években pedig tömegesen) hagyták el a tartományúri tábort köznemesek, és csatlakoztak a királyhoz.

A bukás *politikai* természetű okai közül a legjelentősebb, hogy a tartományúri hatalom az általa támasztott anarchikus viszonyok közepette nem volt képes osztályelnyomó és az osztályrendet maradéktalanul biztosító állami funkciójának eleget tenni. Az osztályuralom megrendülésére utalnak a tartományúri területeken (olykor még a tartományúri hatalom leverését követően is) előforduló szolgálat- és tizedmegtagadások, a jobbágyi földfoglalások,[523] továbbá a tartományurak által tartott generális kongregációkon a jobbágyparasztság (a bármilyen kondíciójú népelemek) részvétele.[524] A paraszti osztályharc eme sikerei, továbbá a szabad költözésben, a megyébe mint erőszakapparátusba való behatolásban megnyilvánuló eredményei megkövetelték az uralkodó osztály megbomlott egységének helyreállítását, az elnyomó apparátus erősítését, azt, hogy az osztályuralma biztosítására egységesen törő uralkodó osztály a termelés normális feltételeinek megteremtésével együtt biztosítsa magának a jobbágyságnak egyenletes (rapszodikus kilengésektől lehetőség szerint mentes) kizsákmányolását. A királyi hatalom győzelmének politikai okai közé tartozik továbbá az is, hogy a tartományurak általában külön-külön és nem együttesen léptek fel Károly Róbert ellen,[525] ami kétségtelenül megkönnyítette az oligarchákkal való le-

[523] AO I. 37. sz.; CD IX. 301. sz.; MES III. 178. sz.; US I. 343. sz.; AO I. 392. sz.; Teleki O. I. 19. sz.; AO II. 71. sz.; MES III. 284. sz.; MES III. 383. sz.; HO IV. 108. sz.; F. IX/3. 45. sz.
[524] HO VII. 164. sz.; AO I. 238. sz.; OL Dl. 40349.; CD IX. 19. sz.
[525] Karácsonyi 1900–1901, I. 209–210.; Marczali 1911, 185.; Molnár 1949b, 98.

számolást. Természetesen nem lehet elvitatni annak igazát, hogy „Károly Róbert stratégiája a tartományurak megosztása volt",[526] de magunk mégis inkább azt hangoztatnánk: a tartományúri berendezkedés és célkitűzés lényegéből fakadt, hogy nagy tartományúri szövetségek nem jöttek létre (egyes oligarchák más tartományúr segítségét már csak saját végveszélyükben, szorongatott helyzetükben kérték, s az ekkor sebtében összekovácsolt uniók sem egyenrangúságon felépülő szövetségek voltak, hanem azon alapultak, hogy a támogatásra szoruló tartományúr a segítség fejében klientúrájával együtt a segítséget nyújtó oligarcha famíliájába kényszerült lépni). A tartományuraságok nem „szekciókra" szabdalt királyellenes konspirációt jelentettek, hanem mindegyik magát igyekezett erős és független állammá szervezni, s ebbeli igyekezete eleve meggátolta, hogy más tartományurasággal szövetkezzék, hiszen egy-egy tartományúr a soronlevő feladattól függően hol a királyt, hol az egyházat, hol éppen a szomszédos tartományurat tekintette fő ellenfelének.

Mindezek az okok nem csupán a tartományuraság bukására adnak magyarázatot, hanem arra is, hogy miért nem állandósult e rendszer Magyarországon. A tartományurasággal Magyarországon nem a tartományi centralizáció bukott el,[527] hanem egy idejétmúlt, gazdasági alapját vesztő berendezkedés, amely a nagybirtok állam az államban jellegén alapult. E jelleg természetesen mindaddig jelen van a magyarországi társadalomban, amíg számottevő nagyságrendben maga a természeti gazdálkodás és a feudalizmus is jelen van. Éppen ezért sem az anarchikus jelenségek, sem az állam újabb szétszabdalására törő nagybirtokosi velleitások nem hiányoznak Magyarországon a XIV. század elejét, a tartományúri rendszer megsemmisítését követően sem. De többé a nagybirtokosok a széttagolódásnak olyan szintjeit – gazdasági alapjuk tendenciaszerű visszaszorulása, a velük szemben álló társadalmi tényezők erősödése következtében – megközelítően sem tudták elérni, mint amilyen szintekre a XIII–XIV. század fordulója körüli évtizedekben eljutottak. A központosított államot a XV. század második felében megvalósító virágzó feudális kori Magyarországnak szükségszerű előfokként a kora feudalizmusból kinőtt tartományi széttagoltságot, a nagybirtokosi (rész)államokat kellett megsemmisítenie. Ezt a feladatot a virágzó feudalizmus Magyarországa sikerrel teljesítette. A tartományúri rendszer XIV. század eleji bukása magának e rendszernek örök időkre szóló bukását jelenti. Ezzel a történelmi tettel a társadalom- és államfejlődés újabb perspektíváinak útjai nyíltak meg Magyarországon.

[526] LEDERER 1961, 182.

[527] Vö. MOLNÁR 1949b, 97. – Joggal és további kutatási feladatként említette lektori véleményében SZÉKELY GYÖRGY, hogy „fejlettebb gazdaságú, helyi centrumokkal rendelkező vidékeken mégis megerősödtek átmenetileg tartományi centralizációk (német, itáliai, burgundiai területek)". Közép-Európában Csehország példája említhető: ebben a magyarországi árutermelési és városfejlődési szintet meghaladó országban 1333-ban – 80 évi lényegi szünet után – új életre kelt a morva őrgrófság, hogy – mintegy újabb 80 esztendei funkcionálás után – 1411-ben véglegesen megszűnjék (FIALA 1965, 166.). Eme, a XIV–XV. században fellépő államfejlődési tendenciákat későbbi kutatásoknak kell megvizsgálniuk és magyarázniuk.

UTÓSZÓ

A magyarországi félfeudális–polgári történetírás mennyiségileg túlnyomónak tekinthető vonulata különböző „érvek” felsorakoztatása után arra a következtetésre jutott, hogy magyarországi széttagolódás voltaképpen szinte nem is létezett, mivel a részuralkodók nem voltak szuverének, semmit sem vitattak el a korona felségjogaitól, illetve mivel az egész nemességet erősen átható nemzeti érzés, a jogfejlődés egyformasága az ország összes nemese körében, a korona iránti vallásos tisztelet, valamint a nagybirtokok szórt volta eleve meggátolta a széttagolódás, annak tartományúri formája kialakulását.[1] Mályusz Elemér kutatásai bizonyították be, hogy a széttagolódás, illetve a széttagolódás megteremtésére irányuló tendencia hosszú időn át jellemző a magyarországi fejlődésre is.[2] A magyar marxista történetírás a széttagolódást a világi nagybirtokrendszer kiépülésével hozta lényegi kapcsolatba, csúcspontját a XIII–XIV. század fordulója tartományuraságában jelölte meg, ennek leverése után pedig nem vitatta el a felújítására irányuló törekvéseket, illetőleg ezek alapját, a nagybirtok állam az államban jellegét.[3] Marxista történetírásunk nagy nyeresége, hogy Elekes Lajos olyan szintézist készített, mely a középkori magyar állam történetét Mohácsig a széttagolódás kérdésének előtérbe állításával vázolta fel.[4]

Mindezek ellenére azt mondhatjuk: felszabadulás utáni történetírásunkban több téves nézet kapott hangot a széttagolódással kapcsolatban. Györffy György a feudális széttagolódás XI–XII. századi reális alapját vonta kétségbe, s elutasította, hogy eme kor úri csoportharcainak magyarázatát a feudális széttagolódásban keressük.[5] Perényi József több vitában is kifejtette: Magyarországon „van feudális anarchia, megvan a széttagolódás tendenciája is, a széttagolódás azonban abban az értelemben, ahogyan azt általában az egyetemes történészek használják, nincsen meg. Nálunk nincsenek egymástól független feudális fejedelemségek.” Elveti a feudális széttagoltság kora megjelölést, mivel – mint mondja – „úgy gondolom, hogy nálunk nem lehet feudális széttagolódásról beszélni”. Ennek okát szerinte nem túl nehéz adni, „ha abból indulnánk ki, hogy a

[1] Salamon 1865, 105–106.; Schönherr 1902, 384.; Ferdinandy 1907, 26.
[2] Mályusz 1940a, 342–350.; Mályusz 1940b, 89–90.
[3] Elekes 1962, 21.
[4] Elekes 1964, különösen 94–140.
[5] Makkai 1954a, 641.

magyar történet első századai bizony a szomszédokkal összehasonlítva (a XII. századig) elég sok speciális vonást mutatnak".[6]

Magunk úgy ítéljük meg: egész dolgozatunk talán kielégítően igazolhatja, hogy a széttagolódásnak nemcsak tendenciája, hanem megvalósult gyakorlata sem idegen a magyarországi fejlődéstől. Ugyancsak a széttagolódás szempontjából vizsgálva a magyarországi államfejlődést, egész fejtegetésünk tanulságaképpen nem okozhat problémát ennek az államfejlődésnek az elhelyezése az európai tablón, méghozzá abban a vonulatban, amelyet a francia fejlődési modell reprezentál, s amely a kelet-európai államfejlődési irányt is magában foglalja. Eme, a magyar államfejlődést is befogadó séma szerint az államfejlődés nagyjából hűen követi a gazdasági alap változásait, tehát az állam fejlődése a gazdasági megalapozottságú politikai széttagolódástól az állam egységének és legtöbbször központosításának megvalósításáig mutat. Az is világos, hogy a kelet-európai fejlődésen belül elkülöníthető három csoport – a bizánci–szerb, az orosz–lengyel és a cseh modell – közül a magyar államfejlődés elüt a bizánci–szerbtől, ahol a széttagolódás rövid időre, gazdasági alapjához képest elkésetten és felszínesen jelentkezik, és elüt az orosz–lengyeltől is, ahol a széttagolódás hosszasan, a gazdasági alap fő változásait követve és az államélet partikularizmusát olykor szélsőségesen megvalósító mértékben jelen van. A magyar államfejlődés e két szélső modell között elhelyezkedő cseh államfejlődéssel mutatja a legnagyobb rokonságot. A fentebb a cseh államfejlődésről adott sommás képünk érvényes a magyarra is: itt a széttagolódás nagyjából megfelel a gazdasági alap helyzetének, élettartama nem mondható rövidnek és hatása sem felszínesnek, de ugyanakkor nem fog át hosszú évszázadokat és nem járta át és át az államélet minden zegzugát.

A magyar államfejlődés európaival osztozó voltát számos mozzanat bizonyítja. A korábbiakban a széttagolódás ama kezdetét tekintettük tipikusnak, amikor a széttagolódás a szó szoros értelmében a feudalizmussal együtt lép színre. Amiképpen a Cseh-medencében Václav és I. Boleslav a X. század első harmadában még nem is állami, hanem törzsi területen osztoztak meg, hasonlóképpen osztozhatott a X. század végén Géza és Koppány az Árpádok dunántúli törzsi területén. Ugyancsak a törvény tendencia jellegével érvényesül, hogy a feudális osztályrend megteremtésének évtizedeiben szünetelt vagy legfeljebb csak formálisan létezett a széttagolódás rendszere. Az e tendencia érvényességi körébe eső Magyarországon sem találkozunk (számottevő méretű) széttagolódással a feudális társadalom létrejötte, I. István, Péter és Aba Sámuel uralkodása idején. Abban is osztozik a magyar államfejlődés az európaival, hogy a széttagolódás létére és intenzitására nemcsak a feudalizmus kialakulása, hanem más, belső tényezők is hatást gyakoroltak, így pl. az osztályharcos jellegű népi mozgalmak a széttagolódási tendenciák korlátozását, az állam hatékonyságának és az uralkodó osztály egységének biztosítását eredményezték. Magyarországon a széttagolódás I. Béla alatti tényleges és I. László alatti lényegi hiányának oka az 1060–1061. évi népi megmozdulás, illetve a kóborlás és tolvajlás országos mérete volt. A tartományúri hatalom XIV. század eleji felszámolásában is nagy szerepet játszott az osztályrend megrendülése.

[6] Vita 1968, 111. L. még Makkai 1954a, 641.

Amikor fentebb arra a kérdésre kerestünk választ, hogy az egyes különkormányzatok milyen formában léteztek, kik álltak azok élén, a válaszok három sémába voltak elrendezhetők. Bizonyos államokban (a Meroving-kori frank birodalom, Oroszország) a részuralmak élén csak az uralkodó dinasztia tagjai álltak. Más államokban (Francia- és Németország) a különkormányzatok élén éppen nem az uralkodó család tagjai, hanem a dinasztiától eredet szempontjából független előkelők foglaltak helyet. Ismét más országokban (Cseh- és Lengyelország) e két forma szukcesszív vagy szimultán értelemben keveredik. Magyarország is ez utóbbi országokkal kerül azonos csoportba, hiszen megfigyelhető az országfelosztás dinasztikus és oligarchikus változata. A gazdasági alap változásának ismeretében szükségszerűnek minősítettük a különkormányzati rendszernek a dinasztikus irányítástól a nem dinasztikus, magánjellegű vezetés felé irányuló tendenciáját. Magyarország ebben a vonatkozásban sem mentes e szükségszerűség érvényétől: az Árpádok XIII. század második felében záródó családi osztozását – ugyanúgy, mint Csehországban – a század vége felé a nagy hatal-mú magánbirtokosok tartományúri rendszere váltotta fel. A magyar államfejlődésre is érvényes az a megállapítás, hogy a széttagolódás igazi képviselője, zászlóvivője és haszonélvezője az arisztokrácia, nemcsak a széttagolódás oligarchikus, hanem már dinasztikus korszakában is.

Még egy szempontot kell a magyar államfejlődésben mérlegelnünk. A német, az orosz, de bizonyos vonatkozásban még a francia széttagolódás is törzsi alapokon keletkezett, főleg persze ami a részállamoknak a korábbi törzsi területekkel megközelítően egyező földrajzi határait és a részállamok népességének etnikai különállását illeti. A cseh széttagolódás nem ezt az utat járta, a cseh állam politikai decentralizációja az új szerzeményként Csehországhoz került morva területek dukátusával kezdődik. A széttagolódás e formája Magyarországon Erdély és Horvátország (illetve később egész Szlavónia) vajdai és báni különkormányzati rendszerében jelentkezik. Egyébként is a cseh és magyar államfejlődés számos ponton megfigyelhető rokonságát éppen a *kezdetek megfelelései* magyarázzák, nem utolsósorban az a körülmény, hogy mind Csehországban, mind Magyarországon következetesen leszámoltak a feudalizmus kialakulása folyamatának ellenszegülő törzsi hatalmasságokkal, ami kettős haszonnal járt. Részint azt eredményezte, hogy az új, immár inkább a feudális viszonyokban gyökerező arisztokrácia bizonyos késéssel jött létre azon országokhoz viszonyítva, ahol a törzsi eredetű arisztokrácia épült be a feudalizmusba, részint pedig azzal a következménnyel járt, hogy a széttagolódás sem Csehországban, sem Magyarországon nem törzsi alapokon keletkezett, és – eltekintve az új szerzeményű területek különkormányzatától – nem etnikai különállást jelentett.

Vizsgálódásaink fontos eredményének tekintjük a magyarországi feudális széttagolódás történetének bemutatása mellett azt, hogy rámutathatunk: Magyarország a feudális széttagolódást illetően kettős vonatkozásban sem igényel más európai és főleg kelet-európai országoktól (mindenekelőtt Csehországtól) eltérő megítélést; Magyarországon nemcsak a széttagolódás tendenciája és gyakorlata érvényesült más európai országokhoz hasonlóan, hanem e széttagolódást ugyanazok a tendencia erejével ható törvényszerűségek töltötték meg tartalommal és élettel, mint Európa más országaiban.

Amikor fentebb arra a kérdésre kerestünk választ, hogy az egyes különkor-mányzatok milyen formában léteztek, kik álltak azok élén, s vajon azok hatalmi for-mába voltak elhelyezhetők, Bizonyos államokban (Lengyelország, Kijevi biro-dalom, Oroszország) a részuralmak élén csak az uralkodó dinasztia tagjai álltak. Más államokban (Francia- és Németország) a különkormányzatok élén éppen nem az uralkodó család tagjai, hanem a dinasztiától s egy központtól füg-getlen előkelők foglaltak helyet. Ismét más országokban (Cseh- és Lengyelor-szág) e két forma szukcesszív vagy szimultán érvényesülése jelentkezik. Magyaror-szág is ez utóbbi országokkal került azonos csoportba. Itt is megfigyelhető az országfelosztás dinasztikus és oligarchikus változata. A fejlődés alap változá-sának ismeretében szükségszerűnek tűnik fel a különkormányzati rendszer-nek a dinasztikus irányvonaltól a nem dinasztikus, magánhatalmi vezetés felé ha-ladó tendenciáját. Magyarország ebben a vonatkozásban sem mentes e szak-aszerűség érvényétől: az Árpádok XIII. század második felében záródó család-on belüli osztozkodását ugyanúgy, mint Csehországban – a század végén a nagy hatalmú magánbirtokosok, tartományúri rendszere váltotta fel. A magyar államfejlő-désre is érvényes az a megállapítás, hogy a széttagolódás elsődleges zász-lóvivője és haszonélvezője az arisztokrácia, és nemcsak a széttagolódás oligarchi-kus, hanem már dinasztikus korszakában is.

Még egy szempontot kell a magyar államfejlődésnél megemlítenünk. A német, az orosz, de bizonyos vonatkozásban még a francia széttagolódás is törzsi alapo-kon keletkezett, főleg persze ami a részállamoknak a korábbi törzsterületekkel megközelítően egyező földrajzi határait és a részállamok népességének etnikai különállását illeti. A cseh széttagolódás nem ezt mutatja: a cseh állam politi-kai decentralizációja az új szerzeményként Csehországhoz csatolt morva terüle-tek dukátusaival kezdődik. A széttagolódás elemei Magyarországon Erdély és Horvátország (illetve később egész Szlavónia) vajdai és báni különkormányzati rendszerében jelentkeztek. Egyébként is a cseh és magyar államfejlődés számos ponton megfigyelhető rokonsága éppen a feudális széttagolódás magyarázatá-nem utolsósorban az a körülmény, hogy mind Csehországban, mind Magyaror-szágon következetesen leszámoltak a feudalizmus kialakulásának folyamatában az el-lenszegülő törzsi hatalmasságokkal, amit a cseh tudományban nevezett [illegible] ered-ményezte, hogy az új, immár inkább a királyi szolgálatból kinövekvő arisz-tokrácia bizonyos késéssel jutott azon országokéhoz viszonyítva, ahol a törzsi eredetű arisztokrácia épült be a feudalizmusba, részint pedig azzal a következ-ménnyel járt, hogy a széttagolódás sem Csehországban, sem Magyarországon nem törzsi alapokon keletkezett, és – eltekintve az erdélyi vajdai területek kü-lönkormányzatától – nem etnikai különállást jelentett.

Vizsgálódásainak fontos eredményének tekintjük a magyarországi feudális széttagolódás történetének bemutatása mellett azt, hogy rámutathattunk: Ma-gyarország a feudális széttagolódást illetően két [illegible] sem lényeg más európai és főleg kelet-európai országoktól (mindenekelőtt Csehországtól) eltérő megjelenést. Magyarországon nemcsak a széttagolódás jelentkezése és gya-korlata egyezett más európai országokéval, hanem e széttagoló-dást ugyanazok a tendenciák egyazon törvényszerűségek irányították, töltötték meg tarta-lommal és élettel, mint Európa más országaiban.

RÖVIDÍTÉSEK

ACSÁDY 1903 = ACSÁDY IGNÁCZ: A magyar birodalom története a kútfők alapján. I. Bp. 1903.
ACSÁDY 1948 = ACSÁDY IGNÁC: A magyar jobbágyság története.[3] Bp. 1948.
ÁGOSTON 1913 = ÁGOSTON PÉTER: A magyar világi nagybirtok története. Társadalomtudományi Könyvtár. Új sorozat. Bp. 1913.
Alsószl. O. = THALLÓCZY LAJOS–HORVÁTH SÁNDOR: Alsó-Szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék). Bp. 1912.
ANĐELIĆ 1970 = ANĐELIĆ, PAVAO: Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine. Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 23. Sarajevo 1970.
AO = NAGY IMRE–NAGY GYULA: Anjou-kori okmánytár. I–VII. Bp. 1878–1920.
Apponyi O. = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. Bp. 1906.
Archív Okol. = HÚŠČAVA, ALEXANDER: Archív zemianskeho rodu z Okoličného. Liptovské archívy. I. Spisy Slovenskej Akadémie Vied a Umení, sväzok 5. Bratislava 1943.
ARNALDI 1968 = ARNALDI, GIROLAMO: Regnum Langobardonum – regnum Italiae. L'Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux. Varsovie 1968. 105–122.
Árpádk. okl. = KUBINYI FERENCZ, ifjabb: Árpád-kori oklevelek. Magyar Történelmi Emlékek I. Pest 1867.
ASZTALOS 1936 = Erdély története. ASZTALOS MIKLÓS (szerk.): A történeti Erdély. Bp. 1936. 175–360.
BALÁZS 1939 = BALÁZS ÉVA: Kolozs megye kialakulása. Település- és népiségtörténeti értekezések 3. sz. Bp. 1939.
BANAŠEVIĆ 1971 = БАНАШЕВИЋ, НИКОЛА: Летопис попа дукљанина и народа предања. Београд 1971.
Bánffy O. = VARJÚ ELEMÉR–IVÁNYI BÉLA: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I–II. Bp. 1908–1928.
BARABÁS 1909 = BARABÁS SAMU: Bertalan modrusi comes. Turul 1909. 145–150.
BARABÁS 1914 = BARABÁS SAMU: Két hamis Frangepán-oklevél. Századok 1914. 674–696.
BÁRCZI 1951 = BÁRCZI GÉZA: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti tanulmányok 1. Bp. 1951.
BARDACH 1957 = BARDACH, JULIUSZ: Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku. BARDACH, JULIUSZ (szerk.): Historia państwa i prawa Polski do roku 1795. Część I. Warszawa 1957.
BARTHA 1968 = BARTHA ANTAL: A magyar történelem problémái 1526-ig. Történelmi Szemle 1968. 105–124.
BARTONIEK 1926 = BARTONIEK EMMA: Az Árpádok trónöröklési joga. Századok 1926. 785–841.
BEKE 1889 = BEKE ANTAL: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvártt. Történelmi Tár 1889. 555–587., 753–772.
BEKE 1892 = BEKE ANTAL: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvártt. (A Gyulafehérvártt maradt iratok.) Történelmi Tár 1892. 493–512., 635–650.
BÉKEFI–TAGÁNYI 1914 = BÉKEFI REMIG–TAGÁNYI KÁROLY: Jelentés a Gorove-pályázatról. Akadémiai Értesítő 1914. 327–352.
BÉLAY 1943 = BÉLAY VILMOS: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Település- és népiségtörténeti értekezések 7. sz. Bp. 1943.
BER = Български етимологичен речник. I. София 1971.
BERTÉNYI 1960 = BERTÉNYI IVÁN: Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról 1. (Gerics József: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái). Századok 1960. 917–920.
BÍRÓ 1909 = BÍRÓ FERENC: A magyar uralom Dalmáciában IV. Béla korában. Bp. 1909.
Blagay O. = THALLÓCZY LAJOS–BARABÁS SAMU: A Blagay-család oklevéltára. Bevezető tanulmánnyal a család történetéhez. Bp. 1897.

BLOCH 1968 = BLOCH, MARC: La société féodale. Paris 1968.
BODOR 1960 = BODOR, ANDREI: Un nou monument funerar de la Gilău înfăţişînd banchetul funebru. Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. Bucureşti 1960. 41–54.
BOGDAN 1901–1902 = BOGDAN, IOAN: Originea voevodatuluî la Românî. Analele Academiei Romane. Seria II. Tomul XXIV. (1901–1902) 191–207.
BOJNIČIĆ 1900 = BOJNIČIĆ, Ivan: Dodatak k Klaićevom članku „Bani poslije Belusa do g. 1225." Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 1900. 121.
G. BOLLA = G. BOLLA ILONA: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica I. Bp. 1957. 84–105.
BÓNA 1971 = BÓNA ISTVÁN: Magyarország régészete és története a római uralom végétől a honfoglalásig. Doktori értekezés. Kézirat. H. é. n. [1971?]
BÓNIS 1947 = BÓNIS GYÖRGY: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár é. n. [1947?]
BÓNIS 1972 = BÓNIS GYÖRGY: A székesfehérvári törvénynaptól az „ország szabadságáig". Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. Szerk.: KRALOVÁNSZKY ALÁN. István király múzeum közleményei A. sorozat 14. sz. Székesfehérvár 1972. 83–102.
BORAWSKA 1964 = BORAWSKA, DANUTA: Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej w latach trzydziestych XI wieku. Warszawa 1964.
BORECZKY 1904 = BORECZKY ELEMÉR: A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig. Klny. a Magyar Jogász-Újság 1905. évi folyamából. Bp. 1904.
BOROVSZKY 1897 = BOROVSZKY SAMU: Csanád vármegye története 1715-ig. II. Bp. 1897.
BOTKA 1872 = BOTKA TIVADAR: Trencsényi Chák Máté nádor halálának éve és napja. Századok 1872. 190–193.
BOTKA 1873 = BOTKA TIVADAR: Trentsini Chák Máté és kortársai. Értekezések a történeti tudományok köréből III. kötet IV. sz. Bp. 1873.
BOTTO 1901 = BOTTO, JULIUS: Matúš Čák Trenčiansky a jeho doba (Nákres dejepisný). Slovenské Pohl'ady XXI. (1901) 116–125.
BRESSLAU 1883 = BRESSLAU, H.: Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde VIII. (1883) 587–598.
BRETHOLZ 1923 = BRETHOLZ, BERTOLD: Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. Monvmenta Germaniae Historica. Scriptores Rervm Germanicarvm. Nova series II. Berlin 1923.
BROMLEJ 1964 = БРОМЛЕЙ, Ю. В.: Становление феодализма в Хорватии. (К изучению процесса классообразования у славян.) Москва 1964.
BUDENZ 1861 = BUDENZ [JÓZSEF]: Târîkh-i Üngürüsz, azaz Magyarország Krónikája czímű török kézirat ismertetése. Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Természettudományi Osztályok Közlönye 2 (1861) 261–316.
BUNYITAY 1883 = BUNYITAY VINCZE: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. II. Nagyvárad 1883.
BUNYITAY 1886 = BUNYITAY VINCZE: A váradi káptalan legrégibb statutumai. Nagyvárad 1886.
BUNYITAY 1888 = BUNYITAY VINCZE: Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból. Századok 1888. 15–32., 129–155.
BÜCHNER 1956 = Historia mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden. V. Bern 1956. (A vonatkozó részt BÜCHNER, RUDOLF írta.)
CAMPINA 1955 = CAMPINA, B.: Le problème de l'apparition des États féodaux Roumains. Académie de la République Populaire Roumaine. Nouvelles études d'histoire présentées au Xe congrès des sciences historiques Rome 1955. Bucarest 1955. 181–207.
CÂMPINA–PASCU 1962 = Istoria Romîniei. II. Bucureşti é. n. [1962.] (A vonatkozó részt CÂMPINA, B. és PASCU, ŞT. írta.)
Cat. font. = GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: Catalogus fontium historicae Hungaricae. I–III. Budapestini 1937–1938.
CD = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. I. Red. KOSTRENČIĆ, MARKO. Zagrabiae 1967. II–XV. Red. SMIČIKLAS, T. Zagrabiae 1904–1934. XVI. Digessit KOSTRENČIĆ, MARKO. Zagrabiae 1976.
CHALOUPECKÝ 1923 = CHALOUPECKÝ, VÁCLAV: Staré Slovensko. Spisy Filosofické Fakulty University Komenského v Bratislavě č. III. V Bratislavě 1923.
CHIŞVASI-COMŞA 1960 = CHIŞVASI-COMŞA, M.: Cîteva date arheologice în legătură cu stăpînirea bulgară în nordul Dunării în secolele IX–X. Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. Bucureşti 1960. 69–81.
COLUMBEANU 1973 = COLUMBEANU, SERGIU: Cnezate şi voievodate Româneşti. Bucureşti 1973.
COMŞA 1959 = COMŞA, MARIA: Slavii pe teritoriul R. P. R. în secolele VI–IX în lumina cercetărilor arheologice. Studii şi cercetări de istorie veche 1959. 65–80.

CZEBE 1916 = CZEBE GYULA: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. kötet 3. sz. Bp. 1916.
ĆIRKOVIĆ 1960 = ЋИРКОВИЋ, СИМА М.: Борислав М. Радојковић: Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама. Историски Гласник 1960. 1–2. sz. 195–198.
ĆIRKOVIĆ 1964 = ЋИРКОВИЋ, СИМА: Историја средњовековне босанске државе. Београд 1964.
Csák O. = KARÁCSONYI BÉLA–KRISTÓ GYULA: Oklevelek a Csák-territórium történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXVI. Szeged 1971.
Csáky O. = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. 1–2. rész. Bp. 1919.
CSEREPNYIN 1966 = История СССР с древнейших времен до наших дней. Первая серия. II. Москва 1966. (A vonatkozó részt ЧЕРЕПНИН, Л. В. írta.)
CSOMA 1911 = CSOMA JÓZSEF: Omode nádor fiai és Kassa. Turul 1911. 89–92.
CSORBA 1971 = CSORBA CSABA: Nemzetiségek a középkori Magyarországon. (A magyarországi kun kutatás helyzete.) Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. Túrkeve 1971. 153–161.
DABROWSKI 1921 = DABROWSKI JÁNOS: Lokietek Ulászló és Magyarország 1300–1315-ben. Történeti Szemle 1921. 76–84.
DAICOVICIU 1964 = CONSTANTINESCU, MIRON (szerk.): Erdély története. I. Bukarest 1964. (A vonatkozó részt DAICOVICIU, CONSTANTIN írta.)
DAICOVICIU–PETROVICI–ŞTEFAN 1960 = DAICOVICIU, C.–PETROVICI, E.–ŞTEFAN, GH.: Zur Frage der Entstehung der rumänischen Sprache und des rumänischen Volkes. Nouvelles Études d'histoire. Publiées à l'occasion du XIe congrès des sciences historiques. Stockholm 1960. Bucarest 1960. 91–134.
DARKÓ 1938 = DARKÓ JENŐ: Népességi mozgalmak Erdélyben és környékén a középkorban. Erdélyi füzetek 3. sz. Debrecen 1938.
DARÓCZY 1930 = DARÓCZY ZOLTÁN: A Hamadey, az Aba nemzetség lengyelországi ága. Turul 1930. 31–32.
DEÉR 1927 = DEÉR JÓZSEF: A magyar–horvát államközösség kezdetei. Klny. a Jancsó Benedek emlékkönyvből. Bp. é. n. [1927?]
DEÉR 1934 = DEÉR JÓZSEF: A középkori Erdély. Magyar Szemle 1934. 194–205.
DEÉR 1938 = DEÉR JÓZSEF: Pogány magyarság – keresztény magyarság. Bp. 1938.
DERCSÉNYI 1954 = DERCSÉNYI DEZSŐ: Horváth János: Árpádkori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Művészettörténeti Értesítő 1954. 315–316.
DINIĆ 1961 = ДИНИЋ, МИХАИЛО: Comes Constantinus. Зборник радова Византолошког Института 1961.
Dipl. Eml. = WENZEL GUSZTÁV: Magyar diplomacziai emlékek az Anjou-korból. I–III. Bp. 1874–1876.
DOBOZY 1934 = DOBOZY HAJNALKA: Királynéink az Árpád- és Anjou-korban. Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 26. sz. Szeged 1934.
DOLMÁNYOS 1972 = DOLMÁNYOS ISTVÁN: Finnország története. Bp. 1972.
DOMANOVSZKY 1905a = DOMANOVSZKY SÁNDOR: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 1905. 397–419., 518–547.
DOMANOVSZKY 1905b = DOMANOVSZKY SÁNDOR: Esztergomi vagy pécsi krónika? Századok 1905. 680–685.
DOMANOVSZKY 1907 = DOMANOVSZKY SÁNDOR: Mügeln Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes Krónika. Századok 1907. 20–35., 119–142.
DOMANOVSZKY 1922 = DOMANOVSZKY SÁNDOR: A szepesi városok árumegállító-joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért 1358–1570. Bp. 1922.
DOMANOVSZKY 1929–1930 = DOMANOVSZKY SÁNDOR: Az Árpádok trónöröklési jogához. Századok 1929–1930. 43–52.
DRAGOMIR–BELU 1966 = DRAGOMIR, SILVIU–BELU, SABIN: Voievozi, cnezi şi crainici la Românii din Munţii Apuseni şi din regiunea Bihorului în evul mediu. Acta Mvsei Napocensis III. (1966) 173–181.
DUBY 1972 = DUBY, GEORGES: Lignage, noblesse et chevalerie au XIIe siècle dans la région maconnaise. Une révision. Annales. Economies, Sociétés, Civilisations 27. (1972) 803–823.
DUBY–MANDROU 1975 = DUBY, GEORGES–MANDROU, ROBERT: A francia civilizáció ezer éve. Bp. 1975.
ECKHART 1908 = ECKHART FERENC: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad 1908.
EDELSPACHER 1872 = EDELSPACHER ANTAL: A bán szó eredete. Századok 1872. 467–473.
ELEKES 1940 = ELEKES LAJOS: A román fejlődés alapvetése. Századok 1940. 278–313., 361–404.
ELEKES 1952 = ELEKES LAJOS: Hunyadi. Bp. 1952.
ELEKES 1962 = ELEKES LAJOS: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Problémák a kér-

dés kelet-európai vonatkozásainak kutatásában, különös tekintettel a XV. századi Magyarország viszonyaira. Bp. 1962.
ELEKES 1964 = ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964.
ELEKES 1968 = Történelmi ismeret – szocialista tudat. Társadalomtudományi kismonográfiák 6. Bp. 1968.
Ench. = MARCZALI HENRIK: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Enchiridion fontium historiae Hungarorum. Bp. 1902.
ENDES 1935 = ENDES MIKLÓS: Erdély három nemzete és négy vallása autonomiájának története. Bp. 1935.
ENGEL 1968–1970 = ENGEL PÁL: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. (1968) 337–358.; V. (1970) 291–314.
ENGELS 1962 = ENGELS, FRIEDRICH: Előszó [a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" harmadik (1885-ös) kiadásához]. Karl Marx és Friedrich Engels Művei 8. Bp. 1962.
ENGELS 1970 = ENGELS, FRIEDRICH: A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről. Karl Marx és Friedrich Engels Művei 21. Bp. 1970. 173–181.
ERDÉLYI 1922 = ERDÉLYI LÁSZLÓ: Árpádkor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégibb története 1301-ig. Bp. 1922.
ERDÉLYI 1932 = ERDÉLYI LÁSZLÓ: A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408. Bp. 1932.
ERDÉLYI 1933 = ERDÉLYI LÁSZLÓ: Anonymus III. Béla jegyzője. Szeged 1933.
ÉRSZEGI 1972 = ÉRSZEGI GÉZA: Az Aranybulla (A hétszázötvenedik évfordulóján). Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. Székesfehérvár 1972. 5–26.
ÉRSZEGI 1975 = ÉRSZEGI, GÉZA: Eine neue Quelle zur bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. Bulgarian Historical Review 1975. 91–97.
F. = FEJÉR, GEORGIVS: Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844.
FARCZÁDY 1912 = FARCZÁDY ELEK: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése az első erdélyi unió, 1437 előtt. Bp. 1912.
FEHÉR 1927–1928 = FEHÉR GÉZA: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok 1927–1928. 1–20.
FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962 = FEHÉR GÉZA–ÉRY KINGA–KRALOVÁNSZKY ALÁN: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk.: SZŐKE BÉLA. Régészeti tanulmányok II. Bp. 1962.
FEJÉRPATAKY 1885 = FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: A királyi kanczellária az Árpádok korában. Bp. 1885.
FEKETE NAGY 1930 = FEKETE NAGY ANTAL: A Petróczy levéltár középkori oklevelei. Levéltári Közlemények 1930. 190–264.
FEKETE NAGY 1934 = FEKETE NAGY ANTAL: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934.
FEKETE NAGY 1941 = FEKETE NAGY ANTAL: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. Trencsén vármegye. Hunyadiak kora Magyarországon. Szerk.: LUKINICH IMRE. IX. a. kötet. Bp. 1941.
FERDINANDY 1907 = FERDINANDY GEJZA: A rendi elemek a magyar alkotmányban. Értekezések a társadalmi tudományok köréből XIII. kötet 9. sz. Bp. 1907.
FERJANČIĆ 1959 = Fontes Byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes II. Serbocroatice interpretati et commentariis ornati a FERJANČIĆ, BOŽIDAR. Beograd 1959.
FERLUGA 1957 = ФЕРЛУГА, ЈАДРАН: Византиска управа у Далмацији. Београд 1957.
FIALA 1965 = FIALA, ZDENĚK: Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995–1310. Praha 1965.
FRAKNÓI 1901a = FRAKNÓI VILMOS: Szent László levele a montecassinói apáthoz. Értekezések a történelmi tudományok köréből XIX. kötet 8. sz. Bp. 1901.
FRAKNÓI 1901b = FRAKNÓI VILMOS: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkel. I. A magyar királyság megalapításától a konstanczi zsinatig 1000–1417. Bp. 1901.
Frangepán O. = THALLÓCZY LAJOS–BARABÁS SAMU: A Frangepán család oklevéltára. I–II. Bp. 1910–1913.
FÜGEDI 1938 = FÜGEDI ERICH: Nyitra megye betelepülése. Századok 1938. 273–319., 488–509.
FÜGEDI 1953 = FÜGEDI ERIK: „Németjogú" falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1953. 225–239.
FÜGEDI 1959 = FÜGEDI ERIK: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. Bp. 1959. 5–56.
FÜGEDI 1970 = FÜGEDI ERIK: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Történeti statisztikai kötetek. Bp. 1970.

FÜGEDI 1974 = FÜGEDI ERIK: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Bp. 1974.
GÁBOR 1908 = GÁBOR GYULA: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. (Oklevelek alapján.) Bp. 1908.
GÁČOVÁ 1945 = GÁČOVÁ, ALŽBETA: Pôvod ustanovizne šoltýstva na Slovensku. Historický Sborník III. (1945) 43–68.
GARÁDY 1939 = GARÁDY SÁNDOR: A budai (óbudai) káptalan alapítása. Tanulmányok Budapest múltjából VII. Bp. 1939. 70–91.
GERICS 1961 = GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Bp. 1961.
GERICS 1962a = GERICS József: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához.) Levéltári Közlemények 1962. 3–14.
GERICS 1962b = GERICS JÓZSEF: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. Jogtudományi Közlöny 1962. 651–657.
GERICS 1966 = GERICS JÓZSEF: A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. Történelmi Szemle 1966. 1–24.
GERICS 1967 = GERICS JÓZSEF: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. Irodalomtörténeti Közlemények 1967. 583–598.
GERICS 1969 = GERICS JÓZSEF: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. Századok 1969. 611–640.
GIEYSZTOR 1958 = MANTEUFFEL, TADEUSZ (szerk.): Historia Polski.[2] Tom I. Do roku 1764. Część I. Do połowy XV w. Warszawa 1958. (A vonatkozó részt GIEYSZTOR, ALEKSANDER írta.)
GÖCKENJAN 1972 = GÖCKENJAN, HANSGERD: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. V. Wiesbaden 1972.
GRECU 1950 = GRECU, A.: Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX–X-lea. Studii şi cercetări de istorie medie 1950. 223–236.
GREKOV 1949 = ГРЕКОВ, Б. Д.: Киевская Русь. Москва 1949.
GROUSSET 1937 = GROUSSET, RENÉ: La Hongrie et la Syrie chrétienne au XIIIe siècle. Nouvelle Revue de Hongrie LVI. (1937) 232–237.
GRUBER 1886 = GRUBER, DANE: Nelipić Knez cetinski i kninski. Zagreb 1886.
GRUBER 1901 = GRUBER, DANE: Iz starije hrvatske povjesti. Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 1901. 73–103., 179–184.
GRUBER 1911 = GRUBER, DANE: Primjedbe na Karácsonyijevu kritiku Tomašićeva djela. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 1911. sveska 1 i 2. 76–113.
GUREVICS 1963 = GUREVICS, A. JA.: A norvég parasztság társadalom- és gazdaságtörténetének főbb szakaszai a XIII–XVII. században. Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései. I. Bp. 1963. 166–198.
GYÓNI 1943 = GYÓNI MÁTYÁS: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar–görög tanulmányok 24. Bp. 1943.
GYÖRFFY 1948 = GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948.
GYÖRFFY 1953 = GYÖRFFY GYÖRGY: A kunok feudalizálódása. SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1953. 248–275.
GYÖRFFY 1958 = GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Századok 1958. 12–87., 565–615.
GYÖRFFY 1963 = GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A–Cs. Bp. 1963.
GYÖRFFY 1964 = GYÖRFFY GYÖRGY: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. Történelmi Szemle 1964. 1–25., 537–568.
GYÖRFFY 1965 = GYÖRFFY GYÖRGY: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia 1965. 411–434.
GYÖRFFY 1967 = GYÖRFFY GYÖRGY: Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. KRALOVÁNSZKY ALÁN (szerk.): Székesfehérvár évszázadai. 1. Az államalapítás kora. Székesfehérvár 1967. 19–25.
GYÖRFFY 1969 = GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1969. 199–225.
GYÖRFFY 1970a = GYÖRFFY GYÖRGY: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. Levéltári Közlemények 1970. 223–240.
GYÖRFFY 1970b = GYÖRFFY GYÖRGY: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeologiai Értesítő 1970. 191–242.
GYÖRFFY 1973a = GYÖRFFY GYÖRGY: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 1973. 7. sz. 1–16.

GYÖRFFY 1973b = GYÖRFFY GYÖRGY: Budapest története az Árpád-korban. Budapest története. I. Bp. 1973. 217–349.
Győri tört. rég. füz. = Győri történelmi és régészeti füzetek. I–IV. Győr 1861–1869.
HAJNIK 1868 = HAJNIK IMRE: Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes házakbeli királyok alatt. Századok 1868. 145–164.
HAJNIK 1888 = HAJNIK IMRE: Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. Értekezések a történelmi tudományok köréből XIII. kötet 10. sz. Bp. 1888.
HAMPEL 1869 = HAMPEL JÓZSEF: A báni méltóság eredetétől kezdve napjainkig. Győri tört. rég. füz. IV. (1869) 358–382.
HANZÓ 1941 = HANZÓ LAJOS: Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása. Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből. 1. sz. Szeged 1941.
HÁZI 1914 = HÁZI JENŐ: Detrekő vára a középkorban. Hadtörténelmi Közlemények 1914. 190–209., 363–385., 503–527.
HÁZI 1947 = HÁZI JENŐ: Egy adat Liptó megye kialakulásához. Századok 1947. 136–139.
HECKENAST 1970 = HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53. Bp. 1970.
Héderváry O. = RADVÁNSZKY BÉLA–ZÁVODSZKY LEVENTE: A Héderváry család oklevéltára. I–II. Bp. 1909–1922.
HO = Hazai okmánytár. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891.
HOklt. = Hazai oklevéltár 1234–1536. Bp. 1879.
HOLUB 1917 = HOLUB JÓZSEF: A főispán és alispán viszonyának jogi természete. (Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez.) Fejérpataky-Emlékkönyv. Bp. 1917. 186–211.
HOLUB 1947 = HOLUB JÓZSEF: Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. Klny. Regnum egyháztörténeti évkönyv 1944–46. Bp. 1947.
HÓMAN 1910 = HÓMAN BÁLINT: A zágrábi püspökség alapítási éve. Turul 1910. 100–113.
HÓMAN 1912 = HÓMAN BÁLINT: A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul 1912. 89–114.
HÓMAN 1915 = HÓMAN BÁLINT: Csák Máté állítólagos pénzverése és egy „trieri" oklevél. Turul 1915. 33–34.
HÓMAN 1916a = HÓMAN BÁLINT: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916.
HÓMAN 1916b = HÓMAN BÁLINT: V. István korabeli liliomos obolus. Numizmatikai Közlöny 1916. 1–3.
HÓMAN 1919–1920 = HÓMAN BÁLINT: II. András- és IV. Béla-kori szlavón denárok. Numizmatikai Közlöny 1919–1920. 33–42.
HÓMAN 1921 = A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921.
HÓMAN 1935 = HÓMAN BÁLINT–SZEKFŰ GYULA: Magyar történet. I.[2] Bp. 1935. (A kötetet HÓMAN BÁLINT írta.)
HÓMAN 1936 = HÓMAN BÁLINT–SZEKFŰ GYULA: Magyar történet II.[2] Bp. 1936. (A kötetet HÓMAN BÁLINT írta.)
HOREDT 1958a = HOREDT, K.: Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII. Biblioteca istorică. VII. Bucureşti 1958.
HOREDT 1958b = HOREDT, K.: Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. Bukarest 1958.
HOREDT 1966 = HOREDT, K.: Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăştie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z. Dacia (nova series) X. (1966) 261–289.
HOREDT 1973 = HOREDT, K.: Das archäologische Bild der romanischen Elemente nach der Räumung Daziens. Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität 1. (1973) 135–148.
HORVAT 1912 = HORVAT, RUDOLF: Kralj Koloman – unuk Petra Krešimira? Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 1912. 92–101.
HORVÁTH 1861 = HORVÁTH MIHÁLY: Magyar regesták a szepesi káptalan, jászai s leleszi conventek, Kassa és Sopron városok s több magánosok levéltáraiból s gyűjteményeiből. Magyar Történelmi Tár 9. (1861) 97–176.
HORVÁTH 1943 = HORVÁTH, EUGEN: Die Geschichte Siebenbürgens. Budapest–Leipzig–Milano 1943.
HORVÁTH 1954 = HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.
ifj. HORVÁTH 1966 = HORVÁTH JÁNOS, ifj.: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 1966. 1–53., 261–282.
ifj. HORVÁTH 1967 = HORVÁTH JÁNOS, ifj.: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. KRALOVÁNSZKY ALÁN (szerk.): Székesfehérvár évszázadai. 1. Az államalapítás kora. Székesfehérvár 1967. 101–116.

HUBER 1883 = HUBER, ALFONS: Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden. Archiv für österreichische Geschichte 1883. 153–230.
HUSA 1963 = HUSA, VÁCLAV: Geschichte der Tschechoslowakei. Praha 1963.
ICZKOVITS 1939 = ICZKOVITS EMMA: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Település- és népiségtörténeti értekezések 2. sz. Bp. 1939.
ILA 1927 = ILA BÁLINT: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul 1927. 37–71.
ILLÉSSY 1899 = ILLÉSSY JÁNOS: Igló kir. korona- és bányaváros levéltára. Bp. 1899.
ISTVÁNYI 1939–1941 = ISTVÁNYI GÉZA: A generalis congregatio. Levéltári Közlemények 1939. 50–83.; 1940–1941. 179–207.
IVÁNYI 1914 = IVÁNYI BÉLA: Vázlatok Trencsén város múltjából. A Trencsénvármegyei Múzeum-Egyesület Értesítője. Trencsén 1914. 138–166.
IVÁNYI 1936 = IVÁNYI BÉLA: Trencsén vármegye levéltárai a vármegye múltjára vonatkozó főleg középkori oklevelek szempontjából. Levéltári Közlemények 1936. 225–245.
IVKOVIĆ 1957 = IVKOVIĆ, MILKA: Ustanova „mladog kralja" u srednjovekovnoj Srbiji. Историски Гласник 1957. 3–4. sz. 59–80.
JAKÓ 1940 = JAKÓ ZSIGMOND: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz. Bp. 1940.
JAKÓ 1944 = JAKÓ ZSIGMOND: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár 1944.
JAKÓ 1975 = JAKÓ ZSIGMOND: A torockói legenda kritikája. Korunk 1975. 174–182.
JANCSÓ 1931 = JANCSÓ BENEDEK: Erdély története. Cluj-Kolozsvár 1931.
JANITS 1940 = JANITS IVÁN: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. H. é. n. [Bp. 1940.]
JERŠOVÁ 1947 = JERŠOVÁ, M.: Kde bola „Matúšova zem"? Historický Sborník V. (1947) 405–407.
JESZENSZKY 1914 = JESZENSZKY GÉZA: Az alsóhelbényi éremlelet töredékéről. Numizmatikai Közlöny 1914. 52–66.
JIREČEK 1923 = ЈИРЕЧЕК, КОНСТАНТИН: Историја Срба. III. Београд 1923.
KAHLER 1972 = KAHLER FRIGYES: Csák Máté pénzverése? Az Érem 28. (1972/1.) 10–11.
Kálmán okl. = FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei. Értekezések a történeti tudományok köréből XV. kötet 5. sz. Bp. 1892.
KANDRA 1884 = KANDRA KABOS: Erne bán és fiai. Századok 1884. 114–126.
KANYÓ 1895 = KANYÓ GÉZA: Kálmán herczeg. 1208–1241. Katholikus Szemle 1895. 250–267., 414–445.
KARÁCSONYI 1896 = KARÁCSONYI JÁNOS: A honfoglalás és Erdély. Katholikus Szemle 1896. 456–483.
KARÁCSONYI 1897 = KARÁCSONYI JÁNOS: Péter király és az ó-budai prépostság. Századok 1897. 291–297.
KARÁCSONYI 1900–1901 = KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp. 1900–1901.
KARÁCSONYI 1901 = KARÁCSONYI JÁNOS: Bua és Bucna. Századok 1901. 769–773.
KARÁCSONYI 1902 = KARÁCSONYI JÁNOS: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902.
KARÁCSONYI 1903 = KARÁCSONYI JÁNOS: Kőszegiek s nem Németújváriak. Századok 1903. 371–375.
KARÁCSONYI 1904 = KARÁCSONYI JÁNOS: Szent István király élete. Bp. 1904.
KARÁCSONYI 1907 = KARÁCSONYI JÁNOS: Árpád birtokai. CSÁNKI DEZSŐ (szerk.): Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Bp. é. n. [1907.]
KARÁCSONYI 1910 = KARÁCSONYI JÁNOS: Tomašić könyve a horvát királyság államjogáról. Századok 1910. 641–652.
KARÁCSONYI 1912 = KARÁCSONYI JÁNOS: A horvát történetírás zátonyai. Századok 1912. 1–31.
KARÁCSONYI 1915 = KARÁCSONYI JÁNOS: Kálmán király rokonsága a horvát királyi családdal. Századok 1915. 133–141.
KARÁCSONYI 1916 = KARÁCSONYI JÁNOS: Szent László meghódítja a régi Szlavóniát. Értekezések a történelmi tudományok köréből XXIV. kötet 2. sz. Bp. 1916.
KARÁCSONYI 1918 = KARÁCSONYI JÁNOS: Horvát vakoskodás. Századok 1918. 337–355.
KARÁCSONYI 1926 = KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997–1095. Oradea–Nagyvárad 1926.
Károlyi O. = GÉRESI KÁLMÁN: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. Bp. 1882–1897.
KENÉZY 1869 = KENÉZY CSATÁR: A bánságok eredete s a bánok hatásköre. Századok 1869. 243–251.; 311–317.
KIENAST 1956 = Historia mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden. VI. Bern 1956. (A vonatkozó részt KIENAST, WALTHER írta.)

KIENAST 1966 = KIENAST, WALTHER: Der Herzogstitel in Frankreich und Deutschland (9. bis 12. Jahrhundert). Historische Zeitschrift 203. (1966) 532–580.
R. KISS 1927–1928 = R. KISS ISTVÁN: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. Századok 1927–1928. 733–765., 849–868.
KLAIĆ 1882 = KLAIĆ, VJEKOSLAV: Slavonien vom X. bis zum XIII. Jahrhundert. Agram 1882.
KLAIĆ 1897 = KLAIĆ, VJEKOSLAV: Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347. Zagreb 1897.
KLAIĆ 1898 = KLAIĆ, VJEKOSLAV: O hercegu Andriji (1197–1204). Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Knjiga CXXXVI. U Zagrebu 1898. 200–222.
KLAIĆ 1899a = KLAIĆ, VJEKOSLAV: Porieklo banske časti u Hrvata. Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 1899. 21–26.
KLAIĆ 1899b = KLAIĆ, VJEKOSLAV: Hrvatski bani za narodne dinastije. Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 1899. 65–72.
KLAIĆ 1899c = KLAIĆ, VJEKOSLAV: Hrvatski bani za Arpadovića. (1102–1301.) Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 1899. 129–138., 231–243.
KLAIĆ 1899d = KLAIĆ, VJEKOSLAV: Darovnica kralja Bele III. (IV.) krčkim knezovima za Senj jest patvorina. Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 1899. 262–274.
KLAIĆ 1900 = KLAIĆ, VJEKOSLAV: Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita I. (1301–1382). Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Knjiga 142. U Zagrebu 1900. 126–218.
KLAIĆ 1901a = KLAIĆ, VJEKOSLAV: O neupotrebljenom dosad prilogu za hrvatsku povjest na početku XII. stoljeća. Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 1901. 1–5.
KLAIĆ 1901b = KLAIĆ, VJEKOSLAV: Krčki knezovi Frankapani. I. Zagreb 1901.
KLAIĆ 1904 = KLAIĆ, VJEKOSLAV: Marturina. Slavonska daća u srednjem vijeku. Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Knjiga 157. U Zagrebu 1904. 114–213.
KLAIĆ 1911 = KLAIĆ, VJEKOSLAV: Regnum Croatiae et Dalmatiae (1059–1359). Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 1911. 114–127.
KLAIĆ 1956 = KLAIĆ, NADA: Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske. Historijski Zbornik 1956. 83–100.
KLAIĆ 1958–1959 = KLAIĆ, NADA: Postanak plemstva „dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske". Historijski Zbornik 1958–1959. 121–163.
KLAIĆ 1960 = KLAIĆ, NADA: Tzv. „pacta conventa" ili tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102. godine. Historijski Pregled 1960. 107–120.
KLAIĆ 1971 = KLAIĆ, NADA: Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb 1971.
KNIEZSA 1941 = KNIEZSA ISTVÁN: Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. MÁLYUSZ ELEMÉR (szerk.): Erdély és népei. Bp. 1941. 19–34.
KNIEZSA 1943 = KNIEZSA ISTVÁN: Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok. I. Szerk.: DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp. 1943. 111–313.
KNIEZSA 1955 = KNIEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1. Bp. 1955.
KOLLER 1782 = KOLLER, JOSEPHUS: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I–VII. Posonii–Pesthini 1782–1812.
KOMÁROMY 1891 = KOMÁROMY ANDRÁS: Dózsa nádor és a Debreczeni család. Turul 1891. 1–9., 67–78.
KOMÁROMY 1894 = KOMÁROMY ANDRÁS: Nyalábvár és uradalma. Századok 1894. 492–519.
KOMÁROMY 1903 = KOMÁROMY ANDRÁS: Levéltári kutatások. Történelmi Tár 1903. 118–137., 414–445.
KOMÁROMY 1960 = KOMÁROMY JÓZSEF: Az első diósgyőri vár felépítésének kora. Borsodi Szemle 1960. 217–222.
KORBULY 1868 = KORBULY IMRE: A báni méltóság... Pest 1868.
KOSTRENČIĆ 1923 = KOSTRENČIĆ, MARKO: Vinodolski zakon. Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Knjiga 227. U Zagrebu 1923. 110–230.
KOSTRENČIĆ 1949 = KOSTRENČIĆ, MARKO: Vinodolski zakon. Historijski Zbornik 1949. 131–152.
KOSTRENČIĆ 1953 = Историја народа Југославије. Прва књига. Београд 1953. (A vonatkozó részt KOSTRENČIĆ, MARKO írta.)
KOVÁCS 1969 = KOVÁCS BÉLA: Kabarok és palócok. Az Egri Múzeum Évkönyve 1969. 159–178.
KŐVÁRI 1859 = KŐVÁRI LÁSZLÓ: Erdély történelme. Pest 1859.
KRISTÓ 1965 = KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások" kora történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XVIII. Szeged 1965.
KRISTÓ 1969 = KRISTÓ GYULA: A locsmándi várispánság és felbomlása. Soproni Szemle 1969. 131–144.
KRISTÓ 1972 = KRISTÓ GYULA: XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. Ethnographia 1972. 53–73.
KRISTÓ 1973 = KRISTÓ GYULA: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973.

KRISTÓ 1974 = KRISTÓ GYULA: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974.
KRISTÓ 1975 = KRISTÓ GYULA: A Kőszegiek kiskirálysága. Vasi Szemle 1975. 251–268.
KRISTÓ s. a. = KRISTÓ, GYULA: Kralj Koloman, kralj Stjepan i Hrvatska (sajtó alatt).
KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973 = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ: Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez. I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLIV. Szeged 1973.
KRŠNJAVI 1900 = KRŠNJAVI, IZIDOR: Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga. Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 1900. 129–169.
KRŠNJAVI 1902 = KRŠNJAVI, I.: Ein Nachwort zu den Studien über die Historia Salonitana. Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 1902. 101–111.
KUBINYI 1973 = KUBINYI ANDRÁS: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.) Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 4. Kaposvár 1973. 3–44.
LABUDA 1968 = LABUDA, GERARD: Tendances d'intégration et de désintégration dans le royaume teutonique du Xe au XIIIe siècle. L'Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux. Varsovie 1968. 77–91.
LAMOŠ 1964 = LAMOŠ, TEODOR: Bitka pri Rozhanovciach. Príspevky k dejinám východného Slovenska. Bratislava 1964. 64–69.
LAMPEL 1887 = LAMPEL, JOSEF: Die Landesgrenze von 1254 und das steirische Ennsthal. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Zwischenreichs mit 32 urkundlichen Beilagen. Archiv für österreichische Geschichte 1887. 297–452.
LÁSZLÓ 1943a = LÁSZLÓ GYULA: Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig. Erdélyi Múzeum 1943. 371–390.
LÁSZLÓ 1943b = LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár 1943.
LÁSZLÓ 1973 = LÁSZLÓ GYULA: A honfoglalókról. Történelemtudomány – történelemtanítás. 5. Bp. 1973.
LASZOWSKI 1911 = LASZOWSKI, EMILIJAN: Knezovi Šubići Zrinski kao mletački plemići. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 1911. 45–53.
LECIEJEWICZ 1972 = LECIEJEWICZ, LECH (szerk.): Mały słownik kultury dawnych słowian. Warszawa 1972.
LEDERER 1932 = LEDERER EMMA: A középkori pénzüzletek története Magyarországon (1000–1458). Bp. 1932.
LEDERER 1959 = LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959.
LEDERER 1961 = ELEKES LAJOS–LEDERER EMMA–SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. I. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. (A vonatkozó részt LEDERER EMMA írta.)
LEHOCZKY 1890 = LEHOCZKY TIVADAR: Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészok és szabadosok intézményéhez hazánkban. Történelmi Tár 1890. 155–173., 474–492.
Le Moyen Âge 1948 = CALMETTE, JOSEPH: Le Moyen Âge. Paris 1948.
L'Europe 1968 = L'Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux. Varsovie 1968.
LEVELES 1927 = LEVELES ERZSÉBET: Miskolc város megváltása. Történelmi és régészeti közlemények Miskolc város és Borsodvármegye múltjából. Miskolc thjf. város hivatalos értesítőjének melléklete II. (1927) 4. (7.) 157–184.
LEWICKI 1945 = LEWICKI, TADEUSZ: Polska i kraje sąsiednie w świetle „księgi Rogera" geografa arabskiego z XII. w Al-Idrīsī'ego. Część I. Polska Akademia Umiejętnosci. Prace komisji orientalistycznej Nr. 34. Kraków 1945.
LIHACSOV 1950 = ЛИХАЧЕВ, Д. С.: Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод. Москва–Ленинград 1950.
LIŠEV 1966 = LISCHEV, STRASCHIMIR: Zur Frage über die Lage der Stadtgemeinden in den Feudalstaaten der Balkanhalbinsel (X–XV. Jh.). Études Historiques III. Sofia 1966. 95–109.
Lj. = LJUBIĆ, SIME: Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike. Knjiga I–III. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. I–III. Zagrabiae 1868–1872.
LUKINICH 1943 = LUKINICH IMRE: A podmanini Podmaniczky-család története. A podmanini és aszódi báró Podmaniczky-család története. X. Bp. 1943.
LUPAŞ 1936 = LUPAŞ, I.: Un voevod al Transilvaniei în luptă cu regatul ungar. Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lăpědatu la împlinirea vârstei de 60 de ani. Bucureşti 1936. 397–403.
LUPAŞ 1936–1937 = LUPAŞ, I.: Voevodatul Transilvaniei în sec. XII. şi XIII. Academia Română. Memoriile secţiunii istorice. Seria III, tomul XVIII. Bucureşti 1936/37. 83–114.
LUPAŞ 1936–1938 = LUPAŞ, I.: Realităţi istorice în voevodatul Transilvaniei din sec. XII–XVI. Anuarul Institutului de Istorie Naţională VII. (1936–1938) 1–85.
LUPAŞ 1943 = LUPAŞ, I.: Zur Geschichte der Rumänen. Aufsätze und Vorträge. Sibiu 1943.
ŁEPKOWSKI 1964 = ŁEPKOWSKI, TADEUSZ: Mały słownik historii Polski.[3] Warszawa 1964.
MAGYAR 1967 = MAGYAR ESZTER: A királynő szerepe a magyar állam igazgatásában 1380-ig. Kézirat. Bp. 1967.

MAKK 1972 = MAKK FERENC: Megjegyzések II. Béla történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XL. Szeged 1972. 31–49.
MAKKAI 1936 = MAKKAI LÁSZLÓ: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen 1936.
MAKKAI 1939 = MAKKAI LÁSZLÓ: Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban... Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása... [ismertetés]. Századok 1939. 508–512.
MAKKAI 1943a = MAKKAI LÁSZLÓ: Erdély népei a középkorban. Magyarok és románok. I. Szerk.: DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp. 1943. 314–440.
MAKKAI 1943b = MAKKAI LÁSZLÓ: Az erdélyi románok a középkori magyar oklevelekben. Erdélyi Múzeum 1943. 17–45.
MAKKAI 1944 = MAKKAI LÁSZLÓ: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. Századok 1944. 163–191.
MAKKAI 1954a = MAKKAI LÁSZLÓ: A „Magyarország története" c. egyetemi tankönyv első kötetének vitája. Századok 1954. 636–650.
MAKKAI 1954b = MAKKAI LÁSZLÓ: Nógrád megye története 1848-ig. Magyarország műemléki topográfiája. III. Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954.
MAKKAI 1970 = MAKKAI, L.: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyan Age. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae XVI. (1970) 261–287.
MAKSAI 1940 = MAKSAI FERENC: A középkori Szatmár megye. Település- és népiségtörténeti értekezések 4. sz. Bp. 1940.
MAKSIMOVIĆ 1973 = МАКСИМОВИЋ, ЉУБОМИР: Генеза и карактер апанажа у Византији. Зборник радова Византолошког Института XIV–XV. (1973) 103–154.
MALECZYŃSKA 1955 = MALECZYŃSKA, EWA: Próby odbudowy państwowości polskiej w oparciu o Śląsk w XIII w. Szkice z dziejów Śląska. I. Pod redakcją EWY MALECZYŃSKIEJ. Warszawa 1955. 120–155.
MÁLYUSZ 1933 = MÁLYUSZ ELEMÉR: A patrimoniális királyság. Társadalomtudomány 1933. 37–49.
MÁLYUSZ 1934 = MÁLYUSZ ELEMÉR: A karizmatikus királyság. Társadalomtudomány 1934. 153–178.
MÁLYUSZ 1939 = MÁLYUSZ ELEMÉR: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 1939. 257–294., 385–448.
MÁLYUSZ 1940a = MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. LUKINICH IMRE (szerk.): Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I. Bp. é. n. [1940.] 309–433.
MÁLYUSZ 1940b = MÁLYUSZ ELEMÉR: Társadalmi viszonyok. DOMANOVSZKY SÁNDOR (szerk.): Magyar művelődéstörténet. II. Bp. é. n. [1940?] 83–104.
MÁLYUSZ 1940c = MÁLYUSZ ELEMÉR: Magyarok. Erdély. Bp. 1940.
MÁLYUSZ 1942 = MÁLYUSZ ELEMÉR: A székelység eredetéről. Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésenapjára. Bp. 1942. 254–262.
MÁLYUSZ 1943 = MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyarság a középkori Erdélyben. Hitel VIII. (1943/1.) 267–289.
MÁLYUSZ 1957 = MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 1957. 46–123., 529–602.
MÁLYUSZ 1971 = MÁLYUSZ ELEMÉR: Az V. István-kori gesta. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58. Bp. 1971.
MANDIĆ 1958–1959 = MANDIĆ, OLEG: „Pacta conventa" i „dvanaest" hrvatskih bratstva. Historijski Zbornik 1958–1959. 165–206.
MANFRED 1972 = МАНФРЕД, А. 3. (szerk.): История Франции в трех томах. I. Москва 1972.
MARCZALI 1896 = MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): A magyar nemzet története II. Bp. 1896.
MARCZALI 1898 = MARCZALI HENRIK: Az Árpádok és Dalmáczia. Értekezések a történeti tudományok köréből XVII. kötet 5. sz. Bp. 1898.
MARCZALI 1911 = MARCZALI HENRIK: Magyarország története. A Műveltség Könyvtára. Bp. 1911.
MARCZALI 1935 = MARCZALI HENRIK: Erdély története. Bp. 1935.
MARINOVIĆ 1973 = MARINOVIĆ, ANTE: Des origines de la chancellerie royale croate du moyen âge. Előadás a III. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszuson 1973 októberében.
MARSINA 1963 = MARSINA, RICHARD: Štúdie k slovenskému diplomatáru. K problematike najstarších zoborských listín. Sborník Filozofickej Fakulty University Komenského. Historica XIV. (1963) 135–170.
MARSINA 1971 = MARSINA, RICHARD: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislavae 1971.

MÁTYÁS 1896 = MÁTYÁS FLÓRIÁN: Történeti egyezések és tévedések. Akadémiai Értesítő 1896. 592–600.
MAVROGYIN 1970 = МАВРОДИН, В. В.: Феодальная Россия в трудах В. И. Ленина. Вопросы Истории 1970. 4. sz. 165–182.
MEINEKE 1836 = MEINEKE, AUGUSTUS: Ioannis Cinnami Epitome. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae 1836. (MAKK FERENC kéziratos fordítását használtuk.)
MELICH 1921 = M. J. [MELICH JÁNOS]: Vajda. Magyar Nyelv 1921. 145.
MELICH 1925–1929 = MELICH JÁNOS: A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. 6. Bp. 1925–1929.
MELICH 1934 = MELICH JÁNOS: Adalékok az egyszerejtéshez. Magyar Nyelv 1934. 269–275.
MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Red. KNAUZ, FERDINANDUS. Strigonii 1874–1882.; III. Red. DEDEK, LUDOVICUS CRESCENS. Strigonii 1924.
MEZEY 1964 = MEZEY LÁSZLÓ: A magyar szöveg jegyzetei. Képes Krónika. Bp. 1964. 186–192.
MEZŐ–NÉMETH 1972 = MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza 1972.
MIKLÓSY 1911 = MIKLÓSY ZOLTÁN: II. Endre és a trónkeresők. Budafok 1911.
MILINOVIĆ 1886 = MILINOVIĆ, ŠIMUN: Cetinski Knez Domaldo. Zara 1886.
MISKOLCZY 1913 = MISKOLCZY ISTVÁN: Anjou Károly. Bp. 1913.
MITTELSTRASS 1961 = MITTELSTRASS, OTTO: Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 6. München 1961.
MOGA 1942 = MOGA, JOAN: Die Rumänen Siebenbürgens in den ungarischen Urkunden des Mittelalters. Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa VI. (1942) 98–113.
MOGA 1944 = MOGA, ION: Les Roumains de Transylvanie au moyen âge. Bibliotheca Rerum Transsilvaniae VI. Sibiu 1944.
MOGA 1945 = MOGA, ION: Voevodatul Transilvaniei. Fapte şi interpretări istorice. Anuarul Institutului de Istorie Naţională X. (1945) 55–148.
MOLNÁR 1949a = MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.[2] Bp. 1949.
MOLNÁR 1949b = MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp. 1949.
MOLNÁR 1959 = MOLNÁR JÓZSEF: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténelmi Közlemények 1959. 2. sz. 222–252.
MOÓR 1970 = MOÓR ELEMÉR: Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Századok 1970. 350–382.
MORAVCSIK 1938 = MORAVCSIK GYULA: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. SERÉDI JUSZTINIÁN (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I. Bp. 1938. 387–422.
MORAVCSIK 1950 = MORAVCSIK GYULA: Bíborbanszületett Konstantín A birodalom kormányzása. Bp. 1950.
MORAVCSIK 1953 = MORAVCSIK GYULA: Bizánc és a magyarság. Tudományos ismeretterjesztő sorozat 3. Bp. 1953.
MORAVCSIK 1958 = MORAVCSIK, GYULA: Byzantinoturcica II.[2] Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin 1958.
MORAVCSIK 1969 = MORAVCSIK, GYULA: Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. Revue des Études Sud-Est Européennes 1969. 167–174.
MÜLLER 1938 = MÜLLER, GEORG EDUARD: Die mittelalterlichen Verfassungs- und Rechtseinrichtungen der Rumänen des ehemaligen Ungarn. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1938. 1–47.
MÜLLER-MERTENS 1963 = MÜLLER-MERTENS, ECKHARD: Vom Regnum Teutonicum zum Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation. Reflexionen über die Entwicklung des deutschen Staates im Mittelalter. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1963. 319–346.
NAGY 1885 = NAGY IVÁN: A Csák nemzetség. Turul 1885. 49–57., 119–122.
NAGY 1886 = NAGY IVÁN: A Csák nemzetség ágazatai. Turul 1886. 20–24.
NAGY 1964 = NAGY LÓRÁNT: A Corpus Nummorum Sclavoniae (CNS) tervezete. Az Érem 20. (1964/27–28.) 107–117.; 20. (1964/29–30.) 146–154.
NAGY 1968 = NAGY ÁRPÁD: Északkelet-Magyarország X. századi kereszténysége és az Aba-nemzetség. Acta Iuvenum II/1. (1968) 79–89.
NAGY 1974 = NAGY LÓRÁNT: Adatok a késő Árpád-kori pénzek kormeghatározásához. Numizmatikai Közlöny 72–73. (1974) 43–47.
Nemzetiség 1972 = Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64. Bp. 1972.
NOVAK 1932a = NOVAK, GRGA: Veliko doba hrvatskih primorskih banova. Ban Pavao Bribirski. Jadranska straža 1932. 50–53.

NOVAK 1932b = NOVAK, GRGA: Gospodari primorja i hrvatske knezovi Bribirski. Ban Pavao i borbe za prijestolje. Jadranska straža 1932. 85–89.
NOVAK 1957 = NOVAK, GRGA: Povijest Splita I. Od prethistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god. Split 1957.
Nyelvemléktár VIII. = Nyelvemléktár VIII. Bp. 1879.
OL Dl. = Országos Levéltár (Budapest) Mohács előtti Gyűjtemény.
ORTHMAYR 1871 = ORTHMAYR TIVADAR: A horvát-slavon-magyar határőrvidék kifejlődésének logikája... I. A határőrvidék kifejlődésének logikája. Temesvár 1871.
ORTVAY 1892 = ORTVAY TIVADAR: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I–II. és térképkötet. Bp. 1892.
OSTROGORSKY 1951 = OSTROGORSKY, G.: Urum – Despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz. Byzantinische Zeitschrift 1951. Festschrift Franz Dölger zum 60. Geburtstage gewidmet 448–460.
PAIS 1926 = PAIS DEZSŐ: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp. 1926.
PAIS 1933 = PAIS DEZSŐ: Fon. Nyelvtudományi Közlemények XLVIII. (1933) 274–284.
PAIS 1937 = PAIS, DESIDERIUS: Annotationes. SRH I. 33–117.
PAIS 1963 = PAIS DEZSŐ: Az *úr*, valamint a *bő*, *győ* és *bán* méltóságjelölőink szó- és társadalomtörténetéhez. PAIS DEZSŐ–BENKŐ LORÁND (szerk.): Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Nyelvtudományi értekezések 38. sz. Bp. 1963. 82–123.
ifj. PALUGYAY 1852 = PALUGYAY IMRE, ifj.: Történeti vázlatok Dalmátiának hazánkhozi viszonyairól. Pesten 1852.
PALUGYAY 1863 = PALUGYAY IMRE: A bodafalvai plébánia története. Magyar Sion 1863. 519–529.
PAPP 1914 = PAPP IMRE: A királynői hatalom az Árpádok korában. Pozsonyszentgyörgyi Gimnázium Évkönyve 1914.
PASCU 1960 = PASCU, STEFAN: Die mittelalterliche Dorfsiedlungen in Siebenbürgen (bis 1400). Nouvelles études d'histoire. Publiées à l'occasion du XIe congrès des sciences historiques. Stockholm 1960. Bucarest 1960. 135–148.
PASCU 1962 = Istoria Romîniei. II. Bucureşti é. n. [1962.] (A vonatkozó részt PASCU, ŞT. írta.)
PASCU 1964 = CONSTANTINESCU, MIRON (szerk.): Erdély története. I. Bukarest 1964. (A vonatkozó részt PASCU, ŞTEFAN írta.)
PASCU 1971 = PASCU, ŞTEFAN: Voievodatul Transilvaniei. I. Cluj 1971.
PASCU 1974 = PASCU, ŞTEFAN: Începuturile Clujului medieval. Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca 1974. 60–78.
PASCU–RUSU 1968 = PASCU, ŞT.–RUSU, M.–IAMBOR, P.–EDROIU, N.–GYULAI, P.–WOLLMANN, V.–MATEI, ŞT.: Cetatea Dăbîca. Acta Mvsei Napocensis V. (1968) 153–202.
PATAKI 1944 = PATAKI JÓZSEF: Anjou királyaink és a két román vajdaság. Kolozsvár 1944.
PAULER 1877 = PAULER GYULA: A magyarok megtelepedéséről. Századok 1877. 373–396., 481–499.
PAULER 1888 = PAULER GYULA: Horvát-Dalmátország elfoglalásáról. (1091–1111.) Századok 1888. 197–215., 320–333.
PAULER 1891 = PAULER GYULA: V. István bolgár hadjáratai. Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére. Bp. 1891. 165–174.
PAULER 1899 = PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II.[2] Bp. 1899.
PAULER 1900 = P. GY. [PAULER GYULA]: Zur Historia Salonitana des Thomas Archidiaconus von Spalato. Von Izidor Kršnjavi. Századok 1900. 924–933.
PAULER 1902 = P. GY. [PAULER GYULA]: Iso Kršnjavi: Ein Nachwort zu den Studien über die *Historia Salonitana*. Századok 1902. 480–484.
PAULÍNY-TÓTH 1868 = PAULÍNY-TÓTH, VILIAM: Besiedky III. Slovensko-Národnia Biblioteka. III. V Skalici 1868.
PEKÁR 1904 = PEKÁR KÁROLY: A szepesi egyház történetére vonatkozó kivonatos krónika. Történelmi Tár 1904. 49–73.
PESTY 1875 = PESTY FRIGYES: A macsói bánok. Századok 1875. 361–381., 450–467.
PESTY 1877 = PESTY FRIGYES: A szörényi bánság és Szörény vármegye története. I. Bp. 1877.
PESTY 1880 = PESTY FRIGYES: Az eltűnt régi vármegyék. I–II. Bp. 1880.
PESTY 1882 = PESTY FRIGYES: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Bp. 1882.
PESTY 1885 = PESTY FRIGYES: Száz politikai és történeti levél Horvátországról. Bp. 1885.
PETRI 1901 = PETRI MÓR: Szilágy vármegye monographiája. I. H. n. 1901.
PETROVAY 1911 = PETROVAY GYÖRGY: A máramarosi oláhok. Betelepedésük, vajdáik és kenézeik. Századok 1911. 607–626.

PLEIDELL 1934 = PLEIDELL AMBRUS: Egyházi és világi immunitás. A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV. Bp. 1934. 42–55.
POKOLY 1901 = TAGÁNYI KÁROLY–RÉTHY LÁSZLÓ–POKOLY JÓZSEF: Szolnok–Dobokavármegye monographiája. I. A vármegye általános leírása, múltja és megalakulásának ismertetése. Deésen 1901. (A vonatkozó részt POKOLY JÓZSEF írta.)
PÓR 1888 = PÓR ANTAL: Trencsényi Csák Máté 1260–1321. Magyar történeti életrajzok. Bp. 1888.
PÓR 1889a = PÓR ANTAL: Amadé (Omode) nádorok. Turul 1889. 47–48.
PÓR 1889b = PÓR ANTAL: László erdélyi vajda nemzetsége. Turul 1889. 137–139.
PÓR 1889c = PÓR ANTAL: Viszály a pécsi káptalanban (1302–1309). Történelmi Tár 1889. 401–420.
PÓR 1890 = PÓR ANTAL: Bogár István és Bogárfia Márton. (Képek a XIV. századból.) Századok 1890. 217–230.
PÓR 1891a = PÓR ANTAL: László erdélyi vajda és a Keán nemzetsége. (Szíves válaszul *Wertner* Mór dr. és *Puky* Andor uraknak.) Turul 1891. 105–112.
PÓR 1891b = PÓR ANTAL: László erdélyi vajda. (1291–1315.) Rajzok Erdély múltjából a középkorban. Erdélyi Múzeum 1891. 433–481.
PÓR 1892 = PÓR ANTAL: Nagy Lajos 1326–1382. Magyar történeti életrajzok. Bp. 1892.
PÓR 1893a = PÓR ANTAL: Az erdélyi vajdák sorozata a XIV. század végeig. Erdélyi Múzeum 1893. 1–22.
PÓR 1893b = PÓR ANTAL: Pecséttani apróságok. Turul 1893. 177–183.
PÓR 1894 = PÓR ANTAL: Déli szláv történeti tanulmányok. Századok 1894. 21–39., 135–145., 807–825.
Prameny IV. = EMLER, JOSEF: Prameny dějin českých. Fontes Rerum Bohemicarum. IV. V Praze 1884.
PRT = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII/B. Szerk.: ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp. 1902–1916.
Přehled 1958 = Přehled československých dějin. I. Praha 1958.
RA = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. Szerk.: SZENTPÉTERY IMRE. Bp. 1923–1943.; II/2–3. Szerk.: SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Bp. 1961.
RADOJKOVIĆ 1958 = РАДОЈКОВИЋ, Б.: Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама. Историски Часопис 1958. 1–25.
RÁKOS 1974 = RÁKOS ISTVÁN: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLVII. Szeged 1974.
RÁTH 1861 = RÁTH KÁROLY: A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Győr 1861.
RATKOŠ 1961 = HOLOTÍK, ĽUDOVÍT–TIBENSKÝ, JÁN (szerk.): Dejiny Slovenska. I. Od najstarších čias do roku 1848. Bratislava 1961. (A vonatkozó részt RATKOŠ, PETER írta.)
Reg. Croat. = KUKULJEVIĆ DE SACCIS, I.: Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII. Zagrabiae 1896.
Reg. Dipl. = EMLER, JOSEPHUS: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. III., annorum 1311–1333. Pragae 1890.
REISZIG 1901 = REISZIG EDE: IV. Béla király és a János lovagrend Magyarországon. Századok 1901. 520–541.
RÉVÉSZ 1891 = RÉVÉSZ FERENC: Németújvári Iván. Erdélyi Múzeum 1891. 49–71., 133–158., 222–246.
RHMA = ENDLICHER, STEPHANUS LADISLAUS: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangallen 1849.
RIBAKOV 1966 = История СССР с древнейших времен до наших дней. Первая серия. I. Москва 1966. (A vonatkozó részt РЫБАКОВ, Б. А. írta.)
ROSKA 1927 = ROSKA MÁRTON: Adatok a magyarság erdélyi honfoglalásához. Erdélyi Irodalmi Szemle 1927. 258–264.
ROSKA 1936 = ROSKA MÁRTON: A honfoglalás és Erdély. ASZTALOS MIKLÓS (szerk.): A történeti Erdély. Bp. 1936. 161–173.
ROT 1973 = РОТ, А. М.: Венгерско-восточнославянские языковые контакты. Bp. 1973.
RUSU 1956 = RUSU, MIRCEA: Cercetări arheologice la Gilău. Materiale și cercetări de arheologie 1956. 687–716.
RUSU 1960 = RUSU, MIRCEA: Contribuții arheologice la istoricul cetății Biharea. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj III. (1960) 7–25.
RYS 1927 = RYS, JIŘÍ: Matouš Čák Trenčanský. Věstník Královské České Společnosti Nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná. I. (1927) 1–75.
SÁGI 1926 = SÁGI ISTVÁN: Vajda. Magyar Nyelv 1926. 284.
SALAMON 1865 = SALAMON FERENCZ: Az első Zrínyiek. Pest 1865.
SALAMON 1878–1885 = SALAMON FERENCZ: Budapest története. I–III. Bp. 1878–1885.

SASINEK 1871 = SASINEK, FR. V.: Rok a deň smrti Matúša Trenčanského. Letopis Matice Slovenskej VIII. (1871/1.) 44–48.
SCHÖNEBAUM 1937 = SCHÖNEBAUM, HERBERT: Der politische und kirchliche Aufbau Siebenbürgens bis zum Tartareneinfall. Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa I. (1937) 14–53.
SCHÖNHERR 1894 = SCHÖNHERR GYULA: Hunyadi Corvin János 1473–1504. Magyar történeti életrajzok. Bp. 1894.
SCHÖNHERR 1902 = SCHÖNHERR GYULA: Magyarország 1301-ben. Budapesti Szemle 110/306. (1902. június) 374–393.
SCHRAM 1973 = SCHRAM FERENC: XVI–XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones" gyűjteményében. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 132. sz. Bp. 1973.
SCZANIECKI 1958 = MANTEUFFEL, TADEUSZ (szerk.): Historia Polski.[2] Tom I. Do roku 1764. Część I. Do połowy XV w. Warszawa 1958. (A vonatkozó részt SCZANIECKI, MICHAŁ írta.)
SEBESTYÉN 1938 = SEBESTYÉN BÉLA: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. é. n. [1938.]
SIMON 1797 = SIMON, MATHAEUS: Supplementum ad dissertationem historico-criticam clar. Georgii Pray de dextra S. Stephani primi Hungariae regis cum Historia Monasterii Sz. Jog... Vacii 1797.
SINKOVICS 1933 = SINKOVICS ISTVÁN: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 8. Bp. 1933.
Slovník V. = Slovník jazyka staroslověnského. Lexikon linguae palaeoslovenicae 5. Praha 1962.
SO = NAGY IMRE: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Sopron 1889–1891.
SÓLYOM 1966 = SÓLYOM KÁROLY: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. Irodalomtörténeti Közlemények 1966. 54–84.
Sopr. tört. = HÁZI JENŐ: Sopron szabad királyi város története. I. 1–7., II. 1–6. Oklevelek. Sopron 1921–1943.
SRH = SZENTPÉTERY, EMERICUS: Scriptores rerum Hungaricarum. I–II. Budapestini 1937–1938.
SRHVG = SCHWANDTNERUS, IOANNES GEORGIUS: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. I–III. Vindobonae 1746–1748.
STESSEL 1896 = STESSEL JÓZSEF: A Németújváriak és Héderváriak leszármazásához. (Családtörténeti jegyzetek.) Századok 1896. 429–437.
STOICESCU 1970 = STOICESCU, NICOLAE: Sur l'origine des grandes dignités en Valachie et Moldavie. Revue Roumaine d'Histoire IX. (1970) 305–315.
SUCIU 1967 = SUCIU, CORIOLAN: Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania. I. Bucureşti 1967.
ŠIŠIĆ 1902a = Шишић, Фердо: Пад Младена Шубића, бана хрватскога и босанскога. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XIV. (1902) 335–366.
ŠIŠIĆ 1902b = ŠIŠIĆ, FERDO: Itinerarij Karla I. (1301–1342). Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 1902. 131–143.
ŠIŠIĆ 1914 = ŠIŠIĆ, FERDO: Priručnik izvora hrvatske historije I. Čest 1. (Do god 1107.) U Zagrebu 1914.
ŠIŠIĆ 1917 = ŠIŠIĆ, FERDINAND: Geschichte der Kroaten. Zagreb 1917.
ŠIŠIĆ 1962 = ŠIŠIĆ, FERDO: Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb 1962.
ŠKULTÉTY 1938 = ŠKULTÉTY, JOZEF: Matúš Čák Trenčiansky a jeho vláda na Slovensku. Náš voják v minulosti 3. Praha 1938.
ŞTEFAN 1962 = ŞTEFAN, GH.: A román nyelv és a román nép kialakulása. Az első feudális államok létrejötte országunk területén. Bukarest 1962.
ŞTEFĂNESCU 1970 = ŞTEFĂNESCU, ŞTEFAN: Ţara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" pînă la Mihai Viteazul. Istorie şi civilizaţie. Bucureşti 1970.
ŠUFFLAY 1904 = ŠUFFLAY MILÁN: János gercsei főesperes krónikája töredékéről. Századok 1904. 511–536.
SUFFLAY 1907 = SUFFLAY MILÁN: A Nelipicsek hagyatéka (Adalék a hamisítványok történetéhez). Turul 1907. 70–85., 140–147.
ŠUFFLAY 1909 = ŠUFFLAY MILÁN: Szláv párhuzamok a „rex iunior" czíméhez. Századok 1909. 499–503.
SUFFLAY 1915 = SUFFLAY, MILAN V.: Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen. Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften 1915. 883–896.
SZABÓ 1884 = SZABÓ KÁROLY: III. Endre fogsága 1292-ben. Századok 1884. 97–113.
SZABÓ 1886 = SZABÓ KÁROLY: Kun László 1272–1290. Magyar történeti életrajzok. Bp. 1886.
SZABÓ 1917 = SZABÓ LÁSZLÓ: Városi élet a középkori Dalmáciában. Bp. 1917.
SZABÓ 1936 = SZABÓ DÉNES: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). Magyar Nyelv 1936. 56–57., 130–135., 203–206.
SZABÓ 1937 = SZABÓ ISTVÁN: Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. sorozat 1. Bp. 1937.

SZABÓ 1954 = SZABÓ DÉNES: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 85. sz. Bp. 1954.
SZABÓ 1969 = SZABÓ ISTVÁN: A középkori magyar falu. Bp. 1969.
SZAKÁLL 1908 = SZAKÁLL ZSIGMOND: Magyarország nyugati határa 1254-ben. Bp. 1908.
SZANCSUK–TRETYAKOV 1956 = САНЧУК, Г. Э.–ТРЕТЬЯКОВ, П. Н. (szerk.): История Чехословакии в трех томах. I. Москва 1956.
SZÉKELY 1953 = A történelmi előzmények. A parasztság és a feudális állam megszilárdulása Károly Róbert korában. SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1953. 7–79.
SZÉKELY 1966 = SZÉKELY GYÖRGY: Nemzetközi konferencia az európai államok kialakulásáról (Colloque International „Les origines des Etats europeens aux IXe–XIe siècles"). Századok 1966. 1081–1098.
SZÉKELY 1967 = MOLNÁR ERIK–PAMLÉNYI ERVIN–SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): Magyarország története I.[2] Bp. 1967. (A vonatkozó részt SZÉKELY GYÖRGY írta.)
SZÉKELY 1969 = SZÉKELY, GY.: Evolution de la structure et de la culture de la classe dominante laïque dans la Hongrie des Árpád. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae XV. (1969) 223–252.
SZÉKELY 1971a = SZÉKELY, ZOLTÁN: Slavii şi populaţia băştinaşă în sud-estul Transilvaniei. A szlávok és az őslakosság dél-kelet Erdélyben. Aluta 1971. 129–139.
SZÉKELY 1971b = SZÉKELY, ZOLTÁN: Unele probleme ale cercetării epocii feudale timpuriu în sud-estul Transilvaniei (sec. X–XIII). A kezdeti hűbérkor kutatásának néhány kérdése Erdély délkeleti részében (X–XIII. sz.). Aluta 1971. 141–165.
SZEKFŰ 1912 = SZEKFŰ GYULA: Serviensek és familiarisok. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII. kötet 3. sz. Bp. 1912.
SZENDREI 1927 = SZENDREI JÁNOS: A diósgyőri vár története. Hadtörténelmi Közlemények 1927. 265–351.
SZENTGYÖRGYI 1972 = SZENTGYÖRGYI MÁRIA: Kővár vidékének társadalma. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 56. Bp. 1972.
SZENTPÉTERY 1915 = SZENTPÉTERY, EMERICH: Das Banat von Machow. Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften 1915. 872–883.
SZENTPÉTERY 1917 = SZENTPÉTERY IMRE: II. Endre király oklevelei a topuszkói apátság részére. Fejérpataky-Emlékkönyv. Bp. 1917. 326–354.
SZENTPÉTERY 1921 = SZENTPÉTERY IMRE: V. István ifjabbkirálysága. Századok 1921. 77–87.
SZENTPÉTERY 1925 = SZENTPÉTERY IMRE: Bolgárország IV. Béla királyi címében. Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925. 225–240.
SZENTPÉTERY 1930 = SZENTPÉTERY IMRE: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve II/3. Bp. 1930.
SZIDOROVA 1963 = SZIDOROVA, N. A. (szerk.): Világtörténet III. Bp. 1963.
SZILÁGYI 1866 = SZILÁGYI SÁNDOR: Erdélyország története tekintettel mívelődésére. Pest 1866.
SZOROKOLETOV 1970 = СОРОКОЛЕТОВ, Ф. П.: История военной лексики в русском языке XI–XVII. вв. Ленинград 1970.
SZŐNYI 1929 = SZŐNYI OTTÓ: A pécsi székesegyház. Magyar Művészet V. (1929) 455–507.
SZREZNYEVSZKIJ 1958 = СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И.: Материалы для словаря древнерусского языка. I. Москва 1958.
Sztáray O. = NAGY GYULA: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II. Bp. 1887–1889.
TAGÁNYI 1890 = TAGÁNYI KÁROLY: A honfoglalás és Erdély. Megvilágításul a székely kérdéshez. Ethnographia 1890. 213–223.
TAGÁNYI 1899 = TAGÁNYI KÁROLY: Megyei önkormányzatunk keletkezése. Értekezések a történelmi tudományok köréből XVIII. kötet 6. sz. Bp. 1899.
TAGÁNYI 1901 = TAGÁNYI KÁROLY–RÉTHY LÁSZLÓ–POKOLY JÓZSEF: Szolnok-Dobokavármegye monographiája. I. A vármegye általános leírása, múltja és megalakulásának ismertetése. Deésen 1901. (A vonatkozó részt TAGÁNYI KÁROLY írta.)
TAGÁNYI 1918 = TAGÁNYI KÁROLY: Bua és Bucna. Szily-Emlékkönyv. Bp. 1918. 81–84.
Teleki O. = BARABÁS SAMU: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. I–II. Bp. 1895.
Temes O. = PESTY FRIGYES: Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. I. Pozsony 1896.
TEMESVÁRY 1922 = TEMESVÁRY JÁNOS: Erdély középkori püspökei. Cluj–Kolozsvár 1922.
THALLÓCZY 1879 = THALLÓCZY LAJOS: A Kamara Haszna (lucrum camerae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. Bp. 1879.
THALLÓCZY 1897 = THALLÓCZY LAJOS: Bevezetés. THALLÓCZY LAJOS–BARABÁS SAMU: A Blagay-család oklevéltára. Bevezető tanulmánynyal a család történetéhez. Bp. 1897. I–CCLXIX.

THALLÓCZY 1905 = THALLÓCZY LAJOS: Tanulmányok a bosnyák bánság kezdetéről főtekintettel a körmendi levéltár okleveleire. Értekezések a történeti tudományok köréből XX. kötet 5. sz. Bp. 1905.
THALLÓCZY 1913 = THALLÓCZY LAJOS: Az oklevéltár történeti méltatása. THALLÓCZY LAJOS–BARABÁS SAMU: A Frangepán család oklevéltára. II. Bp. 1913. III–XLVII.
THEINER = THEINER, AUGUSTINUS: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Romae 1859–1860.
TIMON 1919 = TIMON ÁKOS: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére.[6] Bp. 1919.
Tk. = TKALČIĆ, IOANNES BAPT.: Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis saec. XII. et XIII. I–II. Zagrabiae 1873–1874.
TOMAŠIĆ 1909 = TOMAŠIĆ, NIKOLA: Temelji državnoga prava hrvatskoga kraljevstva (Fundamenta juris publici regni Croatiae). Najstarije doba: pacta conventa. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 1909. sveska III. i IV. 1–175.
TÓTH 1942 = TÓTH ZOLTÁN: A Hartvik-legenda kritikájához. (A szt. korona eredetkérdése.) Bp. 1942.
I. TÓTH 1945–1946 = INOKAI TÓTH ZOLTÁN: Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. Századok 1945–1946. 21–84.
TÓTH 1947 = TÓTH ZOLTÁN: Szent István legrégibb életirata nyomán. Századok 1947. 23–94.
TŐKEI 1969 = TŐKEI FERENC: Antikvitás és feudalizmus. Bp. 1969.
TRUHELKA 1897 = TRUHELKA, ĆIRO: Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatici). Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IX. (1897) 1–160.
TUTKÓ 1861 = TUTKÓ JÓZSEF: Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve. Kassa 1861.
TYMIENIECKI 1961 = TYMIENIECKI, KAZIMIERZ: Polska w średniowieczu. Warszawa 1961.
UDALCOVA–GUTNOVA 1973 = УДАЛЬЦОВА, З. В.–ГУТНОВА, Е. В.: Генезис феодализма в странах Европы. Доклады конгресса. I. Часть IV. Москва 1973. 5–33.
UGS = TEUTSCH, G. D.–FIRNHABER, FR.: Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. I. Wien 1857.
UHS = ZAHN, J. V.: Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark. III. Graz 1903.
US = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–IV. Hermannstadt 1892–1937. V. Köln–Wien 1975.
VÁCZY 1931 = VÁCZY PÉTER: Immunitás és jurisdictio. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. Bp. 1931. 13–40.
VÁCZY 1938 = VÁCZY PÉTER: Gyula és Ajtony. Szentpétery-Emlékkönyv. Bp. 1938. 475–506.
VAJAY 1967 = VAJAY SZABOLCS: Géza nagyfejedelem és családja. KRALOVÁNSZKY ALÁN (szerk.): Székesfehérvár évszázadai. 1. Az államalapítás kora. Székesfehérvár 1967. 63–100.
VARSIK 1952 = VARSIK, BRANISLAV: K boju medzi košickými mešťanmi a Omodejovcami (Príspevok k dejinám feudálnej anarchie v Uhorsku na zač. XIV. stor.). Historický Sborník Slovenskej Akadémie Vied a Umení X. (1952) 221–255.
VARSIK 1964 = VARSIK, BRANISLAV: Osídlenie košickej kotliny. I. Bratislava 1964.
VÉGHELY 1870 = VÉGHELY DEZSŐ: A Magyar Történelmi Társulat 1870-ik évi vidéki (Vas vármegyei) kirándulásában részt vett bizottságok jelentései. Századok 1870. 625–633.
VERESS 1901 = VERESS ENDRE: Izabella királyné 1519–1559. Magyar történeti életrajzok. Bp. 1901.
Veszpr. reg. = KUMOROVITZ L. BERNÁT: Veszprémi regeszták (1301–1387). Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2. Bp. 1953.
Vita 1968 = Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról. Értekezések a történeti tudományok köréből 45. Bp. 1968.
VMO = Vatikáni magyar okirattár. Első sorozat 1–4. Bp. 1885–1891.
VORBUCHNER 1925 = VORBUCHNER ADOLF: Az erdélyi püspökség. Az Erdélyi Tudósító Könyvtára. III. Brassó 1925.
VR = KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSZKY SAMU: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Bp. 1903.
W. = WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár. I–XII. Pest-Bp. 1860–1874.
WEBER 1908 = WEBER SAMU: III. Pótlék Wagner: Szepesmegye okirattárához. A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve 11. Lőcse 1908.
WENZEL 1884 = WENZEL GUSZTÁV: Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. Értekezések a történelmi tudományok köréből XI. kötet 5. sz. Bp. 1884.
WENZEL 1887 = WENZEL GUSZTÁV: Rosztizlaw galicziai herczeg, IV. Béla magyar királynak veje. Értekezések a történelmi tudományok köréből XIII. kötet 8. sz. Bp. 1887.
WENZEL 1890 = WENZEL GUSZTÁV: A Frangepánok Magyarország történetében az Anjou királyok korában. Századok 1890. 193–216., 289–310.
WERTNER 1890a = WERTNER MÓR: László, erdélyi vajda nemzetsége. Századok 1890. 726–731.

WERTNER 1890b = WERTNER MÓR: Árpádok és Nemanjidák. Erdélyi Múzeum 1890. 550–578.
WERTNER 1891 = WERTNER MÓR: A középkori délszláv uralkodók genealogiai története. Történeti, nép- és földrajzi könyvtár XXVIII. Temesvár 1891.
WERTNER 1892 = WERTNER MÓR: Az Árpádok családi története. Történeti, nép- és földrajzi könyvtár LI. Nagy-Becskereken 1892.
WERTNER 1893a = WERTNER MÓR: Észrevételek Pór Antal „Erdélyi vajdák" cz. czikkére. Erdélyi Múzeum 1893. 522–526.
WERTNER 1893b = WERTNER MÓR: Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán. Történeti, nép- és földrajzi könyvtár LV. Temesvár 1893.
WERTNER 1894 = WERTNER MÓR: Két Lőrincz nevű erdélyi vajda. Erdélyi Múzeum 1894. 498–502.
WERTNER 1895 = WERTNER MÓR: A Güssingiek. Századok 1895. 42–64., 136–154.
WERTNER 1897 = WERTNER MÓR: Az Árpádkori megyei tisztviselők. Történelmi Tár 1897. 439–486., 653–679.
WERTNER 1898a = WERTNER MÓR: Az Árpádkori megyei tisztviselők. Történelmi Tár 1898. 105–133.
WERTNER 1898b = WERTNER, MORITZ: Die Wojwoden Siebenbürgens im Zeitalter der Árpáden. Urkundliche Richtigstellungen und Bestimmungen. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 1898. 41–74.
WERTNER 1899a = WERTNER MÓR: Az Árpádkori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 638–672.
WERTNER 1899b = WERTNER MÓR: A Korzan nemzetség. Századok 1899. 722–724.
WERTNER 1899c = WERTNER, MORITZ: Siebenbürgens Komitatsbeamtenkörper bis zum Ende des vierzehnten Jahrhunderts. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 1899. 236–311.
WERTNER 1899d = WERTNER, MORITZ: Die Wojwoden Siebenbürgens im vierzehnten Jahrhundert. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 1899. 114–155.
WERTNER 1901a = WERTNER MÓR: Az első havasalföldi vajdák. Századok 1901. 673–689.
WERTNER 1901b = WERTNER, MAVRO: Prinosi k poznavanju hrvatskih banova od godine 1105. do godine 1125. [recte: 1225] Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva 1901. 16–31.
WERTNER 1902a = WERTNER MÓR: Az Árpádkori erdélyi vajdák ismeretéhez. Erdélyi Múzeum 1902. 496–500.
WERTNER 1902b = WERTNER MÓR: Trencséni Máté utódai. Turul 1902. 104–112.
WERTNER 1903 = WERTNER MÓR: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Századok 1903. 453–461.
WERTNER 1905 = WERTNER MÓR: Újabb nemzetségi kutatások. 1905. 119–126.
WERTNER 1906 = WERTNER MÓR: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontologiához. Történelmi Tár 1906. 583–609.
WERTNER 1907 = WERTNER MÓR: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontologiához. Történelmi Tár 1907. 1–69., 161–198., 327–354.
WERTNER 1908a = WERTNER MÓR: Kiadatlan oklevelek. Történelmi Tár 1908. 378–400., 481–522.
WERTNER 1908b = WERTNER MÓR: Újabb nemzetségi kutatások. Turul 1908. 122–137.
WERTNER 1909 = WERTNER MÓR: Az Árpádkori bánok. Meghatározások és helyreigazítások. Századok 1909. 377–415., 472–494., 555–570., 656–668., 747–757.
ZÁVODSZKY 1904 = ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp. 1904.
Zichy O. = A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Pest–Bp. 1871–1931.
ZOklt. = Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II. Bp. 1886–1890.
ZOLNAY 1937 = ZOLNAY LÁSZLÓ: Donch mester és a Balassák ősei. Turul 1937. 22–39.
ZOLNAY 1964 = ZOLNAY LÁSZLÓ: István ifjabb király számadása 1264-ből. Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. XXI. Bp. 1964. 79–114.
ZSILINSZKY 1872 = ZSILINSZKY MIHÁLY: Könyvismertetések, bírálatok. I. Tót történelmi szemle 1871-ről. A „Matica Slovenska" évkönyvei. Két kötet. Századok 1872. 39–46.
ZSUKOV 1963 = ЖУКОВ, Е. М.: Советская Историческая Энциклопедия. 3. Москва 1963.

Wertner 1890b = Wertner Mór: Ahmed és Nemanja [illegible]. Századok 1890. 550–[illegible]
Wertner 1892 = Wertner Mór: A [illegible] eredete [illegible]. [illegible] nép- és földrajzi közlemények XXVII. [illegible] évf. [illegible]
Wertner 1892 = Wertner Mór: Az Árpádok családi története. [illegible] Könyvny. Nagy-Becskereken 1892.
Wertner 1893a = Wertner Mór: [illegible] Pál Amal. [illegible] Erdélyi Múzeum 1893. 522–526.
Wertner 1893b = Wertner Mór: Négy [illegible] XIII. századi [illegible] nép- és földrajzi közlemények [illegible] 1893.
Wertner 1896 = Wertner Mór: Két [illegible] Múzeum 1896. 498–502.
Wertner 1897 = Wertner Mór: A [illegible]
Wertner 1897 = Wertner Mór: Az [illegible] Történelmi Tár 1897. 470, 488–495, 679.
Wertner 1898a = Wertner Mór: Az [illegible] Történelmi Tár 1898. 105–122.
Wertner 1898b = Wertner, Moritz: Die Woywoden Siebenbürgens im Zeitalter der Árpáden. Urkundliche Richtigstellungen und Bestimmungen. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 1898. 41–74.
Wertner 1899a = Wertner Mór: Az Árpádkori udvari tisztviselők. Történelmi Tár 1899. 625–672.
Wertner 1899b = Wertner Mór: A Kézai [illegible] Századok 1899. 702–720.
Wertner 1899c = Wertner, Moritz: Siebenbürgens [illegible] Ende des dreizehnten Jahrhunderts. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 1899. 215–[illegible]
Wertner 1899d = Wertner, Moritz: Die Woywoden Siebenbürgens im dreizehnten Jahrhundert. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 1899. 11–[illegible]
Wertner 1901a = Wertner Mór: A [illegible] 373–389.
Wertner 1901b = Wertner, Moriz: [illegible] 1105. és 1125. [illegible] 1901. 16–21.
Wertner 1902a = Wertner Mór: Az Árpádkori erdélyi vajdák [illegible] Erdélyi Múzeum 1902. 495–5[illegible]
Wertner 1902b = Wertner Mór: [illegible] Turul 1902. [illegible]
Wertner 1903 = Wertner Mór: Adatok [illegible] a XIII. századi [illegible] Századok 1903. 45[illegible]
Wertner 1905 = Wertner Mór: Újabb [illegible]
Wertner 1906 = Wertner Mór: Adatok a XIV. századbeli magyar [illegible] Történelmi Tár 1906. 383–408.
Wertner 1907 = Wertner Mór: Adatok a XIV. századbeli magyar [illegible] Történelmi Tár 1907. 1–69, 161–198, 321–352.
Wertner 1908a = Wertner Mór: Kiadatlan oklevelek [illegible] 497–512.
Wertner 1908b = Wertner Mór: A [illegible] 42[illegible]
Wertner 1909 = Wertner Mór: Az Árpádkori bánok. [illegible] Századok 1909. 377–415, 477–494, 555–578, 656–669, [illegible]
Závodszky 1904 = Závodszky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Bp. 1904.
Zichy O. = A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Pest–Bp. 1871–1931.
ZOkl. = Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Bp. 1886–1890.
Zolnay 1939 = Zolnay László: [illegible]
Zolnay 1964 = Zolnay László: [illegible] A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve XVI. Bp. 1964.
[illegible] 1972 = [illegible] 13. [illegible] Zborník Slovenského Národného Múzea [illegible] 1972.
[illegible] 1963 = [illegible] Москва 1963.

NÉVMUTATÓ*

Összeállította: Petrovics István

Aba Amadé l. Amadé (Aba nb.)
Aba Dávid l. Dávid (Aba nb.)
Aba nemzetség 60, 139, 144–146, 148–150, 158–160, 169, 170, 180, 181
Aba Sámuel király 144, 145, 214
Absolon spalatói érsek 47
Acsády Ignác 53, 180, 217
Adelheid királyné (I. László felesége) 28
Ágnes királyné (III. András felesége) 28
Ágoston Péter 141, 143, 158, 180, 217
Ahtum l. Ajtony
Ajtony (Ahtum) 100, 103, 113, 145
Ajtony nemzetség 100
Ákos (Akuszisz) comes 146
Ákos István l. István (Ákos nb.)
Ákos nemzetség 139, 145, 146, 151, 159, 169, 177, 188
Akuszisz l. Ákos comes
Aladár bán 92
Albert görzi és tiroli gróf 188
Albert osztrák herceg 192, 209
Albertinus herceg (III. András nagybátyja) 50, 51, 79
Alexiosz l. III. Béla
Alexiosz Komnénosz bizánci császár 18
Alexius bán 88
Álmos herceg 33, 34, 39–42, 44–46, 52, 53, 67, 69, 70, 74, 75, 85, 87
Amadé (Aba nb., Aba Amadé) 139, 148, 150, 156, 157, 160–165, 168, 170, 171, 178, 185, 186, 188–190, 192–195, 197, 202, 203, 207
Amadé család 150, 151
Amadé fia: János l. János (Amadé fia)
Amadé fia: Miklós bán l. Miklós (Amadé fia, Gutkeled nb.)
Amadé-fiak 143, 148, 149, 158, 201, 205, 207
Ampudin bán 88, 89, 111, 118
András (Hontpaznan nb., Forgács-ági) 59
András herceg (II. András fia) 48
András herceg (V. István fia) 31, 34, 43, 50, 51, 79, 81, 186
I. András király 33, 34, 36, 44, 45, 48, 53–55, 57, 60, 69, 87
II. András király 26, 28, 29, 34–36, 38, 48, 50, 54–60, 62, 63, 65, 67–73, 75–80, 86, 89–92, 117, 147, 152–156, 173, 174, 183
III. András király 26, 28, 29, 31, 32, 34, 50, 75, 79–81, 153, 154, 163, 170, 174, 186–188, 191, 195
András comes (Kőszegi csb.) 194, 197
Anđelić, Pavao 144, 217
Anjouk 32, 34, 118, 134, 152, 208
Anna hercegnő (IV. Béla leánya) 30, 49
Anonymus 73, 91, 94, 105, 107–109, 113, 114, 145, 154
Apa bán 88
Apaj bán (Gutkeled nb.) 120
Apor bán (Péc nb.) 189
Arnaldi, Girolamo 17, 217
Árpád fejedelem 147, 154
Árpádok 31, 32, 42, 44, 50, 52, 62, 79, 82, 85, 99, 102, 118, 124, 129, 131, 132, 152, 193, 214, 215
Asztalos Miklós 95, 110, 116, 120, 129, 217, 229
Atyusz bán 127

Bábi Móric bíró 203
Babonić 149, 150
Babonić család 32, 118, 126, 127, 144, 145, 147, 150–153, 156, 157, 159, 161, 162, 168, 169, 177, 178, 180, 182, 184, 187–189, 191–193, 198, 201, 208, 209
Babonić István l. István (Babonić csb.)
Babonić János l. János (Babonić csb.)
Babonić Radoszló l. Radoszló (Babonić csb.)
Bajan fejedelem 87
Bajor Arnulf 23
Balassa család 158, 170, 184
Balázs Éva 94, 99, 107, 132, 133, 217
Balogsemjén nemzetség 158
Bán 87, 114
Bana fia: Parys l. Parys (Bana fia)
Banašević, Nikola 84, 217
Bánk bán (Bárkalán nb.) 120
Barabás Samu 144, 157, 217, 220, 231, 232
Baranus zágrábi dékán 89
Barbarossa Frigyes (I. Frigyes) német császár 16, 22
Barbath 114

* A névmutatóban használt rövidítések: csb. = családbeli; nb. = nembeli; l. = lásd.

Bárczi Géza 32, 217
Bardach, Juliusz 9, 12, 13, 19, 21, 24, 25, 55, 217
Bárkalán (Bor) nemzetség 120, 145
Barnabás (Borsa nb.) 148
Bartha Antal 8, 111, 153, 217
Bartoniek Emma 33, 35, 53, 217
Basarab (Baszarába) 139
Baszarába l. Basarab
Bátori Bereck l. Bereck (Bátori csb.)
Bátori család 170
Bauarinus bajor herceg 191
Beke Antal 160, 175, 177, 193, 202, 217
Beke (Borsa nb., Borsa Beke) 158, 159, 186, 190, 197, 206
Beke comes 195
Beliud 102, 109
Beloš bán 88, 118
Belu, Sabin 114, 219
Benczédi László 210
Benedek (Péc nb.) 169
Benedek erdélyi püspök 161, 177
Benedek kalocsai érsek 174
Benedek vajda 116
Benedek zágrábi kanonok 123
Benkő Loránd 228
Bereck (Bátori csb., Bátori Bereck) 158
Beremeni István várnagy 195
Berkez comes 169
Bernard Monte Cassinó-i apát 67
Bertalan comes 155, 156
Bertényi Iván 102, 217
Berthold aquileiai patriarcha 59
Békefi Remig 184, 217
Béla herceg (IV. Béla fia) 27, 42, 48, 49, 59, 60, 68, 72, 73, 75–78, 80, 81, 134, 153, 155, 186
Béla herceg (IV. Béla unokája) 49, 186
I. Béla király 32–34, 42, 44, 51, 53–55, 60, 67, 69, 80, 87, 214
II. Béla (Vak Béla) király 42, 45–47, 53, 55, 88, 98
III. Béla király (Alexiosz) 29, 34, 35, 38, 45–48, 53–55, 79, 88, 89, 92, 95, 98, 111, 115, 117, 131, 147, 152, 153, 200
IV. Béla király 18, 23, 27–31, 34–38, 42, 48, 49, 54–56, 58, 59, 61–65, 67–73, 75–78, 80, 93, 106, 111, 113, 114, 117, 119–122, 125, 131, 135, 147, 148, 152–155, 157, 163, 166, 173, 174, 187, 188
Bélay Vilmos 106, 115, 217
Bíró Ferenc 88, 89, 124, 131, 132, 217
Bloch, Marc 9, 22, 218
Bodor, Andrei 109, 218
Bogdan, Ioan 113–115, 218
Bojničić, Ivan 118, 218
I. Boleslav cseh uralkodó 21, 44, 214
III. Bolesław Krzywousty lengyel uralkodó 19, 57, 70
Boleszló váci püspök 60
Bolla Ilona, G. 77, 149, 157, 158, 218
Bóna István 95, 96, 99, 100, 109, 218
Bónis György 114, 132, 138, 170, 184, 200, 218
Bor nemzetség l. Bárkalán nemzetség
Borawska, Danuta 9, 55, 218
Boreczky Elemér 193, 218
Borovszky Samu 144, 218, 232
Borsa Beke l. Beke (Borsa nb.)
Borsa Iván (Janits Iván) 83, 94, 99, 110, 112, 117–120, 124, 132, 135, 137, 203, 223, 229
Borsa Kopasz l. Kopasz (Borsa nb.)
Borsa nemzetség 139, 144, 146, 150, 151, 159, 163, 177, 188, 194, 204–207
Borsa Roland l. Roland vajda (Borsa nb.)
Botka Tivadar 143, 180, 189, 202, 208, 218
Botto, Julius 143, 218
Bouillon Gottfried 23
Bölcs Jaroszláv 18
Brandenburgi Kunigunda 27
Bresslau, H. 101, 218
Bretholz, Bertold 57, 218
Břetislav cseh uralkodó 19, 57
Bribiri Gergely l. Gergely (Bribiri csb.)
Bribiri György l. György (Bribiri csb.)
Bribiriek l. Šubić család
Bromlej, Ju. V. 84, 218
Budenz József 116, 218
Bugar fia: Márton l. Márton (Bugar fia)
Bugar István 170
Bunyitay Vincze 144, 176, 218
Butheco bán 126
Büchner, Rudolf 9, 24, 218

Calmette, Joseph 225
Câmpina, B. 96, 114, 218
Capet Hugo francia uralkodó 14
Capetingek 14, 15, 56
Chaloupecký, Václav 44, 74, 218
Chişvasi-Comşa, M. l. Comşa, Maria
I. Chlodvig frank uralkodó 21
Cillei család 136
Cillei Ulrik l. Ulrik (Cillei csb.)
Columbeanu, Sergiu 114, 218
Comşa, Maria (Chişvasi-Comşa, M.) 96, 218
Constancia (IV. Béla leánya) 31
Constantinescu, Miron 219, 228
Cosmas Pragensis 57
Czebe Gyula 110, 219
Ćirković, Sima M. 7, 9, 18, 134, 144, 187, 192, 219

Csák (Csák nb.) 150
Csák (Sac, Szabolcs unokája) 145
Csák bán (Hahót nb.) 135, 156
Csák család 202
Csák István l. István (Csák nb.)
Csák Máté l. Máté (Csák Máté, Mátyus, Trencséni Máté, Csák nb.)
Csák nemzetség (Trencséniek) 139, 144, 145, 149–151, 157, 159, 160, 163, 169, 171, 180, 185, 188
Csák Péter l. Péter (Csák nb.)
Csák Ugrin l. Ugrin (Csák nb.)
Csanád ispán 99, 101, 145
Csanád nemzetség 145
Csánki Dezső 223
Csekei Pál 195
Cserepnyin, L. V. 12, 19, 25, 219
Csolt nemzetség 100

Csoma József 143, 165, 219
Csorba Csaba 138, 219

Dabrowsky János 192, 219
Daicoviciu, Constantin 96, 219
Damján comes 88, 115
Darkó Jenő 94, 95, 99, 219
Daróczy Zoltán 210, 219
Dávid (Aba nb., Aba Dávid) 160
Dávid dux 39, 41
Dedek, Ludovicus Crescens 227
Deér József 9, 54, 55, 67, 85, 86, 94, 95, 110, 112, 116, 120, 129, 132, 138, 219, 224, 226
Demeter (Aba nb.) 59, 126
Demeter mester 27
Dénes (Dénes fia, Dénes fia: Dénes, Türje nb.) 48, 49, 59, 61, 62, 65, 73, 119, 127
Dénes (Péc nb.) 169
Dénes bán 65, 88–90, 92, 122, 123
Dénes fia: Dénes l. Dénes (Dénes fia, Türje nb.)
Dénes fia: Tamás l. Tamás (Dénes fia)
Dercsényi Dezső 102, 219
Dezső püspök 65
Děpoldok 20
Dinić, Mihajlo 192, 219
Diocleas Presbyter 84, 85
Divék nemzetség 183
Doboka ispán 99
Dobozy Hajnalka 26, 219
Dolmányos István 12, 219
Domald 154, 169
Domanovszky Sándor 44, 46, 104, 165, 219, 226
Domokos (Rátót nb.) 182
Domokos fia: István l. István (Domokos fia)
Donch mester (Balassa csb.) 167, 203, 205
Drago zárai prior 85
Dragomir, Silviu 114, 219
Dragun kenéz 114
Dragutin István 139
Dragutin szerb uralkodó (I. Uros fia) 18
Duby, Georges 15, 149, 219
Duim comes (Frangepán csb., Frangepán Duim) 139, 156, 189, 190
VII. Dukász Mihály bizánci császár 33

Ebed-fiak 184
Eckhart Ferenc 181, 219
Edelspacher Antal 87, 219
Edroiu, N. 228
Ehellős vajda (Toroczkay-ági, Ákos nb., Toroczkói Ehellős) 193, 204
Elekes Lajos 7, 11, 13, 44, 48, 59, 70, 74, 101, 114, 131, 135, 138–141, 156, 167, 172, 184, 186, 191, 193, 196, 200, 210, 213, 219, 220, 225
Előd vezér 145
Elvin püspök 60
Emich fia: Miklós l. Miklós (Emich fia, Vas Miklós)
Emler, Josef 229
Endes Miklós 95, 120, 220
Endlicher, Stephanus Ladislaus 229
Engel Pál 140, 220
Engels, Friedrich 7, 13, 25, 220
Erdélyi László 33, 146, 170, 220, 229
Erdőelvi Zoltán l. Zoltán
Erney bán (Ákos nb.) 135, 148, 157, 185, 210
Érszegi Géza 34, 63, 124, 152, 220
Éry Kinga 109, 220
Erzsébet királyné (Károly Róbert felesége) 127, 164
Erzsébet királyné (Kun Erzsébet) 26, 27–32, 43, 50, 63, 79, 181
Estei Beatrix 28
Eth vajda 116
Eufrozina királyné (II. Géza felesége) 28
Eustach vajda 117

Fábián nádor 62
Falkenštejni Záviš 20
Falkos fia: Mihály l. Mihály (Falkos fia)
Farcaş l. Farkas kenéz
Farczády Elek 94, 95, 111, 112, 120, 200, 220
Farkas (Farcaş) kenéz 114
Fehér Géza 87, 109, 220
Fejér, Georgius 220
Fejérpataky László 27, 37, 220, 223
Fekete Nagy Antal 165, 184, 190, 194, 195
Ferdinandy Gejza 213, 220
Ferjančić, Božidar 84, 220
Ferluga, Jadran 89, 220
Fiala, Zdeněk 10, 20, 23, 24, 52, 212, 220
Finta (Aba nb.) 150, 185
Firnhaber, Fr. 232
Fraknói Vilmos 86, 177, 220
Frangepán család 60, 126, 139, 144, 145, 147, 150–152, 156, 159, 161, 176, 180–183, 187, 188, 191–194, 200, 209
Frangepán Duim l. Duim (Frangepán csb.)
Frangipani 145
Frank püspök 65
Freisingi Ottó 67
I. Frigyes l. Barbarossa Frigyes
Frigyes comes (Frangepán csb.) 156
Frigyes osztrák és stájer herceg 178, 189
Frigyes római király 82, 189
Fríziai Róbert 23
Fügedi Erik 26, 102, 140, 183, 184, 203, 220, 221
I. Fülöp francia király 14
II. Fülöp Ágost francia király 15
Fülöp érsek 155, 156
Fülöp ispán 206

Gábor Gyula 153, 221
Gáčová, Alžbeta 184, 221
Gáldi László 224, 226
Galgóci Aba 184
Gallus erdélyi püspök 106
Gallus kolozsi ispán 117
Garády Sándor 102, 221
Gaufredus Malaterra 116
Gelou 108, 109, 113
Gentilis 161, 168, 181, 204
Géresi Kálmán 223
Gergely (Bribiri csb., Bribiri Gergely) 163
Gergely királynéi tárnokmester és vasi ispán 27
Gerics József 102, 158, 189, 196, 200, 221

Gertrúd királyné 59
Geula l. Gyula (XI. századi)
Géza (II. Géza fia) 35
Géza fejedelem 44, 58, 99, 102, 109, 145, 214
I. Géza király 33, 39, 44, 45, 53, 57, 61, 62, 64, 65, 67, 69, 74, 75, 80
II. Géza király 28, 33, 45–47, 53, 89, 97, 98, 120, 146, 151, 152
Gieysztor, Aleksander 21, 221
Gizella királyné 26, 27
Glad 113
Godemir bán 84
Gombos, Albinus Franciscus 218
Göckenjan, Hansgerd 138, 221
Grecu, A. 95, 221
Grekov, B. D. 9, 11, 12, 19, 21, 24, 25, 55, 221
Grousset, René 35, 221
Gruber, Dane 33, 52, 67, 85, 129, 170, 221
Guido (Frangepán csb.) 156
Gurevics, A. Ja. 12, 221
Gutkeled István l. István (Gutkeled nb.)
Gutkeled nemzetség 29, 50, 60, 64, 81, 120, 134, 139, 149, 161, 169, 170, 181, 210
Gutnova, Je. V. 17, 232

Gyla l. Gyula (X. századi)
Gyóni Mátyás 89, 221
Györffy György 29, 33, 39, 40, 42, 44, 46, 48, 51, 54, 58, 66, 70, 86, 88–94, 99–105, 107–109, 112, 114, 116, 130, 132, 135, 137, 138, 143, 144, 151, 159, 165, 189, 196, 200, 205, 206, 210, 213, 221, 222
György (Bribiri csb., Bribiri György) 163
György (Šubić csb., Šubić György) 150, 182, 187
György comes (Šubić csb.) 164
Gyula (Kán nb., Jula Magnus) 104, 116, 146, 149
Gyula (László fia, László fia: Gyula, Kán nb.) 145, 146
Gyula vezér 145, 146
Gyula (X. századi, Gyla) 94, 102–104, 107, 109, 110, 113, 146
Gyula (XI. századi, Geula) 102, 103, 108–110, 112
Gyulai, P. 228
Gyulák 100, 102–105, 107–110, 112
Gyulazombor (Maglód) nemzetség 107, 108

Hahót (Hahót nb.) 62
Hahót nemzetség 59, 60, 158
Hajnik Imre 153, 156, 165, 222
Hampel József 44, 67, 84, 87, 120, 124, 134, 222
Hanzó Lajos 137, 222
Házi Jenő 141, 148, 171, 203, 207, 222
Heckenast Gusztáv 44, 51, 58, 222
Héder 146
Héder nemzetség 134, 144–147, 149, 152
Henrik (Nagy, Kőszegi csb.) 62, 119, 134, 139, 149, 150, 176, 185, 186
Henrik (Kőszegi csb.) 82, 143, 158, 177, 188–191, 198, 201, 204
Henrik-fiak 139, 149
III. Henrik német császár 69
IV. Henrik német császár 16, 45, 70, 86, 87
V. Henrik német császár 16, 70
VI. Henrik német császár 16
Herbord (Osl nb.) 59
Herrand királynéi asztalnokmester és barsi, semptei ispán 27
Hódító Vilmos 23
Holotík, L'udovít 229
Holub József 171, 174, 194, 195, 222
Hóman Bálint 40, 47, 53, 57, 67–69, 71, 85–87, 95, 101–103, 118, 120, 125, 129, 134, 139, 146, 148, 156, 191, 192, 207, 208, 222
Homodey család 210
III. Honorius pápa 28, 38
Hontpaznan nemzetség 139, 149, 158, 169
Horedt, Kurt 95, 96, 101, 112, 113, 120, 129, 222
Hornecki Ottokar 116
Horsundorphi Wluingus 195
Horvat, Rudolf 85, 222
Horváth, Eugen 116, 120, 222
Horváth János ifj. 33, 34, 56, 102, 104, 116, 153, 222
Horváth Mihály 165, 209, 222
Horváth Sándor 217
Hrvatin 139, 170
Huber, Alfons 34, 71, 72, 223
Hudina comes 121
Hunyadi János 136, 156
Husa, Václav 20, 223
Húščava, Alexander 217

Iambor, P. 228
Iczkovits Emma 104, 116, 132, 223
Idrisi 116
Igmánd nemzetség 41
Igor fejedelem 21
Ila Bálint 140, 158, 223
Illéssy János 165, 223
Imre herceg (I. István fia) 44–46
Imre király 28, 33–38, 47, 48, 54, 55, 59, 60, 62, 64, 65, 72, 79, 89, 153, 173
III. Ince pápa 55, 72, 73, 80
Ioan l. János kenéz
III. Ióannész Vatatzész bizánci császár 18
István (Ákos nb., Ákos István) 139, 143, 148, 158, 160, 163, 170, 176, 180, 185, 186, 188–191, 194, 197, 205, 206
István (Babonić csb., Sjeničaki István, Vodicsai István) 82, 136, 144, 150, 151, 157, 158, 160, 176, 189, 190, 209
István (Csák nb., Csák István) 150, 157, 177, 185
István (Domokos fia, Domokos fia: István) 27
István (Gutkeled nb.) 120
István (Márk fia, Csák nb., Márk fia: István) 148
István bán (Gutkeled nb., Gutkeled István) 48, 65, 118–120, 122–125, 127
István herceg (I. Lajos fia) 82
István herceg l. Utószülött István
I. István (Szent István, Sztefanosz) király 27, 40, 41, 44–46, 58, 96, 97, 100–103, 108–111, 130, 145, 147, 214
II. István király 33–36, 38, 42, 45, 88, 97, 120, 126

III. István király 33, 45–47, 97, 98, 200
IV. István király 45–47, 88, 98
V. István király 27, 29, 30, 34–38, 43, 48–50, 52, 54, 56, 59–65, 67–73, 75–81, 83, 101, 103, 117, 121, 122, 125, 135, 153–155, 160, 174, 187, 188
István királyi apród 181
István királynéi udvarbíró, pozsonyi ispán 27
István mester 184
István szkalkai apát 176, 178
István veszprémi püspök 184
István zágrábi püspök 184
Istványi Géza 120, 122, 129, 131, 203, 223
Iványi Béla 165, 195, 203, 217, 223
Ivković, Milka 18, 53, 223
Izsák fia: Junk l. Junk (Izsák fia)

Ják nemzetség 158
Jakó Zsigmond 107, 109, 126, 130, 204, 223
Jancsó Benedek 95, 104, 116, 120, 124, 223
Janits Iván l. Borsa Iván
János (Amadé fia, Amadé fia: János) 207
János (Babonić csb., Babonić János) 150, 162, 166, 171, 190, 203, 208, 209
János cseh király 162, 192, 205
János gercsei főesperes 44
János (Ioan) kenéz 114
János küküllei főesperes 178
János nádor (Kőszegi csb.) 119, 125, 157, 158, 162, 169, 170, 186, 190, 193, 203
János nyitrai püspök 156, 174
János pannonhalmi apát 60
XXII. János pápa 190–191
János tolnai ispán (Kőszegi csb.) 197
János veszprémi püspök 60
Jeršová, M. 210, 223
Jeszenszky Géza 69, 223
Jireček, Konstantin 18, 223
Jiskra 139
Joachim (Gutkeled nb.) 120
Jolantha királyné (II. András felesége) 28
Jolen (IV. Béla leánya) 31
Jula bán, királynéi udvarbíró 27
Jula fia: Miklós l. Miklós (Jula fia, Kán nb.)
Jula Magnus l. Gyula (Kán nb.)
Junk comes (Izsák fia, Izsák fia: Junk) 27

Kahler Frigyes 191, 223
Kalán pécsi püspök (Bárkalán nb.) 47, 48, 65, 75, 90, 92, 120
Kálmán halicsi király és szlavón herceg 27, 34, 36, 48, 49, 54, 59, 60, 67, 68, 76–78, 86, 91–93, 155
Kálmán király 33, 34, 40, 42, 44, 45, 53, 57, 61, 68, 69, 85–88, 93, 97, 98, 111, 116, 147
Kán nemzetség 61, 102, 104, 120, 127, 139, 144–146, 149, 151, 159, 188
Kán László l. László vajda (Kán nb.)
Kandra Kabos 143, 176, 180, 223
Kanizsai család 170
Kanyó Géza 67, 77, 223
Karácsonyi Béla 219
Karácsonyi János 39, 40, 53, 85, 89, 93, 99, 102, 103, 106–108, 135, 143, 144, 146, 148, 159, 163, 176, 185, 186, 189, 192, 193, 206, 210, 211, 223, 232
Karolingok 13, 14, 23, 53
II. Károly nápolyi király 160, 189, 192
Károly Róbert király 7, 32, 43, 82, 125, 127, 133, 139, 141, 148, 153, 154, 156, 161, 164, 168–170, 172, 175, 178, 184, 186, 188–190, 195, 204–212
Kázmér-fiak (Hontpaznan nb.) 158
Keán 101–103, 109–112, 115, 116, 129, 145, 149
V. Kelemen pápa 82, 178, 191
Kemény fia: Lőrinc l. Lőrinc (Kemény fia)
Kenézy Csatár 44, 118, 223
Kézai Simon 102, 145
Kienast, Walther 14, 15, 17, 22, 56, 223, 224
Kinnamosz 32, 46, 47, 89, 124, 146
Kiss István, R. 46, 47, 51, 53, 67, 224
Klaić, Nada 33, 84–87, 123, 129, 131, 132, 144, 153, 156, 224
Klaić, Vjekoslav 33, 52, 82–85, 90–91, 94, 118, 132, 144, 159, 224
Kledin bán 88, 115, 120, 126
Knauz, Ferdinandus 227
Kniezsa István 87, 95, 99, 100, 107, 111, 112, 135, 224
Kodoch kenéz 114
Koller, Josephus 39, 60, 63, 70, 224
Komáromy András 144, 163, 195, 206, 224
Komáromy József 143, 224
Konrád (Óváry–Kéméndy-ági, Győr nb., Óvári Konrád) 62
II. Konrád német császár 16
Konstancia királyné (Imre felesége) 28
Konsztantínosz Porfürogennétosz bizánci császár 56, 84, 100, 103, 111, 112, 131, 147
Konth Miklós nádor 83
Kopasz nádor (Borsa nb., Borsa Kopasz) 139, 143, 148, 150, 176, 186, 188–190, 197, 203, 206, 207
Koppány 44, 214
Korbuly Imre 44, 82, 84, 88–90, 118, 120, 124, 224
Korvin János 82–83
Kostrenčić, Marko 144, 182, 191, 202, 218, 224
Kovács Béla 145, 224
Kozma (Kozma fia, Gutkeled nb.) 29
Köcski család 170
Köcsky Sándor l. Sándor (Köcski csb., Héder nb.)
Kőszegi család (Héder nb.) 50, 79, 81, 118, 126, 139, 148, 151, 153, 157–161, 163, 169–171, 176–178, 180, 181, 184, 186, 188–194, 201–204, 206, 207, 209, 210
Kővári László 95, 224
Kralovánszky Alán 109, 220–222, 232
Kristó Gyula 23, 32, 33, 39, 40, 42, 44–46, 51–53, 55, 70, 75, 87, 99, 100, 143, 151, 154, 156, 159, 160, 170, 171, 183, 193, 200, 205, 219, 224, 225
Kršnjavi, Izidor 85, 225
Kubinyi András 139, 140, 142, 172, 199, 225
Kubinyi Ferencz 217
Kukuljević de Saccis, I. 229
Kulán 102, 109
Kumorovitz L. Bernát 232

Kun Erzsébet l. Erzsébet királyné
Kurjaković család 170, 208, 209
Kyngve (IV. Béla leánya) 31

Labuda, Gerard 25, 225
I. Lajos király 43, 82, 132, 133, 164, 209, 210
VII. Lajos francia király 15
VIII. Lajos francia király 15
IX. Lajos francia király 15
Lamoš, Teodor 143, 165, 225
Lampel, Josef 70, 225
Lampert herceg 39, 42, 44, 51, 53
Laszkarisz Mária királyné (IV. Béla felesége) 26–29, 41, 63, 65
László (Roland fia, Borsa nb., Roland fia: László) 176
László dévai várnagy 195
László fia: Gyula l. Gyula (László fia, Kán nb.)
László-fiak (Kán nb.) 207
László Gyula 94, 95, 99, 225
I. László király 39, 42, 44, 46, 51, 53, 55, 62, 64, 68, 69, 72, 80, 85, 87, 92, 214
II. László király 45–47, 51–53, 55, 59
III. László király 34–36, 48, 54, 60
IV. László király 29, 31, 34, 36, 41–43, 49, 50, 54, 56, 79–81, 106, 114, 119, 124, 148, 153–156, 174, 181, 182, 185, 186, 198, 201
László vajda (Borsa nb.) 127
László vajda (Kán nb., Kán László) 127, 133, 136, 139, 144, 146, 150, 151, 157, 158, 161, 163, 165, 176–180, 186, 189–191, 193–195, 197, 198, 203–205, 207–210
László zágrábi ispán 123
Laszowski, Emilijan 144, 225
Leciejewicz, Lech 111, 225
Lederer Emma 7, 11, 12, 46, 48, 59, 75, 148, 153, 156, 157, 159, 160, 167, 173–175, 179, 184, 189, 210, 212, 225
Lehoczky Tivadar 114, 225
Lékai János 209
Lendvai Miklós bán 125
Lenin, Vlagyimir Iljics 7, 19
Łepkowski, Tadeusz 111, 225
Leszek Czarny 19
Leustach vajda 111, 112
Levedi vajda 111, 112
Leveles Erzsébet 169, 170, 225
Lewicki, Tadeusz 116, 225
Lihacsov, D. Sz. 56, 225
Lipéi Jindřich 20
Lipóci Sándor (Aba nb.) 168
Lischev (Lišev), Straschimir 95, 225
Ljubić, Sime 225
Lodomér esztergomi érsek 156, 174
Lompre 201
Losonci család 170
Lőrinc (Kemény fia, Kemény fia: Lőrinc) 191
Lőrinc ispán 158
Lőrinc vajda 118, 127
Lőrinte nemzetség 162
Lukinich Imre 220, 225, 226
Lupaş, Ioan 113, 118, 120, 144, 176, 179, 210, 225

Lythway l. Lytuoy
Lytuoy (Lythway) vajda 114

Madius 161, 164, 176, 177, 209
Maglód l. Gyulazombor nemzetség
Magyar Eszter 26, 225
Mahmūd Terdžūmān 116
Majádi Miklós (Gutkeled nb.) 120
Majos (Majos fia) 207, 208
Makk Ferenc 34, 42, 62, 100, 146, 225–227
Makkai László 12, 21, 46, 57, 58, 70, 95, 99–102, 104, 107, 112, 114, 116, 117, 129, 146, 196, 213, 214, 226
Maksai Ferenc 94, 106, 107, 196, 226
Maksimović, Ljubomir 18, 226
Maleczyńska, Ewa 19
Mályusz Elemér 8, 9, 35, 36, 44, 58, 59, 70, 92, 95, 101, 102, 104, 108, 116, 129, 130, 136–138, 140, 142, 146, 156, 172, 199, 213, 224, 226
Mandić, Oleg 131, 226
Mandrou, Robert 15, 219
Manfred, A. Z. 12, 15, 226
Manteuffel, Tadeusz 221, 230
Manuél Komnénosz 18, 47
Marczali Henrik 40, 44–46, 53, 54, 67, 84, 87, 95, 103, 120, 129, 131, 144, 180, 193, 211, 220, 226
Margit bizánci császárné (III. Béla leánya) 28
Marinović, Ante 84, 226
Márk fia: István l. István (Márk fia, Csák nb.)
Marsina, Richard 40, 154, 226
Martell Károly frank uralkodó 13
Martell Károly nápolyi trónörökös 187, 188
Martinus Gallicus 204
Márton bán 89
Márton mester 203
Márton várnagy (Bugar fia, Bugar fia: Márton) 195
Máté (Csák nb.) 116, 122, 150, 185, 201
Máté (Csák Máté, Mátyus, Trencséni Máté, Csák nb.) 127, 139, 143, 148, 151, 155–158, 160–166, 168, 169, 171, 175–186, 188–195, 197, 198, 201–210
Matei, Şt. 228
I. Mátyás király 83, 141, 156
Mátyás Flórián 46, 227
Mátyus l. Máté (Csák Máté, Mátyus, Trencséni Máté, Csák nb.)
Maurus exercitator 120, 126
Mavrogyin, V. V. 7, 19, 227
Meineke, Augustus 46, 47, 89, 124, 227
Melich János 95, 101, 111, 116, 227
Menumorout 113
Mercurius erdélyi princeps 111, 116
Merkur (Gutkeled nb.) 120
Merovingok 13, 21, 23, 53
Mezey László 102, 227
Mező András 196, 227
Mezőpilis nemzetség 158
Mihajlović család 208
Mihály (Falkos fia, Kacsics nb., Falkos fia: Mihály) 149
Mihály (Hahót nb.) 59

Mihály fia: Simon l. Simon (Mihály fia, Kacsics nb.)
Mihály mester 170
Mihály újvári ispán 203
Mihály zágrábi püspök 177
Mikcs (Ákos nb.) 209
Miklós (Emich fia, Emich fia: Miklós, Vas Miklós) 207, 208
Miklós (Jula fia, Kán nb., Jula fia: Miklós) 104
Miklós (Móric fia, Pok nb., Móric fia: Miklós) 119
Miklós (Pok nb., Pok Miklós) 139
Miklós bán (Amadé fia, Amadé fia: Miklós, Gutkeled nb.) 208–210
Miklós bán (Gutkeled nb.) 120, 122, 126, 127
Miklós bán (Kőszegi csb.) 122, 157, 184, 186, 197
Miklós cantor 177
Miklós esztergomi érsek 155
Miklós vajda 205
Miklós vicecomes 195
Miklósy Zoltán 67, 227
Milinović, Šimun 169, 227
Milutin szerb uralkodó 192
Miroslav 84
Miskolc nemzetség 60, 169
Miskolczy István 56, 227
Mittelstrass, Otto 102, 144, 146, 227
Mizse nádor 32
Mladen (Šubić csb., Šubić Mladen) 150, 156, 161, 164, 176, 177, 180, 187, 190, 191, 208
Moga, Joan (Ion) 52, 96, 113, 118, 144, 179, 210, 227
Molnár Erik 9, 11, 12, 48, 53, 55, 59, 62, 112, 129, 144, 146, 159, 166, 180, 196, 200, 211, 212, 227, 231
Molnár József 77, 121
Monoszlói család 168
Mór comes 89, 90
Moór Elemér 112, 227
Moravcsik Gyula 46, 56, 84, 87, 100, 101, 103, 111, 131, 227
Móric bán 125
Móric fia: Miklós l. Miklós (Móric fia, Pok nb.)
Morosini család 191
Moynolth 146
Msztiszláv orosz fejedelem 18
Mügeln Henrik 45, 46
Müller, Georg Eduard 110, 114, 115, 120, 129, 135, 138, 227
Müller-Mertens, Eckhard 10, 13–15, 17, 21, 25, 227
Mysca comes 59

Nádasd nemzetség 170
Negul vajda 114
Nagy Árpád 144, 227
Nagy Gyula 217, 231
Nagy Imre 217, 230
Nagy Iván 143, 227
Nagy Károly frank uralkodó 13, 21
Nagy Lóránt 69, 125, 227
Nagymihályi család 158
Nelipić család 170, 209
Nemanja István szerb uralkodó 176, 191
Németh Péter 196, 227
Novak, Grga 132, 144, 227, 228

Ochus bán 92
Olga 21
Orosz Iván 210
Orseolo Péter király 27, 214
Orthmayr Tivadar l. Ortvay Tivadar
Ortvay Tivadar (Orthmayr Tivadar) 90, 91, 101–106, 134, 228
Ostrogorsky, G. 33, 228
Otakar cseh király 34
Ottó (Wittelsbach) király 189, 193
Ottó osztrák, stájer, karantán herceg 209
Ottók 15, 16
Ottokar von Steier 191
Óvári Konrád l. Konrád (Óváry–Kéméndy-ági, Győr nb.)

Pais Dezső (Desiderius) 87, 105, 228
Pál (Šubić csb., Šubić Pál) 82, 118, 125, 126, 136, 139, 144, 150, 158, 160–164, 176, 178–180, 182, 186, 187, 190–192, 201
Pál traui ispán (Šubić csb.) 190
Pál zárai comes 73
Palaiologoszok 18
Palugyay Imre ifj. 132, 156, 228
Pamlényi Ervin 231
Papp Imre 26, 228
Parys (Bana fia, Bana fia: Parys) 61
Pascu, Ştefan 52, 95, 97, 99, 108, 109, 111, 113, 114, 117, 129, 138, 144, 176, 210, 218, 228
Pataki József 114, 144, 176, 178, 190, 193, 210, 228
Pauler Gyula 34, 39, 40, 45, 52, 70, 85–88, 94, 95, 101, 104, 105, 112, 120, 131, 134, 153, 154, 228
Paulínyi-Tóth, Viliam 179, 228
Péc nemzetség 134
Pekár Károly 205, 228
Pernstein család 210
Perényi József 213
Pesty Frigyes 30, 40, 44, 45, 52, 67, 85, 91, 95, 99, 105, 116, 131, 134, 152, 153, 156, 228, 231
Petenye fia: Péter l. Péter (Petenye fia)
Pethune Péter l. Péter (Petenye fia)
Péter (Aba nb.) 150, 185
Péter (Csák nb., Csák Péter) 150, 177, 185
Péter (Petenye fia, Petenye fia: Péter, Pethune Péter) 143, 146–148, 158, 159, 169, 186, 189, 194, 197, 206–208
Péter (Rožmberk csb., Rožmberki Péter) 20
Péter (Tétény nb., Tétény Péter) 126
Péter comes 39
Péter comes 59
Péter comes (Aba nb.) 194, 197, 202
Péter püspök 177
Péter soproni polgár 201
Péter veszprémi püspök (Kőszegi csb.) 175, 176
Petri Mór 106, 117, 228
Pető mester 170, 171
Petrovay György 114, 228
Petrovici, E. 96, 219

Petrus 88
Piastok 10, 23
Pirenne, Henri 14
Pleidell Ambrus 200, 229
Pok Miklós l. Miklós (Pok nb.)
Pokoly József 95, 229, 231
Pór Antal 83, 111, 118, 120, 143, 144, 159, 170, 177, 178, 180, 185, 192, 209, 210, 229
Pósa (Bárkalán nb.) 120
Pribina bán 84
Prijezda-fiak 139
I. Přemysl 20
Přemyslek 19–23, 52, 86

Radojković, B. 7, 18, 229
Radoslav Lubačić 174
Radoszló (Babonić csb., Babonić Radoszló) 119, 150, 157, 158, 170, 189
Radvánszky Béla 222
Rákos István 71, 76, 229
Ráth Károly 205, 229
Ratiszláv (IV. Béla veje) 49
Ratkoš, Peter 44, 229
Rátót nemzetség 27, 134, 139
Reiszig Ede 67, 114, 229
Réthy László 229, 231
Révész Ferenc 143, 193, 229
Ribakov, B. A. 9, 10, 19, 23, 25, 55, 229
Rogerius 67, 114
Roland bán (Rátót nb.) 62, 119, 123, 127, 139
Roland fia: László l. László (Roland fia, Borsa nb.)
Roland nádor (Rátót nb.) 189
Roland vajda (Borsa nb., Borsa Roland) 118, 150, 157, 162, 164, 176, 179, 186
Roska Márton 94, 99, 107, 109, 229
Rot, A. M. 111, 112, 115, 229
Rožmberk család 20
Rožmberki Péter l. Péter (Rožmberk csb.)
Rudolf német király 188
Rudolf osztrák herceg 188, 190
Rurikok 18, 23, 24
Rusu, Mircea 99, 108, 109, 113, 228, 229
Rys, Jiří 134, 229

Sági István 111, 229
Salamon Ferencz 87, 102, 124, 141, 144, 176, 180, 213, 229
Salamon király 33–36, 38, 39, 44, 51, 53, 55, 60, 62, 64, 65, 69
Salamon nemzetség 42
Saliak 16
Sámuel bolgár cár 101
Sándor (Köcski csb., Köcsky Sándor, Héder nb.) 148
Sarolta (Géza fejedelem felesége) 102, 109
Sasinek, Fr. V. 184, 189, 230
Schönebaum, Herbert 112, 230
Schönherr Gyula 83, 139, 141, 148, 200, 213, 230
Schram Ferenc 210, 230
Schwandtnerus, Ioannes Georgius 230
Sczaniecki, Michał 10–12, 19, 24, 25, 57, 66, 230
Sebestyén Béla 205, 230
Serédi Jusztinián 227
Sildelmanus 184
Simon (Mihály fia, Kacsics nb., Mihály fia: Simon) 194
Simon, Matthaeus 74, 230
Sinkovics István 140, 230
Sjeničaki István l. István (Babonić csb.)
Smičiklas, T. 218
Sólyom Károly 116, 230
Sörös Pongrác 229
Spalatói Tamás 80, 88, 91, 163
Stanislava (Šubić Pál testvére) 176
Staufok 16, 17
Stjepanić család 170, 208
Stessel József 210, 230
Stoicescu, Nicolae 87, 113, 115, 230
Suciu, Coriolan 95, 104, 108, 116, 230
Sur (Osl nb.) 169
I. Svatopluk morva uralkodó 23, 56
Šišić, Ferdo (Ferdinand) 84–86, 90, 93, 116, 129, 131, 144, 169, 179, 180, 182, 205, 209, 230
Škultéty, Jozef 143, 183, 230
Ştefan, Gh. 96, 219, 230
Ştefănescu, Ştefan 114, 230
Šubić család (Bribiriek) 60, 126, 127, 139, 144, 147, 151–153, 156, 159, 161–164, 170, 180, 182, 186–189, 191–193, 208, 209
Šubić György l. György (Šubić csb.)
Šubić Mladen l. Mladen (Šubić csb.)
Šubić Pál l. Pál (Šubić csb.)
Šufflay Milan 9, 44, 53, 86, 169, 170, 230

Szabó Dénes 39, 230, 231
Szabó István 106, 165, 230, 231
Szabó Károly 50, 81, 186, 230
Szabó László 132, 230
Szabolcs vezér 145
Szakáll Zsigmond 70, 231
Szancsuk, G. E. 10, 12, 20, 25, 231
Szécsényi család 170
Szécsi család 170
Szegfű László 42, 100, 225
Székely György 7–9, 24, 59, 66, 88, 99, 139, 143, 154, 165, 169, 173, 180, 181, 183, 184, 189, 192, 196, 210, 212, 221, 225, 231
Székely, Zoltán 94, 96, 231
Szekfű Gyula 149, 167, 193, 195, 222, 231
Szendrei János 143, 231
Szeneslaus vajda 114
Szent István l. I. István
Szentgyörgyi Mária 107, 231
Szentpétery Imre (Emericus, Emerich) 27, 37, 49, 70–72, 76, 98, 229–231
Szidorova, N. A. 21, 24, 25, 231
Szilágyi Sándor 94, 95, 101, 120, 124, 226, 231
Szorokoletov, F. P. 111, 231
Szőke Béla 220
Szőnyi Ottó 177, 231
Szreznyevszkij, I. I. 111, 231
Sztefanosz l. I. István
Szűcs Jenő 8

Szvjatopolk 56
Szvjatoszláv kijevi fejedelem 18, 21

Tagányi Károly 94, 99, 104, 107, 112, 116, 117, 129, 132, 184, 196, 217, 229, 231
Tamás (Borsa nb.) 148, 150
Tamás esztergomi érsek 156, 178
Tamás várnagy (Dénes fia, Dénes fia: Tamás) 167
Tarhos herceg 42
Tas vezér 101
Temesváry János 98, 106, 177, 231
Tenke Pál comes 194
Teodor (Tivadar, Vejtehi csb., Vejtehi Teodor) 139, 144, 148, 151, 159, 189, 206, 210
Tétény Péter l. Péter (Tétény nb.)
Teutsch, G. D. 232
Thallóczy Lajos 54, 67, 85, 144, 151, 159, 165, 170, 180, 209, 217, 220, 231, 232
Theiner, Augustinus 80, 153, 155, 232
Thomasina 26, 27, 31, 32, 50, 79
Tibenský, Ján 229
Tiepolo Lőrinc 192
Timon Ákos 44, 54, 232
Tkalčić, Ioannes Bapt. 232
Tomaj nemzetség 61, 149, 158
Tomašić, Nikola 85, 232
Torockói Ehellős l. Ehellős (Toroczkay-ági, Ákos nb.)
Tóth Imre, H. 111
Tóth Zoltán 33, 102, 103, 232
Tóth Zoltán, I. 96, 102–104, 107–109, 146, 232
Toulouse-i Raimond 23
Töhötöm vezér 94, 95
Tőkei Ferenc 12, 232
Trencséni Máté l. Máté (Csák Máté, Mátyus, Trencséni Máté, Csák nb.)
Trencséniek l. Csák nemzetség
Tretyakov, P. N. 10, 12, 20, 25, 231
Trpimirovićok 84–86, 88–94, 129, 131, 132, 134, 147
Truhelka, Ćiro 82, 118, 125, 187, 191, 232
Tutkó József 76, 78, 161–165, 170, 201, 232
Türje nemzetség 60
Tymieniecki, Kazimierz 19, 232

Udalcova, Z. V. 17, 232
Ugolin kalocsai érsek 91
Ugrin (Csák nb., Csák Ugrin) 139, 161, 185, 194
Ugrin bán 120
Újlaki család 139
II. Ulászló király 82, 83
Ulrik (Cillei csb., Cillei Ulrik) 136
Uroš szerb uralkodó 18
Ursini 145
Utószülött István (István herceg) 48, 50
Uza-fiak (Korzan nb.) 77

Václav 21, 214
I. Václav 20, 44
Váczy Péter 99–104, 107, 108, 200, 232
Vajay Szabolcs 46, 101, 232
Vak Béla l. II. Béla
Varjú Elemér 217
Varsik, Branislav 143, 165, 210, 232
Vas Miklós l. Miklós (Emich fia)
Vászoly 32
Vata 100
Véghely Dezső 160, 232
Vejtehi család 148, 151, 206
Vejtehi Teodor l. Teodor (Tivadar, Vejtehi csb.)
Velek 154
Velek dux 116
Velencei András l. III. András
Vencel cseh uralkodó 148, 154, 160, 186, 188, 189, 205
Vercauteren, Fernand 9
Veress Endre 109, 232
Veszprém comes 101
Vid comes 62, 64, 65, 80
Vince nádor 62
Vincurius comes 116
Vítkovec nemzetség 20
Vlagyimir 18
Vlagyimir Vszevolodovics Monomah 18, 22
Vodicsai István l. István (Babonić csb.)
Vorbuchner Adolf 104, 232
Vörös Ábrahám 194

Weber Samu 184, 232
Wenzel Gusztáv 49, 144, 219, 232
Wertner Mór (Moritz, Mavro) 26, 27, 49, 50, 71, 78, 98, 99, 114, 118, 134, 143, 144, 150, 160, 176, 185, 189, 192, 210, 232, 233
Willermus szekszárdi apát 61, 65
Wittelsbach-ház 191
Władysław Łokietek 19, 192
Wolfer 146
Wollmann, V. 228

Zahn, J. V. 232
Závodszky Levente 42, 57, 61, 68, 158, 222, 233
Zlaudus veszprémi püspök 64
Zolnay László 63, 170, 184, 233
Zoltán (Erdőelvi Zoltán) 101, 103, 110, 111
Zudus mester 204
Zvonimir horvát uralkodó 84

Zsilinszky Mihály 184, 189, 233
Zsombor nemzetség 107, 108
Zsukov, Je. M. 111, 223

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztők: J. dr. Halász Margit – Balla Imre
Műszaki szerkesztő: Berkes Tamás
Burkoló- és kötésterv: Killer Marcella munkája
Terjedelem: 21,35 (A/5) ív + 1 db melléklet – AK 1380 k 7982
Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem (788779/8)
780028 Petőfi Nyomda, Kecskemét – Felelős vezető: Ablaka István igazgató

KRISTÓ GYULA

A ROZGONYI CSATA

(Sorsdöntő történelmi napok 3.)

1312. június 15-én a Hernád menti Rozgonynál megvívott csatában ütközött meg a történelmi haladást képviselő királyi hatalom hadereje, Károly Róbert vezetésével, a fejlődést hátráltató kiskirályok egyikének, Aba Amadé fiainak seregével. A könyv egyrészt azt követi nyomon, hogy hogyan vezetett az Anjou-családból származó, Károly Róbert útja Nápolytól az Árpádok kihalása következtében megürült magyar trón elfoglalási kísérletein át a rozgonyi csatamezőig. Másrészt azt, hogy miként került sor szükségszerűen összeütközésre a honfoglaló ősökkel büszkélkedő Aba Amadé fiak és az országegyesítő Anjou-király között. Részletesen megismerkedünk nemcsak a két tábor társadalmi összetételével, szövetségi bázisával és magának a csatának lefolyásával, hanem a résztvevők egyéni sorsa mellett az ország helyzetének alakulásával is.

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

Ára: 61,—Ft

ISBN 963 05 1595 4